

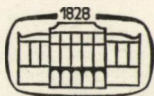
A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

SZERKESZTI
MÁTRAI LÁSZLÓ

XXV. KÖTET

1. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1976

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

Szerkeszti:

MÁTRAI LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő:

STIER MIKLÓS

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., MÜNNICH FERENC U. 7.

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia II. Osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értékeket közölnek a filozófiai és történeti tudományok (filozófia, történelem, régészet, művészet-történet, pedagógia és pszichológia) köréből. Évenként általában három füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
1361 Budapest V., Münnich Ferenc u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

A Közlemények előfizetési ára 40 Ft, Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (1363 Bp. V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488). Külföldön terjeszti a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat, H—1389 Budapest, Postafiók 149.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Archaeologica*
2. *Acta Historiae Artium*
3. *Acta Historica*

Acta Archaeologica szerkesztősége: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest, Egyetem Művészettörténeti Tanszék, 1052 Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historica szerkesztősége: 1014 Budapest I., Úri utca 51—53.

Tudományos ülésszakok

TUDOMÁNYOS EMLÉKÜLÉS LUKÁCS GYÖRGY SZÜLETÉSÉNEK 90. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának együttműködésével 1975. április 22-én tartotta meg az emlékülést. A megjelenteket Mátrai László akadémikus, a II. Osztály elnöke köszöntötte, s üdvözlő szavai után megnyitotta az emlékülést. A megnyitó után hangzott el Szabolcsi Miklós akadémikusnak az I. Osztály elnökének üdvözlő beszéde.

* * *

Szabolcsi Miklós üdvözlő beszéde:

Tisztelt Együttes Ülés!

Lukács György 90. születésnapja alkalmából a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya is megtisztelő kötelességének érzi, hogy részt vegyen a megemlékezésben.

Az akadémiai osztálybeosztás szerint nem volt a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának tagja; de ki tagadhatná, hogy minden egyes tudományágunknak mélységes köze van hozzá. Az irodalmárra emlékezzünk? A magyar kultúra alakítójára, a művelődéspolitikusra, a magyar irodalom múltjának értékelőjére, vagy a világirodalomtörténet, a modern filológia, ha úgy tetszik, az összehasonlító irodalomtörténet művelőjére? Határok és definíciók szűknek bizonyulnak, ha róla van szó.

Műve, munkássága, személyisége a magyar kultúra történetének szerves, elválaszthatatlan részét alkotja, abból nő ki, és azt gazdagítja. Manapság sokan úgy látják Lukács Györgyöt, mint aki egy sajátos közép-európai kultúra képviselője, aki az osztrák—magyar monarchia tanulságait és levegőjét általánosította, ezért nőhetett nagyra. Anélkül, hogy tagadnánk, mennyit kapott és mennyit adott a német irodalomnak, kultúrának, mi fűzi össze például az osztrák szellemi élettel, mi mégis úgy látjuk, hogy mindenekelőtt magyar jelenség volt indulásában s kifejlődésében is, hogy a hazai viszonyokból nőtt ki, és magyar tapasztalatokat is általánosított későbbi működése folyamán is. Ady neveltje, Bartók értője, Fülepp Lajos barátja, József

Attilától a legfiatalabb nemzedékek nevelője. 1945-ös híres választása nem volt véletlen. A magyar kultúra folyamatosságában a helye.

Eléggé köztudott, hogy Lukács György nem szerette az irodalomtörténetet, nem is tartotta magát irodalomtörténésznek, e tekintetben sokban a századelő német és magyar irodalmi tudományossága elleni elfogultság munkált benne. És mégis: ő volt az, aki 1949-es emlékezetes beszédében irányt szabott az irodalomtörténetírásnak, aki magasabb értelemben mégiscsak az irodalomtörténet művelője és alakítója volt. A mi feladatunk most és a közeljövőben is: Lukács György művének értékelése, elemzése, helyének reális kijelölése. Sokban szélsőségek kezdenek ma kialakulni: indultak ellene műve alapját kérdésessé tevő, marxista voltát kikezdő — mondataiba belekapaszkodó, értékeit lebecsülő — támadások. Másoknál meg szavai, mondatai fétiszizálásának, minden állítása megmerevítésének vagyunk tanúi. Az ő műve szellemében akkor járunk el, ha nem elvetjük, vagy megmerevítjük, hanem vitatkozva továbbfejlesztjük művét, amelyet maga is egyetlen nagy folyamat, a marxista tudomány egy állomásának érzett — lezárónak és továbbfolytatandónak. A lukácsi életmű árnyalt vizsgálata a célunk; ez ülészakon is e felé törekszünk. A magyar irodalomtörténészek, nyelvészek, művészet-tudományokkal foglalkozók megtiszteltetésnek érzik, hogy ez ünnepi ülésen szavukat hallathatják.

HERMANN ISTVÁN: LUKÁCS GYÖRGY GONDOLATAINAK AKTUALITÁSA

Midőn Lukács kilencvenedik születésnapjáról emlékezünk — úgy vélem, nem muzeális gondolati tárházról, hanem aktuálisan ható gondolati kincsről beszélünk. Ez az aktualitás filozófiai értelemben némi magyarázatra szorul. Az aktualitás ugyanis a filozófiában soha nem azt jelenti, hogy a gondolatok közvetlen gyakorlati hasznosságúvá válnak, hogy kiemelhető citátumok közvetlenül alkalmazhatók a valóságra. Filozófiailag az aktualitás mélyebb értelme az, hogy a gondolatban felvetődő kérdések hordereje át tud-e ívelni akár évszázadokat vagy évezredek, van-e valami olyan belső mondhatnám intim, immanens dialektikájuk, mely elvezet új korokba, új problémák világába és amely nem csupán elvezetni, hanem tájékoztatni is tud e probléma világról. Tájékoztatni tud, mégpedig anélkül, hogy akárcsak egyetlenegy mondat is pontosan odaillene a kor valamely kérdéséhez, a kor valamely ellentmondásához, s mégis a gondolatkör egésze egyúttal az új korszak filozófiai felméréséhez igen komoly segítséget nyújt.

Nem lehetséges egy alkalommal és röviden Lukács gondolati aktualitásának minden lényeges problémáját feltárni. Ki kell emelni belőle néhányat. E gondolatok közül talán napjainkban legfontosabb az, hogy Lukács egész életében kereste az utat a dialektikus materializmus konkrét megoldásaihoz • és utolsó négy évtizedének egyetlen fő gondja volt a marxizmus—leninizmus továbbfejlesztése. Miért? Erre a kérdésre szeretnék a következőkben válaszolni.

Elsősorban azért, mert Lukács gondolatilag a legmélyebben élte át — egymással párhuzamosan — a polgári lét és a polgári gondolkodás válságát, sőt csődbe jutását. A polgári filozófia válsága című kötetének címe éppen ezt fejezte ki, s minden elemzése arra irányult, hogy a gondolati válságot, amelyet ő maga mint polgári filozófus, végigcsinált, melyet személyesen gondolatainak minden mozzanatában átélt, átértzett és átlátott, ezt a gondolati válságot visszavezesse a polgári lét egészének válságára, a polgár-lét válságára. S innen mindjárt adódik az a tanulság, hogy ezek a válságjelenségek nem egyes önmagukban álló partikuláris jelenségek, hanem önmagukban totalitást jelentenek vagyis a polgári lét egésze mint totalitás ment át és megy át a válságfolyamaton, s éppen ezért e válság minden részletmegoldására való törekvés szükségképpen kudarccal jár.

Századunk polgári filozófiáját éppen e válsághoz való viszonyból kell megérteni. Lényegileg két tendencia uralkodik ebben a filozófiában. Az egyik tendenciát a szcientizmus gyűjtőnévvel szoktuk megragadni. A szcientizmus, melynek különböző alesetei a neopozitívizmus, a fizikai idealizmus, a logikai pozitívizmus valamint a strukturalizmus, egyaránt azt vélik és minden ellentétességük ellenére is az van elgondolásaik mélyén: a technika fejlődése megoldja — mégpedig automatikusan az említett válságot. Ha megfelelő technikákkal rendelkezünk, s ez természetesen nem pusztán a technika szó eredeti értelmében vagy közhasznú értelmében veendő — akkor a válságjelenségek eltüntethetők s ezáltal eltűnik a válság is. Csupán az ipari technika mellett megfelelő szocio-technikákra, pszichotechnikákra stb. van szükség, s legott megszűnik a válság. A következtetés, mely a szocializmus és a kapitalizmus létre és jövőjére vonatkozik, innen evidensen folyik: kapitalizmus és szocializmus egyaránt a technikai fejlődés segítségével tüntethetik el „hibáikat”, s így a társadalmi konvergencia biztosított.

Anélkül, hogy most mélyebb elemzésbe bocsátkoznék, és kifejteném: az úgynevezett hibák belső természetük szerint semmiképpen nem egyenműek és nem is egyenlő minőségűek, csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy Lukács éppen a totalitás kategóriája segítségével a marxista totalitáskategória segítségével mutatta meg, hogy mennyire lehetetlen a válságjelenségeket mint pusztá jelenségvilágot kezelni, s mennyire elválaszthatatlanok azok az egésztől. A magyar köznyelvben talán sohasem szerepelt oly sokszor az a fordulat, melyet Lukács használt: nem véletlen... Ő azokat a jelenségeket, melyeket oly sokan hajlandók voltak véletlennek tekinteni, összefüggésben látta és mindenütt megragadta az összefüggések belső szükségszerűségét. Hegellel vallotta: „Az ember a világra tekint és azáltal emelkedik fel, mert gondolkozó és eszes lény, mivel a dolgok esetlegességébe nem nyugszik bele” (Hegel: *Werke Philosophie der Religion* I. Bd. Berlin 1932 98 S.) Az ember felemelkedésének éppen az a biztosítéka tehát, hogy összefüggést látott, ahol a hanyatló gondolkodás pusztá esetlegességet vesz észre, hogy ott is keresi a szükségszerűséget, ahol a tudatlanság belenyugszik a pusztá empíriába.

A szcientizmus mellett a másik összefüggő filozófiai tendencia korunkban az, amit avantgard filozófiának nevezhetünk. Bármennyire messze álljon is egymástól az egzisztencializmus és a frankfurti iskola, bármilyen távol-ság legyen is kultúrkrízis-elmélet és a pszichoanalitikusan színezett polgári szociológia között, ez áramlatok megegyeznek abban, hogy felismerik: a modern kapitalizmus elszegényíti az embert, de ez az elszegényedés összefügg a human condition-nel, az emberi feltétellel és így vonatkozik ez az elszegényedés bármely társadalmi viszonyra, formációra a modern életben. Az, hogy Walter Benjamin híres elemzése Paul Klee *Angelus Novus*-áról, a jövőnek hátat fordító angyalt ábrázolja, akinek mégiscsak előre kell mennie

és mögötte a múlt törmelékké halmozódik, jelképpé válhatott, nagyon jól mutatja ezt a szituációt. Éppannyira, mint ahogyan Camus Szüsizifusza, Marcuse grosse Weigerung-ba vagyis a nagy visszautasításba konkludáló gondolatmenete, arról árulkodik: egyetlen társadalom elemzése és e társadalom viszonyainak emberi feltétellé stilizálása a kiúttalanság vagy legfeljebb az elvont utópikus kiút világába vezet bennünket.

Mint ismeretes, Lukács a gondolatnak, a társadalom szemléletének a valóság egésze leszűkítésének ezt a lehetőségét is visszautasította. Talán sehol sem írta le, de visszatérő refrénje volt a polgári filozófiával kapcsolatban és a polgári léttel kapcsolatban a következő mondat: „Ha ez így volna, akkor maradhattunk volna Heidelbergben”. Ez az önmagára és feleségére Bortstieber Gertrúdra vonatkoztatott refrénszerűen hangoztatott mondat még ha írásos nyoma így nincs is, áthatja a marxista Lukács egész gondolatvilágát. A legkövetkezetesebben ragaszkodott ahhoz, hogy az olyanfajta filozófiai leszűkítés, mely a dialektikát csupán a társadalomra redukálja, s melyből azután szükségszerűen nőnek ki az általam avantgardnak jellemzett filozófiai következtetések, alapjában hamis. Utolsó munkájában, melynek címe *Prolegomena a társadalmi lét ontológiájához* így ír:

„Marx soha nem mondott le arról, hogy a lét lényegét egységes, történelmi dialektikus módon ismerje meg. Ez a nagy gondolat azonban sokszor nem jutott kellő kifejezésre a marxizmuson belül. Eltorzítják Marx nagyszerű koncepcióját, amikor — mint ez gyakran megesik — statikusan, elszigetelten vizsgálják az egyes létmódokat, a feltárt kategoriális vonatkozásokat pedig elvonatkoztatva abszolutizálják, hogy azután minden így nyert összefüggést, más létformákra 'alkalmazzanak'. Így születtek meg azok a lényegében hamis nézetek, hogy a történelmi dialektikus igazság egyedül a társadalmi létre érvényes, és nem — mutatis mutandis mint rámutattunk — a lét egészére; utalok korai munkámra, a *Történelem és osztálytudatra* (1923), vagy Sartre jelenlegi állásfoglalására a dialektikus módszerrel kapcsolatban. Csak akkor találhatunk rá a helyes, egyszerre egységes és történelmileg szigorúan differenciált szemléletmódra, ha minden egyes lét kategóriáit konkrét-egyetemes történetiségükben gondoljuk el. (A kézirat 45—46 oldalán).

Úgy vélem, hogy logikailag és gondolatilag szükségszerű út vezet attól az elképzeléstől, mely szerint a természetnek dialektikája nincsen, ahhoz a gondolathoz, hogy az ember a modern technizált ipari természettudományosan megalapozott fejlődéssel szemben a maga társadalmiságában, aholis a dialektika megvalósul, mint idegen áll — lévén eme társadalmiság dialektikus, míg a szubjektumtól függetlenül létező objektív világ állítólag egy metafizikus statikus történetietlen világ.

Nincsen következmény nélküli gondolat. A gondolatok valóságos élete éppen úgy dialektikus láncolatot alkot a valóság számos elemével, mint ahogy a valóságban sincsenek elszigetelt tények, pusztán esetlegességek, hanem az összefüggés láncolatokon belül érthetők csak meg az egyes jelenségek is. A gondolatok következménye, például a polgári világ visszaautasításának következménye egy gondolatrendszeren belül lehet a pusztán leszűkülés, a pusztán negativitás is. Ilyenkor a polgári világ elutasításából a következtetés csakis az egyszerű tagadás marad, mégpedig minden további nélkül. Lukács azonban az idézett munkában rámutat egy nagyon fontos mozzanatra. Hozzáfűzöm, hogy ez a mozzanat filozófiai önkorrekció is. Egyhelyütt ugyanis arról beszél, hogy minden nem, amennyiben tartalmaz nem, bizonyos értelemben igen is. Ha tudniillik elvállalom azt, hogy nem fogok ölni, ennek másik oldala, hogy elfogadom a társadalom olyan jog és erkölcsi rendjét, melynek tartalma: az emberölés tiltása. Mennyiben önkorrekció ez? Lukács a pusztán tagadással kapcsolatban Thomas Mann Mariojának római urára szokott hivatkozni, aki minthogy csupán nemet tud mondani Cipollának, végül is a varázsló mágikus hatalma alá kerül s mégis táncolni kezd. Ebben az esetben Thomas Mannak és Lukácsnak is igaza volt. Mann tudniillik azt a negativitást tárgyalta, amely meggörcsölt a maga negativitásában, s amely lezárta magától a pozitivitáshoz vezető utat. Egészen más azonban a helyzet akkor, ha a gondolatnak értelemszerű vivőereje szükségképpen eljuttat a nem-ből az igenhez. Ilyen szempontból pl. a frankfurti iskola valóban a Mario római urához hasonlít, mert lezárta maga előtt a nemtől az igenhez vezető utat, míg Lukács nemet mondása a polgári világra, mivel nem elszigetelt és önmagát elszigetelő, görcsös negativitás, szükségképpen elvezetett a szocializmus, a marxizmus — leninizmus igenléséhez. Amikor Spinoza az *omnis negatio est determinatio*-ról beszélt, igaza volt, de éppen úgy igaza volt Hegelnek is mikor azt hangoztatta: *omnis determinatio est negatio negationis*. A gondolati meghatározásokra ez érvényes és éppen ezért mindig az a fő probléma, hogy vajon a negativitás maga is mozgó, önmagán túlmutató negativitás-e, vagy pedig statikus negativitás marad, aholis Hegel szavaival a semmitől a semmin át a semmihez lehet jutni.

A negativításban rejlő szükségszerűség a negativitás tartalmától függ. A tartalmatlan tagadás mozdulatlan és éppen ezért semmiképpen nem juthat el az egynek tagadásából a másik igenléséhez. Lukács életpályája azt mutatja, hogy számára a polgári világ tagadása nem csupán visszaautasítás, hanem visszaautasítás — következményekkel. A következmény nélküli visszaautasítás ellenében, mely feltétlenül visszaesik az esetlegesség színvonalára, a következményekkel telített visszaautasítás fejezi ki azt, ami társadalmilag szükségszerű és azt is, ahogyan ez a társadalmi szükségszerűség Lukács számára egyúttal a személyiség szükségszerűségévé is vált.

Még határozottabban fejezi ki ezt a tendenciát az úgynevezett *Prolegomena* befejező fejtegetése. Itt Lukács a történeti kontinuitás megszakítása

ellen szól és ama új irányt jellemzi, mely különböző kiindulópontokból végeredményben a lét leszűkítését filozófiai magaslatra akarja emelni. Így ír:

„Ahogy az új irányt az ideológiátlanítás jelszavával foglalták össze elméletileg, úgy egyesítette — címszó szerűen — kulturális emberi tendenciáit a 19. század elutasításában. Már a századfordulón beindul ez a fejlődés, amikor ez egyrészt a személyes élet (látszólag) tisztán önmagát hordozó, többnyire közvetlen excentricitását úgy dicsőíti, mint az egyén felszabadulását a társadalmi kötöttségek alól; ezt a mozgalmat a gidei *action gratuite*, a szürrealizmus és az egzisztencializmus kezdeti formái alapozzák meg elméletileg. Másrészt egyre határozottabban, a futurizmusban már egészen radikálisan úgy tekintik a társadalmi kötöttségek verbális szétszakítását, mint szakítást a múlt minden formájával, mint a múlt és jelen (vagy még inkább a jövő) abszolút ellentétét. Thomas Mann öregkori művében, a Doktor Faustusban összefoglalja mindezeknek a — látszólag rendkívül eltérő — mozgalmaknak a végső tartalmát. A főhős és az ördög párbeszédében az ördög a következőket mondja a jelenről és a jövő perspektívájáról: a pokol, alapjában véve csupán extravagáns élet folytatása', pedig tudja, hogy akit ez rabul ejtett, annak büszkeségét más nem elégítheti ki. Így érkezik Adrian Leverkühn élete végső, döntő elhatározásához: művében a IX. szimfóniát akarja visszavenni, azaz teljes elszántsággal és gyökeresen szakítani akar az emberi törekvések összes maradványával, hogy saját személyiségében, saját művében fejezze ki az emberi nembe-liséget, mint e létezés lényegét.” (a kézirat 364—365 oldala).

Világos tehát, hogy Lukács felfogása szerint kétféle nem létezik. Az egyik az absztrakt tagadásé, mely nem jut túl az önmagában való negáción, a negáció an sich-en és amely éppen ezért nem pusztán egy konkrét társadalmi szituációra és egy konkrét társadalmi felépítésre vonatkoztatott nem, hanem egy emberi feltételre vonatkoztatott, a human condition értelmében, s mely éppen ezért semmiféle további fejlődési lehetőséget önmagában nem tartalmaz, és nem is tartalmazhat. Korántsem véletlen tehát az, hogy az a nem, amelyet az úgynevezett kritikai filozófia a polgári társadalom vonatkozásában kimond, nem egyszerűen történelmi nem, hanem mintegy átfogó és transzcendens tagadás a polgári fejlődés egészéről, minden ízéről. Ezért szükségszerű az, hogy a *Dialektik der Aufklärung* című közös adorno-i és horkheimeri munka a felvilágosodásban lássa meg és elméletileg innen származtassa azokat a tendenciákat, melyek szükségképpen mind ontológiai, mind teoretikus értelemben a faszizmushoz vezetnek. Itt a nem valóban fejlődésképtelenné válik, az absztrakt magábanvalóság szférájában marad, s nem olyan mint az a konkrét nem, mely a polgári fejlődés bizonyos alaptendenciáihoz kötődik és amelyből éppen a polgári fejlődése belső ellentmondásosságának elem-

zése kapcsán a másik oldalon egy magáértvaló nem, egy *negatio für sich* jön létre, mely tartalmazza egyúttal a polgári fejlődéssel ellentétes, azt megszüntető társadalom vagyis a szocializmus igenlésének lehetőségét.

Ha Lukács példájánál akarunk maradni, akkor abban nem csak az a figyelemre méltó, hogy ama magatartásmódot, mely a 20. században kialakult és mely nem más, mint a Berkeley-féle szolipizmus ismeretelméleten túli ontologizált és morális változata, mennyire mélyen ítéli el. Az avantgarde és a hozzákapcsolódó filozófiai tendenciák olyan embertípus felé tekintenek, amely meg tudja valósítani a történetiséggel való teljes szakítást mégpedig érthető módon azért, mert a történetiség évszázadok óta összekapcsolódott a magábanvaló módon tagadott polgári lét fejlődésével. Így a történetiségtől elszakított emberre nem egyszerűen ismeretelméletileg áll az, amit Diderot Berkeleyről mondott, hanem egész habitusában, moráljában, voluntarisztikus világképében ontikus önmegfogalmazásában; az őrült zongora azt hiszi, hogy benne és csak őbenne zeng a világ egész harmóniája.

Az a koncepció tehát, mely a pusztá és tartalmatlan tagadás koncepciója, logikailag szükségszerűen konkludál a *grosse Weigerung*, a nagy elutasítás jelszávéban, de semmiképpen nem mutat ezen túl. Így a modern polgári világ először hozza létre társadalmilag hathatós jelenséggé azt a réteget, amely a tagadásból továbbvezető utat képtelen és nem is akarja végigcsinálni, és amelynél így a negáció abszolútummá, sőt mi több, transzcendenssé válik. Ez a transzcendentális tagadás összefügg természetszerűen a gondolatrendszer számos mozzanatának transzcendentális felépítésével, hiszen a negáció csak azáltal válik transzcendentálissá, hogy a tagadás tárgya maga a polgári társadalom és annak egyik fontos, de itt transzcendentálissá emelt jelensége, nevezetesen az elidegenülés, szintén ilyen jellegűvé stilizálódik. Ezért lehetséges az, hogy Lucien Goldmanntól Hannah Arendtig és Adrian Leverkühnig valamint a kritikai iskoláig mindenütt megjelenik az elidegenülés fogalma, látszólag Marxtól kölcsönözve, valójában azonban egy történetietlen, kantianus értelemben felfogott transzcendens jelleggel.

S Lukács aktualitása nem utolsósorban ezzel a kérdéssel függ össze. A tagadás önmagában nem vezet transzcendenciához. Éppen úgy, mint ahogyan az A—P—A formula nem jelenti azt, hogy az egyszerű cserefolyamat szükségképpen válsághoz vezet. Azonban már az a gazdasági szerkezet, hogy lehetséges az A—P és P—A különválása, s így lehetséges az árucserfolyamat megszakítása, magában rejti a válság lehetőségét. Hasonlóképpen a negativitásnak, mint folyamatnak a megszakítása, magában rejti a transzcendens negativitás, az úgynevezett negatív dialektika stb. lértéjét. Hogy Lukács ilyen radikálisan lép fel a negativitás előbb említett felfogásával szemben, az nagyrészt annak köszönhető, hogy azok közül a gondolkodók közül, akik mélyen átértékelték a polgári kultúrkrízist, egyedül Lukács tört utat a maga filozófiájában a marxizmus—leninizmus irányába. S lehet, hogy ez az úttörés

több mozzanatában problematikus. Azonban itt az úttörő jelleg és Lukács egyedülállósága ebben vitathatatlan.

Természetesen mindez egy, a pusztá negativitásban megrekedő történelemszemlélettől eltérő történelmi felfogást eredményez, s nemcsak annyiban, amennyiben Lukács az ember igazi lehetőségeit nem a történelemtől való elszakítottságban pillantja meg, hanem annyiban is, amennyiben Lukács egy gyökerében más elemzést nyújt a polgári fejlődésről, mint a negatív dialektika. A probléma mindenekelőtt ott keletkezik, hogy természetesen Lukács polémiája legalább olyan éles a lapos pozitivitás elméleteivel szemben, tehát a dogmatizmussal szemben, mint ahogyan a negativitás transzcendenssé emelésével kapcsolatban disputált. A dogmatizmus ugyanúgy transzcendenssé extrapolálja a szocializmus bizonyos formáit, meghatározott történelmi feltételeit, mint ahogyan a negativitás transzcendens extrapolációjával találkozunk az avantgard elméletekben. A dogmatizmus éppen annyira elszakad ezáltal a történelmi elemzéstől, mint ahogyan a negatív dialektika és számára az éppen-így-lét (geradesosein) állandóan felstilizálódik teoretikus és praktikus normává. Ezáltal egy olyan normatív gondolatrendszert hoz létre, mely bizonyos kényszerállapotokat konzervál, s ezáltal pusztán üres negációjává válik a polgári társadalomnak, szembeállítva vele a maga egészen lapos pozitivitását. Itt is megszakad az egység negáció és determináció között, a determináció közvetlenül negációnak tűnik, mert az esetlegességnek szükségszerűség rangjára emelése a módszertani alap. A folyamat helyett az egyes közvetlenül általánossá válik, a tagadás az elvont általánosság pusztán logikai deduktív következtetése anélkül, hogy a történetiség valamilyen formában is felmerülne.

E kettős polémia különböző oldalai igen szorosan összetartoznak. Hiszen Lukács számára ellenszenves a két különböző kiindulópontból tulajdonképpen ténybelileg azonos történelmietlen történelemszemlélet kialakítása. Mint láttuk, Horkheimer és Adorno a felvilágosodásban tehát a polgári fejlődés feltörekvő korszakában egyértelműen már a fasizmus csíráját látják, és a felvilágosodás dialektikáját csupán mint negatív dialektikát fogják fel, aholis végső soron a polgári lét monolit reakciós jellegű. A dogmatizmus végeredményben ugyanezt vallja. A maga pozitív kiindulópontját tételezve kijelenti; a polgári fejlődés egysége az uralkodó tényező és ennek következtében a polgári fejlődésen belüli ellentmondások lényegileg elhanyagolhatók, mivel e fejlődés csírái már a 19. században az imperializmus felé mutattak. A 19. századnak az előbbi Lukács idézetben valamint a 19. század dícsérete című Lukács cikkben említett lebecsülése sőt elvetése közös vonása a negatív dialektikának, az avantgardnak és a dogmatizmusnak. Ezért egyáltalán nem véletlen, hogy a dogmatizmus állandó affinitást mutat az avantgard iránt. Lukács és Lifszic viszont Lunacsarszkij programja alapján azt a gondolatot képviselték, mely szerint a polgári fejlődésen belül kimutathatók a belső

ellentmondások és ennek a fejlődésnek burzsoá dominanciája mellett állandó polgári oppozíciója az, amit a citoyen pátoossal szoktunk körülírni. Burzsoá és citoyen szétválása és ellentéte legélesebben a 19. század nagy művészetében tükröződött, aholis a Vautrinek, a Nuncingenek világával szemben a Michel Chrestien-ek világa a Rosztov grófok tendenciáival szemben a Platon Karatajev-re is figyelő Pierre Bezuhovok világa, sőt, a századforduló után is megrajzolódik a *Les Dieu ont soif*-ban a hadiszállítókkal szemben a jakobinus forradalmárok világa. Ez az ellentmondás magának a polgári létnek az ellentmondása és Lukács elméletének sorsát nagymértékben befolyásolta, hogy a gyakorlati politika szempontjából a burzsoáziának ez az önmagában ellentmondásos jellege mennyire jutott érvényre. Így történt, hogy Lukács elmélete aktuális volt a népfrontpolitika előkészítése valamint a népfrontpolitika győzelme idején, de a szovjet-német megnemtámadási szerződés, mely arra látszott mutatni, mintha a burzsoázia monolit reakciós jellegű lenne, megerősítette elmélete ellenzőinek táborát és az elméletet képviselő Lityeratur-nüj Krityik 1940-ben meg is szűnt. A háború, amelyben a szocialista Szovjetunió a polgári szövetségesekkel válllvetve harcolt, ismét aktualitást kölcsönzött a lukácsi elképzelésnek, hogy azután a hidegháború — s ezt jelezte az 1949-es Lukács vita, — ismét gyanússá tegye sokak szemében. Persze nem szabad elfelejteni, hogy Lukács és Lifsic elméleti-történetfilozófiai álláspontja minden tekintetben a marxizmus klasszikusainak álláspontjára alapozódott és így az ez elmélet számára kedvező korszakokban is az elmélet hitelét ez az összefüggés adta meg, míg a kedvezőtlen korszakokban nyilvánvaló volt, hogy a dogmatizmusnak a pillanatnyi helyzetet, a geradesosein-t általánosítani és extrapolálni akaró törekvése nagyon nehezen egyeztethető össze a marxizmus klasszikusaival.

Az is világos, hogy a békés egymás mellett élés korszaka igen sok szempontból újra aktuálissá tette a Lukács által kifejtett és sok tekintetben konkretizált történeti látásmódot. Nem szabad azonban elfelejteni azt, hogy éppen az előbb adott jellemzésből következően a polgári társadalom régebbi, 19. századi belső ellentmondása a burzsoá citoyen ellentmondás mellé (mely természetesen a polgári társadalom egyik ellentmondása csupán, de történetfilozófiai szempontból és témánk szempontjából most ez különös jelentőségre tett szert) hozzácsatlakozott egy új jelenség is. Ez az új jelenség lényegileg a citoyen pátoszra szeretne apellálni illetve egyfelől úgy tünteti fel magát, mint a citoyen pátosz valamiféle örököse, másrészt azonban a citoyen szellem egyetlen mozzanatát képes csak reprezentálni, mégpedig a burzsoázia előbb jellemzett üres tagadásának mozzanatát. Ezáltal egy sajátos harmadik erő jelenik meg a porondon, s úgy mondhatnók, hogy ugyanaz a burzsoázia, amely a 19. század folyamán az osztályellentétek történelmi leegyszerűsítését hajtotta végre, most a 20. században az osztályellentétek ismét komplikálttá tételét, vagy legalábbis annak látszatát, annak jelenségét, fenomenon-

ját igyekszik megteremteni. Az osztályellentétek az egyszer már objektíve leegyszerűsödött antinomiák a 20. században nem utolsósorban az álcitoyen réteg (láttuk, hogy ez Hannah Arendtől egészen Adrain Leverkühnig terjed) megjelenése révén öltik ismét a komplikáltság látszatát, s tulajdonképpen nem elsősorban esztétikai, hanem főként történeti és filozófiai jelentősége van annak, hogy ezt a pseudo-citoyen réteget, melyet Thomas Mann a *Betrachtungen eines Unpolitischen*-ben a Schmarotzertum fogalmával jellemzett, mely egyúttal jelenti a csillogó-villogó elmejátékokat, másrészt ezen elmejátékoknak a pusztá felszínes tartalmát és megrekedését az extrapolált negativitásban, és melyet Mannheim Károly — sajnos nem eléggé kritikusan, sőt, éppen ezen réteg számára megfelelő ideológiát teremteni akarván *Freischwebende Intelligenz*-nek nevezett — Lukács oly mélyen hozzáköti a burzsoá, a monopolkapitalista válsághoz. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a valóságos ellentétek burzsoá és citoyen között eltűntek volna. A nemzetközi haladás éppen ezekre az ellentmondásokra is apellál akkor, amikor például Chilében, Portugáliában Allende vagy Costa Gomes esetében szövetségest lát vagy amikor a szociáldemokrácia egy részében Franciaországban is megtalálja a munkásmozgalom a maga szövetségeseit. De világos az, hogy emellett a tartós szövetség mellett tulajdonképpen az álcitoyen nem annyira a szabadon lebegő értelmiség elnevezést érdemli meg, mint amennyire sokkal inkább lumpen-entellektüel-rétegnek nevezhetnénk. A lumpen-entellektüel körülbelül úgy viszonylik a citoyen entellektüelhez, mint ahogyan a proletariátushoz a lumpenproletariátus viszonylik. A lumpenproletariátusról már a Kommunista kiáltvány azt írja, hogy:

„A régi társadalom legalsó rétegeinek ezt a passzív rothadását a proletárforradalom helyel-közzel belesodorja a mozgalomba, de egész élethelyzete következtében inkább hajlandó arra, hogy magát reakciós üzelmekhez megvásároltassa.”

Az osztályharcok Franciaországban című művében pedig Marx noha elismeri, hogy a lumpenproletariátushoz tartozó fiatalok közül egyik-másik a legnagyobb hőstettekre és a leglelkesebb önfeláldozásra is képes, de figyelmeztet arra, hogy ugyanakkor képes a legközönségesebb útonállásra és a legmocskosabb megvesztegethetőségre is. Majd azt a megjegyzést teszi, hogy a párizsi proletariátus sajnos ezt a reakciós erőt proletár gárdának tekintette a polgári nemzetőrséggel szemben. (vö. Marx—Engels művei Budapest 7. köt. 1962. 24. old.). Világos, hogy az analógia csak bizonyos vonások esetében és ott is nagy fönttartások mellett igaz. A lumpen-entellektüel a modern monopolkapitalizmus terméke és semmiképpen nem tekinthető olyan értelemben nyomorban élő rétegnek, mint a lumpenproletariátus. Az is igaz, hogy ez a lumpen-entellektüel réteg adott pillanatban belesodródhat a forra-

dalomba és az is igaz, hogy egyes tagjai néha kivételesen hősiiesen viselkednek, noha a réteg egészében rendkívül könnyen megvásárolható. Ugyancsak közös vonás az, hogy egy optikai csalódás révén a lumpenentellektüel is össze-tevésztethető a forradalmárral. Azonban a különbségek legalább annyira lényegesekek. A lumpenentellektüel megvásárolhatósága rendkívül közvetett formában realizálódhat csupán mégpedig úgy, hogy beleilleszkedik a polgári világ úgynevezett pluralisztikus ideológiai szerkezetébe. Erre Arthur Köstlertől egészen Cohn Bendit-ig számos példát találunk. Az, hogy ennek a rétegnek ideológiája most már a lumpenproletariátus általános anarchizmusának elméleti síkra emelése, s nemegyszer kimondott szövetség a lumpenproletariátus rétegeivel, egyáltalában nem lephet meg senkit, aminthogy az sem, hogy a lumpenentellektüel ideológia nemegyszer intonálja is elsősorban a diákság körében a lumpenproletár életformára való és életmódra való áttérést, illetve a lumpenproletariátushoz való külsődleges és esetleg tartalmi hasonulást. Ami fent finom, nemes és eszmei, lent a maga durvaságában és közvetlenségében, darabosságában mutatkozik meg.

És ha most Lukács gondolatainak aktualitásáról beszélünk, akkor határozottan meg kell mondani, hogy az ő számára a *nem*, amit a polgári világra mondott, mint az egész életútja éppen úgy, ahogyan megnyilatkozásai mutatják, semmiképpen sem egyszerű tagadás volt, hanem a nem a valóságos szocializmus, a lenini gondolatok jegyében fejlődő munkásmozgalom igénylését jelentette. Egy pillanatra sem hitte, hogy a marxizmus—leninizmus győzelme, az emberek ön-átküzdése a marxizmus—leninizmushoz a különböző tendenciák ön-átküzdése a szocializmushoz könnyű dolog lesz. Mindig idézte azt a francia mondást, mely szerint *La verité est lentement an marche mais rien et rien ne l'arretera*. Vagyis hogy az igazság lassan halad előre, de végül is semmi, de semmi nem akadályozhatja meg előrehaladását. S ez a meggyőződés vezette ahhoz: *tertium datur* a polgári felfogások és a dogmatizmus, melyeknek történet szemléleti találkozásait éppen Lukács alapján elemeztük, nem alternatívát jelentenek, hanem az alternatíván túl az alternatíván kívül létezik objektív lehetőség, mely adatik és adott mégpedig a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal, a szocializmussal az emberiség számára.

Való igaz, hogy első kritikusaiknak egyike még a Nyugatban azt írta róla: kellemetlen jelenség mindenki számára. Akkor, amikor nem volt meg a szocializmus, mint konkrét perspektíva, mint valóság és valóságos fejlődési lehetőség, valóban kellemetlen jelenség volt Lukács mind a konzervativizmus, mind pedig az impresszionista relativizmus számára. Nem véletlenül mondta ki a *tertium datur* marxista korszakában, mert továbbra is kellemetlen jelenség maradt e két tendencia számára, de igenis nem kellemetlen, hanem mélyen tanulságos és sok szempontból útbaigazító jelenség volt és maradt napjainkban is mindazok számára, akik Lenin értelmében

a történeti kontinuitáshoz ragaszkodva fordulnak a marxizmus—leninizmus felé. A korai Lukács úgynevezett kellemetlenségének abszolutizálása és átvetítése a marxista Lukácsra arról tanúskodik, hogy akadnak akik nem értik meg éppen a tertium datur lényegét, mely élesen szembenáll Marcuse egy-dimenziós emberének, Walter Benjamtól kölcsönzött végkonklúziójával; „Nur um den Hoffnungslosen willen ist die Hoffnung da”. Ahogyan az avantgard filozófia a datur lehetetlenségéhez s legfeljebb egy elvont utópizmushoz tud menekülni, úgy Lukács a daturból mint korunk valóságából indul ki, úgy értelmezvén ezt, hogy a mai generációnak a szocializmusban a különböző elidegenülések útvesztőjéből is adatott lehetőség és adatik lehetőség, melyet a ma és a jövő generációinak ki lehet használnia.

A datur tehát vagyis az ist gegeben, az adatik, a megadatik ugyanazt jelenti, mint amiről az előbb beszéltem, hogy a nem-ből szükségképpen származik egy dialektikus folyamaton belül, egy meg nem szakított, egy erőszakkal és görccsel el nem vágott mozgáson belül az igen. Ebben az értelemben itt a valóságos dialektikáról van szó, mely mindig és mindenben magában tartalmazza a negativitást, a kritikai elemet mint mozzanatot. Lukács totalitás-fogalma éppen erre a daturra épül, s ezért nincsen semmi köze az olyan totalitás-fogalmakhoz, melyek a kritikai elemet kiküszöbölik, melyek a szkepszist mint mozzanatot egyszerűen kikapcsolják és így egy laposan vagy misztikusan kezelt totalitás-fogalomhoz jutnak el. De ugyanígy mítosszá válik a negativitás hasonló kezelése is, mégpedig olyan mítosszá, ahol a mitikus jelleget a szkepszis kiindulópontja eltakarja ugyan, de nem semmisítheti meg. Ez az a dialektika, amely végső soron a legkülönbözőbb konzervatív tendenciákkal társulhat, akár a negatívum, akár a pozitívum, a tagadás vagy az igenlés mitizálása jegyében. De a Lukács által használt dialektika mindezeknek éppen az ellenkezője, mikor az objektivitásban fedezi fel és nem pusztán az objektivitás minden szférájával szembenálló praxisban a tertiumot, mely nem a különböző rossz kérdésfeltevések és a hamis alternatívák eklektikus szintézise, hanem alapjaiban más mert lényege a rosszul feltett kérdések félretolása, a valóságos mozgás gondolati újjáteremtése.

Mint már az előbbieken is utaltam rá, mindezeknek a számunkra is égető problémáknak kidolgozása filozófiai elmélyítése nem ment önkorrekciónélkül Lukácsnál sem. A fejlődés állandóan felvetett olyan fogalmakat, mint például a valóság alternatív szerkezetének tételezése vagy az embernek, mint válaszoló lénynek a jellemzése, melynek árnyalására, kidolgozására s esetleg korrekciójára az Ifjú Hegel szerzőjének már nem maradt ideje. Az ilyen kategóriák megléte azonban mit sem változtat a lukácsi belső küzdelem s Lukács gondolati irányának fő vonalán. Azon a vonalon, amely Marxhoz vezetett és amely a dialektikus materializmus konkrét problémáinak továbbfejlesztésének filozófiai megfogalmazása felé mintegy taszította Lukácsot. S ez annyit jelentett számára, hogy — bár sohasem szerette az axiomákat —

de történeti tanulásként gondolatilag axiomatikus a valóságban pedig axiológiai tehát döntő értéktényezővé vált nála a nemzetközi kommunista mozgalomhoz és a szocializmushoz való viszony. Sohasem vonta vissza és nem is akarta visszavonni, ellenkezőleg: több ízben megerősítette azt a kijelentését, mely szerint az az ember, aki a szocializmus hívének vallja magát, de a Szovjetuniót nem értékeli megfelelően, ugyanolyan komikus helyzetbe kerül, mint az az anya, aki azt mondja, hogy telítve vagyok anyai szeretettel, csak éppen saját gyermekemet nem szeretem, mert nagy a füle. A tertium datur fogalma az igenlés és tagadás elemzése, a lumpenentellektüel karakterizálása valamint a citoyen pátoasz értékelése csak abban az esetben lehetett számára tartalmassá, ha elszakíthatatlanul kapcsolódott össze a munkásosztály tudatos lenini mozgalmával. Nagyon szépen fejezi ki ezt a kiváló olasz tudós, Pasquale Salvucci mikor a következőket mondja: „Emlékezni kell arra a szoros összefüggésre, amely egyáltalán nem nélkülözte azokat a drámai mozzanatok, melyek az ő harcos forradalmi és teoretikus aktivitását jellemezték és melyre több utalás történt közvetlenül halála után, s emlékezni kell az ő kétségtelen hagyatékára, arra, hogy mily makacsul ragaszkodott ahhoz, hogy a párton belül maradjon, azon belül tevékenykedjen, dolgozzon. Neki mindig sikerült ismét és ismét realizálni a politikai követelmények és a tudományos kutatás közötti egyáltalán nem könnyű kapcsolatot.” (Pasquale Salvucci: *Perché Lukács?* *Ungheria d'oggi* 1971/3 1. old.).

S nem utolsósorban éppen ebben áll számunkra a marxizmus—leninizmus filozófiájának elkötelezettjei számára Lukács életművének aktualitása, mert ez a filozófia minden ízében és elválaszthatatlanul összekapcsolódik a nemzetközi munkásmozgalom mai és jövőbeni perspektíváival.

LUKÁCS JÓSZEF: A VALLÁS ÉS AZ IRRACIONALIZMUS VIZSGÁLATÁNAK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA LUKÁCS GYÖRGY ÉLETMŰVÉBEN

Úgy tűnhet, hogy a tárgy, amelyről szólni szeretnék — a vallás és az irracionalizmus problémáinak kutatása — Lukács György életművében nem játszik különösebben jelentős szerepet. S valóban: noha Lukács könyvet írt az ész trónfosztásáról, *kritikai* elemzéseket szentelt a vallás, a művészet és a tudomány viszonyának, a vallási utópiák természetének, — marxista alkotó munkája irányát mindenekelőtt *pozitív* kategóriák jelzik, olyanok mint a totalitásé, a történelemé, a realizmusé, a dialektikáé, a művészi tükrözés sajátosságáé vagy a munkáé.

Ha azonban nem Lukács tartalomjegyzékeit, hanem gondolkodói fejlődésének pályáját tekintjük, a kérdés jelentősége megvilágosodik előttünk. Azért is, mert Lukács marxista—leninista fordulata éppen a világnézeti alapkérdések, sőt, később *a szocializmus* pusztán hitszerű megközelítésének elutasítását, a marxista tudományosság és tudatosság kiküzdését feltételezte. És azért is, mert a forradalmi munkásmozgalomnak ez az eszével és szívével elkötelezett harcosa éppúgy elkerülhetetlennek tartotta az imperialista korszak irracionalizmusának gyökeres bírálátát, ahogyan — Marxszal szólva — minden társadalombírálat egyik fontos feltételének a vallás értő kritikáját, a dialektikus és történelmi materializmus *ateista* aspektusának következetes érvényesítését tekintette.

Hadd tegyük hozzá: azok közé tartozott, akik e harc közben is tudtak különböztetni a progresszió vallásos képviselőivel való politikai szövetség és ugyanezen erők vallásos ideológiája közt: képes volt egyszerre elutasítani Garaudynak a marxizmus és a vallásos hit konvergenciáját hangsúlyozó felfogását és honorálni a vallásos Simone Weil baloldali rokonszenvét. Mindehhez egy küzdelmes élet tanulságainak tudatosítása kellett: egy olyan életé, amelyet Lukács György a kapitalizmus embertelenségével szemben, az emberiség igazi történetéért, a szocializmusért és a kommunizmusért vívott harcnak áldozott.

I.

Sokan megírták már, hogy a fiatal Lukács az 1905 utáni években mélyen átélte a dekadenssé vált polgári kultúra válságát, elutasította az elidegenült világ apológiájává laposodott pozitivizmust és polgári racionalizmust, anélkül azonban, hogy protestáló gesztusai támaszra leltek volna a századelő magyar, német vagy osztrák szociáldemokráciájának uralkodó eszméiben. Mint a korabeli európai értelmiség annyi jelentős alakjánál, e társadalmi és szellemi vákuum körülményei közt feltűntek az ő gondolatvilágában is az *isten nélküli vallásosság* különböző alakjai. Kora szocializmusából is éppen ezt az — úgymond — egész lelket betöltő vallásos erőt hiányolja, de ilyen erőt lát Ady profétáló hitében és Balázs Béla lírájának misztikájában.

Lukács ez idő tájt még nem ismeri Lenint. Másfelől valószínűtlen az is, hogy olvasta volna Lunacsarszkijt, aki ekkoriban — istenépítő periódusában — „a szociális mítosz elméletét” „a proletár vallási tudat” területén alkalmazhatónak vélte, és aki azt állította, hogy isten nem más, mint „az emberiség a legmagasabb potencián”, vagy Gorkij „Gyónás”-át, amely ugyanezt vallja: „Nem az emberi gyöngeség alkotta meg az istent, hanem az erők bősége, és nem rajtunk kívül él ő, hanem bennünk.” De felfogásuk hasonló töről fakad: a totalitás széteséséből, a változást kívánó erők gyengeségének érzéséből — s ennek illuzórikus kompenziójaként — egy *új totalitás, új forma, az egyszer már volt s most megújítandó rend* szubjektív igényéből.

„A szubsztanciára való vágyból keletkeznek a formák” — írja Lukács, hogy előmozdítsák „a szubsztancia megváltását a hazugságból az igazságba, hogy Istenhez szállva megszűnjön minden különbség”. És „Itt elhallgat minden kételkedés: csak egyetlen megváltás lehetséges”. Ez a megváltás először mint a teljességgel való egyéni-személyes összeolvadás, egyfajta újferences „*unio mystica*” jelentkezik. Később, az első világháború éveiben a kibontakozó *krízis* körülményei közt Lukács már az *egész akkori társadalomra* vonatkoztatva teszi fel a kérdést: „Valóban kilépőben vagyunk-e a kiteljesedett bűnösség állapotából?” és szinte apokaliptikus megszállottsággal vizsgálja a megoldást: „... a totalitás, mint minden egyes jelenség megformáló előzménye: azt jelenti, hogy a Zárt teljes lehet, mert minden meglesz benne, semmi sem marad Kívüle, és semmi sem kell, hogy valamiféle magasabbrendű Kintire utaljon; teljes, mert a totalitásban minden a maga tökéletességéig érik, és elérve önmagát, beilleszkedik az egység kötelékeibe.”

Tárgyunk szempontjából másodrendű kérdés, hogy a szubsztancia és a dolgok világa közti űrt áthidaló erőt itt még a művészetben munkáló forma, mint aktív princípium jelenti. De túlmutat az esztétizáló kérdésfeltevésen és válaszon a kiteljesedett bűnösség állapotának éles *szembeállítás*a a végső értékek évényesülésével, az igazi paradicsommal.

A *Seinnek* és a *Sollennak*, a rossz valóságnak és a jobb utáni vágyakozásnak e kettősségét feloldandó, Lukács nem talált más eszközt, mint az irracionalizmusét, sőt a vallását, a mítoszét, hogy a polgári világ *relativizálódására* válaszolva — segítségükkel keresse egy *abszolút* értékrend megvalósulásának lehetőségét. Assisi Ferenc és Meister Eckhard misztikáját nem utolsósorban Ernst Bloch hatására Giacomo da Fiore és Thomas Münzer szelleme kezdi felváltani, Lukács „valdens” korszakát az „albigens” eretnekségé, Kierkegaard hatását a Hegelé. De az objektív rendre, az „új poliszra”, az abszolutumra vágyakozó szubjektum még csak a bensőség érvényesítése révén keresi a feloldást hozó formát: csíráit azokban az egész egzisztenciát megmozgató nagy tolsztoji pillanatokban véli megtalálni, amelyek „a természetnek a maga lényegében való átélését” teszik lehetővé. Lukács tehát — ahogyan később maga jellemzi ezt a korszakát — romantikus antikapitalista módon —, az abszolutumot a történelmi múltból idézvén meg, *közvetlen* utat keres a természethez, az emberhez. A bűnösség, az elidegenülés kiteljesedett volta itt még annak az intellektuálnak az életérzését fejezi ki, aki nem volt képes azonosulni azzal az erővel, amely az elidegenülés terheinek legfőbb hordozója, ám ugyanakkor az elidegenülés leküzdésének legfőbb harcosa is; a modern munkásosztállyal.

De ugyanaz a társadalmi feszültség, amelyre Lukács még csak a forma megváltó erejébe vetett vallásos hittel volt képes reagálni, 1918—19-ben a megoldás új, immár nem vallási, művészeti vagy filozófiai, hanem politikai formáit, a formák isteni erőszaka helyett a proletariátus diktatúrájának megvalósítását követelte Magyarországon. Köztudott, hogy Lukács, a Tanácsköztársaság népbiztosa nem habozott túllépni fiatalkorának politikai határkövein. Ideológiai téren azonban még sokáig küzdött régi önmagával, s a marxizmus elsajátítása hosszabb ideig maga is bizonyos régi formák, elsősorban a hegeli utópia keretei közt ment végbe, sőt: — mint ő maga hangsúlyozza később — a megoldás, amelyhez a húszas évek elején eljutott, valóban „hegelibb volt Hegelnél”. Mégis: úgy véljük, a „Történelem és osztálytudat” értékelése közben nemcsak a mű ama szubjektivista, újbóloldali glorifikálása ellen kell szót emelnünk, ami ellen Lukács is tiltakozott, de kerülnünk kell valódi értékeinek, fontos tanulságainak ignorálását is.

II.

A „Történelem és osztálytudat”-on kétségtelenül érződik az utópizmusnak az a szelleme, amely az 1918-as „Taktika és etikában”- még explicit módon fogalmazódott meg. Lukács, aki kezdetben a bűn világából csak a bűn, a kollektív bűnnek minősített osztályerőszak révén látott kiutat, később — éppen az elidegenülés tőkés formáinak tanulmányozása közben — megtalálja e kínzó erkölcsi probléma megoldását. De ez a megoldás továbbra

is idealisztikus és messianisztikus marad: a végső, döntő fordulatot lényegében egyetlen nagy aktustól, a proletár osztálytudatnak mint szubjektum—objektum azonosságnak a létrejöttétől várja. A tudatnak ez az önmagára találása elvi vonatkozásban éppúgy lezárna a történelmet, mint Hegel abszolút eszméjének önmagára ismerése az abszolút szellem fokán. A forradalom felfogása itt még egyfajta szekularizált megváltásra hasonlít, s hordozója, a proletariátus, emlékeztet kissé Szántó Lajos híres, 1919-es plakátjának (*Proletárok! Előre! Ti vagytok a világ megváltói!*) Krisztus-arcú munkásseregére, vagy Tóth Árpád szép versének pörölyös vörös istenségére, „bűnös, ócska bolygónk” átformálójára.

Tudjuk: ez a messianisztikus „baloldaliság” nem volt egyedi eset: a világforradalom vágyának és hittel táplált reményének talaján szaporodott el egész Európában. Lukács egyes korábbi harcostársainak pályáját egy életre szólóan is meghatározta ez az ateista vallásos beállítottság. Lukácsnál azonban a képlet már a kezdetnél is sokkal összetettebb. Úgy tűnik: egyelőre nem tudatosul benne, hogy a régi mitológiák helyén új mitológiát hozott létre. Sőt: elvileg is élesen bírálja a mítoszt, mint a tárgyba való behatolás képtelenségének gondolati kifejezését; idézi Marxot, aki a proletariátus világtörténelmi szerepét nem annak *isteni* küldetéséből, hanem ellenkezőleg: a munkásosztály *emberi* mivoltának elvesztéséből vezeti le, s ugyanígy fellép az emberkép antropológizálása ellen is.

Kifejti, hogy az abszolútumot nem úgy kell felfogni, mint állapotot, szubsztanciát, hanem mint magának a gyakorlati folyamatnak egy mozzanatát. Rámutat arra, hogy mitológia ott jön létre, „ahol egy mozgás két végpontját vagy legalább is két szakaszát . . . a mozgás végpontjaiként kell rögzíteni, anélkül, hogy lehetséges lenne megtalálni a konkrét közvetítést ezek között a szakaszpontok és maga a mozgás között.” A feloldás úgy lehetséges — írja —, ha feladva az eldologiasodott közvetlenség ama álláspontját, amelyet egykor Eckhard, a húszas években Bloch képviselt, az izolált individuális lélek álláspontja helyett az ember konkrét létének megragadását tűzzük ki célul — egy emberi társadalom konkrét totalitásában, hogy így teremtsük meg a közvetlenség *valódi* leküzdésének lehetőségét.

Vitathatatlan, hogy Lukács itt éppen saját egykori álláspontjának kvázi-vallásos vonásait bírálja, a rá mindvégig jellemző önkritikai eltökéltséggel.

A szubjektum—objektum viszony idealisztikus megoldása, az elidegenülésnek az objektivációval való azonosítása következtében azonban a szubjektivitás és az objektivitás ellentmondásának megoldása nemcsak az elidegenülés megszüntetését, hanem a tárgyiség felszívódását is jelenti, ami még mindig „a dolgok feletti utolsó ítélet” messianisztikus aktusának gondolati maradványa.

Lukács szembeállítja ugyan egymással az elmélet segítségével kiküzdött proletáröntudatot és a vallási utópizmus közvetlenségét. De részben maga

is visszaesik ebbe a közvetlenségbe, amikor *eleve* az elidegenülés termékének tekinti a dolog és a képmás mindenféle ismeretelméleti szembeállítását — s így, miközben helyesen hangsúlyozta az elmélet osztálykarakterét, hadakozott a pozitivisztikus tényfetisizmussal, kérdésessé teszi a teória kognitív tendenciáit. Meg akarja haladni az elméletnek és a gyakorlatnak azt a közvetlen, tagolatlan kapcsolatát, amely a vallást szülte. De a természet objektív dialektikájának elfogadása nélkül — mint erre élete alkonyán maga is rámutatott — nem lehet méltó helyére tenni az ember és a természet viszonyát közvetítő tárgyi-érzéki tevékenységet, a természettel folytatott anyagcserét, a munkát, a termelést s így maga ez a közvetítés sem értelmezhető materialista módon.

III.

A húszas évek végén Lukács — az alaposabban megismert Lenin, majd a „Gazdasági-filozófiai kéziratok” hatására leszámol korábbi filozófiai lelkiismeretével. Már Hess-tanulmánya harcba száll „egy igazi dialektikus realizmus” nevében azzal az absztrakt utópizmussal, amely nem magukból a történeti viszonyokból fejti ki meghatározásait, hanem konstrukcióival erőszakot tesz a valóságon.

A *jelenben* tární föl a *jövő* felé vivő utakat: ez az utópia-ellenes önkritika mozgatja Lukácsot, méghozzá oly erőteljesen, hogy nemcsak polgári kritikussai, de olyan harcostársai is mint Brecht vagy Eisler már egyfajta konzervatív klasszicizmust, a jövő iránti értetlenséget vindikáltak neki. Hogy ez a vád igazságtalan volt, azt nemcsak realizmus-kategóriájának behatóbb tanulmányozása igazolhatja, de az 1930-tól az ötvenes évek derekáig húzódó alkotói korszakának reprezentatív művei is. Hiszen Lukács „Az ifjú Hegel” tárgyául Hegel útjának nem akármelyik korszakát választja, hanem éppen a pályakezdését, amikor a gondolkodó dialektikájának jövőbe mutató, társadalomkritikai tendenciái még teljes elevenségükben érzékelhetők voltak, amikor még teológiai írásai is „alaptendenciájukban a pozitív vallás, a keresztény vallás ellen irányulnak”, sőt, amikor — éppen a munkaeszköz közvetítő szerepének megértésével — bizonyos mértékig előlegezni volt képes a történelmi materializmus felfogását is.

Ez a Hegel-kép a fordítottja annak, amit Lukács a „Történclem és osztálytudat”-ban nyújtott, de igazi jelentősége akkor válik világossá, ha „Az ész trónfosztása”-nak elemzéseit is tekintetbe vesszük. Erről a műről olykor azt állították, hogy — az antifasizmus és a hidegháborús időszak politikai szükségleteitől sugalltan — kritikátlanul piedesztálra emel minden racionalizmust, miközben az irracionalizmus valamennyi irányzatát mint a fasizmus előzményét egyformán élesen elmarasztalja. Lehet ebben igazság, de az igazsághoz hozzátartozik az is, hogy Lukács racionalizmus-felfogása, a *tudományos gondolko-*

dás közvetítő szerepének hangsúlyozása itt is határozott ellenpontja, korrekciója a „Történelem és osztálytudat” egyoldalú, a racionalitást *csak* apologetikus szerepében megragadó koncepciójának, miként ilyen korrekció a *visz-szatükrözés* dialektikus, marxi—lenini eszméjének előtérbe állítása is.

A „Trónfosztás” jelentősége azonban nem mérhető csupán ezen az önkritikai mozzanaton, sem a mű politikai célzatán. Lukácsnak *nem célja* az elvont értelemben vett racionalizmus védelme — arra törekszik, hogy a megismerésnek azt a tendenciáját juttassa érvényre, amely „a pusztán értelem-szerű gondolkodást” az „*ésszerű*”, a racionális természet- és társadalomtudományi megismerést a *dialektika* kiindulópontjává, „a gondolkodás továbbfejlődésének kezdetévé és nyomává” kívánja tenni. Egyidejűleg figyelmeztetni akart arra, hogy előállhat e progresszív folyamat *fordítottja* is; s ezt mutatja ki *történetileg* a hegeli iskola felbomlásának példáján, *logikailag* pedig a megismerés közelítő, soha nem teljes volta következtében, a tudományos megismerés felgyorsulása során kialakuló krízisek elemzésével. „Mi lesz . . . — kérdi — ha bizonyos fogalmaknak egy bizonyos valóság megragadására való kép-telenségét (meghatározott társadalmi okokból) a gondolkodásnak, a fogalom-nak, az ésszerű megismerésnek képtelenségévé hiposztazálják, ha a világ gondolati megragadásának e kudarcából, mint szükségből erényt csinálnak és ez mint »magasabbrendű megismerés«, mint hit, intuíció stb. jelenik meg?”

Ez az irracionalisztikus tendencia mindannyiszor teret hódíthat, vala-hányszor a társadalmi fejlődésben olyan ugrás mutatkozik, amelyet nem le-het pusztán a régi fogalmakkal megragadni, vagy amikor a tudományok fej-lődése követeli meg az új filozófiai értelmezést, amelyre azonban a tudósok és filozófusok egy része nem képes.

Lukács könyve nyomon követi a hegeli dialektika felbomlásának fo-lyamatát, amely egyfelől Feuerbachon át Marx és Engels dialektikus mate-rializmusához, másfelől azonban — éppen mert a hegeli idealista dialektika szükségszerű következtetlenségei miatt a vallási-teológiai maradványokat sohasem tudta legyőzni — Schelling, Schopenhauer, Kierkegaardon, Nietzsche és az életfilozófián át — a fasizmus által felhasznált intuicioniz-mushoz és nyílt irracionalizmushoz is vezetett.

„Az ész trónfosztása” mindamellett mégsem pusztán filozófiai-törté-neti szakmunka, hanem elsősorban és mindenekelőtt *vallomás* a filozófiai gondolkodás nagy öröksége, ezen belül is elsősorban annak dialektikus és materialisztikus értékei, az értelemből szárbaszökő *dialektikus ész* mellett — a megismerés közvetlenségének mítoszával szemben. Mint említettük, Lu-kács Hegel-könyvében a forradalomért lelkesedő és a vallást bíráló Hegelt vette védelembe, saját öregkori alteregójával szemben, aki visszaesett „korá-nak közvetlenségébe” s kibékülve a jelennel, utópisztikusan kiegyenlítette az abszolút szellem világában a továbbvívó dialektikus tendenciákat, a val-lást és a filozófiát. Most, „Az ész trónfosztása”-ban megmutatja hogy ugyanez

a kompromisszum végül is a filozófia kiküszöbölésével, a közvetítéstől a közvetlenbe, az elmélettől a hitszerűbe való visszatéréssel fenyeget. És — hadd húzzuk alá — a progresszív filozófiai örökség pátosza egyben azt is jelzi: Lukács — Lenin szellemében — nyomatékosan hangsúlyozza a meggyőződés, *a tudatosság, az elmélet* jelentőségét az ösztönösséggel, a pusztán hitből fakadó és hittel verifikált közvetlenséggel szemben, jelentkezzék ez akár hagyományos vallási-teológiai, akár „modernebb”, irracionalisztikus bázison.

Meglehet: „Az ész trónfosztása”-ban Lukács nem különböztet társadalmi funkciók szerint az irracionalizmus egymástól eltérő árnyalatai között. Így nem méltatja igazi figyelemre azt az utat sem, amelyen pedig ő maga is végigment s amely az irracionalizmustól és az ateista vallásosságtól a hegeli dialektikán át a marxizmushoz vezetett, nem pedig fordított irányban: a dialektikától az irracionalizmusig. Ezt az elméleti lehetőséget természetesen nem szabad figyelmen kívül hagynunk, miként viszont persze azt sem, hogy a racionalizmus bizonyos mai polgári formáinak konzervatív vagy akár retrográd funkciójuk is lehet. Mégis: „Az ész trónfosztása” méltatásakor nem feledhetjük, hogy az irracionalisztikus visszaesés lehetősége napjainkban is újra meg újra kialakul, ahogyan ezt a pozitivizmus és az egzisztencializmus mai szimbiózisének, a frankfurti iskola felbomlásának és a különböző újbalos messianizmusok, retrográd utópiák újrakeletkezésének példáin láthatjuk. Ha még azt is tekintetbe vesszük, hogy Lukács a korábban csupán a kapitalizmus apológiájaként felfogott racionalitást itt *egyetlen*, konkrét, határozott összefüggésben védelmezi, azért, hogy annak a dialektika irányába való továbbfejlesztése realizálódjék, — vitathatatlanak kell tűnjék számunkra a könyvnek nemcsak hatalmas politikai, de filozófiai jelentősége is.

IV.

Ezen az úton haladva, saját korábbi álláspontját fáradhatatlanul fejlesztve és helyesbítve érik meg Lukácsban élete utolsó másfél évtizedében, a XX. kongresszus után a szintézis igénye. Nekünk most csak „Az esztétikum sajátossága” bizonyos fejezeteiről lehet szólnunk s ezekről is csak avégett, hogy érzékeltessük, hogyan folytatja tovább Lukács küzdelmét a társadalmi lét és a tudat történetileg fejletlenebb szintjeinek meghaladásáért, az ezeket kifejező és rögzítő vallásos hitszerűség tendenciáinak leküzdéséért.

Az Esztétika egyik fő törekvése — mint ismeretes — annak demonstrálása volt, miként emelkedett ki a tudomány és a művészet a mindennapi gondolkodás naivan empirikus, emocionális, antropomorf kereteiből s miként került szembe e folyamat menetében a vallással. Az érzelmileg nyomatékos vallásos hit első pillantásra ugyan elválk a mindennapi élet hitétől — írja Lukács — amennyiben a vallásos hit „nem vélekedés, nem a tudás előfoka és nem tökéletlen tudás”. Ám a hit a vallásban is „előbbrevaló mint tárgyai

hitelesítése, vagy bizonyítása, a szubjektivitás pedig elsőbbséget élvez minden — tényszerű, tudományos vagy művészeti — objektivitással szemben”. A vallási kinyilatkoztatás — a mindennapi gondolkodás empirikus tényeihez hasonlóan — evidens adottság marad, a vallás antropomorfizmusa és antropocentrizmusa a mindennapi gondolkodás szerkezetét idézi a transzcendens idegenség formájaként, s mindkét szinten uralkodnak az analogizálás, az emberről a nem-emberre, a szubjektívról az objektívrá való következtetés módszerei.

A vallások intézményszerű objektivációi, dogmarendszerei természetesen megkülönböztetik azokat a mindennapiságtól. Mégis: „a tudománnyal ellentétben, amelynek kiindulópontjait és következtetéseit mindig bizonyítani kell, a teológia azokat a tárgyakat, amelyeket a hit antropomorfizálva tételez, szükségszerűen és kritikátlanul elvi alapjává teszi, és pusztán gondolatilag általánosítja.” Mindennek talaja ismét csak a mindennapi elmélet és a gyakorlat kapcsolatának közvetlensége, aminek viszont az emberi tevékenység és tárgya közti objektíve differenciálatlan viszony fejletlensége a forrása.

Lukács nem tűzte ki célul, hogy Esztétikájában átfogó valláselméletet nyújtson. De talán már az eddigiekből is láthatók törekvései és fejlődésének iránya. A „Történelem és osztálytudat” lényegében még csak a szubjektivitás bázisán bírálta a vallást mint a tudat elidegenülését, „Az ész trónfosztása” már az objektivitás, a materialista tudományosság és tudatosság alapjáról világította meg a közvetlenbe, az irracionálisba való visszaesés okait. Az „Esztétika” a termelőtevékenység talaján fejlődő történeti-társadalmi megismerés különböző szintjeit veti össze egymással és rajzolja meg a vallás túlhaladásának objektíve szükségszerű pályáját.

Az aufklerizmus pusztán racionalisztikus valláskritikájával szemben Lukács programja — Marx és Lenin szellemében — az igazi természet- és emberközpontúság pozitív történelmi kiküzdése, ami — a közvetlen természetihez és elvont emberihez való visszatérés helyett — a közvetítések, a tárgyi világ objektivációi feletti emberi uralom kiteljesítését jelenti. Ez Lukács szerint az objektív feltétele annak is, hogy leküzdhető legyen az ember teremtményszerűsége, függősége és kiszolgáltatottsága, annak, hogy az evilági kielégítetlenségük miatt *vallási* szükségletbe, a partikularitás *túlvilági* leküzdésébe torkolló energiák átirányíthatók legyenek olyan tevékenységbe, amely értelmesség-tartalmassá teszi az emberek életvitelét. — Más szóval: a vallási szükséglet elhalásának alapvető *objektív* feltétele a kommunista társadalom kiküzdése.

Ez a történelmi fejlődés azonban — hangsúlyozza Lukács — feltételezi a pusztán érzelmileg nyomatékosított vallásos etika, a közvetlenül az emberre vonatkoztatott vallásos világkép helyett az összefüggő és egyben dialektikusan nyitott *tudományos világkép, világnézet* elsajátítását is. Olyan pozitív világ-

nézetét, amely képessé tesz a társadalmi haladás objektív lehetőségeinek megértésére és azok optimális realizálására — olyan forradalmi kreativitásra, amelynek folyamatában az ember egyszerre érezheti magát történelme öntudatos szerzőjének és szereplőjének. Új világképre van szükség, amely tudatosítja a totalitást, — ám ez a totalitás többé nem a szubjektum és az objektum azonosságának helyreállítását jelenti, hanem a létnek történelmileg adott, belsőleg strukturált egységét, amelynek különböző szférái éppen egymáshoz való viszonyuk sokrétűségében, konkrét gazdagságában és ellentmondásosságában teszik lehetővé az egyének sokoldalú és szabad fejlődését.

Lukács a vallási szükségletet az Esztétikában olyan kompenzációnak tekinti, amelyet részben az életvitel tökéletlensége, törekénysége, céltalansága idéz elő, részben pedig az a törekvés, hogy mégis rendet vigyenek ebbe a káoszba, értelmet, tartást kölcsönözzenek annak, ami nélkülözi azt — elviselhetővé, sőt értelmessé téve a transzcendencia révén még a szenvedést is. Az evilág és a túlvilág közötti döntés azonban mindenekelőtt mégsem elméleti és nem egyéni kérdés, hanem attól függ, — hangsúlyozza Lukács — hogy az emberek „ki tudják-e legmélyebb létszükségleteiket földi úton elégíteni, vagy legalább is tudnak-e olyan harcot folytatni jövőbeli kielégítésükért, amely saját életüknek belső értelmet adhat”. „Tehát az a mód, ahogyan ez a szükséglet kialakul, kibontakozik, vagy elhal, nagyon lényegbevágóan függ az imént vázolt társadalmi és világnézeti fejlődések feltételeitől.”

Ezek a feltételek — emeli ki Lukács — a mindennapiság és a tudomány konkrét viszonyát tekintve a szocializmusban *elvileg mások* mint a kapitalizmusban, hiszen itt az „alulról jövő” ösztönzések nem merőben spontánul keletkeznek, nincsenek alávetve a profit mindennapi érdekeinek, hanem szervezeten lehet előmozdítani őket; s mások azért is, mert „a nevelés elvileg és tendenciáját tekintve tovább demokratizálódik, és arra törekszik, hogy a munkásság mind nagyobb rétegeit emelje a tervezők és mérnökök színvonalának közelébe.” Ezeket a döntő tényezőket lényegében nem hatálytalanítják a fejlődéssel ellenkező tendenciák vagy az elkövetett hibák sem, mert — mint Lukács kiemeli — a kapitalizmussal ellentétben, ahol „a torzulás magában a formáció lényegében gyökerezik”, a szocializmusban legfeljebb csak a növekedés igaz elveinek deformációival van dolgunk, ezért ez — ha nem is mindig gyorsan és könnyen — de kijavítható.

Lukács természetesen tudta, hogy a vallási szükséglet kialakulása történelmileg hosszú időt igényel, ez idő alatt pedig számolni kell azzal is, hogy a vallás égisze alatt társadalmilag, politikailag igen különböző tendenciák bontakozhatnak ki. Az első világháborúban — írja Renata Riemekhez intézett levelében — a legtöbb egyház és a hívek többsége megáldotta saját imperializmusának fegyvereit, a második világháborúban „már volt egy Karl Barth, volt a hitvalló egyház, a maga vértanúival. Mindnyájan tudjuk, hogy a háború, a harmadik világháború, világunk nukleáris pusztulása reális, de el-

hárítható veszély. Mi gátolja a marxistákat és a vallásos beállítottságú embereket abban, hogy világnézeti meggyőződésük feloldhatatlan különbözősége ellenére e tekintetben közösen keressenek egy, az emberiséghez méltó kiutat és közösen küzdjenek érte? . . . Elméletileg az evilág és a túlvilág továbbra is feloldhatatlan ellentétben áll egymással szemben. Ám azok az emberek . . . akik mindkét részről becsületesen ki merik mondani azt, ami elváltatja őket, feltétlenül együtt tudnak küzdeni az emberiség javáért szám-talan olyan kérdésben, melyet a reakciós embertelenség, az embernek ezáltal manipulált elidegenülése vet fel.”

Lukács a vallásosság megítélésében is hű maradt vezérlő elveihez: egyfelől az emberi cselekvés evilági meghatározottságát és tényleges szabadságát korlátozó vallási transzcendencia kritikai megítéléséhez, másfelől a marxistákat és a vallásos embereket a szocializmushoz vezető forradalmi harcban egyesítő gyakorlati osztályharc primátusának lenini eszméjéhez.

Termékeny és küzdelmes élete során nem egyszer hibázott is. Ami azonban az oly gyakran éppen általa bírált tévedéseken messze túlmutat, az a század e legnagyobb magyar marxista—leninista gondolkodójának példamutató harca materializmus és dialektika következetes egyesítéséért, a társadalmi fejlődés és a megismerés fejlődése közti kölcsönhatás tudatosításáért — egyszerűval: a munkásmozgalom tudatosságáért, az elmélet szakadatlan, a kor nagy társadalmi és tudományos problémáival lépést tartó fejlődéséért.

*

„Az egyén csak azon az alapon kerekítheti le harmonikusan, tökéletesítheti evilágian az életét — így polemizál Lukács a halál vallásos felmagasztalásával — ha tevékenységét és az ezt kiváltó, érzéseket és gondolatokat összehangolja életkörével; magától értetődik, hogy ez az összehangolás mindig csak viszonylagos lehet”, ám „egy ilyen értelmes, értelmesen lezárt életben mindig működtek olyan erők, amelyek az illető embereket — többé-kevésbé tudatosan, többé-kevésbé határozottan — túlemelték adott életük közvetlen partikularitásán.”

Születése 90. évfordulóján bízvást elmondhatjuk: Lukács György élete és gazdag, hatalmas életműve ilyen, a partikularitásokon győzedelmeskedő, kimagasló tudományos értékek foglalata. Eredményeké és kérdéseké, amelyek munkára serkentenek valamennyiünket, akiknek az általa felvetett problémák továbbgondolását is vállalnunk kell, akiknek Lukács eredményeit nemcsak megőriznünk, de — ahogyan ő maga tette volna, — vitában, az élet által felvetett új kérdések alkotó megválaszolásával — fejlesztenünk is feladatul adatott.

ZOLTAI DÉNES: LUKÁCS GYÖRGY MARXISTA ESZTÉTIKAI MUNKÁSSÁGA, A HAZAI ESZTÉTIKA FEJLŐDÉSE

Előadásom címe nagyon szerénytelen. A rendelkezésemre álló harminc percben a magyar esztétika harminc évének történeti vázlatát ígéri, s annak a sajátos szerepnek helymeghatározását, amelyet benne a lukácsi művészetelmélet játszott és játszik. Irdatlanul nagy, sokfelé ágazó téma; máris szűkítenem kell keretein. Előadásomban egyetlen pontra szeretném összpontosítani a figyelmet. Kronológiailag 1945-re — az indulásra, amelyből persze adódik egy és más útravaló a mára és a holnapra is. Talán e tartópillér reflektorfénybe állítása jár annyi haszonnal, mint a három évtizedet áthidaló teljes ívnek — eszméknek, reflexióknak, vitáknak, botlásoknak és emelkedéseknek — lexikoncikk-szerű átfutása. (Annál is inkább, mivel az eredeti téma kifejtésére alkalmam lesz az ELTE idei őszi megrendezendő tudományos ülészakán.)

Lukács György és a felszabadulás *utáni* hazai esztétika kapcsolatáról szólva először is megkerülhetetlen a kérdés: miként alakult ez a kapcsolat a felszabadulás *előtt*? És mert Lukács neve számunkra végérvényesen összeforrott a marxista—leninista világnézet fokozatos meghonosodásával, alkotó alkalmazásával a művészeti-esztétikai jelenségek elméleti és kritikai vizsgálatában, a kérdés köre itt szükségképpen tágul: milyen állapotban leledzett esztétikai kultúránk felszabadulásunkkor? Abban az egyszerre nemzeti és világtörténeti pillanatban, amely vitathatatlan metszéspont az egyetemes kultúra, ezen belül a hazai művészeti és tudományos élet legújabbkori fejlődésében? És még tovább: mit is jelentett nem a porlepte katedraesztétika, hanem a valóságos művészeti gyakorlat elemzésére, orientálására, elméleti általánosítására képes művészetfilozófia és -kritika számára újra találkozni Lukáccsal, s azzal, amit a hosszú emigrációjából hazatért gondolkozó, s vele együtt az 1945 után végre legálisan is a honi eszmei harcok porondjára lépő marxista gondolat, jelesül a marxista esztétika képviselt?

Nem maradhat merőben publicisztikus közhely, ha újra kimondjuk: esztétikánk meglehetősen romos állapotban várta a hazatérőt. Egyrészt a mi anci-en régime-ünk is az „utánam az özönvíz” — a vérözön, a romtenger — jegyében gondolkodott és cselekedett még a legkritikusabb pillanatban is; lett légyen szó emberi életokról, lakóterületekről, vagy lelkekről, tudatról, tudományról, művészetéről. 1945-ig művészettudományainkat sem kímélte a nyíltan *ordas eszmék*

pusztítása. Másrészt vajon tagadhatjuk-e, hogy mint szellemi kultúránk egyéb területein, az esztétikai gondolkodásban sem élveztünk immunitást azzal a (történetileg és nem fiziológiailag értendő) *morbus hungaricussal* szemben, amely ott is roncolt, ahol az utolsó intellektuel reménység, a tiszta eszmélet működött, ahol a dolgozó emberekhez húzó szív dobogott, baloldalt? Végtére még a leg-tisztább szándékú esztéticizmusban is volt nyoma a József Attila emlegette *népbetegségnek*, a *lelki restségnek*, *mely hitetlen, csodára vár*. A költő által követelt felszabaduláshoz vezető utat a magyar nép számára végül is a Vörös Hadsereg fegyverei nyitották meg. Nyomukban térhetett vissza hazájába a kommunista emigráns Lukács, s kezdetett hozzá maga is — mint egy romokat takarító és új otthont építő nép tudósa, mint az antifasiszta humanizmusnak és a kommunista progressziónak régóta elkötelezett nemzetközi rangú és tekintélyű gondolkodó — szűkebb szakterületén, az esztétikában — de nem csupán ott — egy igazi néphatalom *művelődési otthonának* felépítéséhez. Amaz *otthon* alapozásához, ahol így mondtuk akkoriban — a csizmában és bakancsban belépők is tapasztalhatják, hogy valóban az *övék*, amit maguknak építenek, s ahol a szellemi kultúra emberei sem érezhetik magukat többé *idegenül*: magányosan, elszigetelten.

Nemzeti történelmünk eleddig legnagyobb sorsfordulója a szó szoros értelmében volt határkő művészetelméleti gondolkodásunk, esztétikai kultúránk történetében is. Aligha csupán egyetlen generáció élményéről adok most számot: amikor 1945 tavaszán először vettem kezembe és olvastam végig jószérivel még az utcán, hazafelé menet a moszkvai Idegennyelvű Irodalmi Kiadó 1944-ben megjelentetett kis füzetét, a marxista Lukácsnak magyar földön első legálisan terjesztett művét. *Az írástudók felelősségét*, valósággal mellbe vágott a felismerés: e könyv eszmevilága maga volt az eleven tudat- és öntudatfelrázó diszkontinuitás. A figyelmeztetés: a művészet dolgaiban is másként kell ezentúl gondolkodni. A tanulságlevonás, az értelmiségi küldetés tudatosításának korábban soha nem tapasztalt radikalizmusa. A marxisták, a kommunisták által felmutatott politikai és esztétikai alternatíva. Ez a könyv nemcsak címében figyelmeztetett a felelősségre, amely minden írástudóra nehezedik, a nagy történelmi próbatételek idején kiváltképp, akár keresi, akár „rühelli a próféta-ságot”. Az átérzett felelősséget sugározta minden mondata.

A magyar kulturális progresszió persze Ady óta tudta: harca a magyar pokollal van. A dzsentroid műveletlenséggel, a sokak által éppenséggel nemzeti karakterjeggyé stilizált-mitizált szellemi renyhességgel, egyáltalán balszerencsésen alakult újkori történelmünknek a kulturális szférát is átható feudális elmaradottságával, anakronisztikusságával. Ám Lukács látletele nem érte be ezekkel az evidenciákkal. A magyar és a nemzetközi forradalmi munkásmozgalom útjának, az antifasiszta népfronteszmé történetének tanulságai birtokában kiegészítette a diagnózist. Fellépésének pátosza, hatásának nyűgöző ereje jórészt abból eredt, hogy kíméletlen önvizsgálatra ösztökölte a hazai művészeti kultúra progresszív, baloldali képviselőit is. S leginkább őket. Azokat, akik — Babits vagy

Szabó Dezső bűvöletében, ez egyre ment — úgy képzeltek, hogy ott lehet folytatni, ahol a nyílt fasiszta diktatúra terrorjának beköszöntése mindenféle kulturális tevékenységet brutálisan félbeszakított. Akik a letarolt rommezőn is újra az elefántesonttoronyról ábrándoztak. Akik szubjektíve esetleg érthető, objektíve káros letargiával a „magasabbrendű”, „előkelő” kétségbeesést bálványozták. Lukács fellépése a művészet dolgaiban ugyanolyan kíméletlen *szókimondást* jelentett, mint a magyar kommunistáké egyáltalán a nemzeti fejlődés múltját és jövőjét illetően. Hadüzenetet az 1867-es kiegyezés óta az úri Magyarországon gyökeret vert *cant*-mentalitásnak, a képmutatásnak, a frázisnak, a mellébeszélésnek, hogy magát Lukácsot idézzem: „az általános megállapodásnak az 'illetékesek' közt abban, hogy a magyar nemzet igazi sorsdöntő kérdéseiről nem szabad, nem lehet, nem illik, 'nem úri emberhez méltó' beszélni”. (Előadás az MKP Politikai Főiskoláján, 1948. április 9.) Kommunista meggyőződés társult itt egy kivételes, nagy utat bejárt intellektussal, megtartva, új életre keltve a felszabadulás előtti ellenzéki művészet sokat emlegetett civilkurázsijából a legidőtállóbb értéket: az alkut nem ismerő, felelős és tartalmas társadalomkritikát, társítva ehhez egy felszabadult nemzet szocialista irányba fejleszthető plebejus demokratizmusának új vonását: *a puszta nemet-mondáson túli igenlés képességét*. Lukács mindkét vonatkozásban hangsúlyozta a „közvetlenségben” megrekedt, az eszmélő tudatosság elemét kiiktató művészi magatartás terméketlenségét. A 30-as években kialakult esztétikájának alighanem központi magját konkretizálta nem lankadó vitáiban. Azt a *realizmust*, amelynek a világon semmi köze az apologetikához, s amely egy pillanatra sem téveszti szem elől, hogy a megváltozott valóságot csak olyan művészi magatartás tudja megérteni és adekvát módon ábrázolni, s csak olyan magatartás tud a kiküzdött új stabilizálásához és kíváncsi irányú és ütemű *továbbváltoztatásához* hozzájárulni, amelyben — most szándékosan Lukács magyarul 1965-ben megjelent nagy esztétikai összefoglalásának szóhasználatát követem — „*a valóság iránti feltétlen odaadás és a felülmúlásra ösztökélő szenvedélyes vágy összetartozik*.” (Az esztétikum sajátossága, I. 511.)

Lukács fellépésének alig túlbecsülhető hatása az 1945 után útját kereső művészeti életünkben minden bizonnyal összefüggött ezzel az áldilemmákat elutasító dialektikus tudattal, a levitézlett régi iránti kíméletlen *kritika* és az új érzékeny megfigyelésére, határozott támogatására ösztönző *affirmáció* szerves egybeépítésével. Ime egy példa arra, miként értelmezendő a nála később is visszatérő gondolatmotívum, a *tertium datur* elve. Ez a „mozgó” esztétika nem volt híján a dialektikus elvi megalapozottságnak. A tudományos rendteremtés és a szociális igazságtevés egy töről fakadt akaratával adta vissza olyan elméleti fogalmak értelmét és tartalmát, mint amilyen a *realizmus*, a *pártosság*, a *népiség*, a *hagyomány és újítás*, az *igazi*, — mert az élet hű visszatükrözésén alapuló — *tartalom és a neki valóban megfelelő*, — mert magából a tartalomból hontakoztatott — *művészeti forma*, a művet éltető intenzív totalitás, a művészeti fej-

lódés progresszív vagy regresszív jellegének ismérvei, az egyenlőtlen fejlődés, és így tovább. Az elméleti provincializmus korszaka után Lukács a napi harcokban és nem pusztán spekulatív magaslatok légritka atmoszférájában ilyen módon teremtett valóban *filozófiai esztétikát* magyar földön: hogy egyebek között azzal, hogy az egyetemes esztétikai gondolkodás történetileg kialakult alapkategóriáit ismét beleágyazta annak a társadalmi—történeti közegnek televényébe, amelyből maga a művészeti gyakorlat is kisarjadt, hogy rá, az életre a maga sajátos módján visszahasson.

A teljes igazság persze néhány kiegészítő megjegyzést követel. Mindenekelőtt: régi, de makacs legenda, hogy Lukács felszabadulás utáni fellépése afféle ideológiai importárú volt csupán, olyasmi, ami — mint ezt akkoriban gyakran hallhattuk — „kívről” jött, s a magyar szellemi kultúra belső fejlődésétől merőben idegen eszmeiséget tukmált a művészetre, és a vele foglalkozó tudományokra. Ebben az összefüggésben legyen szabad egyetlen ellenérvet említenem; talán magában is elégséges lesz a hamis legendák ködének foszlatásához. Máig is hevesen vitatják Lukács tradíciófelfogását, ezen belül a tradíció különböző rétegei közti szelektálás általa javasolt módszereit vagy akár elveit. S valóban, miért tagadnók, hogy lehet egyet s mást újra gondolva kritikailag helyesbíteni Lukácsnak a hagyományt illető egyes ítéleteiben. De nem lehet kétségbevonni, hogy a diszkontinuitás, amelyről a fentiekben szót ejtettem, éppen a progresszív kontinuitás kibányászásáért és a továbbfejlődést szolgáló hasznosításáért, elsajátításáért perelt mindig is. Lukács szavaival: „...minden szakítás ugyanakkor új folytonosság megteremtését is jelenti: a múlt átértékelését, újbóli felkutatását ... Minél világosabb, élesebb, elvibb a szakítás a múlttal, minél elvibb formában jelenik meg a jövő perspektívája, annál többet s újabbat, értékesebbet fedezünk fel a múltban.” (Új magyar kultúráért. 28. l.)

Úgy hiszem, három évtized társadalomtudományi kutatásai, s művelődéspolitikai tapasztalataink is végső soron ezt a felfogást igazolták. A magyar irodalom, általában a művészetek történetének kimondott és végiggondolt diszkontinuitása egyszersmind segített felszínre hozni egy korábban illegális vagy féllegális rejtekhelyekre szorított, elfeledett vagy éppenséggel meghamisított „nem-hivatalos” folyamatosságot. Lukács éppen ezt szorgalmazta mindig is. Tudta, hogy e kontinuitás mélyrétegéig lefúrva olyan ártézi kutakat fakaszthatni a Horthy-rendszerben — továbbgazosodó, mocsarasodó magyar ugaron, amelynek tiszta vize után valóban generációk sóvárogtak szomjasan: Csokonai, Petőfi, József Attila, Bartók Béla tiszta forrásait. Azt is tudta, hogy paradox módon ők, az alkotó művészek jelenthetik nálunk még az esztétikai tudat tekintetében is a tradíció földalatti mélyáramát, azt az *ars poeticát*, amelyet mint népbiztos már az 1919-es Tanácsköztársaság 133 napja alatt, majd az emigrációban, saját gondolkodói útját Marxig és Leninig megjárva fogalmilag tudatosított: az Ady-hirdette *küldetési vétőt*, a József Attilai vallomást: „*Költő vagyok — mit érdekelne / engem a költészet maga*”, a bartóki *profán kantátát* az elidegene-

dett világ elleni harc, a kiteljesedő humánus melletti szavazat konok eltökéltségről. A marxista Lukács 1945 utáni első megnyilatkozásától kezdve szüntelenül figyelmeztette a felelős írástudókat, művészeket: „*az új valóság új magatartást követel*” (Megjegyzések egy irodalmi vitához, 1947). Ezért, pontosan ezért volt és lehetett egyszersmind az igazi progresszív hagyományok fáradhatatlan védelmezője is. Hibázott is e küzdelemben? Helyesbítésre vagy finomításra szorulnak szelektív ítéletei? Ma könnyű erre igennel válaszolni. Csak azt ne feledjék a mai korrektorok, amire Lenin figyelmeztette Gorkijt, s nyomában Lukács mindannyiunkat: élet-halál küzdelmek hevében nehéz mérícskélni, melyik ütés szükséges, melyik fölösleges.

A nemzeti hagyományok újrafelfedezője volt Lukács, egyszersmind régtől fogva az egyetemes nemzetközi kultúra, benne az új szocialista művészet időtálló hagyományainak szószólója is. Ahogyan a magyar 1919 tanulságait élete végéig az 1917-es orosz Október fényében látta és láttatta, a nemzetet a progresszív egyetemesben, úgy tudta Goethét, Balzacot, Tolsztojt, Gorkijt, a világművészet nagyjait ugyanazon világfilozófia magaslati pontján állva bekötni a mi Adynk, József Attilánk, Bartókunk képviselte hagyomány áramkörébe. Ismétlem: korszerű *világfilozófiára*, az alkotó marxizmusra volt szüksége, hogy e szintézist létrehozhassa. Vajon felmértük-e már, mit adott e filozófiai-gondolati tudatosság egy nemzet egyetemesbe emelhető művészeti kultúrájának, amelyben oly megszokott volt erénnyé avatni a szükségét, kultúrfőlénnyé a provincializmust, nemzeti karakterjeggyé ama „józanságot”, amely a végiggondolás igényét akarta tabu alá helyezni? Ismét csak egyetlen példát: a későpolgári romvilág kérlelhetetlen filozófiai kritikája Lukács művészetfelfogásában nem véletlenül kapcsolódott az irracionalista kétségbeesés szülte reagálásmódok lankadatlan bírálatahoz, egyben a nagy művészetben előlegzett — védelmezett emberi teljesség tényleges — sohasem utópista, hanem valóságos társadalmi gyakorlatot, tömegaktivitást, radikális demokratizmust előfeltételező megteremtésének programjához, az egy-gyökerű marxi történet- és művészetfilozófiához. A világkultúrát világfilozófiai tudatossággal felmérő tekintet elengedhetetlen volt az igazi filozófiai esztétika életre ébresztéséhez. Ez is cáfolja az importideológia erőszakolásának vádját. Ez is bizonyítja a dialektikus igazságát annak a programnak, amely szintézisre törekszik örökség és korszerűség, kölcsönösségre művészeti tapasztalás és elméleti általánosítás között.

És itt külön hangsúllyal kell szólni még egy körülményről. A Lukács körüli — pozitív vagy negatív — legendák közül a legszívósabbak közé tartozik az ezoterizmusé. Mintha az 1945 után hazatért filozófus-esztéta ugyanolyan magányos-társtalan alak lett volna, mint amilyen alkalmasint lehetett 1919, a forradalmi munkásmozgalommal való találkozása előtt. Mintha egy életen át elszigeteltségben élt és dolgozott volna, hogy Babits Jónásához hasonlatosan — egyedül és eredménytelenül — szórja hiábavaló átkait a bűnös Ninivére, még a maga választotta mozgalomban, a kommunisták pártjában is. Ebben a hol az életmű

úgynevezett egységére, hol valóságos kirekesztettségekre hivatkozó vélekedésben van igazságmag, de tévhit is. Először is ténykérdés, hogy az a marxista esztétika, amelynek magvait Lukács a hazai kultúra humuszába akarta vetni, mégsem csupán egyetlen kivételesen zseniális személy szellemi terméke volt. Köztudott, hogy mily sokat kapott és adott — elsősorban a harmincas években — Lukács a szovjet esztétikától, amely persze maga is eszmei harcokban fogant és erősödött meg. Elég itt, ha a moszkvai emigrációs évekre és a Literaturnij Kritik körére, vagy egy másik szellemi műhelyre, a magyar népfront eszméjét szolgáló Új Hang szerzői kollektívájára utalok. De utalnom kell más, itthoni forrásvidékekre is: a marxista esztétika előretörésének itthoni „hátországára”. Mert ha igaz is, hogy a hivatalos Magyarország katedraesztétikája jóformán semmit sem tudott a felszabaduláskor felmutatni, amit az új korszak művészete és művelődése hasznosítani tudott volna, nem kevésbé igaz az is, hogy a Lukács közvetítette marxista művészetfelfogás éppen azokon a kérdéseken edződhetett gyakorlat-orientáló elméletté, amelyek közvetlenül a két háború közötti évek hazai művészeti életében teoretikus válaszra várva felgyülemlettek. Gondoljunk csak a népies—urbánus viták új és új visszhangot verő kérdésfeltevéseire, s arra a módra, ahogyan itthon is sokakban megfogalmazódott az elfogultságok nélküli, de a vitatandókat mindkét oldalon vitató, progresszív töltésű szintézis korparancsa. Aligha Lukács ismeretes erőfeszítései nélkül, s minden bizonnyal máig tartó érvénnyel. Vagy gondoljunk a 30-as években fellépő ún. esszéíró nemzedéknek nem egy korábban az irracionálizmushoz húzó tagjára, akik éppen az antifasiszta eszmélet jegyében, a népfront-gondolat közvetlen vagy közvetett ösztökélésére láttak neki — Halász Gábor jellemző könyvcímével szólva — az „értelem keresésének”, s vele együtt egy új típusú realizmus igényének megfogalmazásához. Lukács fentebb jelzett fellépése „csak” marxista tudatosságú reflexió volt ezekre az életből magából kitermelődött problémákra.

S nem kevésbé fontos, hogy méltányoljuk a haladó elmélet valós erőfeszítéseit. A marxista esztétikai gondolat, igaz, a felszabadulás előtt jobbra csak illegálisan, olykor álneveken publikált, nem egyszer ezipuszi nyelv használatára kényszerített úton-módon jutott el a mi szellemi életünkbe. De míg írhattak, mert még éltek, még levegőt vehettek, voltak itthon is marxista értékkorientációjú hívei e művészetfelfogásnak, olyanok, mint Bálint György vagy Dési Huber István, akik nem rejtették véka alá, miféle indításokat köszönhetnek Lukácsnak. És a művészettörténész Fülep Lajos, a zenekritikus és -történész Szabolcsi Bence vagy Molnár Antal neve talán pars pro toto is érzékelteti, milyen impulzus-tartalékaik voltak a művészeti élet demokratikus—népfrontos irányú mozgásba lendítésének. Sajnos máig sincs teljes képünk arról, micsoda elmélet-megújító potenciál rejtett a művészeteteoritikusoknak ebben a körében, s olykor mennyire csak a felszabadító szó hiányzott elméleti lehetőségeik valóságos aktivizálásához. Személyes tragédiák, nem egyszer az oktalan bizalmatlan-

ság vagy egyszerűen a szubjektív félreértés köde persze zavarhatta itt is *a végső soron összetartozók* tisztánlátását. De mindennek ellenére: a marxista Lukács nem magányos remetének jött haza; szava nem volt, nem maradhatott pusztába kiáltott szó. Rezonálni tudott rá a művész- és tudósertelmisség széles köre, s legfogékonyabban talán éppen azok, akik vitapartnerei voltak.

Nem folytathatom itt ezt a gondolatsort; pedig lenne még kutatni és elgondolkodni való a fentebb indulásnak nevezett történeti pillanat nagyított felvételének számos részletén. Záradékul viszont ismétcsak egy megkerülhetetlen kérdés: mi lett a sorsa a lukácsi esztétikának kulturális életünk további, szocialista fejlődésében? Itt is be kell érnem néhány utalással, abban a tudatban, hogy a híd másik, a mi jelenünk felé eső pillére ezúttal még annyi fényt sem kaphat, amennyit az eddig elemzett másik. Óhatatlan, hogy ne idézzük fel itt képzeletünkben marxista esztétikai gondolkodásra nevelőnk még négy évvel ezelőtti körünkben élő és haláláig munkás alakját. A fenti kérdést neki személyesen már nem tehetjük fel; de csaknem bizonyos, hogy a választ ő sem adta volna meg egykönnyen. Nemcsak személyi tulajdonságai, gondolkodói szerénysége tartották volna vissza az önelégült nyilatkozattól. Valószínű, hogy előbb magát a kérdést pontosította volna. Mert ha valaki, Lukács igazán tudta, hogy a marxizmus eszméinek alkotó, magában a gyakorlatban hatékony alkalmazása nem ismerhet végpontot soha, senkinél. A helyes tudatért az esztétikai gondolkodás is sziszifuszi küzdelmet folytat: sokszor szinte előlről kell kezdeni, új helyzetekben újratanulva a marxizmus igazságait. Ez is magyarázza, miért hangsúlyozta Lukács újra és újra a marxi *módszer* elsajátításának fontosságát. Egyáltalán nem azért, hogy kétségbevonja: ez a módszer egy világnézet szerves része. Beszélgetésekben szerette idézni Lenin 1920-ból származó gondolatát: „A marxizmust mint az egyedül helyes forradalmi elméletet Oroszország valóban *kikínlő* magának félszázados hallatlan gyötrelmek és áldozatok, példátlan forradalmi hősiesség, hihetetlen energia és önfeláldozó kutatás, tanulás, gyakorlati kipróbálás, Európa tapasztalatainak ellenőrzése és a mieinkkel való összehasonlítása árán.” (Baloldaliság, 1971. 16. l.) Mutatis mutandis: a mi művészeti-kulturális életünk harminc éve sem valamiféle mérnöki pontossággal előre tervezett és megépített híd, ahogyan talán e referátum nyitó hasonlata sugallja, hanem küzdelmes folyamat a tudományos szocializmus elvei alapján épülő, s mára már fejlettségének új szakaszába jutó szocialista társadalom új művészetének és új közművelődésének megteremtéséért. És a gyakorlatvezérlő elveket sem egyszerűen készen kaptuk, sokkal inkább a lenini gondolat értelmében — *kikínlód*tuk, kikínlódjuk magunknak. Meglehet, e folyamatban talán egyetlen olyan pont vagy útszakasz sem volt, amelyben ne fordulhattunk volna a marxista eszme hazai esztétikai meghonosodását igazi pionírként szolgáló Lukács-hoz. És az ő újra és újra, egyre teljesebben kiküzdött igazsága ma sem veszít időszerűségéből. Életműve a harminc év megannyi leckéjét és tanulságát gondolatilag feldolgozva a szemünk láttára bizonyította be: az igazi tudomány, ellen-

tétben mindenféle dogmatizmussal, igazi főnix-lét, maga a permanens megújulás. Nem az úgynevezett önkritikákra gondolok itt; álvitává fajulhat annak feszegetése is, hogy Lukácsnak ez vagy az az önkritikája mennyire volt formális, mennyire nem. Sokkal fontosabb most belátni azt, hogy az *Írástudók felelősségétől* a *Különösségen* és *Az esztétikum sajátosságán* át egészen a kései társadalomontológiai tanulmányokig, amelyek mellesleg éppúgy lehetnének egy még egyszer újragondolt marxista esztétikai rendszer prolegomenonjai is, mint formálta, alakította, gyúrta szüntelenül újra és újra művészetelméleti kategóriáit és összefüggésrendjüket Lukács.

Szkepszisre, relativizmusra nevelné ez az életen át tartó önkorrekció azokat, akik a marxizmus életes igazságait várják az elmélettől? Én határozottan tagadom ezt. Sokkal inkább meggyőződése, hogy a lukácsi esztétika belső önfejlődése is arra int, hogy a megállíthatatlanul előrehaladó társadalmi-kulturális élet újabb, fejlettebb szakaszának kiküzdéséhez csak az a marxista elmélet járul hozzá igazán, amely nem riad vissza tételeinek szakadatlan újragondolásától, és ott, ahol kell, helyesbítésétől. Ismétlem: nem a relativizmus jegyében. Illyés Gyula feljegyzi egyik beszélgetését az öreg Lukáccsal, aki pusztíthatatlan hittel, ronthatatlan gondolaterővel így vallott: „A szocializmus kompromittált szavait nem eldobnunk kell, hanem megtisztítanunk. A szocialista realizmust például ismét használható fogalommá kell tenni.” És: „Önbírálatot gyakorolni, ezt sem szabad a karrierista és pribék eszmekörben hagyni.” (Kháron ladikján)

Alighanem ebben az értelemben kell elmondanunk, hogy az esztéta Lukács *nevelőnk*, a szocialista művészet és művelődés nevelője, s önkorrekcióiban is az; ma csakúgy, mint immár több mint három évtizede. Nem utolsósorban egy megszenvedett, szenvedélyesen végiggondolt nagy élet jussán. Nemcsak jubileumi emlékbeszédekben — ifjú szívekben és elmékben él, éljen is tovább.

NAGY PÉTER: LUKÁCS GYÖRGY ÉS A MAGYAR IRODALOM

Lukács György születésének kilencvenedik évfordulóját ünnepeljük — de azt a problematikát, a filozófiai, esztétikai és politikai-világnézeti kérdéseknek azt az összetett és lelkesítő halmazát, amelyet Lukács György neve jelent, nem az évforduló vagy az ünneplés szándéka tűzi napirendre. Az folyamatosan napirenden van, ürügytől s alkalomtól függetlenül, mert azt a történelmi-társadalmi fejlődés kényszeríti ránk s tán nem túlzás azt állítani, hogy egy szocializmust építő társadalom intellektuális életét jellemzi és minősíti, hogy egy olyan méretű és mélységű marxista gondolkodó, mint Lukács György, hagyatékával hogyan gazdálkodik, szellemi örökségét milyen mértékig hajlandó és képes kritikailag elsajátítani.

E mondatban a „kritika” szóra éppoly nyomatékot helyeznék, mint az „elsajátítani” szóra, mert a kettőnek csak együtt van értelme a marxista elméletben s gyakorlatban, mert Lukács egész alkotói pályája, gondolkodói fejlődése e kettő folyamatos dialektikáját bizonyítja, mert még emberi magatartása is erre tanított: mindig többre becsülte a gondolataival vitatkozó-vívódó partnert, mint a pusztán tételeit vissza-szajkózó áltanítványt. S ha valakire, rá bizonyosan igaz az az — általa más összefüggésben felvetett — tétel, hogy ha minden egyes állítását sikerülne is az időnek s a tudománynak megdöntenie, ő akkor is diadalmaskodnék, mert ez nem érintené, nem érinthetné módszere, eljárása igazát, érvényességét. Egyébként, azt hiszem, soha nem is kívánt magának más utóéletet, csak ezt, de ezt igen; s az az oly izgalmas intellektuális életút, amelyet Lukács György megtett s amely nemcsak időben fogta át századunkat, de gondolati, gondolkodói szélsőségeiben is, lényegében redukálható az erre való törekvésre: szenvedélyes és lankadatlan, a legmagasabb fokú intellektuális izzásban égő útkeresés ez arra, hogy a korhoz méltó módon sikerüljön feltenni a kor által tételezett kérdéseket s a helyesen felismert kérdésekre helyes válaszokat lehessen adni. Ennek az útnak a kereső korszaka nem kevésbé izgalmas és tanulságokkal terhes, mint a ráतालálás, a már-felelni-tudás ideje; de lényegében Lukács Györggyel, az eleven gondolkodóval s a gondolati hagyatékával egyaránt szembefordul az, aki csak a kereső korszak műveit ismeri el kiindulópontul. Ha van századunkban gondolkodó, akinek művei nem pusztán dolgozatok halma, hanem szervesen felépülő életmű, akkor Lukács György bizonyosan egyi-

ke azoknak; s a mű elárulása, ha nem a végeredmény felől nézzük az összességet, hanem a magunk tetszése szerint próbálunk meg benne határt húzni.

Azon a probléma-komplexuson belül, amelyet Lukács György neve jelent és jelez, valójában elenyésző méretű az, ami ezt az életművet s annak problematikáját a magyar irodalommal összefűzi. Elenyésző méretű, de nem elenyésző jelentőségű; ezért érdemes szorosabb vizsgálatra és figyelemre.

A címül adott szókapcsolat — Lukács György és a magyar irodalom — kettős viszonyulást takar. Egyfelől azt: mit adott a magyar irodalom Lukács Györgynek, mi volt a magyar irodalom szerepe Lukács szellemi fejlődésében, kialakulásában, mit jelentett neki a magyar irodalom? De másfelől azt is: mit jelentett és mit jelent Lukács György a magyar irodalomnak, volt-e s ha igen milyen hatása nemzeti irodalmunk fejlődésére, alakulására; beírta-e nevét, mint gondolkodó, mint kritikus, mint irodalomtörténész vagy irodalompolitikus a magyar irodalom történetébe?

E kérdések közül az első kötötte le eddig jobban az érdeklődők figyelmét. A Lukács-ellenes suttogó propaganda is — jellegzetes parlagi nacionalista módon — ezt próbálta kikezdeni, hatását és súlyát azzal próbálva közömbösíteni, hogy nincs szerves köze a magyar kultúrához, „világpolgár” és nem magyar patrióta. Erre már Tolnai Gábor húsz esztendővel ezelőtt határozott választ próbált adni, felvázolva Lukács és a magyar irodalom kapcsolatait; de erre válaszolt Lukács maga is saját pályaképének megrajzolásával s benne egyfelől a magyar irodalomnak — elsősorban Adynak — önmagára-ébresztő jelentőségéről, másfelől a saját rendhagyó, az átlagostól elütő szerepének és pályaalakulásának a századeleji magyar irodalmi és közéleti radikalizmussal való érintkezéseiről s attól való eltéréseiről szólva. Mindezek után, ha volt valaha kétség Lukács és a magyar irodalom, magyar szellemi élet kapcsolatainak jelentősége és intenzitása felől, ez elhomályosodott vagy eltűnt; George Lichtheimtől Hermann Istvánig, Mészáros Istvántól Gyertyán Ervinig mindenki, aki Lukács életművéhez, az életmű gondolati geneziséhez közeledik, örömmel vagy kényszeredetten de elismeri annak a magyar századelő társadalmi, gondolati, érzelmi és indulati problematikájában gyökerezettségét, azt, hogy ez a rendhagyó gondolkodói pálya az útjára lökő töltetet abból a társadalmi és szellemi közegből nyerte, amelyet a századforulós Monarchia, s azon belül is Magyarország s annak sajátos színű nagyvárosa, Budapest jelez.

Ennek a pályaszakasznak, ennek a kapcsolatnak már két jelentős kutatói kezdeménye is volt: Kenyeres Zoltán és Tőkei Ferenc idevágó tanulmányaira gondolok, melyek egyes pontokon már mélyrehatóan, más pontokon inkább csak jelzésszerűen vagy éppen vitathatóan, de felmutatták e kapcsolat jelentőségét, fontosságát és horderejét. Nem hiszem, hogy a magyar szellemi életnek dicsőségére válnék, hogy egyikük sem kapott kellő biztatást és támogatást ahhoz, hogy ezt a jelentős és fontos kutatást tovább folytassa, beteljesítse. Személyüktől függetlenül ez a magyar eszmetörténeti és irodalomtörténeti kuta-

tásnak fontos feladata és súlyos adóssága, amelyet minél előbb teljesítenie kell, ha nyugodtan akar megtett útjára visszanézni.

Lukács saját pályáját elemző előszavaiból tudjuk, hogy annak a lázadásnak, amely előbb szellemi különállássá, majd hamarosan a forradalmi gondolkodás sőt cselekvés felé való útkereséssé változott, gyökerei a családi otthonba, abba a dzsentroid magatartást mímelő városi patríciusi környezetbe nyúlnak vissza, amely ellen szinte gyermekként fordult. E szembefordulásban nem kis szerepe volt az iskolának s az iskola által közvetíteit uralkodó szellemiségnek, mely a századvégi magyar tudományos és pedagógiai életet eltöltötte. Ha ekkor már megtanulta megvetni a nálunk pozitivizmusnak nevezett konzervatív faktológiát mely uralkodott a magyar tudományos életen Beöthytől Alexander Bernátig és szellemi szabad lélegzetre vágyott, mely a totalitás — a gondolkodás és az érzelmek totalitása — felé nyit utat, ha már az iskolapadban megértette a komparatista faktológia mélyén meghúzódó sovén provincializmust és azzal megvetéssel fordult szembe — ezzel már öntudatlanul felkészült Ady katartikus hatásának befogadására, a Nyugat irodalmi forradalmának kritikai támogatására, sőt — arra az útra is, amely a magyar szellemi élet filozófiátlanságától egy filozófiailag dúsabban töltött közegbe, Berlinbe, Firenzébe majd Heidelbergbe viszi.

Ebben az útban különös jelentőséget kell tulajdonítanunk a Thália Társasággal való találkozásának, együttműködésének. Nemcsak azért, amire maga Lukács is utal: hogy itt kapott pozitív emberi példát Pethes Imre személyében, s hogy itt tanulta meg, hogy útja nem az alkotó művésze, hanem a kritikusa és a gondolkodóé. De azért is, mert találkozása a Thália Társasággal s velük való együttműködése, mely szinte együttarcolásnak is nevezhető, mintegy prefigurációja későbbi útjának: közösség-vágyának és közösség-teremtő erejének, annak az ambíciójának, hogy gondolati eredményeit gyakorlatba ültethesse át s annak a képességének, hogy gyakorlati munkája eredményét szélesen általánosítva, filozófiai igénnyel tudatosítsa. Ez utóbbinak a megvalósulása lett *A modern dráma fejlődésének története*, ez a mindmáig legnagyobb lélegzetű és legizgalmasabb magyar nyelvű európai drámatörténet, melynek számos értéktétele cáfolhatott rá az idő sőt maga a szerző, de amely igényes kérdés-feltevésével, szociológikus szempontjaival és elvi következetességével mindmáig példamutató. S az nem utolsósorban függelékszerű zárófejezetével a magyar dráma történetéről. Itt is néhány részlet-ítélet korrekcióra szorulhat; de az egész vonalvezetése példásan elvi és következetes, és legtöbb kritikai észrevétele is megállta az idő próbáját, továbbgondolásra, továbbépítésre alkalmas.

Egyáltalán: a fiatal kritikus ítéletei megdöbbentően biztosak és telibe találók. Most tán nem is elsősorban Adyról szóló írásaira gondolok: Ady jelentősége Lukács életútjában messze elválik mindattól, amivel mint kritikus egyébként szembekerült; Ady katartikus élmény volt a számára, ő tanította meg először meglátni az „igazat” a „valódi” mögött; nem véletlen, hogy visszaemlékez-

ve e korszakára, Lukács maga Hegel és Dosztojevszkij hatása mellett, azokkal egyenrangúan említi Adyét, akitől élete utolsó percéig nem szabadult, hanem mindig új erőt, új argumentumot, új szépséget szívott.

S az Ady-élménnyel párhuzamos volt a Nyugat-élménye: a filozofikus gondolkodással való nagy magyar szembenállás, még az irodalmi progresszió táborában is; a Nyugaton ért kudarcai s a lényegében vesztes Balázs Béla-csata értette meg vele, hogy elméletei és harcok elvisége számára a magyar talaj még éretlen. E kérdések részletes taglalásába itt belemenni nem lehet, talán még feltárni való anyag is akad, mely ezeket a kérdéseket jobban megvilágítja (pl. a heidelbergi hagyatékból előkerült Babits-levelezés e tekintetben rendkívül fontos bizonyíték); de az kétségtelen, hogy Osvát Ernő ellenállása Lukács kritikai tevékenységével szemben, mely még Ignótus pártolása ellenére is kategorikus vétót mondott, nem pusztán a sokszor körmönfontan vagy homályosan fogalmazó fiatalember stílusának szólt — ezen szerkesztő javíthat — hanem annak az elviségnek, amely e stílusban lappangott s amely szenvedélyes és elszánt nemet mondott mindannak, amit a magyar tudományos és irodalmi konzervativizmus jelentett, s amivel Osvát mindvégig szívósan kereste a kompromisszum, a kiegyezés lehetőségét. Ez az, amiben a fiatal Lukács a nála évtizeddel idősebb Adyval rokon volt, ez az, ami az egyiket izolálta, a másikat paralizálta a Nyugaton belül, s ez az, ami miatt Lukácsnak további útját — ha nem akart szellemileg eltorzulni — Magyarországon kívül kellett keresnie. De oda is vitte magával a magyar tanulságokat — társadalmiakat, irodalmiakat, gondolatiakat egyaránt; ez tette, hogy ott is, egy egyébként magasrendűen filozofikus és vele rokonszenvező közegben, az izoláltság, az egyedi úton járás érzete töltötte el.

A forradalmak előestéjén került újra Budapestre. Beszélgetésekben Lukács gyakran és szívesen hozta fel élete eme epizódját mint a véletlen és szükségszerű dialektikájának jellemző példáját. A magánélet imperativusza volt, hogy hazajött, nem valamiféle elvi meggondolás; de a társadalom, a történelem és saját magához való hűsége imperativusza volt, hogy előbb a gondolati forradalom, majd a forradalmi cselekvés útjára lépett. Nyugodtan mondhatni, hogy ma már dokumentárisan szinte teljesen feltárt a két forradalom képe, s megnyugtató, amit erről ennek alapján a történettudomány általánosságban megfogalmazott; itt lenne az ideje, hogy a rendelkezésre álló dokumentumok alapján valaki vagy valakik tüzetesen vizsgálat tárgyává tegyék Lukács György e korbeli szerepét, s ennek kihatását. Az általam ismert — és bizonyára korántsem teljes — tények azt bizonyítják, hogy az elviség és a gyakorlatiasság ritka összefonódásával állunk e periódusában is szemben; s ha a Tanácsköztársaság emléke éppen a művészeti és irodalmi életben volt az ellenforradalom negyedszázada alatt a legelevenebb és legpozitívabb, abban Lukács népbiztos tetteinek, kezdeményeinek és intézkedéseinek nem kis szerepük lehetett. De ez — s ezek hordereje — még további vizsgálatot igényel.

Az viszont már így is bizonyított és szélesen dokumentált, hogy ez a periódus indította el Lukács Györgyöt szellemi hazatalálása, a marxizmussal való végleges és megbonthatatlan találkozása útjára. Bármily izgalmas és fontos is ez az út, s bármennyire megint a teória és praxis együtt-létének és egymást támogató, egymást kibontakozáshoz segítő dialektikus egységének a példája is, most részletezésébe nem mehetünk bele. De ez a periódus, sikereivel és kudarcaival, politikai küzdelmeivel és elméleti vívódásaival alakított a hajdani messianisztikus etikusból, a későbbi messianisztikus szektásból igazi marxista—leninistát, akinek filozófiai és esztétikai munkásságára már az egész nemzetközi forradalmi munkásmozgalom mint közös kincsére, referencia-bázisára tekintett.

S ekkor következett el Lukács György újabb visszacsatlakozása a magyar szellemi életbe. Ez még a háború alatt történt: a nálunk valójában csak szakemberek körében ismeretes moszkvai *Új Hang* időszakában, melynek irányításában és írásokkal való megtöltésében Lukácsnak jelentős, ha nem döntő szerepe volt. Az *Új Hang*nak — s a magyar szellemi életnek — tragikumuma volt az, hogy a hazai szellemi életre a háborús helyzet következtében már minimális hatást sem gyakorolhatott; a magam példájával is bizonyíthatom, hogy e folyóirat katartikus hatású lehetett abban az időben egy fiatalemberre, ha folyamatosan hozzájuthatott; de ilyenek az ország határain kívül is csak néhány százan lehettünk. Pillanatnyi hatásától vagy hatástalanságától függetlenül rendkívül pozitív szerepe volt a folyóiratnak, hogy megjelenése néhány éve alatt Lukács és Révai vezetésével kidolgozhatta belső vitáiban és megjelenő tanulmányaiban azokat az elveket és azt a gyakorlatot, amellyel méltóképpen vehették át a magyar szellemi élet irányítását a felszabadulás után. Az a munka, amelyet e lap körül és kapcsán végzett, s amelyben Révai József mellett olyan társakkal dolgozott és vitatkozott együtt, mint Balázs Béla, Gábor Andor, Bolgár Elek, Háy Gyula és mások, lehetővé tette, hogy világirodalmi összefüggésekben kialakított koncepcióit Lukács György a magyar irodalmi anyagon érvényesítse és módosítsa, hogy a népfront-politika elveit először próbálja meg alkalmazni a magyar irodalmi és művészeti anyagra a múltban és jelenben s ezáltal olyan ideológiai vértetetre és alapos anyagismeretre tegyen szert, mely a felszabadulás utáni első percekben is már képessé tette a helyes tájékozódásra és irányításra.

Az, hogy Lukács György magyarnak született, lehetett véletlen — bár talán a vázlatos sorokban is sikerült rámutatni, hogy útjában nem véletlenszerű volt a magyar születés élménye és hozadéka; az, hogy a forradalmak előestéjén újra Budapestre jött, lehetett a véletlen és szükségszerű összjátéka; de az, hogy 1945-ben Magyarországra jött haza, nem véletlen volt, hanem az érett egyéni döntés eredménye. Tudjuk jól, hogy a német pártvezetés igen nagy nyomatékkal hívta őt „haza” Németországba, melynek szellemi életével nemcsak ifjúkora, de pártmunkás idejének fontos periódusa és elméleti tevékenységének

jelentős része is összekapcsolta. Ennek ellenére Magyarországra jött haza — mert mégiscsak itt érezte itthon magát, mert ide kötötte az ifjúság emléke, Ady elevenen élő példája, s nem utolsósorban az a remény, hogy az itteni adottságok között teljesebben és jobban fogja tudni praxissá változtatni a teóriát, eleven szocialista irodalommal, demokratikusan szocialista közélettel mindazt, amit politikai és esztétikai írásaiban az elmúlt évtizedekben lefektetett. A felszabadulás utáni magyar irodalom, s az irodalmi életben való részvétele Lukácsnak adott új élményeket is — elsősorban az Illyés lírájával és Déry regényírásával való találkozásra gondolok —, de főleg azt a lehetőséget, hogy elméleti meggyőződését az élő, valóságos és napról-napra alakuló irodalmi anyagon próbálja ki, igyekezzék érvényre juttatni. S azt hiszem, ez a vonása volt az, ami olyan vitathatatlanul első helyet biztosított neki az 1945—1949 közötti magyar szellemi életben — amelyben egyébként pozicionálisan egyáltalán nem volt kiemelkedő helyzetben. S ennek a vezető helynek a lehetőségeit Lukács — ma már ez egyre világosabban látszik — nem annyira arra használta fel, hogy ízlését vagy ítéletét az élő irodalomra kényszerítse, mint inkább arra, hogy az irodalmi múlt helyes megítélését meggyökereztesse. Kiemelkedő szerepe volt ekkor abban, hogy a Petőfi—Ady—József Attila-vonalat, mint irodalmunk fővonulatát elfogadtassa a szakmai közvéleménnyel s a szélesebb irodalmi közvéleménnyel egyaránt, s aki a korszakra s előzményeire emlékezik, tudja, hogy ez korántsem volt magától értetődő vagy egyszerű folyamat; s tudja azt is, hogy ha ma ez már evidencia-szerű közhely a szakirodalomban s az irodalmi oktatásban, abban Lukács György felvilágosító munkájának és polémiáinak oroszlán-része volt.

1949 után, mint tudjuk, Lukács György kényszerűen kikapcsolódott az eleven irodalompolitikából, ki az irodalomkritikából — többé-kevésbé ki a magyar szellemi életből. Rendkívül fontos és termékeny alkotói periódusa ez, de a magyar irodalommal már alig-alig tart kapcsolatot. Élete utolsó évtizedében pedig, amikor módja lett volna a visszakapcsolódásra, ennek a belső lehetősége ~~szűnt meg~~: oly mértékben igénybe vették nagy tervei, hogy ritka cikkeiben, interjúiban, amelyek az új magyar irodalom kérdéseivel foglalkoztak, már inkább csak régebbi gondolatai újra-applikálásával találkozunk, mintsem egy új irodalmi, kulturális tényanyag újszerű megragadásával. (Ez alól talán csak az új magyar filmről mondtak kivételt; de ez nem tartozik most vizsgálatunk körébe.)

Bármennyire vázlatos is ez a kép, bármennyire nyilvánvaló, hogy ezen még számos kutatni, finomítani és továbbgondolni-való van, az így is kétségtelen, hogy Lukács György kapcsolata a magyar irodalommal szinte kezdettől végig anteuszi; s különösen azzá teszi az a sajátos — de a lukácsi életpályán oly természetesen logikus — tény, hogy kapcsolata a magyar szellemi élettel mindig akkor válik elevenné, amikor a magyarországi helyzet éretté válik a forradalmi gondolkodásra vagy cselekvésre; s akkor fordul — magától vagy kényszerűen —

más égtájak felé, amikor ez a lehetőség beszűkül vagy megszűnik, objektív vagy szubjektív okok következtében.

*

A másik, ezzel összefüggő, ettől elválaszthatatlan, mégis külön kérdésre: hogy mit adott Lukács György a magyar irodalomnak, a válasz, sajnos, sokkal sommásabb lehet csak. Nem az anyag természete miatt: meggyőződésem, s a továbbiakban ezt meg is próbálom körvonalmazni, hogy ez a kapcsolat semmivel sem alábbvaló vagy jelentéktelenebb, mint az előbb tárgyalt. De itt úgyszólván még a kutatások elején sem vagyunk; ha nem tévedek, erről nem szól más írás, mint az akadémiai Irodalomtörténet VI. kötetének idevonatkozó passzusai, melyek önmagukban is, ezért is úttörő érdeműek, de természetüknél, jellegüknél fogva a kérdést ki nem meríthették.

Lukács György indulásakor különállása, társtalansága a feltűnő a magyar szellemi életben. Természetesen még kutatást igényel, hogy ez a társtalanság olyan volt-e, mint amilyennek e pillanatban látjuk; hogy a Thália után s a Vasárnapi Kör előtt annyira magában állt-e? De ma kétségtelenül így látszik; viszont ez a magány, a maga túlfeszített filozofikum- és etikum-igényével egyben mérce is, társtalansága ítélet is; arról nem beszélve, hogy még soha senki nem próbálta megvizsgálni: a korai Lukács-esszéknek volt-e s mennyiben hatásuk a magyar esszé-irodalomra; hogy *A lélek és a formák* elutasításon kívül más-sal találkozott-e a magyar irodalmi életben, s még ha nem, akkor is volt-e s mennyiben kapcsolódása, rokonodása más századeleji gondolati- vagy stílus-törekvésekkel? Így érdekes párhuzam kínálkoznék Lukács és Szomory ekorbeli stílusa között, mint két, lényegében ellenkező irányba tartó, de azonos töről fakadó stílustörekvés között: s az azonos tő az akkori uralkodó magyar műnyelv — az irodalmi, illetve a tudományos műnyelv — elutasítása volt.

Egyébként Lukács egész induló korszakának akart és sokszor túlfeszített elvontsága is az uralkodó konzervatív irodalmi és filozófiai stílus és gondolkodás tagadása volt s szinte szimbolikus, hogy Ignotuson kívül ennek a Nyugat törekvésével való lényegi azonosságára senki nem érzett rá; hogy abban a szellemi közegben, mely még a Baudelaire—Nietzsche—Ibsen háromszögelési pontok között mozgott, annyira idegennek, sőt szinte komikusnak hathatott egy fiatal-ember, aki már Simmel—Dilthey—Kierkegaard között igyekezett betájolni magát. De mindezt inkább csak sejtjük, mintsem állíthatjuk; ezt igazolni vagy cáfolni a további, tényszerű kutatásnak kellene.

Mint azt is, hogy volt-e hatása Lukácsnak a két háború között? Tudjuk, hogy Bálint Györgyre, Szerb Antalra volt, hogy a Szegedi Fiatalok olvasták némely munkáit; de kidolgozva, kimutatva s főleg rendszerezve mindez alig-alig van. Mint ahogy arra sem terjedt még ki a kutatás, hogy a munkásmozgá-lom különböző korszakaiban mennyire élt vagy nem élt Lukács neve és tanítása a pártmunkások között. Meggyőződésem, hogy a hatása — részben műveinek,

részben legendájának a hatása — sokkal mélyebb és szélesebb volt baloldali körökben — a szó legszélesebb értelmében véve most a baloldalt — mint ma hisszük s ez nem kis mértékben járult hozzá, hogy hazatérésekor olyan, szinte feltétel nélküli elismerés övezzé, mint amellyel valóban találkozott.

Hogy mindez még felkutatlan vagy kutatási területként ki sem jelölt, elég különös; de még különösebb, hogy Lukács felszabadulás utáni szellemi hatásának a tényeit még el sem kezdtük kutatni. A tényeit mondom; mert a legendái eléggé elterjedtek, mind eltúlzottan pozitív, mind eltúlzottan negatív értelemben. Az kétségtelennek látszik, hogy 45 és 49 között oroszlánrésze volt az irodalmi és művész-értelmiség — de talán szélesebben is a magyar értelmiség — köreiből a kommunistákkal szembeni előítéletek leküzdésében, a szocializmus gondolatával való megbarátkozásukban — s nemutolsósorban s ezzel összefüggően — a népi-urbánus ellentét zsarátnokainak legalább látszólagos kioltásában. De hogy elmélete és gyakorlata milyen mértékben s mélységben termékenyítette meg a magyar értekező prózát, hogy kritikája vagy személyes hatása — esetleg pusztán olvasta — mennyire hatott az élő irodalom különböző alakjaira vagy irányzataira — arról egyelőre fogalmunk sincs. Pedig úgy sejtjük, ha Lukács valóban itthon érezte magát élete utolsó negyedszázadában, akkor abban annak is része volt, hogy létét itthon sem érezte hatástalannak; s ha e hatásnak negatív foncsorú tükröi a személye körül kiobbant és fellobbant viták, itt lenne az ideje, hogy a pozitív oldalát is felmérjük, realizáljuk egyszer.

Mint ahogy egy ilyen vizsgálatnak azzal is szembe kellene néznie: mit jelentett — s azt hiszem, elsősorban negatív értelemben — a magyar szellemi életnek az, hogy Lukács 1949 után kényszerült kikapcsolódni belőle? Ő, a rá mindig jellemző intellektuális rugalmassággal, szinte tempóváltás nélkül tudott átkapcsolni a világirodalom s az esztétika területére, hogy onnan már ne is nagyon kanyarodjék vissza, legfeljebb alkalmi megszólalások erejéig. De hogy ment az átkapcsolás a magyar szellemi életben? Nem vezetett-e — mint ő nem egy esetben sejtette beszélgetéseiben — éppen visszakapcsoláshoz olyan tendenciákra és szellemi befolyásokra, amelyek elleni harcot Lukács élete egyik főcéljának tartotta ebben a periódusban? Tudom, hogy a Lukács-vita megrázó kódtatása csak egyike volt azoknak — s kétségtelenül a kisebbek közé tartozott — amelyek a magyar társadalmat 1949-ben érték. De ez is sokk volt; s e sokk hatásának tudományos vizsgálatával mindmáig adósok vagyunk.

Itt kell szólnunk a híres Madách-vitáról, melyet annak idején is, azóta is annyit hánytak Lukács szemére. E vitában nem annyira az értékítélet helyes vagy helytelen voltát érzem fontosnak s azt sem, hogy a Madáchról alkotott különvélemény Lukács egész életét végigkíséri — mint inkább a pillanatot, amelyben fellépett „Madách ellen”. Félig kimondva egy nagy irodalmi alak kapcsán tiltakozott ezzel Lukács olyan tendenciák ellen, amelyeknek a feléledését aggódva látta 1955-ben a magyar szellemi életben. Az Ember Tragédiájának mint a kiegyezés apologetikájának az interpretálásával Lukács azoknak a retrográd

szellemi tendenciáknak a feléledése ellen akart tiltakozni, amelyek gyökerüket valóban a kiegyezés utáni korszakba eresztik s amelyek ellen Lukács eszmélése első pillanatától harcba szállt; s Madách minden kiválósága mellett sem kétséges, hogy műve ezeknek az erőknek mindig kedves, mert jól felhasználható eszköz volt. S hogy ennek a veszélynek a felismerése jogos és helyes volt, azt a rohamosan következő események bőségesen igazolták mind irodalmi, mind politikai téren.

Végül, de nem utolsósorban előttünk áll még utolsó alkotói periódusának, az 1956 utáni éveknek az értelmezése, értékelése is. Ekkor már nem kapcsolódik be a magyar szellemi életbe olyan intenzitással, mint azt tette volt 1912 előtt, 1918—19-ben, vagy 1938—1949 között. Inkább csak egy-egy interjúban, nyilatkozatban foglal állást, mintsem polemikus vagy programatikus írásokban; s ezekben az éleslátás és az információ elégtelensége, a hibátlan probléma-érzékenység s ugyanakkor az újtípusú kérdéskomplexusok iránti érdektelenség nyilvánul meg. De ez az a periódus, amelyben művei a legszélesebben látnak napvilágot; amelyben élete két összefoglaló alkotása elkészül és németül is, magyarul is megjelenik — de amelyben a legkevésbé tudjuk, hogy hatása milyen erejű, mélységű és irányú; ezt egyébként talán korai is lenne még felmérni próbálni. De az anyagát összegyűjteni, részleteit megvilágítani fontos és szükséges már ma is.

*

Lukács György szerette azt mondani — meg is írta — hogy ő nem tipikus jelenség a magyar szellemi életben. Kétségtelen, hogy rendhagyó jelenség volt, kétségtelen, hogy messze elütött az átlagtól — még annak felső határától is. De az elmondottak talán hozzájárultak valamennyire annak a megvilágításához, hogy ő mégis tipikus volt — a szónak abban az értelmében, amelyet éppen ő dolgozott ki realizmus-konceptiójában: hogy szélsőségségében világította meg azokat a tendenciákat, erőket és lehetőségeket, amelyek a magyar szellemi életben benne rejtettek. Ezért is oly nagy jelentőségű számunkra, hogy Lukács György életművét s annak tanulságait szervesen integráljuk a magyar huszadik századról kialakuló tudatunkba, helyét kijelöljük a magyar irodalom- és eszméletörténetben. Erre, mint már utaltam rá, történetek jelentős és fontos kezdemények; de ezek még korántsem elegendők, meggyőződésem szerint az eddigiek-nél nagyobb szervezettebb és átgondoltabb, tervszerű munkára lenne szükség:

— Legelsősorban kielégítő példányszámban kellene hozzáférhetővé tenni Lukács György összes munkáit; összegyűjteni és megfelelő válogatásban közzétenni a tőle származó és rá vonatkozó, fellelhető iratanyagot.

— Rendszeres és szervezett, filozófusok, irodalomtörténészek és történészek részvételével folyó kutatómunka tervét kellene elkészíteni, mely különösen a magyar szellemi élettel szerves egységben lefolyt életszakaszaira összpontosít s lehető teljességgel kideríti a kölcsönhatásokat és levonja az ebből következő elvi és gyakorlati tanulságokat.

Szeretném hinni, hogy ha majd összeülünk Lukács György születésének századik évfordulóját ünnepelni, e feladatok dandárjáról már mint elvégzett munkáról számolhatunk be. Meggyőződésem, hogy ezzel ünnepelnénk igazán méltón Lukács György emlékét, aki minden más kiválósága mellett a lankadatlan s önmagával szemben maximálisan igényes munkára is el nem homályosuló példát adott, sokszor igen nehéz körülmények között. Mi ma — hála részben az ő tevékenységének is — sokkal előnyösebb körülmények között dolgozhatunk, mint ő tette volt élete túlnyomó részében; hálánkat igazán csak a felé forduló igényes munkánkkal róhatjuk le.

UJFALUSSY JÓZSEF: LUKÁCS GYÖRGY ÉS A MAGYAR ZENETUDOMÁNY

Első pillantásra különösnek tűnhet fel, hogy az a Lukács György, akinek életműve évtizedeken át az irodalom közegében, irodalom-esztétikai és irodalom-politikai tanulmányokban és polémiákban bontakozott ki, pályájának utolsó, itthon töltött évtizedeiben mennyire érdeklődött a zene esztétikai problémái, és különösen a magyar zenetudomány fejlődése iránt. Ismeretesek esztétikai főművének zenei vonatkozásai, más, zenei témájú kései írásai, Bartók Béla korszakos jelentőségét, Tóth Aladár és Szabolcsi Bence munkásságát elemző cikkei. Ismeretesek szóbeli és írásbeli nyilatkozatai, megtisztelően elismerő véleménye zenetudományunk újabb, marxista szemlélethől és módszerből fakadó eredményeiről. Ismeretesek személyes kapcsolatai különböző nemzedékekhez tartozó muzikológusainkkal, barátsága Szabolcsi Bencével. Szinte jelképesnek kell tartanunk legutolsó nyilvános megjelenését és felszólalását nem sokkal halála előtt, egy Bartók életének és művészetének szentelt nemzetközi zenetudományi tanácskozáson, 1971 márciusában.

A művészetfilozófus Lukács György és a magyar zenetudomány találkozásának, szoros kapcsolatuk kialakulásának mindkét részről megvannak a történeti előzményei. Talán huszadik századi művelődéstörténetünknek sem lesz felesleges adaléka, ha erre a kettős előtörténetre egy pillantást vetünk.

A megértés és felfejtés kulcsát ő maga adja kezünkbe Tóth Aladár válogatott zenekritikáinak kötetéhez írott Előszavában (1968). Itt fejti ki először azt a véleményét, hogy marxista zenetudományunk eredményei összefüggenek „a magyar zenei kultúra sajátos és termékeny fejlődésével, Bartók fellépése óta, Bartók hatása alatt”; hogy „Bartók fellépése óta a nép felé forduló demokratikus szellem éppen a zene területén sokkal határozottabban és következetesebben bontakozott ki, mint bárhol másutt.” Kodály pedagógiai módszerét és annak eredményeit „egyedülálló nemzetközi kultúrforradalmi tett”-nek jelenti ki, amely „az egész magyar zenetudományban is érezteti a maga — mélyen demokratikus — hatásait.”

Bartók és Kodály népdalkutatásának elvei közül hármat emel ki: „Az egyik az, hogy Bartók és Kodály az igazi népművészet felkutatását mindig szorosan összekapcsolták a legmagasabb rendű művészet lényegének feltárással.” „Másodszor kiemelendő, hogy nálunk a magyar népi művészet értékének

hangsúlyozása mindig kifejezett hadüzenet volt a magyar elpolgáriasodó dzsentri-kultúrának. E radikalizmus következtében a zenei forradalom irányzata messze túlmutatott a „Nyugat” irodalmi állásfoglalásain.” Harmadsorban Bartók népzenei érdeklődésének nemzetközi kitekintésére utal, s arra, hogy „az igazi magyar művészet fölfedezésében [...] sosem találkozunk nacionalista hangsúlyokkal.”

Az idézett előszót olvasva, átélve írásmódjának hőfokát, sodrását, nem lesz nehéz írójában ráismerni a kultúrforradalmár Lukács Györgyre. Ő maga is a század első évtizedeinek a szellemi gyermeke, neveltje volt, Bartók és Kodály ifjabb kortársa, személyes ismerőse és harcostársa. Ady „a Herkules-bölcsők” idejének nevezte a korszakot, haladó értelmiségünk nagy nemzedékének hallatlanul termékeny, tavasziasan pezsgő ifjúkorát. Nem lehet most feladatunk ennek a sok tekintetben amúgy is feldolgozott korszaknak, szellemi mozgalmainak és azok összefüggéseinek bemutatása. Hadd utaljunk mégis — jellemző adalékként — legalább a korszak egyik érdekes személyiségére, arra a Balázs Bélára, akiről az ifjú Lukács nevezetes tanulmányt írt, aki Eötvös-kollégista társa és barátja volt Kodálynak, akinek életútja A kékszakállú herceg várától a Cinka Pannáig, még távollétében is Bartók és Kodály vonzásában telt el.

A háborús évek hazai és nemzetközi háború ellenes értelmiségi megmozdulásai radikalizálták Bartókot, közelítették a Nyolcakat, a Ma köreihez, és senkit sem lepett meg, hogy 1919-ben, a Tanácsköztársaság kulturális forradalmában, annak intézkedő apparátusában is mindennapos közös munka fűzte össze mind őt, mind Kodályt Lukács Györggyel. Ennek légköréről eleven képet adhatunk Lukács György visszaemlékezései, amikor a Magyar Zeneművészek Szövetsége elnökségének körében egy alkalommal szívesen és részletesen beszélt akkori élményeiről, együttes munkájukról (Magyar Zene, X. évf. 2. sz. 1969. június).

Ha az idős Lukács Györgynek zenénk és zenetudományunk iránti feltűnő és növekvő vonzalmáról szólunk, nem feledkezhetünk meg az ifjú Lukács és zenei megújulásunk kezdeményezőinek közös indulásáról, az őket közös ifjúságukban útnak indító közös élményekről.

Ady a hazai valóságot az európai tőkés metropoliszok, főként Párizs életével mérte össze: ezt a módszert választotta „a magyar ugar” feltárására és feltörésére. Ez az egybevetés azonban az ő — és példája nyomán Bartók, Kodály gyakorlatában — egyúttal a bizonyos vonatkozásokban elérendő minták radikális meghaladását is posztulálta. Ebből a magatartásból eredtek zenei forradalmunknak azok a vonásai, amelyeket — Lukács Györgyöt idézve — az előbb felsoroltunk: a zenekultúra mély demokratizmusának, magas művészi színvonalának és nemzetközi jelentőségének egyidejű megkövetelése.

Ezekon a példákon, ebben a szemléletben nevelkedtek a hozzájuk csatlakozó, alkotói és tudományos tevékenységük nemzetközi jelentőségét már akkor felmérni tudó még ifjabbak. Olyanok, akik maguk is az akkor valóban új európai irányzatok mohó megismeréséből és alkalmazásából merítették pszicholó-

giai, szociológiai és esztétikai tájékozódásukat. Közéjük tartozott Csáth Géza, a Nyugat zeneértő munkatársa és kritikusa, Dr. Kovács Sándor, a nagy műveltségű zenepedagógus és pszichológus. Őket, további zenei fejlődésünk nagy kárára, mindkettőjüket 1918-ban, fiatalon veszítettük el. De közéjük tartozott Molnár Antal, a filozófiai igényű, szociológiai és etikai töltésű magyar zeneesztétika megalapozója.

Az első világháború, demokratikus forradalmaink elfojtása után Magyarország elszigetelődött a világtól. Több jeles tudósunk, sok kitűnő muzsikusunk kivándorlása, és — paradox módon — Bartók nemzetközi karrierjének kibontakozása, tevékenységének külső pályára terelődése, tünetként jelezte világunk megszűkülését. Az új körülmények zenei, közelebbről zenetudományi szemléletünkben és gyakorlatunkban is változást kívántak és hoztak: az érdeklődés bizonyos koncentrálódását, egyben persze szűkülését is.

A két háború közti, ellenforradalmi korszak természetesen nem irhatta ki mindenestül az 1918/19-es forradalmakban felszínre tört és az intézményes megvalósulás útján megindult társadalmi és kulturális törekvéseket. Tovább éltek azok úgy, vagy még ugyabban, mint annak előtte, csak más módon. Továbbörökítésükben a zene, mint mindig a történelem folyamán, „rejtjeles” közlésmódja, ugyanakkor rendkívül intenzív és maradandó hatékonysága révén, különösen jelentős részt vállalhatott.

Tartalma tekintetében a művelődési forradalom népi, demokratikus irányultságát, társadalmi, sőt, a 30-as évek második felében mindinkább politikai töltését az ellenzéki pozíció csak erősítette. Megvalósulásának új módját pedig az szabta meg, hogy az ellenforradalom felszámolta azt a tanácsköztársaságban megalapozott intézmény-rendszert, amely a művelődési forradalom végrehajtását is vállalta. Így a zenei törekvések szükségképpen mozgalmi formában éltek tovább. Előtérbe kerültek az ezzel járó gyakorlati, nevelői feladatok: növendékeket Kodály határozottan ezek felé terelte.

A zenetudomány is ezekhez a körülményekhez igazodott. A korszak-szabta főfeladat volt a népzenei gyűjtemény rendezése, publikálása, beáramoltatása a mozgalmi csatornába, részint alkotások, részint népszerűsítés útján. A belőle eredő tudományos általánosítások a művelődéspolitikai terv ideológiai bázisát erősítették. Ezek — főként Bartók tevékenységében — a nemzetközi összehasonlítás, a „népek testvérisége”-eszme és kultúránknak egy demokratikus nemzetközi szolidaritásba való bekapcsolása irányában hatottak. Kodály szemlélete és példája a népzene és zenetörténet egységének felismerését szolgálta, zenetörténetünk írott és íratlan forrásainak feltárására buzdított.

A tudományosságunk ebből a szelleméből kétségtelenül bizonyos veszélyek is származtak. A két háború közötti revíziós propaganda a nacionalizmus veszélyét idézte fel főként népzene-utatásunk körül. Hivatalos oldalról megkísérelték ennek a hajtóerőnek a bevonását a sovén propaganda-gépezetbe, de Bartók demokratikus nemzetköziségétől áthatott, haladó értelmiségünk elég

erős volt ahhoz, hogy ezt a kísértést magától a mozgalomtól, annak alaptendenciájától távol tartsa.

Akkoriban ugyan kisebbnek, de hatásában mégis sokkal maradandóbbnak mutatkozott másik ártalom, a túlzott gyakorlatiségé, amelynek nyomait zenei közfelfogásunk a mai napig sem tudta levetkezni. A nagy polgári filozófiák esztétikáját ekkor már világszerte élénk szkepszis övezte, s a zenemagyarázaton is részint más diszciplínák — pszichológia, szociológia, fizikai hangtan — próbáltak osztozni, részint teljes praktikus agnoszticizmus és érdektelenség vette körül. Ennek leküzdését a mi sajátos körülményeink sem segítették. Zenei forradalmunk vezetőinek személyes példája, részint lelkesítő alkotói és közéleti aktivitásuk, részint pozitivistá módszereken nevelkedett tudományos habitusuk nem a reflektáló gondolatisághoz vonzotta a mozgalom tevékeny munkásait. Az 1920 előtti kezdemények így hosszú időre mellékágba szorultak, Molnár Antal is elég magánosan őrizte a hagyománynak ezt az ágát, kísérte figyelemmel az érintett diszciplínák nemzetközi fejlődését.

A zenei előzmények kissé részletesebb bemutatásával szeretnénk volna mind színéről, mind fonákáról megvilágítani azt a különös paradoxont, hogy „a Bartók és a (politikailag inkább konzervatív) Kodály paraszti demokratikus kezdeményezéseinek kiépítése vezetett a magyar muzikológia marxista megalapozása felé”. Most idézett kijelentését Lukács György azzal nyomósítja, hogy „még Bartók maga is távol állott az Ady és méginkább a József Attila tudatos politikai elkötelezettségétől”, és nyomában Tóth Aladár mégis következetesebben „bírálja mind a magyar uralkodó osztályok elmaradottságát, álkultúráját, nacionalizmusát, mind a nyugaton dívó, manipulációs, művészetellenes üzletességet”, mint irodalomkritikus kortársai. A megoldást Lukács abban látja, hogy „Bartókkal és Kodállal egy — éppen a művészet nézőpontjából — világnézeti demokratikus mozgalom indult meg, amelynek a mai marxistává lett muzikológia elméleti betetőzését jelenti”.

Lukács György megállapítását egyben-másban ki kell egészítenünk. Először is azzal, hogy úgy véljük, a demokratikus mozgalomnak nem „megindulásáról”, hanem folytatásáról beszélhetünk. Éppen a zene a maga éppen Lukács György által feltárt meghatározatlan tárgyiségánál fogva különösen alkalmas arra, hogy az emberi fejlődés nembeliségi kontinuitását nagy összefüggésében tükrözze. Áll ez különösen nemzeti demokratikus mozgalmaink több évszázados történelmi kontinuitásának zenei ágára.

Lukács György maga emeli ki továbbá, mind Szabolcsi Bence, mind Tóth Aladár munkásságának méltató elemzése közben, hogy milyen szilárd alapja tudományos, illetve kritikai munkásságuknak a történelmi jelenségek „épp így létének” hű bemutatása. Ez a hű bemutatás azonban egy történelmi tudatuk, társadalmi tájékozódásuk, élményviláguk és mestereik által meghatározott irányzatosság alapján lehetett hű, és különösen a Szabolcsi Bence életművében olyan szellemtudományi módon színezett társadalomtörténeti érzékenységhez

és tudatosságához vezetett, amely már marxista módon gondolkodó és kutató növendékeknek adhatta át az örökséget.

Végül Bartók és Kodály, miközben a maguk népzenei-zenetörténeti világának „épp így létét” kutatták, egyrészt magának a zenét élő és alkotó, akkor nálunk valóban a népet jelentő parasztságnak, az „épp így létét” ismerték meg. Másrészt a zene számukra — és nyugodtan mondhatjuk, utánuk máig is minden magyar zeneszerző és muzikológus számára — az emberi lét egyik természetes megnyilvánulása. Mintegy „a realizmus diadalát” kell látnunk abban, ahogyan a történelmi folyamatok lényegére irányuló tekintetük előtt, jószerint tudtuk és szándékuk nélkül, zenei oldalról megképzik „a társadalmi lét ontológiája”; ahogyan „a zenei lét ontológiájának” megsejtése részükről mintegy megelőzi és előkészíti a velük egyívású Lukács György elméleti betetőzését, az esztétikum lényegének kifejtését az ember mindennapi létéből. Talán nem túlzás ezzel kapcsolatban is visszautalnunk a közös indulás közös premisszákat is hordozó élményvilágára, s a belőlük egyik és másik ágon eredő következtetéseknek — minden különbözőségük mellett is szembetűnő — bizonyos párhuzamaira, sőt, konvergenciájára.

A felszabadulás után kulturális forradalmunk ismét nyílt és sodróan aktív szakaszába lépett. A történelmi pillanat napról-napra gyors, érzékeny művészet- és zenepolitikai döntéseket és intézkedéseket várt tőlünk. Megoldandó feladatok tömege zúdult ránk, szembe kellett néznünk a művészet realizmusának, népiségének és nemzeti jellegének tradíció és újítás, tartalom és forma dialektikájának, zenében komoly és könnyű, szöveges és hangszeres műfajok, nemzeti örökségünk problémáival. Közben azt is napról napra kellett éreznünk, hogy elméleti felkészültségünk a helyes döntésekhez rendkívül fogyatékos, döntő pillanatokban szubjektív szimpátiáink szólnak bele véleményünkbe.

A Szovjetunióban akkor zajló esztétikai és zenepolitikai viták egyrészt a marxista zeneesztétika Aszafjev által képviselt intonációs szemléletével, módszerével ismertettek meg, másrészt azokkal a döntésekkel és deklarációkkal, amelyek Zsdánov nevéhez fűződve, Muradelinek A nagy barátság című operájával kapcsolatosan váltak publikussá.

Az utóbbiak közvetlen és vulgáris alkalmazása zenepolitikánkban egyebek között mindjárt a Bartók-hagyaték „újító” és „népi” oldalának megdöbbentő és egész zenei közvéleményünk nyílt vagy titkos ellenkezését kiváltó következtetéséhez vezetett.

Az intonációs elemző módszer alkalmazásának első kísérletei — érthető módon — Szabolcsi Bence és tanítványainak köréből származtak.

Zenepolitikai viták, események és különböző forrásokból eredő tudományos tapasztalatok egyaránt arra terelték első nemzedékünket, hogy a materialista szemlélet szolid talaját el nem hagyva, a marxista zeneesztétika kezdeményeit a zenei közeg sajátosságainak megfelelő módon finomítsák, azok szemléleti—materialista vonásait meghaladva, mind történeti, mind esztétikai

elemzésekre alkalmas, érzékeny és megbízható tudományos módszert alakítsanak ki.

Itt tette teljessé a konvergens fejlődés-vonalak együttesét Lukács György és tanítványainak jótékony részvétele. Mindjárt kezdetben feltűnt a Lukács-hallgatók nálunk addig szokatlan érdeklődése a zene esztétikai vonatkozásai iránt. Emlékezetes Zoltai Dénes Wagner-tanulmánya és annak vitája Szabolcsi Bence részvételével. Emlékezetes az is, hogy a zenetörténet jelenségeinek a mindennapi lét szférájából való megértésére és kifejtésére az a Maróthy János adta az első termékeny példákat, aki Lukács György egyetemi hallgatójaként, egyúttal Szabolcsi néha heves szemináriumi vitáinak is rendszeres résztvevője volt.

Miközben a zenei oldalról, „alulról” érlelődött a zene sajátosságának következetesen marxista elméleti megértése, a megértés történeti és esztétikai módszereinek kidolgozása, elkerülhetetlen volt, hogy Lukács György, Bartók és Kodály mozgalmának értő kortársa, a körülöttük hazatérte óta folyó viták szem- és fültanúja, részese, művészetfilozófiájának summázása, tisztázása közben ne kényszerüljön kilépni legotthonosabb területe, az irodalom problematikájából; ne keresse az esztétikum általános és különös megvalósulási módjainak olyan dialektikáját, amely az egyes művészeti ágazatok genus proximumának differentia specificáival is számot vet. Amikor a 60-as évek elején a „Die Eigenart des Ästhetischen” kéziratának zenei fejezetét muzikológusoknak is, elsősorban Szabolcsi Bencének átadta hozzászólásra, a zene elméleti problémáinak „alulról” a zenetudományi és „felülről”, a filozófiai általánosítás felől kezdeményezett feltárása egybeillően találkozott egymással.

Külön tanulmányt érdemelne annak kifejtése, hogy mit nyert a zenetudomány, közelebbről a zene esztétikája Lukács György munkásságából; hogy mit nyert másfelül a marxista esztétika tudománya azzal, hogy munkásságában talán először egészült ki szervesen és termékenyen az érvényes zenemagyarázat aspektusával. Zenetudományunk mindenesetre elsősorban neki köszöni, hogy a marxista filozófiai általánosítás tükrében ellenőrizhette zenetörténeti hagyományából eredő és kinőtt eredményeit, hogy visszanyerhette ennek a hagyománynak mármost nemcsak demokratikus művészi és mozgalmi, hanem egyúttal haladó esztétikai-szociológiai ágát, vele önmaga elméleti-filozófiai öntudatát és rangját is. Így fedezi fel becses tudománytörténeti előzményként egyebek között a 85 éves Molnár Antal munkáinak sokszor idegen filozófiai felülete mögött a nagy elméleti érzékű, műveltségű muzsikusként közvetlenül a mi esztétikai felfogásunkat megelőző megfigyeléseit és ítéltetését.

Lukács Györgynek köszöni végül zenetudományunk, hogy ő maga is annyionkat segített rendkívül türelmes, figyelmes és bölcs tanácsaival, és közvetlen, majd közvetett tanítványaiban is oly kitűnő társakat találtunk elméleti törekvéseinkhez. Nagy örömmel látjuk, hogy ez a kölcsönös megértés és együttműködés a legifjabb filozófus és muzikológus nemzedékekben is tovább él.

MIKLÓS PÁL: LUKÁCS GYÖRGY ÉS A MŰVÉSZETTUDOMÁNY

A magyar művészettörténeti és művészetelméleti szakirodalomban ritkán fordul elő Lukács Györgyre való hivatkozás. Nem itt a helye annak, hogy okát feszegezzük ennek a sajátos negatív jelenségnek, s annak sem, hogy a hazai művészetelméleti irodalom viszonylagos szegénységét összefüggésbe hozzuk vele. Mindenesetre sajnálatosnak kell tartanunk, hogy Lukács György hazájában oly kevéssé hatott a művészetelméleti és művészetkritikai gondolkodásra. Különösen szembeötlő ez, ha az irodalomtudományban vagy a zeneelméletben kifejtett termékenyítő hatásával vetjük össze, amely, mégoly polémikus vagy közvetett módon érvényesült is, tagadhatatlanul erjesztő és gazdagító impulzusok sora volt s tartós nyomokat hagyott rajtuk; mindenesetre, magyar marxista zenetudományról vagy irodalomtudományról Lukács nélkül nem beszélhetünk.

Annál is inkább sajnálhatjuk a művészetelméletnek ezt a hiányosságát, mert Lukács életműve bővelkedik olyan gondolatokban, amelyek közvetlenül is, közvetve is hozzájárulhatnak olyan művészetelméleti vagy kritikai problémák elmélyültebb tanulmányozásához, és *à fortiori*, fokozatos tisztázásához, amelyek ma még sok félreértést okoznak és ilyenformán fékezői mind az elmélet, mind a művészeti élet gyakorlata — ha úgy tetszik, közművelődési vonatkozása — egészséges fejlődésének, további kibontakozásának. Ennek a gondolatgazdagságnak és termékenyítő erejének a szemléltetésére itt most be kell érünk a nagy esztétikának néhány számunkra különösen értékes utalása összegezésével és a belőle kibontható lehetőségek felvillantásával.

„Az esztétikum sajátossága” három fejezetben is foglalkozik olyan kérdésekkel, amelyek az iparművészetre vonatkoznak. Az első kötetben a valóság esztétikai visszatükröződésének elvont formáiról szóló gondolatmenetben külön fejezet foglalkozik a díszítőművészettel (I. 283—321), a második kötetben pedig, az esztétikai mimézis határkérdéseit tárgyalva, a zene, az építőművészet, a kert és a film mellett külön fejezetet kap az iparművészet, s az egész témakörnek összegezését adja a kellemesség problémakörének szentelt fejtegetés. (II. 425—439 és 484—533; az idézetek a magyar kiadásból valók: Akadémiai Kiadó, Budapest 1965.)

Már itt is érdemes megállanunk egy pillanatra. Nem véletlen az, hogy a rendkívüli belső koherenciát mutató nagy esztétika építményében az iparművé-

szet kérdései ilyen módon, egymástól nagy távolságban és meglehetősen különböző aspektusok tárgyalásában kaptak helyet. Tapasztalatom szerint a művészettörténetesek esztétikától való idegenkedésének egyik forrása éppen az, hogy kérdésfeltevésük mindig konkrét, egy bizonyos műalkotásra vagy egy bizonyos történeti jelenségre vonatkozó lévén, kétségbe vonják az absztrakt és elvont szférákban vezetett gondolatmenet termékeny voltát, sőt még olykor jogosultságát is a művészettörténet és elmélet problémáinak megoldásánál. Nos, Lukács, az esztétikai kérdésfeltevés és módszer következetes alkalmazásaként, éppen az ellenkező irányból indul el: a visszatükrözés legáltalánosabb fogalmától halad az esztétikai visszatükrözés sajátosságainak elkülönítése felé s azután az esztétikai — tehát még mindig a művészet egészére illetve a művészetek összességére vonatkozó — határkérdések vizsgálata felé, s ezen az úton egyben egy elvont történetiség fonalát is követi. Így foglalkozik tehát a gondolatmenet egyik viszonylag korai pontján a visszatükrözés elvont formái között a díszítőművészettel, s egyben a történeti fejlődés kezdeteinek díszítőművészetével, mint sajátos problémával; s ezért fordul csak a jóval későbbi fejtegetések során, az esztétikai mimézis határeseteként, az iparművészet és a kellemesség kérdésköréhez.

Nyilvánvaló, hogy a jelenségcsoportnak ilyen, filozófiai, esztétikai jellegű vizsgálata nem zárja ki más megközelítések lehetőségét. A konkrét történeti jelenség deskripciójából és vizsgálatából kiinduló művészettörténész és kritikus számára az iparművészet nem a fent jelzett összefüggésrendbe illeszkedik, hanem, az élet teljességében és mozgékonyságában, heterogén jelenségeinek kaleidoszkópjában is elkülöníthető, egyben egységet alkotó és organikus kapcsolatokat feltételező jelenséggént tűnik fel. Természetes, hogy az életforma vizsgálatával foglalkozó szociológus, vagy a hasonló szemlélettel dolgozó művelődéstörténész a civilizációs termékek sajátos funkciójú csoportját fogja látni az iparművészet néven összefoglalható tárgyakban, s esetleg fel sem fogja vetni, vagy csak részleges, esetleges kérdésként (pl. ízlésproblémaként, korstílus tüneteiként stb.) művészségük, esztétikai mivoltuk kérdését. S az is természetes, hogy a művészettörténész is a maga saját diszciplinájának nézőpontjából fogja megközelíteni az iparművészetet; itt aztán olyan különbségek is jogosnak tekinthetők, amilyeneket mai művészettörténeti vagy kritikai gyakorlatunk — látszólag meghökkentő sokféleségben — tár elénk. Jogos ugyanis az építőművészet mai alkotói gyakorlatának érvényesüléséből fakadó olyan megfogalmazás, amilyen Major Mátéé, aki az iparművészetet az építőművészettel rokonítja, mondván, hogy a méretek különbsége a formális differenciálási kritérium csupán, mert mindkettőnél használati tárgyak, praktikus funkciójú produktumok esztétikai megformálásáról van szó (s nyilván a Le Corbusier-től származó szemlélet és definíció: a lakás = lakógép húzódik meg fejtegetése mögött). De jogos az olyan megközelítés is, amelyik a festészettel vagy a szobrászattal hozza közvetlen kapcsolatba az iparművészeti alkotásokat: hiszen a faliszőnyeg

kétséget kizáróan festői ábrázolás — textilben kivitelezve, és bizonyos bútorok (sokszor még a modernnek is) vagy kerámiák, üvegek kétségtelenül plasztikai alkotások, szobrok — csak éppen szekrény vagy szék, edény vagy doboz képében megformálva és azoknál szokásos anyagból elkészítve.

Ugyanakkor azonban — s ezúttal ezt látom fontosabbnak hangsúlyozni — az iparművészet legáltalánosabb kérdéseinek, elvont és filozófiai szintű megközelítésének a szükségességét éppen Lukács fejtegetései tanúsítják meggyőzően. Azzal, hogy az esztétikai mimézis legáltalánosabb sajátosságai közé helyezi s ezeknek egyik határeseteként jellemzi az iparművészet — és a díszítőművészet — kérdéseit, olyan kiindulópontokat, elvi jelentőségű megállapításokat és szempontokat kapunk, amelyek nélkül a konkrét történetiségből induló művészettörténeti vizsgálódás sem juthat előbbre, mindenesetre alig juthat tovább a szakszerű deskripció és az alapfokú összehasonlítás, a pozitivista tényregisztrálás és az elsődleges kronologizálás szintjén. (Ha mégis tovább jut, akkor viszont rendszerint kimutatja a tüzetesebb vizsgálat, hogy az esztétikai-filozófiai kérdésfeltevés is helyet kapott szemléletében.) A továbbiakban az esztétikának ilyen termékeny szempontjaira szeretnék néhány példát szolgáltatni.

Lukács az iparművészetet elsősorban partikularitásával jellemzi. A magáncélokra való belső terek berendezésére szolgáló iparművészeti alkotások adják itt a fogalom tartalmát: „A tárgyak kiválasztása és az ilyen jellegű belső terekben való elhelyezése csak partikuláris nézőpontokból indulhat ki: hiszen ezáltal mindenki a maga egyéni, magánéletét akarja a lehető leggyakorlatibban, legcélszerűbben, legkellemesebben és legkényelmesebben berendezni.” (II. 437.) Az elvont történetiség vezérfonalát követő fejtegetésnek azonban a korábbi pontjain Lukács arról is beszél, hogy lehetséges és a kapitalizmus építészeti gyakorlata előtt meg is valósul olyan architektonikus-esztétikai szándékú magántér kialakítása, amely reprezentatív jellegű, vagyis „A tulajdonképpeni, közvetlen életet ilyen terekben a mások számára való lét visszatükröződéseinek rendelik alá.” (II. 435.) Ilyen esetekben az következik be, hogy az ilyen teret használók partikularitása bizonyos általánosságig emelkedik, érvényre juthat az így megformált belső térben az építésznek, a belső tér megformálójának adott társadalmi megbízatás, s ez esztétikai megoldáshoz vezethet: „az az ember, akinek élettere esztétikailag reprezentatív válik, egy osztály reprezentánsává magasodik.” (II. 436.) Ezekben a fejtegetésekben benne rejlik, — olykor utalás is van rá, — hogy a közcélokra szolgáló belső terek esztétikai megformálásánál ez az általánosság voltaképp teljes mértékben érvényesül, ilyenformán az azoknak a berendezésére szolgáló iparművészeti tárgyak esztétikai minősítése, helye és szerepe az építészet problémakörében, annak világalkotásában nyer értelmet.

A kérdés, amelyet Lukács nyitva hagy, illetve egy summázott megállapítással negatív módon zár le, a mai — s tegyük hozzá: a tegnapi — művészettörténész és kritikus gyakorlata számára abban fogalmazható meg, hogy vajon a

modern iparművészet és belsőépítészet produktumainak túlnyomó többsége valóban elvileg alkalmatlan-e arra, hogy esztétikai minőséggé váljék, s azzal kell-e beérnie, hogy „legalább valami kellemeset hozzon létre”. A társadalmi gyakorlat Lukácsot látszik igazolni. Legalább erre vall, hogy az iparművészet jogainak és művészi rangjának elismertetéséért évszázadosnak tekinthető polémia folyik, az iparművész, újabban pedig a formatervező művész társadalmi és „szakmai” státusának a többi művészével való egyenrangúsítása érdekében szüntelen perújrafelvételnek lehetünk tanúi, olykor esküdtszéki ülnökei. Lyka Károly is az esztétikát ültette a vádlottak padjára: „Amióta az esztétika rendszerező tudomány lett, mindent, ami az emberi elmét megragadta, rend és rang szerint külön osztályba, csoportba osztottak. Kettéválasztották azt is, amit az őshajdanban egységesnek ismert az emberiség: a művészetet. Csináltak kicsiny és nagy művészetet. Nem rossz, és jó, hanem kicsiny és nagy művészetet: iparművészetet és képzőművészetet.” S azzal folytatja: „Kérdés, van-e joguk kettéválasztani valamit, ami egységből született meg...” (A képzőművészet és iparművészet határai. Két előadás. Bp. 1907.) A kérdés retorikai, Lyka Károly válasza nyilvánvaló. De az ellenérv is kézenfekvő: valami okának mégiscsak kellett lenni, hogy azt az egységből született valamit kettéválasztották. Feltehetően maga az élet produkált olyan kettéválást, aminek csupán a regisztrálására vállalkozott az osztályozás bűnében elmarasztalt tudományosság. Ha Lyka kissé patetikus kérdésfeltevését közelebbről megvizsgáljuk, nyilvánvaló, hogy nem az iparművészet és a képzőművészet pusztá megkülönböztetését kifogásolja, hanem a köztük felállított rangkülönbséget. Nem sorolom fel itt azokat a — sokszor akaratlan elszólásnak ható, mert az iparművészet védelmezőitől eredő — megfogalmazásokat, amelyekben hol implicit, hol pedig explicit módon benne foglaltatik a kétfajta művészet közti rang- vagy értékkülönbség elismerése, csupán arra az önmagában is beszédes tényre hadd utaljak, hogy maga Lyka is alig foglalkozott írásaiban az iparművészettel, mindenesetre elenyészően keveset írt róla a festészetről és a szobrászatról, sőt még az építészetről írott cikkeihez és könyveihez mérve is. Az pedig, hogy mennyit érdemes beszélni egy művészezetről, közvetve és praktikusán épp világszerűségének mértékéről árulkodik.

A kérdés ilyen formában álprobléma. Lukács gondolatmenetében az iparművészetet a kellemesség szférájába utalja. A kellemességről azt jegyzi meg, hogy közte és az esztétikum között a határok teljesen elmosódtak; „a valódi műalkotások világszerűsége, amelynek szubjektív korrelátuma az, hogy az emberek alkotói és befogadói magatartásmódjai meghaladják saját partikularitásukat, adja az egyetlen kritériumot, amelynek segítségével biztos határt lehet húzni az esztétikum és a kellemesség között.” Ugyanakkor egy helyen arra figyelmeztet, hogy „nagyon sok minden, ami műalkotásként, művészi teljesítményként stb. fölöttébb problematikusnak, sőt teljesen negatívnak tűnik, az élet közvetlen összefüggésében gyakran teljesen más hangsúlyt kap; esztétikai

szempontból nézve teljesen értéktelen lehet, miközben továbbra is előmozdítja egyes emberek, sőt egész embercsoportok életét.” (II. 484.)

Nos, ha a művészet és közelebbről az iparművészet mai gyakorlatával szembesítjük ezt a gondolatmenetet, akkor mindenekelőtt arra kell figyelniünk, milyen határozottan utasítja el önmagától az iparművészet a „világtéremtés” eszméjét, mennyire magáévá teszi, sokszor tudatosan is vallja, leggyakrabban azonban öntudatlanul megvalósítja azt az elvet, amivel Lukács a díszítőművészetet jellemzi: „...úgy jelenik meg, mint a valóság egyik lényeges aspektusának jól elrendezett képmása, mint egy általában vett rend érzéki-érzékletes absztrakciója.” (I. 309.) Ez a princípium még a non-figuratív piktúrára is érvényes; függetlenül művelőinek verbális formába öntött s csak ritkán meggyőző manifesztumaitól, a non-figuratív piktúrának és plasztikának a mai életben betöltött tényleges funkcióját, gyakorlati megvalósulását és nem-muzeális hanem hétköznapi, szociális jelentőségét mérlegelve, azt kell tapasztalunk, hogy egyértelműen díszítőművészet, belső és külső terek ékesítésére szolgáló tárgyak rendszerét alkotja. Még inkább érvényes ez arra a díszítőművészet-re, amelyik ma még részben manuális technikákkal, egyedi produktumként jön létre (s így művészi és piaci értékben magasabbat jelent, szociálisan és funkcionálisan azonban korlátozottabb értékű), részben pedig gépi, nagyipari tömegtermékként valósul meg (ezáltal művészi és vásárlási értékben alacsonyabb szintű, szociálisan és praktikus funkcióját tekintve sokkal szélesebb hatókörű): mindkét fajtája az iparművészetnek egyre inkább a világnélküli geometrikus ornamentika uralkodó tendenciáját mutatja. Fejtegetéseink szemszögéből most mellőzhető az a praktikus nagyon is lényeges kérdés, hogy az utóbbit, a nagyipari terméket ma már annyira új jelenségnek kell minősítenünk, hogy külön elnevezés illeti meg, s hogy ennek az elnevezésnek, a „design”-nek a fogalmába tartozó produktumok milyen gazdasági-technológiai kényszer alatt indultak egyre határozottabban a geometrikus megformáltság irányába, és ezzel miképp terelték a manuális technikákkal készülő iparművészeti tárgyakat is ugyanebbe az irányba. De azt már tanulságosnak látszik részleteznünk, hogy a „design”-t formálódásában voltaképpen ugyanaz jellemzi, amit Lukács az építészettről állapít meg: a defesztizálás lehetetlensége következtében a mai társadalmi-történelmi feltételek között, mondja, „az architektonikus gondolkodás kizárólag a valóság visszatükrözésének első — tudományos, dezantropomorfizáló — aktusára és technológiailag optimális alkalmazására szorítkozik...” (II. 424.)

Lukács megállapítását jellemzőnek fogadhatjuk el a kapitalista társadalom építészeti — és „design” — gyakorlatára általában. De az esztétika tanulságainak a konkrét művészettörténeti és kritikai gyakorlatban való hasznosításához az is hozzátartozik, hogy szüntelenül szembesítsük őket az új jelenségekkel és ilyen módon törjük át azt a zártságát, ami szükségszerű velejárója minden olyan koherens gondolati teljesítménynek, filozófiai összegezésnek és rendszerezésnek, amely ezeken a benső igényeken kívül az eszmei értelemben vett

közölhetőségre és áttekinthetőségre is igényt tart. A benső koherencia és zártság áttekinthetősége csak utalások formájában kér felmentést az elszegényítésnek ható elvonatkoztatás látszata alól, ezért a zártság feloldásánál, a konkrét történetiségben való hasznosításnál különös figyelmet érdemelnek ezek az utalások, megszorítások. Ezek figyelembevételével kell tovább lépnünk, s azt mondunk, hogy azoknak az új jelenségeknek a fényénél bizonyos mértékben módosulhatnak az eredetileg zártabb megfogalmazások is. Éppen a Lukács által gyakran emlegetett módszertani elv, vagyis a fejlettebb stádiumból magyarázni az előzőt elve, vezethet bennünket arra, hogy mai társadalmi-történeti feltételek és fejlődéstendenciák alapján a „design” jelenségét kulcsfontosságúnak ítéljük az iparművészet kérdéseinek megítélésében is. Csupán annyit jelent ez egyelőre, hogy azt a korlátozást, amit Lukács meghatározásában találunk, ma már kissé rugalmasabban kezelhetőnek ítéljük: nem zárjuk ki annak a lehetőségét, hogy az új, szocialista társadalom ki tudja alakítani az építészettől számára a megbízást a konkrét társadalmi téralkotásra és — ettől el nem választható módon — képes megformálni olyan társadalmi megbízást is, amely az iparművészet tárgyformálásának esetlegességét, partikularitását nem szünteti ugyan meg, de olyan mértékben csökkenti, hogy újfajta művészi minőséget hozhat létre. A design legújabb törekvéseire, a rendszer-tervezés koncepciójával fellépő design-törekvésekre gondolok itt, amelyek ugyan a kapitalista társadalom technológiájában születtek, de teljesen nyilvánvaló, hogy igazi és értelmessé váló humanizálásuk, kiteljesedésük csak a szocialista társadalom adta feltételek között valósulhat meg. Nem kétséges, hogy a kellemesség szféráján belül marad ez a művészi és technikai tendencia, de — ismét egy utalásra utalva — olyan mértékben változtathatja meg szerepét „egyedülálló emberek, sőt embercsoportok életének előmozdításában”, hogy esetleg miatta kell majd az esztétikum Lukács által és általunk is használt fogalmát történetinek minősítenünk s újjal helyettesítenünk.

Lukács esztétikájának jelentőségét azonban nem csak történetinek tartjuk. Ez a hatalmas gondolatépítmény sokáig tanulságos és termékeny forrása még a marxista művészettudományoknak. Emlékét, úgy vélem, akkor őrizzük legteljesebben, ha megkísérelünk az őáltala kitaposott úton tovább haladni.

TUDOMÁNYOS EMLÉKÜLÉS A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGALAPÍTÁSÁNAK 150. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

A Magyar Tudományos Akadémia 1975. évi CIIIV. közgyűlésén ünnepelte fennállásának 150. évfordulóját. A jubileumi közgyűlés plenáris nyilvános ülésén, 1975. május 5-én Osztályunk rendes tagja, Pach Zsigmond Pál „Tudománypolitikai kérdések a másfélszázados Akadémián” címmel előadást tartott. A Filozófiai és Történettudományok Osztálya az ünnepi közgyűlés keretében, 1975. május 6-án rendezte meg tudományos emlékülését. Az osztályülés történetész korreferátumai a plenáris ülésen elhangzott előadáshoz kapcsolódtak. Az alábbiakban a plenáris ülésen elhangzott előadást is közöljük.

*

PACH ZSIGMOND PÁL: TUDOMÁNPOLITIKAI KÉRDÉSEK A MÁSFÉLSZÁZADOS AKADÉMIÁN

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete néhány évvel ezelőtt azt a megbízást kapta Akadémiánk Elnökségétől: írja meg a 150 éves jubileumra az Akadémia történetét. Az e célra alakult munkacsoport eleget tett a megtisztelő feladatnak; éppen a napokban jelent meg a csaknem 50 íves mű, intézménytörténetet és tudománytörténetet egyaránt felölelő tartalommal.

Első ilyenmű kísérlet ez persze, amelyet nyilván részletezőbbek, elemzőbbek fognak követni; mégis, talán feltárulkoznak belőle — s az évfordulóval kapcsolatos egyéb, jelesen könyvtári kiadványokból — Akadémiánk fejlődésének legjelentősebb mozzanatai az elmúlt másfél évszázad fordulataiban. Ezek közül emelünk ki néhányat, tudománpolitikai vonatkozású kérdéseket, a következőkben — mintegy függelékeként a délelőtti ülésen elhangzott elnöki megnyitónak és ünnepi előadásnak, amelyek átfogó módon jellemezték az Akadémia történetének fő korszakait és fő állomásait a kezdetektől napjainkig.

1.

Az alapításról intézkedő 1825—27. évi XI. törvénycikk nyomán, az 1831-ben megerősített alapszabály intézményünk célkitűzését ilyen megfogalmazásban rögzítette: „A Magyar Tudós Társaság a tudományok és szép művészségek minden nemeiben a nemzeti nyelv kiműveltetésén igyekszik egyedül”. A szövegezés, amint látszik, kétféleképpen értelmezhető: úgy is, hogy az Akadémia csupán nyelvművelő testület, de úgy is, hogy a tudományokat kizárólag magyar nyelven művelő társaság. S ezzel már sűrűjében is vagyunk a reformkori Akadémia fő tudománpolitikai vitakérdésének: *nyelvművelő* társaság vagy a *tudományok* akadémiaja?

Nem kétséges, hogy a fogalmazás homályai mögött a létrehozók indítékainak eltérései rejtettek — de az sem vitás, hogy az alapítással kapcsolatos egykorú megnyilatkozások java része a nyelvművelés célját állította előtérbe. Olyan intézetről szóltak többnyire, „mely a magyar nyelvet kifejti”, „a honi nyelv előmenetelére”, „pallérozására” szolgál. Ám amikor ezt megállapítjuk, két tényről semmiképpen sem szabad megfeledkeznünk. Az egyik az, hogy a nyelvművelés Magyarországon politikai tartalommal telített hagyomány volt; közvetve vagy közvetlenül a polgári nemzetté ébredés fontos tényezője; a *nem-*

zeti nyelv — mint *Széchenyi István* oly gyakran hangsúlyozta — *nemzeti létünknek* záloga és fundamentuma. A másik az, hogy a Társaság a nyelvművelést már nem csupán a nyelvújítás régebbi értelmében fogta fel, hanem a tudományos fejlődés követelményeihez igazítva: alkalmassá kell tenni a magyar nyelvet a tudományok befogadására, szabatos kifejtésére, meg kell teremteni az egyes tudományszakok hazai nyelvét. *Bessenyei Grörgy* csaknem félszázados axiómáját: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudóssá, de idegenen sohasem”, az 1825-i országgyűlésen, az alapításról szólva, így fejezték ki: „Mentül nagyobb előmeneteleket teszen tehát az édes anyai nyelv, hazánkban a tudományok is, annál inkább honiakká lesznek általa”.

Így a nyelvművelés elsőbbsége nemhogy akadályozta volna, hanem inkább lendületet adott az akadémiai élet indulásának, bontakozásának, és hamarosan oly fontos kezdeményezésekben gyümölcsözött, mint az 1833-tól megjelenő Tudománytár, a külföldi tudományos termés magyar nyelven történő ismertetésére, friss bibliográfiai bemutatására. Az akadémiai célkitűzés homályait azonban a jövő fejlődés érdekében előbb-utóbb el kellett oszlatni.

Ismeretes, hogy maga *Széchenyi később*, az 1840-es években az egyértelműséget olyan módon akarta megteremteni, hogy „az akadémia eszméje” a magyar nyelv tudományos kiművelésére korlátozódjék. Másodelnökként tartott híres 1842. novemberi nagygyűlési megnyitó beszédében — amelynek értelmezésére helyütt szükségtelen visszatérnünk — a „tisztán philológiai intézet” koncepcióját védelmezte, mint amely kezdettől fogva vezette, vagy vezette volna. Eszerint az Akadémia nyelvművelő és nem a tudományokon munkálkodó társaság.

Kevésbé ismert tény viszont — de ez alkalommal bizonyára érdemes felidézünk —, hogy alig egy évtizeddel korábban éppen *Széchenyi* volt az, aki elsőként követelte a Társaság alapszabályainak reformját; hogy e célból haladó ifjú akadémikusokkal, többek között *Vörösmartyval*, *Bajzával* kereste az érintkezést; s hogy törekvései eredményeként még az 1833. évi nagygyűlés olyan módosító javaslatot fogadott el, amely éppen a *tudományművelés* javára kívánta helyesbíteni a szövegezést — első paragrafusában akként foglalva állást, hogy „A magyar tudós társaság célja: a tudományok és művészségek magyar nyelven művelése, terjesztése.” A reformjavaslat ugyan az udvar ellenállásán elbukott — az 1834. júniusi dekrétum kinyilvánította, hogy az alapszabályok megváltoztatásához az uralkodó nem járul hozzá —, de a fejlődés további irányát *Széchenyi e korai*, nagyon is fogékony fölismerései s ezeknek a szükségszerűség erejével kibontakozó konzekvenciái szabták meg, Akadémián kívül és belül egyaránt.

1837-ben és 1838-ban már olyan közgyűlési határozatok születtek, amelyek a tudományos munka normáit és mércéjét igyekeztek messzenézően kitűzni: „...az Évkönyvekbe csak oly *valódi tudományos érdemű* értekezések vétessenek fel, melyek vagy új tárgyat adnak elő, vagy ismeretes alapokon új bűvárlá-

sokba bocsátkoznak, (vagy) meglévő adatok új crisisét foglalják magokban, s előadásokra nézve a jelenkor haladási fokának teljesen megfelelnek”. Az 1840-es évek elején maga az Akadémia első elnöke, gróf *Teleki József* is többször foglalt állást — részben válaszként is Széchenyi immár leszűkült szempontjaira — abban az értelemben, hogy „Társaságunknak kettős fő célja van”: nem csupán filológiai intézet, hanem egyszersmind tudományos is. 1844-ben az Akadémia első időszakának egyik legprogresszívabb tudománypolitikusa, a szabadságharc után emigrációba kényszerült s a magyar tudományosság számára sajnos elvesztett *Vállás Antal* vitte tovább ezeket a gondolatokat. Az elsők közé tartozott, akik magának a nyelv művelésnek a feladatait is *szaktudományi* szinten kívánták megközelíteni, nem érve itt be — úgy mond — a nyelvi „ihletéssel és tapintattal”; egyben a nyelv művelésnek a hazai viszonyok között különleges jelentőségéből kiindulva világos okfejtéssel vezette le: „a nyelv ugyan a *conditio sine qua non*, de nem egyedüli fő foglalatossága a társaságnak”.

A célok és feladatok csaknem két évtizedes vitatása nyomán 1848-ra lett általánossá az az igény, hogy a nyelv művelő társulatként született intézmény a tudományok akadémijává nőjön fel. S ha majd a kiegyezés után, 1869-ben elfogadott új alapszabály — az irodalomápoló feladatokról ugyan le nem mondván — már a *tudomány művelését* állította az első helyre, és főképp ehhez mérten határozta meg az Akadémia kereteit és szervezetét, akkor ebben jórészt a harmincas–negyvenes évek útkeresésének, éles és szenvedélyes vitáinak tanulságát és eredményét lehet felismernünk. A magyar polgári tudományosság központi intézményének alapvetését így nemcsak létrehozásának ténye és működésének kezdő lépései kapcsolták a polgári átalakulást érlelő reformkorhoz, hanem jövőendő fejlődési irányának, *fő vonalában*, hosszú időre szóló tisztázása is.

Hadd tegyük még hozzá: a reformkori Akadémia nyelv művelő-irodalom-pártoló tevékenységére önmagában is mint értékes hagyományunkra tekinthetünk vissza. S máig ható érvényűnek érezzük *Arany János* kívánalmát, amelyet mint az Akadémia főtitkára — miközben tevékenyen részt vállalt az 1869. évi alapszabályok kidolgozásában — többször hangoztatott: „Vajha a *tudós* akadémiában maradjon valami az egykori *nyelv művelő* társaságból! Vajha a tudományok *szakbeli* művelése mellett a *magyar* nyelven művelés jelentőségét se feledje!” Az Akadémia I. osztálya — fűzte hozzá — „volna hivatva a nyelv gyakorlati használatának ellenőrzésére”.

Az Akadémia akkoriban *Szarvas Gábor* Nyelvőrének támogatásával adott pozitív választ Arany János óhajtására. De elmondhatjuk: fennállásának későbbi szakaszaiban — még legkevésbé dicsteljes periódusában — sem feledkezett meg erről a hagyományáról, feladatáról.

Nem feledkezik meg ma sem. Mai Akadémiánk I. osztálya Nyelv művelő Bizottságának, a Nyelvtudományi Intézet ilyen rendeltetésű részlegének munkálkodása a közfigyelem előterében áll, és közvetlenül társadalmi érdekű, társadalmi hasznosságú akadémiai tevékenységnek minősül. Ha Széchenyi és Arany

Akadémiája a polgári nemzetté válás erőforrásának tekintette nyelvünk fejlesztését és ápolását, nem kevésbé tekintjük ezt ma szocialista nemzetté növekedésünk nélkülözhetetlen hatóelemének — szerves kapcsolatban a tudományos-kulturális munka többi társadalomépítő feladataival.

2.

A nyelvművelő társaság vagy tudományművelő akadémia vitakérdésének eldőlte az intézmény fejlődési irányát persze csak fő vonalában tisztázta. A további, konkrétabb kérdés voltaképpen csak ezzel, ezután került felszínre: a *humán* tudományokat művelő (— és velük együtt a nemzeti irodalmat ápoló—) testület legyen-e elsősorban az Akadémia, vagy a *természettudományos* kutatásokat is hasonló erővel szorgalmazza, és szélesebb körben vállalkozzék olyan tudományos teendőkre, amelyek az ország polgári haladását, s amint gyakran fogalmazták, a műveltebb nyugati államokhoz való felzárkózását előmozdítják. Ez a *tudománypolitikai* kérdés pedig, a sajátos magyarországi körülményekből folyóan, nem önmagában jelent meg, hanem szorosan összefonódva egy másik, *ideológiai-politikai* kérdéssel: a *tudomány nemzeti jellegének* minősítésével.

Akadémiai tevékenység és nemzeti célok egybeesése a reformkor évtizedeiben nem lehetett kérdéses: nyelvművelésben, irodalmi munkálkodásban teljes közvetlenséggel nyilvánult meg. Az új irányvétel azonban újraértelmezést kívánt: mit jelent a hazafiság a tudományban; az egykorú szóhasználat szerint gyakran így: mi a viszony „tudomány és nemzetiség” között?

Jóllehet az 1848—49-i forradalom leverése után, az országra szakadó súlyos politikai elnyomás viszonyai között, az Akadémia nemzeti jellege egy időre még jobban kidomborodott — *Eötvös József* későbbi szavaival: „a hazafiak szemében nemcsak tudományos intézet vala többé, hanem képviselője nemzetiségünknek” — a kettős kérdéskör feletti diszkusszió már 1850-ben fellobbant. Az Akadémia nemzeti hivatásáról és társadalmi szerepéről csakúgy, mint a modern tudományokhoz való viszonyáról éles vita folyt az egész évtizeden át; végighullámozott az ország szellemi közéletén, s közvetve vagy közvetlenül állásfoglalásra készítette a szaktudományok művelőinek egész sorát.

Az egyik oldalon azok a társadalom- és természettudósok álltak — *Hunfalvy Pál* és *János*, *Erdélyi János*, *Szabó József*, *Jedlik Ányos* és mások —, akik a korszerű tudományosság központjává akarták fejleszteni az Akadémiát, a valóság feltárását tekintették a tudomány feladatának, a racionalizmus elveit módszertani kiindulásának — egyben az új, a polgári Magyarország kialakításának szolgálatában ismerték fel az Akadémia nemzeti hivatását. „A nemzetiség az alap, ...az emberiség pedig az irány” — e kettős kötöttség jegyében válaszolt fel Hunfalvy Pál a magyar tudomány feladatait.

A másik oldal, kivált fő szószólója, a nagy buzgalmú akadémiai főtitkár *Toldy Ferenc* azonban mindebből riasztó veszélyjeleket vélt kiolvashatni: materializmus, nemzetietlen kozmopolitizmus, erkölcsi sivárság készít szállást

ezekkel az elvekkel a magyar tudományosságban, Toldy aggodalmait szerint. A vita hevétől elragadtatva, egyenesen értékhierarchiát konstruált a tudományok között: ebben a humán ágazatnak jutott olyan szerep, amely az embert „az állatokon felül emeli, sőt őt tulajdonképp emberré teszi”. A Teleki József örökébe lépő új elnök, gróf *Dessewffy Emil* — akinek érdemei az akadémiai élet abszolutizmus kori újraindításában ugyan kétségtelenek — lényegében ehhez a táborhoz tartozott: a forradalom utáni első, 1858. évi nagygyűlés elnöki megnyitójában az intézményt olyannak kívánta látni, amelynek feladata „folytonosan fegyverben és harcban állni a mai kultúra korcsosító befolyásaival”.

Hogy a szélesen gyűrűző polémiában — nevezhetnők akár „két kultúra”-vitának vagy „nemzet-vitának” is — az 1850-es évek végén, az 1860-as évek elején a progresszív felfogás vált dominálóvá, jórészt *Eötvös József*, *Szalay László* és elvbarátaik, az egykori centralista csoport széles látókörű egyéniségei növekvő akadémiai aktivitásának tulajdoníthatjuk. Tudományszemléletük azon a meggyőződésen nyugodott, hogy „mint mindenben, úgy társadalmi viszonyaink kifejlődésében is... törvényszerűség uralkodik” (Eötvös); így a társadalom- és természettudományok alapvető egységét vallották. Igyekeztek felkutatni és maguk köré gyűjteni a modern törekvésektől áthatott fiatal természettudósokat, egyben olyan tudománypolitikai elveket kidolgozni, amelyek „az európai polgárosodás” követelményeit a „bennünket magyarrá, magyar nemzetté idomító sajátosságok megőrzésével” hozzák összhangba (Szalay László szavai). S ha az akadémiai palotát avató 1865. decemberi nagygyűlésen az elnök üdvözlő beszéde még továbbra is a konzervatív nemesi romantika szellemében fogant — mintha éppen erre felelne az új főtitkár, Arany János, aki ugyanekkor haladó, realista tudományos programot vázolt fel, és félreérthetetlen szót emelt hazafiság és tudomány viszonyának felszínes, formális felfogása ellen. „A tudomány ... határai addig terjednek, hol az emberi ismeret lehetősége megszűnik, s e határ ma éppoly beláthatatlan, mint volt ezred év előtt. Ezért ...könnyen gyanúba veszik, mintha mellőzné a hazafiságot. De valamint anyagi téren nem az elzárkózás — mely már lehetetlen is — szolgált üdvünkre, hanem minél nagyobb részvét a világforgalomban: úgy a szellemiek terén politikai súlyunk aszerint növekszik, aminő osztalékkal járultunk hozzá az egyetemes tudomány előreviteléhez. Egy van főleg, mi első helyen reánk magyarokra néz: hazánk minden oldalú megismerése és megismertetése a nagyvilággal ... És ím, ez a hazaszeretet a tudományban.”

A nemzeti érdekű s értelmű tudományosság és az egyetemes tudomány egységének ez a mindmáig meggyőző erejű felfogása kapott hangot és nyert részletes kifejtést a következő évben elnökké választott Eötvös József 1868. és 1869. évi nagyívű elnöki megnyilatkozásaiban, „A tudomány és nemzetiség viszonyáról” és a „A tudomány nemzeti hivatásáról” címzetekben. „Az Akadémiának nem szabad felednie, hogy a cél, mely neki kitűzetett, nem tisztán nemzeti. Hivatása, hogy a közös munkában részt vegyen, mellyel az emberiség

az ismeretek útján boldogulás után törekszik ... De az Akadémia nem feledheti azt sem, hogy e hivatásnak csak úgy felelhet meg, ha azt saját körében teljesíti,... tudva, hogy bármennyire szép, ha az emberiség haladásáért lelkesülünk, lelkesedésünknek eredménye csak úgy lehet, ha egy nemzetnek haladásán dolgozunk.”

Aligha tévedünk, ha úgy látjuk, tudomány és hazafiság viszonya *ilyen* értelmezésének sokak részéről mércéül fogadása volt a 60-as, 70-es évek Akadémiája lendületes *felfejlődésének* egyik mozgatóereje. Aminthogy talán azt is elmondhatjuk: az Akadémia századvégi *hanyatlásának* pedig éppen ennek az értelmezésnek a megbomlása, megkérdőjelezése, sőt egyre nyíltabb opponálása volt az egyik fő oka és szimptómája. Időközben ugyanis a politikai és tudományos élet erőviszonyai megváltoztak. Az 1860-as években Eötvösök támadtak, és erejüket növelte hitük a liberális progresszió áldásaiban, hatékonyságában. Az 1890-es években a konzervatív nacionalista tábor lendült támadásba, kihasználva a liberalizmus felemásságát, satnyulását, és a haladás ellen fordítva érvül a polgári fejlődés által felszínre hozott és éleződő társadalmi ellentéteket.

Van valami megrendítő — de egyben ösztönző, felemelő is — abban, ahogy az 1889-ben atyja egykori örökebe lépő *Eötvös Loránd*, az Akadémia elnökeként, küszködött, szembeszegülni próbált az elhatalmasodó nacionalista áramlattal. Vezérmotívumként vonult ez végig úgyszólván minden elnöki megnyilatkozásán: óvás a hamis hazafias retorika, a nemzeti gőg és elzárkózás Akadémián is kísértő veszélyeitől; figyelmeztetés, hogy az akadémiai osztályok ülései „szigorúan tudományosak legyenek, s hogy minden ilyen ülés napja a tudomány terén tett valamely haladás emléknapja legyen”. „Ezt téve jobb hazafiak leszünk”, mint ha „csak kérkedünk folyvást hazaszeretetünkkel”. Attól se féljünk, hogy „nemzetünk, mert emelkedése közben a világ tudományából többet és többet fog magába venni, azért a világpolgárság általánának követőjévé fajulhatna”. „...művelni a tudományt, nem szolgálai utánzással, hanem a szabad szellem önálló gondolkodásával, ez a mi feladatunk.”

Szép és értékes hagyományokhoz van hát módunk visszanyúlni, amikor tudomány és hazafiság *mai* normáit taglaljuk. A századforduló csengő szavakban gazdag, de üresen kongó retrográd nacionalizmusával szemben, a két világ-háború közti korszak ellenforradalmi „neonacionalizmusával”, a klebelsbergi kultúrpolitika kompromittált „nemzeti tudomány”-jelszavával szemben — hogy egyebekről ne is szóljunk —, Arany János, Eötvös József, Eötvös Loránd felfogását lehet teljes joggal felidézni — azt a szemléletet, amelyben a magyar tudomány nemzeti jellege és az egyetemes emberi kultúrába való beépülésének igénye máig érvényes egyensúlyba ötvöződött. Éppen az ő nézeteikre gondolunk, amikor a „nemzeti tudományok” fogalmát ma sem rekesztjük ki tudománypolitikai elveinkből.

Az ő nézeteiket fejlesztjük tovább, amikor e tudományok fogalom- és feladatkörét minőségileg magasabb szinten, a marxizmus—leninizmus elméleté-

nek alapján dolgozzuk ki, és a szocializmus építése során váltjuk valóra. A marxizmus—leninizmus alapján dolgozzuk ki, amely éppen az egyetemes, általános történelmi törvényszerűségek felmutatásával teremt lehetőséget a nemzeti fejlődés és kultúra specifikumainak tudományos megközelítésére. A szocialista társadalomépítés folyamatában valósítjuk meg, amely a korábbiaknál jóval kedvezőbb feltételeket biztosít nemzeti művelődésünk értékes hagyományainak feltárására, nemzetközi távlatú értékelésére és korszerű továbbfejlesztésére, hazafiság és internacionalizmus egységének a tudomány eszközeivel való munkálására.

Eötvös Loránd 1889. évi elnöki székfoglalójában az Akadémia „egyik fontos és elodázhatatlan teendőjeként” jelölte meg „ismereteink magaslatán álló” tudományos kézikönyvek megalkotását, „különösen... azon szakokban, melyek magyar hazánkra vonatkoznak”. Ha ma olyan művekre utalunk, mint a hét-kötetes Értelmező Szótár, a magyar irodalom történetének hatkötetes szintézise, a magyar történelem egyetemi tankönyvsorozatának, a Magyar Népzene Tárának, Magyarország Régészeti Topográfiájának, a Magyar Nyelvjárások Atlaszának eddig megjelent kötetei — hogy csak néhányat említsünk —, akkor ezt nem valamiféle önelégültség mondatja velünk, hanem annak a ténynek jogos regisztrálása, hogy éppen a felszabadulás óta eltelt harminc esztendő hozta új és dús felvirágzását mindazoknak a tudományoknak, amelyek közvetlenül „magyar hazánkra vonatkoznak”, egyben Magyarország múltját és jelenét az egyetemes emberi haladás szerves és elválaszthatatlan részeként kutatják.

3.

Amikor Eötvös József az 1868. évi nagygyűlés megnyitó beszédében arra a következtetésre jutott, hogy a változott körülményekhez képest akadémiai „törekvéseink irányának is változnia kell”, nemcsak Magyarország politikai helyzetének a kiegyezéssel előállott lényeges változásából és az intézmény tudományművelő jellege érvényesítésének immár halaszthatatlanná vált szükségéből indult ki, hanem a *tudomány helyzetének és szerepének* világszerte bekövetkezett gyökeres változásaiból is. Éppen ezért nem csupán tudomány és hazafiság kérdésével tartotta időszerűnek szembenézni, hanem a tudomány új társadalmi elhelyezkedésének, tudomány és társadalom új típusú viszonyának nem kevésbé izgalmas és bonyolult problémakörével is.

„Ha azon jellemet keressük, mely századunkat az azt megelőzőtől leginkább megkülönbözteti, ez azon befolyás, melyet napjainkban a *tudomány az életre* gyakorol” — így hangzik idevágó fejtegetésének alaptétele. S mi tette lehetővé az előző században még csak nem is sejtetett fordulatot? A tudományos diszciplínák *önálló fejlődése*, specializálódása általában, a *természettudományoké* különösen. „Ami egykor csak valamely tudomány egyes ágának tekintett, az most mint önálló egész áll előttünk, mely ismét több ágra oszolva, egyes tételeiben talán egészen új tudományok csíráit viseli magában.” Az új eredmé-

nyek, a meglepő fölfedezések, kivált a természettudományokban, éppen a szakmai elmélyülés és differenciálódás rohamos előrehaladásának gyümölcsei. A magyar Akadémiának is látnia, értenie, követnie kell hát az egyetemes tudományfejlődés e törvényszerű menetét: miközben „fenntartja az összeköttetést, amelyben a tudományok egymással állnak”, támogassa minden erővel a tudományos diszciplínák önállósulását és szakszerűsödését.

De ezzel nem merülnek ki feladatai. Használja arra is az „egyesülés hatalmát”, hogy a tudománnyal foglalkozóknak „gyűlpontul szolgálva, a tudomány *hézagait és azon irányokat* jelölje ki, melyeket az egyeseknek vizsgálataikban követniök kell” — jut el Eötvös József az egyéni kutatások tudatos akadémiai irányításának követelményéhez. Sőt, még egy további lépést is tesz, amikor magának a tudományirányításnak az elveit nyomozza. „Vajon méltatlan-e azon követelmény, mellyel a társadalom napjainkban ily intézményekhez fordul, hogy ezen irányok kijelölésében a *társadalom szükségére* tekintettel legyenek”; „... ha az állás, melyet a tudomány a társadalomban elfoglal, megváltozott, nem változtak-e meg a *társadalomnak igényei* is a tudomány irányában?”

Eötvös e gondolatmenetéhez nem kell kommentár. Nyilvánvaló, hogy a tudományok önálló, szakszerű fejlődésének és tudatos, a társadalmi igényekhez igazodó akadémiai irányításának kettős pillérén nyugvó tudánypolitikai koncepciója nemcsak jelenkorának szólt, hanem a messzi jövőendő távlatait, a mi jelenkorunk feladatait is felvillantotta.

Eötvös jelenkora persze nem tudott megbírkózni e roppant programmal. De *hozzákezdett* megvalósításához. S ha fentebb úgy láttuk: tudomány és hazafiság viszonyának sokak részéről egészséges, értelmes felfogása volt a 60-as, 70-es évek magyar Akadémiája lendületes fejlődésének *egyik* tényezője, most hozzátehetjük: *másik* mozgatóerejét éppen a vázolt tudánypolitikai koncepció — bár részleges és korlátozott — érvényesülésében lehet feltalálnunk.

Az 1860—70-es években kiépült és megerősödött — a nagyon is tág osztálykereteken belül — az egyes szakmák *tudományos bizottságainak* rendszere. A Nyelvtudományi, Történettudományi és Archeológiai Bizottság tevékenysége folyamatossá vált; hamarosan csatlakozott hozzájuk, még Szalay László kezdeményezésére, a Statisztikai Bizottság (utóbb Nemzetgazdasági Bizottsággá formálódva), valamint a Matematikai és Természettudományi Bizottság. Több mint jelképes az, hogy az utóbbi Eötvös tudánypolitikai elvei jegyében, a köréhez tartozó *Csengery Antal* közvetlen javaslatára hívták életre: a „két kultúra”-vitában ez idő tájt érvényre jutó józan és progresszív állásfoglalás öltött testet abban, hogy a matematikai és a természettudományok szakmai fórumát éppen pozitivistá elveket valló „humán” tudósok szorgalmazták. S a tudományági bizottságok megindultak azon az úton, amelyet Eötvös tudánypolitikai koncepciója vázolt fel: a tudányszakok önálló fejlődésének, szakszerű elmélyülésének útján. Az addig elkülönülten dolgozó tudósok tömörítésével, pályázatok kitűzésével, részben szakmai folyóiratok indításával vagy támogatásával,

bizonyos mértékű tudományirányító szerep ellátására is vállalkoztak. Az 1844. évi nagygyűlés ezekre a lépésekre utalva állapította meg, hogy az 1869-i új alapszabályok értelmében „az osztályok önálló működése és a szakbizottságok felállítása... nevezetes eredményeket eszközölt”.

Tevékenységüknek nem kevésbé fontos oldalát fejtették ki a tudományos utánpótlás támogatásában-fejlesztésében — élve az alapszabály adta lehetőséggel, mely szerint a „bizottságok oly szakférfiak sorából, kik nem tagjai az Akadémiának, segédtagokat hívhatnak meg”. Ezen a téren éppen a Matematikai és Természettudományi Bizottság és a III. osztály járt az élen. Először 1875-ben számolt be Arany János főtitkár arról, hogy az osztály ülésein hét növényteni előadás hangzott el, „leginkább oly fiatal tudósoktól, kik a bizottság által küldve, búvárlataik eredményét terjesztik az osztály elé”. A főtitkári székben utódai, *Fraknoi Vilmos* 1883-ban immár 39, *Gyulai Pál* néhány évvel később 45 olyan művelőjét említette a matematikai és természettudományoknak, akik hasonló módon kapcsolódtak az Akadémia tevékenységéhez. Az előadások előterjesztői — fűzte hozzá Gyulai — „majd kivétel nélkül akadémiai tagok voltak ugyan, de a bemutatott dolgozatok igen sok esetben, fiatalabb tanítványoktól, sőt egyetemi tanulóktól is származtak. E jelenség, mely mind gyakoribbá válik Akadémiánk ülésein, ha nem lépi túl a kellő határokat, s a benyújtott munkálatok nem sülyednek alá a laboratóriumi vagy klinikai dolgozatok színvonalára, örvendetes jelenségnek vehető”, mert a tudományos szukkreszcencia felnövekedését és az Akadémia nyitottságát bizonyítja. És valóban: a szoros értelemben vett akadémiai utánpótlásnak éppen ez volt az egyik fő forrása. A már idézett 1883. évi főtitkári jelentés szerint a külső munkatársak közül az Akadémia „a jelen évi nagygyűlésén tizenhármat vett föl körébe”.

A Matematikai és Természettudományi Bizottság egy másik kezdeményezése is hasonló figyelmet érdemel. Amikor 1878-ban Eötvös Loránd lett a Bizottság előadója, új pályázati rendszert vezetett be. Tervtanulmány benyújtására szólította fel mindazokat, akik akár a kísérleti tudományokban, akár Magyarország természettudományi megismerését szolgáló kutatásokban a Bizottság anyagi támogatását kívánták igénybe venni. A beérkezett tervtanulmányokból a Bizottság kiválogatta azokat, amelyeket megvalósításra érdemesnek talált, és kidolgozásukra megbízást adott.

Már az első pályázat nyerteseinek névsorából is kitűnik, hogy a kutatási ösztöndíjban részesítettek többségét vidéki középiskolai tanárok vagy egyetemi oktatók tették ki. Az ő kutatómunkájuk támogatása szerves részét képezte az Akadémia korabeli tudománypolitikájának, és érdemien járult hozzá, hogy a század végére általában jól képzett, nem egy tagjában pedig nemzetközi mérték szerint is kiváló kutatói gárda nőtt fel a matematikai és természettudományok egyes ágaiban. Nagyszámú reálszakos középiskolai tanár, akinek a kutató tevékenysége az Akadémia nélkül jóval nehezebben bontakozhatott volna ki, vált így a tudományos haladás részesévé és munkálójává. Tanítványaikat vagy őket

magukat nem egy esetben ott találhatjuk a századelő haladó *társadalmi* mozgalmában is.

Sajnos, nem mondhatunk el hasonlót éppen a társadalmi tudományok területéről. Bár az ide tartozó bizottságok is bevontak külső tagokat, középiskolai tanárokat, és bizonyos fokig elősegítették szakmai munkájukat, a bizottsági szervezet itt nem vált, hosszabb távon tekintve, az ifjú erők haladó szellemű tudományos fejlődésének keretévé. Sőt, a hatvanas években még hatékonyan érvényesülő pozitivizmus progresszív társadalmi tartalmának kilúgozásával és a konzervatív nacionalista társadalom- és történetiszemléleti irányzatok már jelzett előretörésével, éppen ellentétes fejleményekre került sor. A századfordulóra felnőtt, szociológiai érdeklődésű, fiatal tudós nemzedéktől, amely objektív tudományos vizsgálódás tárgyává akarta tenni a feudális maradványok rögzítésével polgárosuló magyar társadalom élesedő problémáit, az Akadémia elzárkózott. Az 1900-ban létrejövő új társadalomtudományi folyóirat, a Huszadik Század, majd a következő évben alapított Társadalomtudományi Társaság kezdetben ugyan még nagyon is vegyes politikai felfogásúakat foglalt magába: a polgári radikalizmus felé hajlók és a marxista *Szabó Ervin* mellett liberálisokat, konzervatívokat, keresztényszocialistákat; az Akadémián kívül álló fiatalok mellett akadémiai tagokat — köztük a neves jogfilozófussal, *Pulszky Ágost*tal, a Társaság első elnökével —, de ez a helyzet szükségképpen átmenetinek bizonyult. Hamarosan kibontakozott a marxizmussal és a munkásmozgalommal is többnyire még rokonszenvező radikálisok és a velük szembenállók szakításának folyamata, ami azután az utóbbiaknak a Társadalomtudományi Társaságból való kiválásával és az immár csak konzervatív erőket tömörítő Társadalomtudományi Egyesület létrehozásával 1906-ban le is zárult. Ezzel elpattant az az egyetlen szervezeti kapocs, amely az Akadémia tagjainak egy csoportját még a századelő új, társadalmi törvényszerűségeket kutató és társadalmi átalakulást kívánó irányzataihoz kötötte. A következő évtized világnézeti-politikai küzdelmeinek sodrában pedig egyre élesebbé vált az ellentmondás a társadalomtudományoknak az Akadémia falain belüli művelése és a társadalom, az élet *extra muros* dörömbölő igényei között.

Hosszú időbe telt, két történelmi korszaknak kellett a múltba tűnnie ahhoz, hogy az Akadémia ismét a társadalomtudományok haladó szellemű művelésének otthonává váljék. A felszabadulást követő forradalmi átalakulás teremtette meg a társadalomtudományok szemléleti megújulásának lehetőségeit csakúgy, mint a természettudományok igazi akadémiai „áttörésének” és a társadalmi-gazdasági szükségletekhez igazodó fejlődésének feltételeit. Annak a polgári haladás érdekében már Eötvös József által kitűzött feladatnak a vállalását, amelyet a szocializmus építésének érdekei ma még sokkal égetőbbé és valóban nélkülözhetetlenné tesznek.

S hogy e feladat betöltésében jelenkorunk Akadémiáján a legutóbbi évtizedek méltán becsülhető eredményeket hoztak a természettudományok széles

mezején, jelentős részben annak tulajdonítható, hogy intézményünk egész tevékenységét mindinkább áthatotta korunk haladó világnézete — friss tartalmat, korszerű, szocialista irányt adva a felismerésnek, amelyet több mint száz évvel ezelőtt Eötvös József így fogalmazott: „A tudomány több befolyást gyakorol az életre, semhogy attól visszavonulhatna.”

4.

Az akadémiai testületi szervek, tudományági szakbizottságok tevékenységének fejlesztése mellett, fölmerült egy másik gondolat is a tudományművelés közvetlen előrevitelére Eötvös munkatársai körében — kisebb hangsúllyal ugyan, de határozott igénnyel —: kutatóhelyek létesítése *magán az Akadémián*, természettudományi *kutatóintézet* szervezése az Akadémia keretében. Tudománypolitikai koncepciójuknak olyan további mozzanata ez, ami megint csak inkább a távolabbi jövőnek, mint a hatvanas évekbeli jelennek szólt.

De a hatvanas évek Akadémiája sem ment el érzéketlenül a gondolat mellett. A Matematikai és Természettudományi Bizottság mindenekelőtt egy meteorológiai intézet létrehozásán fáradozott, hogy biztosítsa Magyarország bekapcsolódását a világszerte kiépülő időjárásjelzési hálózatba. A budai várhegy keleti oldalán viszonylag jól berendezett akadémiai „észlelde” kezdte meg működését, s hozzá csakhamar vidéki megfigyelő állomások csatlakoztak. Így amikor 1870-ben a Meteorológiai és Földdelejtességi Intézetet az állam átvette az Akadémiától, a természettudományi szakbizottság ahhoz hasonló funkciót érezhetett betöltöttnek, amelyet a statisztikai szakbizottság ugyanez évben az Országos Statisztikai Hivatal felállításaakor. Mindkét esetben arról volt szó, hogy az Akadémia olyan gyakorlati célú tudományos intézet létrehozását kezdeményezte, amely nélkülözhetetlen részét tette egy modernizálódó ország polgárosuló intézményrendszerének.

Kevesebb sikerrel járt a bizottságnak az a törekvése, hogy magának az Akadémiának az épületében kémiai és fizikai „dolgozótermet” létesítsen, melyben „tudományos élet fejlesztessék”. A nem is jelentéktelen pénzösszeggel támogatott próbálkozás — főképpen a laboratórium vezetésével megbízott személy tudományos felelőtlensége miatt — hamarosan megbukott. Ezek a kedvezőtlen tapasztalatok is közrejátszottak abban, hogy az akadémiai kutatóintézet létesítésének gondolata Eötvös halála után hosszú időre lekerült a napirendről.

Utóda a kultuszminiszteri, majd később az akadémiai elnöki székhelyen — a hozzá eszmeileg és családilag is közelálló — *Trefort Ágoston* a kutatóintézetek, kivált természettudományos kutatóhelyek megszervezését nem az Akadémián, hanem az *egyetemen* szorgalmazta. Amikor akadémiai megnyilatkozásaiban, a természettudományok jelentőségét hangsúlyozva, egyben azt a meggyőződését is kifejezte, hogy e téren az egyetemek fejlesztése, egyetemi intézetek felállítása és felszerelése nélkül nem lehet haladás, ezzel a kor általános tudománypolitikai fejlődésvonalát követte: a kutatások korszerű műhelyei a liberális

kapitalizmus ez évtizedeiben Európa-szerte főképp egyetemi keretekben épültek ki.

Aminthogy nemzetközi érvényű jelenséget ismerhetünk fel abban is, hogy az egyetemi intézetek felfejlődésének folyamata hamarosan nálunk, Magyarországon is felszínre hozta *egyetem és akadémia* viszonyának kérdését, sőt — más tényezőkkel együtt — egyenesen az akadémia létjogosultságának megkérdőjelezését. Foglalkoztatta ez már Trefortot, később, mélyebben Eötvös Lorándot. A kutatásoknak az egyetemek adjanak otthont, de az Akadémia szabjon irányt: a világ tudományos mozgalmában eligazodva s „a szétszórta erőket közös nagy feladatok teljesítésére” egyesítve. Ha ez az összeműködés megvalósul — szűrte le Eötvös Loránd gondolatmenetének eredményét 1899. évi elnöki megnyitójában —, „egyetem és akadémia nem zárják ki, hanem inkább kiegészítik egymást”.

Ekkorra azonban már a tudományművelés és kutatásszervezés problematikája tovább szélesedett-bonyolódott — azzal párhuzamosan, ahogy a tőkés gazdasági verseny, majd az államhatalom igényei nőttön növekedtek a tudomány iránt. Magyarországon, ahol a kapitalizmus kibontakozása először a mezőgazdaságban vett lendületet, ezek az igények érthető módon először az agrártudományok területén érlelődtek meg. E tudományág művelőinek fiatal gárdája már az 1860-as években hangoztatta: kísérleti intézetekre van szükség, melyek rendeltetése: „egyfelől: a gazdasági gyakorlatban előforduló problémákat kielégítő módon és tudományos úton megoldani, másfelől: a theoreticus állításra a practicus próbát megtenni”. A kiegyezést követő években, évtizedekben a kormányzat fokról fokra magáévá tette ezeket a kezdeményezéseket, és felállított néhány, lassan intézetté bővülő mezőgazdasági kísérleti állomást, valamint — hasonló indítekből — a Földtani Intézetet.

Messzire vezetne az okok elemzése: miért nem bízta az állam a megoldandó feladatokat az Akadémiára, miért nem illesztette az intézeteket az Akadémia keretei közé. Hogy ilyen gondolat még csak fel sem merült, nyilván az akadémiai tudományművelés kialakult jellegével és szervezeti fölépítésével függött össze. Az 1869. évi alapszabályban rögzített testületi szervezet, mint láttuk, fejlődési lehetőséget nyújtott a humán tudományok mellett a matematikai és természettudományoknak, de nem adott önálló szervezeti formát sem az agrár-, sem a műszaki tudományoknak. Utóbbiak művelői csak a matematikai és természettudományi osztályon belül fejthettek ki, eléggé korlátozott, tevékenységet.

Am amikor ezt megállapítjuk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy lényegileg itt sem magyarországi különlegességgel, hanem megintcsak szélesebb érvényű jelenséggel állunk szemben: többé-kevésbé hasonló mondható el a korabeli akadémiák soráról. Aminthogy tudomány és gazdaság, tudomány és állam viszonyának szorosabbra fűzése, kapcsolódásuk közvetlenebb érzékelése ez idő tájt más országokban is akadémián *kívüli* és egyetemen *kívüli* kutatóintézetek felállításához vezetett. Ennek a századforduló időszakában alakuló-érlelődő

újabb tudománypolitikai irányvonalnak a rohamosan előretörő német nagyipar és vilmosi militarizmus érdekeihez szabott koncepcióját majd a berlini professzor, *Adolf Harnack* összegezi 1909. évi híres emlékiratában — expressis verbis kimondva, hogy a tudományos akadémiák és egyetemek *mellett* szükség van a tudományos intézetek egy *harmadik* válfajára, a szó szorosabb értelmében vett kutatóintézetekre.

Maga Eötvös Loránd, nyomonkísérve, a „világ tudományos mozgalmait”, már felfigyelt ez új irányzat kezdeti jeleire a vezető tőkés országokban: a nagyipar és az államhatalom élenkülő érdeklődésére a műszaki, sőt az alapozó fizikai kutatások iránt. Jól fölszerelt állami kutatóintézetek létesülnek — látta meg az új formákat —, mégpedig „nemcsak a gyakorlati értékesítés céljából, hanem magának a tudománynak az érdekében”; s többek között németországi példákra hivatkozott. Így az akadémiák tudománypolitikai helyzetének változása, az akadémiái tudományművelés hagyományos jellegével, szervezetével szemben másutt is felhangzó aggályok, bírálatok sem voltak ismeretlenek előtte, amikor a hazai Akadémia — ez időben már gyakran szóvá tett — népszerűtlenségének, társadalmi szerepe elhalványulásának okain töprengett.

Az Eötvös Lorándot követő akadémiái vezetés viszont szűkösebb szempontokból indult ki. *Berzeviczy Albert* 1906. évi elnöki beszéde abban próbálta levonni Eötvös töprengéseinek következtetéseit, hogy az Akadémia a tudományok mellett ne hanyagolja el az irodalmat sem, s így nyerje vissza társadalmi presztízst; mivel „közönségünk — úgymond — a tudomány művelésében és előbbrevitelében még nem látja úgy kidomborodni a nemzeti célt, mint látta a nyelvművelésben és a nemzeti irodalom megalapításában”. Továbbmutatás helyett, amint látszik, inkább visszalépést jelentett ez a felfogás: nem a tudományművelés és tudományszervezés korszerű formáinak irányában kereste a kibontakozást, hanem éppen egy anakronisztikussá vált funkcióban: az irodalmi működés szorgalmazásában. Tegyük még hozzá: olyan tartalmú-jellegű irodalomtámogatásban, ahol a haladó törekvésektől való elzárkózás a társadalomtudományok területéről is egyértelműbben érvényesült. Ezzel a teher-tétellel az akadémiái irodalompártolás persze kiváltképpen meddőnek bizonyult. Tapintatosan fogalmazott az 1913. évi főtitkári jelentés, amikor maga is megállapította, hogy a szépirodalmi jutalmazásoknál az Akadémia nem mutat-hat fel a tudományos munkákhoz hasonló értékeket.

Műszaki kutatóké, természettudósoké az érdem, hogy nyílt vitába szálltak az akadémia-politika beszűkült felfogásával. „Ma a műszaki tudományok korszakában élünk” — figyelmeztetett *Wartha Vince* az 1909. évi nagygyűlés másodelnöki megnyitójában. „Akadémiánk nem vonhatja ki magát ezen irány-nak támogatásától.” A technikai és természettudományok föllendítésével köze-lebb kerülhet a gyakorlati élet szükségleteihez, az idevágó eredmények népsze-rűsítésével föllevenítheti a társadalmi érdeklődést tevékenysége iránt. Ezt a gondolatkört vitte tovább a másodelnöki székben utóda, a kémikus *Ilosvay*

Lajos 1918 tavaszán, a forradalmak küszöbén. „... vajon a természettudományok térfoglalásának korában Akadémiánk ...jövőben nem iktathatna-e be olyan feladatokat is munkatervébe, amelyek nagyobb hatást biztosíthatnának részére mind az országos, mind a nemzetközi tudományos és művelődésügyi mozgalmakban? És nem nyújthatna-e tájékoztató segítséget a hazai közgazdasági tevékenységnek is?” A háború befejeztével, a béke helyreállítása után pedig — jutott el legizgalmasabb következtetéséhez — olyan megoldást kellene találnunk, amelynek révén „egész tudományos életünket kizárólag az Akadémia irányíthatná”.

Ezekben a gondolatokban, mint látjuk, ismét az eötvösi koncepció: a tudományos kutatások akadémiai-központú irányításának igénye fejeződik ki. De fölsejlenek bennük azok az indítékok is, amelyek más, részben már érintett motívumokkal együtt, nem sokkal később, 1919-ben a magyar műszaki értelmiség széles köreit a Tanácsköztársaság műszaki fejlesztési terveibe való készséges bekapcsolódásra ösztönözték — köztük akadémikusokat, műegyetemi tanárokat. Aminthogy 1919 tavaszán — koranyarán a tudományos élet úgyszólván minden ágában eleven aktivitás indult, kutatási programok, tudományszervezési elgondolások születtek, főképp az alakuló tudósszövetségek keretei között — előkészítéseképpen az Akadémia új szellemű átszervezésének.

A munkáshatalom megdöntése e tervek megvalósultát több mint negyedszázadra prolongálta. De az ellenforradalmi rendszer kulturális kormányzata sem térhetett ki hovatovább az elől, hogy — persze a maga módján és érdekei szerint — valamiképpen számot ne vessen a tudományos kutatások központi irányításának szükségleteivel — annak a tudománypolitikai irányzatnak a kibontakozásával, megerősödésével, amelynek kezdetei, mint láttuk, a századforduló idején váltak tapinthatóvá. Az 1920-as évek kultuszminisztere, *Klebelsberg Kunó* tette ez irányban az egyetlen érdemi kísérletet a két világháború közötti Magyarországon. Nem egykori államtitkártársa, Ilosvay elképzelését, hanem egykori berlini tanára, Harnack koncepcióját követte: tehát nem az Akadémián *keresztül*, hanem az Akadémián *kívül* igyekezett megvalósítani a tudomány *tényleges* műhelyeinek központi irányítását — főképp az Országos Magyar Gyűjteményegyetem és az Országos Természettudományi Tanács megszervezésével.

Sajátos helyzet állott ekként elő. Egyrészt: az Akadémia másodlagos szerepre szorult vissza az ország tudományos életében magának az állami tudománypolitikának az elvei szerint is. A szűkre szabott államsegély, de később a Vigyázó-örökség birtokában sem tudott érdemileg túljutni a hagyományos testületi működés mind elégtelenebbé váló formáin. Falain belül ekkor sem hiányzott ugyan olyan felfogás, hogy „legfőbb funkciója: a nagy kollektív munkaterveknek kidolgozása és végrehajtásuk céltudatos megszervezése”. Gyakorlatilag azonban egymástól lényegében függetlenül dolgozó tudósokat külsőleg összefogó intézmény maradt, híján a tervszerű, „üzemszerű” működésnek — ahogy

egyek korabeli kritikusai is megállapították. Az Akadémia tehát ugyanazokban az évtizedekben, amikor eszmeileg távolkerült a tudományos-társadalmi haladás áramától, szervezetileg is súlyosan elmaradottá vált. Másrészt: a tudományos kutatások akadémián *kívüli* összefogását célba vevő Klebelsberg-féle program korszerű tudományszervezési vonásai hovatovább elsikkadtak a harmincas évek kulturális kormányzatának kezén; jószerével csak negatív eszmei-politikai töltésük élt tovább, sőt vált mind élesebbé. Így a két világháború közti Magyarország nem tudott felzárkózni a *másik* tudományszervezési irányzathoz sem, amely ugyanez évtizedek folyamán számos fejlettebb tőkés országban a testületi jellegű akadémiák *mellett* National Research Council, Centre National de la Recherche Scientifique típusú intézmények: a tudományos kutatásokat irányító-koordináló állami központok felállításához vezetett.

A fordulatot e tekintetben is a felszabadulás, az azt követő forradalmi átalakulás hozta meg. Az Akadémia 1949. évi átszervezése a vázolt tudománypolitika-történeti fejlődés összefüggésében, amint látható, kettős értelemben is fordulatot jelentett. Amikor az új alapszabály első paragrafusa kimondta, hogy az Akadémia „a Magyar Népköztársaság *legfelsőbb tudományos intézménye*”, s amikor az 1949. évi XXVII. törvénycikk olyan „*központ*” feladatait ruházta rá, amely a tudományok fejlesztésével, művelésük tervszerű irányításával a szocialista társadalom építését szolgálja, akkor Akadémiánk előtt megnyílt az út, hogy hazánk tudományos életében másodlagos szerepről centrális helyzetbe lendüljön, a magyar tudományosság országos hatáskörű, irányító-koordináló szervévé váljék — ami a szocialista típusú akadémiák *egyik* fő jellemzője. Másrészt, amikor ugyanez a törvény bevezette az Akadémia „fennhatósága alá rendelt *kutatóintézetek*” fogalmát, megnyitotta annak lehetőségét, hogy az Akadémia közvetlen, szerves kapcsolatba kerüljön a tudományos kutatások „üzemeivel”, tényleges műhelyeivel — tehát megvalósítsa a szocialista típusú akadémiák ama *másik* fő jellemzőjét, hogy a tudomány művelésében nemcsak tagjainak alkotómunkája révén vesz részt, hanem saját kutatóintézeti hálózatra támaszkodik. Az utóbbi negyedszázad — amelynek túlnyomó részén át *Rusnyák István* töltötte be Akadémiánk elnöki tisztjét — csakugyan az akadémiai kutatóbázis nagyarányú kiépítése és megszilárdítása időszakának bizonyult: 1950-ben 5 intézettel indult, 1969-ben 43 kutatóintézetet mutathatott fel a társadalom- és természettudományok, a műszaki, orvosi és agrártudományok tágas területén.

Ki sem vitathatja: hatalmas vívmány ez, *önmagában* is jelentős erőfeszítésre képesítő tudományos kapacitás — aminek a gyorsütemű fejlődéshez igazodó irányítási rendjét, egyben Akadémiánknak az *országos* kutatásirányításban való részvételét és a hazai tudományos élet *egészére* kisugárzó elvi-módszertani feladatait — több közbeeső lépés után — a párt tudománypolitikai irányelveinek szellemében, az 1970. évi szervezeti reform körvonalazta.

*

Jelenkorunk Akadémiája tehát a harminc évvel ezelőtt, hazánk felszabadulásával indult történelmi korszakváltás jegyében pezsdült új életre. *Fordulatot* tárnak elének az akadémia-történetnek azok a fejezetei, amelyek a legutóbbi évtizedekről szólnak. Fordulatot tárnak elének, de — amint talán szerény adalékainkból is kiderül — egyszersmind folytatást is: intézményünk másfél százados múltja legjobb hagyományainak folytatását, 150 esztendő progresszív és előremutató törekvéseinek fölelevenítését, valóra váltását, *továbbfejlesztését*.

„Az Akadémia épületében — szötte elmékedéseit Eötvös József egyik munkatársa, Csengery Antal több mint száz esztendeje, e palota építésének idején — úgy hiszem, nem csupán a könyvtár s a kis- és nagygyűlések számára lesznek szükséges termek. Részemről sokszor foglalkozom az intézet jövődjével, s látom, éspedig nem messze jövőben, mikor az állam részéről dotált Akadémiában obszervatórium, nagyszerű physikai terem és vegyész laboratórium lesz minden szükségekkel fölszerelve, s a nemzet legtekintélyesebb tudósai, biztosítva anyagi gondok ellen, az ifjabb erők segédkezése mellett, tudományuknak élve töltik napjaikat.”

Amit Eötvös József nemzedéke az Akadémia „nem messze jövőjétől” remélt, azt csak a távolabbi jövő, a mi szocialista jelenünk termette meg. De megtermette olyan méretekben, arányokban, formában és tartalommal, aminőről akadémia-építő eleink még csak álmodni sem mertek. Mi, persze ma nem az álmodozás idilli képzeeteivel, hanem a reális mérlegelés józanságával igyekszünk fölmérni jelen helyzetünket, eredményeinket, gondjainkat — alakítjuk ki jövő terveinket. De éppen a 150 év tapasztalatai, az utóbbi negyedszázad folytatásból és megújulásból sarjadt fejlődési lendülete, a párt új programnyilatkozatában felvázolt reális perspektívák jogosítanak fel arra, hogy csakugyan a nem messze jövőtől újabb előrehaladást, Akadémiánk, a magyar tudományosság további felvirágzását reméljük.

R. VÁRKONYI ÁGNES: TUDOMÁNY ÉS TÁRSADALOM A POLGÁRI ÁTALAKULÁS IDŐSZAKÁBAN A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁN

Tudomány és társadalom kölcsönhatásáról szólni a Magyar Tudományos Akadémia történetének olyan jelentős korszakában mint megalakulásának és a XIX. századi értelemben korszerű tudományos központtá fejlődésének ideje (1825—1867) látszólag egyszerű, valójában nagyon bonyolult feladat.

Egyszerű, mert a lényeg több mint száz évvel ezelőtt már elhangzott az Akadémián: „a tudomány életkérdés”. De ezzel még nem mondunk sokat. Mert vajon elsorolhatjuk mennyi nyelven fogalmazták meg már ugyanígy a tudósok az emberiség haladásába vetett reményeiket? Kibonthatjuk mindazt az egyetemes és nemzeti eszmét egybeötvöző tartalmat, amit ez a kijelentés a XIX. században, a társadalmi és a tudományos forradalmak idején magábasűrített? És mi több: kifejezhetnénk ma, a tudományos és technikai forradalom, a szocialista világrendszer kiépülésének korszakában a tudományok társadalmi felelősségét tömörebben, célbatalalóbban, egyetemesebb érvényességgel. Sőt, hogy mily távoli világokról és bonyolult összefüggésekről kellene beszélnünk, gondoljuk meg: annak idején Szalay László (1813—1864 történetíró, az Akadémia titkára 1861—1864) a feudális társadalmi rendet támadó politika nevében jelentette ki: „a tudomány Magyarországon életkérdés”.

E klasszikus megállapítást a reformkor (1825—1848) nemzedéke már örökségként kapta. Közismert, hogy Magyarországon másfél évszázadon át sorra mind megghiúsultak az Akadémia alapítási tervek, miközben szerte Európában egymásután kezdtek munkába a tudományos intézmények. Minden rosszban lévén azonban valami jó is, nálunk legalább jutott rá bőven idő végiggondolni azt, hogy miért és hogyan életkérdés egy nemzet jövőjében a tudomány.

Már a XVII. század közepén megállapította Apáczai Csere János (1625—1659), hogy szerencsétlen az a nép, amely csak idegen nyelven jut tudományhoz, mert soha nem művelheti így alkotó színvonalon azt. Apáczai felismerte — valószínűleg elsőként hazánkban, — hogy tudomány és nemzeti műveltség szorosan összefügg:

„Valóban, elébb érhetné el valaki kezével a csillagokat, elébb vonhatná le az égből varázslattal a holdat, elébb szoríthatná az Óceán hullámain egy kis árokba, elébb mozgathatná ki helyéből Archimedesszel a földet, mint a

művészetek és tudományok lankadatlan és buzgó művelése nélkül a nemzetet pallérozottá tehetné.” Nem sokkal később pedig Misztótfalusi Kis Miklós (1650—1702) már azt hangsúlyozta, hogy ha a tudományok otthont találnának a hazában, az az iparosodás, a nemzeti önállóság, a nemzetközi jóhír forrása lenne. Akkor nemcsak a pénzt nem hordanánk ki — írja — „annyi manufaktúráért, bécsi késért . . . krakkai (krakkói) cérnáért . . . országunkból”, hanem „a magyar nem lenne mindenkor olyan despectusban a szomszéd nemzetek előtt”.

Magyarország azonban nem látott a XVIII. században Akadémiát. Hiszen a Habsburg uralkodók I. Lipót császárt követték, aki 1700-ban elvetette Leibniz javaslatát az országainkat összefogó közös Akadémia megteremtéséről. II. Rákóczi Ferenc (1671—1735) fejedelem pedig csak szándékaival és terveivel emelkedhetett Akadémiákat alapító nagy uralkodó kortársai, XIV. Lajos és I. Péter mellé. Így a század utolsó harmadában Bessenyei György (1742?—1811) követeli ismét a Magyar Akadémiát, de most már a felvilágosodás gondolkörében fejti ki: csakis az anyanyelven művelt, szervezeten összefogott tudomány alakíthatja az ország jövőjét:

„Míg Magyar Akadémia nem lesz, mormolhatjuk az idegen nyelveket, de a magyar elmét, közönségesen, sorsának éjtszakájából fényes napjára fel nem hozzuk . . . Minden nemzet a maga nyelvén lett tudóssá, de idegenen sohasem . . . A szegénység és tudatlanság egy húron pendül.” A tudományok virágzása — írja végül — serkentője lenne a nemzeti szorgalomnak és fejlesztené az ipart. Bessenyei örökségét azt, hogy tudomány, nyelvművelés, országos fejlődés nem választható el egymástól soha, azután sokszorosan igazolva látták azok, akik az angol, a pétervári, a francia és más nagyhírű akadémiai munkáját tanulmányozták a XVIII—XIX. század fordulóján.

Évszázados hazai és nemzetközi tapasztalatok összegeződtek tehát a reformkor ún. „életmentő tudomány” fogalmában. Gazdag tartalmát a Magyar Tudós Társaság megalapítói jól ismerték. Már az országgyűlési vitán azért követeltek Akadémiát a városi és vármegyei követek, hogy az oktatás, a nevelés és a nemzeti művelődés ügyén lendítsenek. Elhatározásukat így indokolták: az Akadémiáknak köszönhető mindenütt Európában, „hogy a tudományok átmentek a mezey gazdaságba, a kereskedésbe s a jólét minden ercibe s hogy csakhamar hatalmasok, virágzók, boldogok lettek ama szerencsés országok, amelyek a tudományokat honi nyelven művelhették”.

Anyanyelvű tudomány — polgárosulás — nemzeti műveltség. — Három egymással is szorosan összefüggő tényező. Mintegy feltétele, hogy a tudomány és a társadalom között élő kapcsolat, gyümölcsöző kölcsönhatás jöheszen létre.

Magyarország polgári átalakulásának viszonyai közismertek. Kevésbé, hogy a gyakorlatban milyen nehézségekkel jár, ha egy ország tudományos intézménye történelmi korszakváltás szülötte. A polgári átalakulásért és a nemzeti önrendelkezésért kibontakozó mozgalom saját maga megvalósítására,

mintegy feltételeként teremtette meg a tudományos központot 1825-ben. De miként lehet az Akadémia a polgári társadalom, a polgári nemzet kikovácsolódásának műhelye az állami önállóságát régen elvesztett, feudális országban? Ott ahol a polgári nemzettéválás küszöbére érve nincs erős polgári osztály, forrong a jobbagyság, nagy a nyelvi megosztottság és a nemességet szorítják rá a körülmények, hogy vezesse saját társadalmi rendjének felszámolását. Ilyen viszonyok között a Magyar Tudós Társaság is ellentétes társadalmi értékerendszerek, világnézetek ütközőhelye s a nemzeti műveltség fogalma is eltérő tartalmat hordoz. Érdekes az idő történelmi dialektikája. Az alapelvek végiggondolására, amint láttuk, másfél évszázadot engedett a magyarságnak mostoha történelme. Megvalósítására viszont alig két-három évtizedet.

Most hozzászólásunk szűk keretei között, az egykori Tudós Társaság régen elnémult vagy elnémított tagjainak gazdag munkásságából csupán az alapvetés néhány mozzanatát idézhetjük fel. Szinte csak az első mozdulatokat. Mégis a leglényegesebbeket. Mert az anyanyelvű, az egyetemes értékrendű, a társadalmat alakító és a nemzeti műveltség keretei közé illeszkedő magyar tudománnyal alapkövet raktak le. Messze a jövőbeható jelentőséggel teremtették meg a tudomány és társadalom kölcsönhatásának teherbíró elemeit.

Az első, amint láttuk *a magyar nyelven művelt tudomány*.

1. Társadalomtudósok ismerték fel és fejtették ki az 1830—1850-es években, hogy ez a polgári átalakulás, a polgári nemzet megteremtésének is egyik alapvető követelménye. Anyanyelven művelt tudomány nélkül lehetetlen, hogy az ország társadalma magáévá tegye és önmagából is gyarapítani tudja az emberiség egyetemes tudásrendszerét. „Különben dicséretet kaphatunk «tanulékonyságunkért» — írja Ipolyi Arnold (1823—1886, történetíró, etnográfus) —, de nemzeti eredetiségünk elismerésére nem számíthatunk, mely nélkül szorgalmas versengő iskolásokul igen, de eredeti tényezőkkül soha nem léphetünk fel a világirodalomban.” A reformkor nemzedékei tisztában voltak vele, hogy a polgári átalakulás feladatai rendszeres, biztos tudást követelnek. Meg kell ismerniök az ország múltbeli és korabeli viszonyainak törvényszerűségeit. Ez viszont modern tudományos módszert, tényismeretet és új fogalomrendszert kívánt. Mindezt nemzetközi színvonalon akkor már csakis az anyanyelven lehetett megvalósítani. Elképzelhető a magyar nyelv tudományos kiművelése nélkül az ország gazdasági, társadalmi, természeti viszonyainak felmérése? Összegyűjthetik különben a népi hagyomány és énekanyagot? Minősíthetik múltunkat, irodalmunk, művészetünk alkotásait? Feltárhatták volna különben a leíró és a tapasztalati anyagokra épülő tudományok a megváltoztatásra váró társadalmi valóságot? Számíthattak volna érdemleges társadalmi hatásra? Kielégíthettek volna különben társadalmi igényeket. A Tudós Társaság liberális csoportjának alapelve volt: „a tudománynak csak úgy van értelme, ha az életbe átszivárog”. Sőt Teleki József (1790—1855, történetíró) az Akadémia elnöke az első évtizedben több-

ször is beszélt elnöki megnyitóiban a közhasznú, a közvéleményt formáló és a közvéleménytől figyelmeztetéseket váró tudományról. Vörösmarty Mihály vezetésével külön bizottság dolgozta ki, hogy miként építhető be a testület munkájába mindaz, ami a kor színvonalán a tudományos ismeretterjesztés fogalmában összefoglalható: népnevelés, felvilágosítás, s a tudomány eredményeinek a falvak, városok ismeretlen lakói köréig elható szétsugárzása. Sok szó esett ebben az időben arról is, hogy a magyar nyelv tudományos kiművelése nélkül lehetetlen, hogy befogadják más nemzetek, a polgárosulásban előbbre járók tudományos eredményeit.

A Tudós Társaság tagjai, ha csak személyes sikereikre néznek, nem harcolnak a tudomány magyar nyelvéért. Birtokában voltak korunk teljes gondolati anyagának. Tudományos műveltségük a kor színvonalán állt. Egyetemesség és ma is csodálatra méltó frissen értesültség jellemezte őket. — A cenzúra, a gyertyavilág, a szekérposta, a sárbasüppedt vidék Magyarországon Marosvásárhelyen és Pápán éppen úgy mint Sárospatakon, Hatvanban vagy Szentesen, alighogy megjelent, már olvasták Hegel, Cuvier, Tocqueville, Guizot, Saint-Simon, Quetelet és sok más francia, angol, német szerzőnek a korabeli társadalom és természettudományokat forrongásban tartó és hazánkban akkor tiltott műveit. Tudták jól, hogy a tudomány nemzetközi fórumain az egyéni érvényesülésben súlyos tehertétel, de a közösség *alapvető érdeke*, hogy magyarul gondolkozzanak, magyarul írjanak.

Páratlan nehézségeket okozott azonban, hogy olyan időben kellett megteremteniök a magyar tudományt, amikor a népek nyelvükben találtak nemzeti öntudatuk leggazdagabb forrásaiba. Nálunk akkorra a magyar anyanyelvű tudomány országos méretű kiterjesztése felett *már* eljárt az idő. Országunk sok érdemes tudósa pedig *még* latinul vagy németül írta műveit. Nem mondanánk igazat, ha tagadnánk: jókora kockázattal és súlyos áldozatokkal járt, hogy ki kellett kötniök: csak az lehet a Tudós Társaság rendes tagja, aki tudományát magyar nyelven műveli. Nincs terünk idézni, hogy már az alapítási terveknel is mennyit mérlegelték az ország más nyelvű népeinek igényeit, s milyen szükségletek alapján döntöttek mégis a magyar nyelv kizárólagossága mellett. Ugyanakkor ott voltak az erőszakos magyarosítás és az öncélú nyelvművelés kísértő, súlyos veszélyei. Mégis vállalniok kellett a nehézségeket. Nem kisebb volt a tét, mint a hazai tudomány életkérdése, hiszen társadalmi igényekből sarjadó, társadalmi hatóerejű, egyetemes értékrendszerű tudományt csakis anyanyelven teremthettek.

2. 1844-ben a fiatal Tudós Társaság ezt a pályatételt tűzte ki: „Adassék elő a természeti tudományok nagy jelentősége a két haza anyagi és szellemi boldogsága kifejlődésére.” Felterjesztések, levelek, tervek sorát idézhetnénk, ma is korszerűen hangzó megállapításokat a természettudományok gyakorlati és világnézeti jelentőségéről. Néhány évtizeddel ezelőtt még szinte közhely számba ment: a polgári tudománytörténet éppen az Akadémia múltjára

hivatkozó megállapítása: az úgynevezett magyar nemzeti szellem érzéketlen a természettudományok, a reáliák iránt. Ma már tudjuk, hogy ez a múltban sem volt így igaz. Példák sokaságával bizonyíthatnánk: a reformkorban — számos költő, természettudós, társadalomtudós, politikus — a fiatal liberális értelmiség szenvedélyes meggyőződéssel vallotta, hogy a természettudományok korszerű művelése nélkül nincs polgári fejlődés. Tudósokat követel az ipar, a közlekedés, a mezőgazdaság, az ország gazdasági tartalékait, természeti kincseit feltáró munka. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a Tudós Társaság első nemzedékei között szép számmal voltak, akik társadalmi horderejének nagyságában ismerték fel a természet- és műszaki tudományok jelentőségét. Sőt, amint azt például Balázsházy János (1797—1857, mezőgazdász), Hunfalvy Pál (1810—1891, nyelvész, etnográfus) és mások kifejtették: a természettudományok érdemi művelése az általános tudományos fejlődés alapvető feltétele. Viszont s ennek igazsága a jövőben sokszorosan beigazolódott, a természettudományok művelői nem nélkülözhetik a társadalomtudósok munkáját. A humánus védelmét, a nép sokoldalú kiművelését, az emberiség egyetemes érdekeire néző morális kötelességek és nemzeti érdekek tudatosítását. Csakhogy az ilyen, a polgárosodást szolgáló tudomány kiépítése előtt rendkívüli akadályok álltak. A Tudós Társaság keretei között hihetetlenül szerény összegből kellett gazdálkodniuk. A Társaság az anyagi bázisul szolgáló alapítványok, adományok kamatait a feudalizmus válságának viszonyai között nem kapta meg rendszeresen. A Tudós Társaság évi költségvetési összege nem több, mint a berlini Akadémia *egyetlen* tagjának kerek egyeztetendei járandósága. Szervezeti felépítése olyan, hogy a tudósok munkájában, a tagválasztásokban az uralkodó osztályt megtestesítő Igazgatótanácsé a döntő szó. Az idegen államhatalom pedig cenzúrával, besúgórendszerrel ellenőrzi a Társaság munkáját, mert tudják, hogy az új tudományok támadják az évszázados társadalmi politikai berendezkedést, az egész feudális rendet. Jellemző a viszonyokra, hogy az Akadémia társadalomtudományi pályázati díjával jutalmazott művet, Benczur József: A szabadság és a társadalmi rend elméletei című munkáját a könyvvizsgáló hivatal nem engedélyezte kinyomtatni. Bölöni Farkas Sándor művét az Akadémia tagválasztással és díjjal ismerte el, a Helytartótanács viszont betiltotta. Mikor pedig Horváth Mihály (1809—1878, történetíró) 1840-ben Dózsa parasztháborújáról készül előadást tartani, a Tudós Társaság konzervatív tagjai ajánlatosnak tartanak, ha kihagyná az ilyen minősítést: ez nem más volt, mint a jobbágyság osztályharca, vagyis amint Horváth mondja „a demokrácia arisztokrácia elleni harca”.

1848 forradalmi napjaiban a Magyar Tudós Társaság haladó szellemű tagjai tudósok, írók, költők — noha a polgári átalakulás útjáról vallott fel fogásuk eltérő volt — többek között olyan céllal kezdik meg az Akadémia gyökeres átalakítását, hogy a természettudományoknak korszerű otthona

lehesse. Biztos és kielégítő anyagi ellátás az állampénztárból, korszerű szervezet, műszerekkel, laboratóriumokkal felszerelt természettudomány, tudományos szabadság — ezek az alapvető követelmények. Leszögezik: a tehetség, rátermettség és az érdemi munka legyen a tagválasztás alapja, s a tudósok összehangolt országos érdeket tekintő tervek szerint dolgozzanak. Ily módon lehet az Akadémia a természettudományos kutatást ösztönző országos intézmény. Mindennek feltétele azonban nem több és nem kevesebb, mint a sajtószabadság, a közteherviselés, az önálló államgazdaság, vagyis a polgári társadalmi rend és a polgári nemzet. Mindaz, ami a természettudományok és a valóságfeltáró társadalomtudományok eredményeiben kifejezve már új világnézetet hordoz és követel. Maradéktalan megvalósításának záloga a következetesen végigvitt, győztes polgári forradalom és nemzeti szabadságharc lett volna. Miként hatott a tudomány és társadalom kölcsönhatásának alakulása, hogy ez nem így következett be, azt hozzászólásunk befejező részében, e kölcsönhatás harmadik tényezőjéről nemzeti művelődésről szólva vázoljuk.

3. A *nemzeti művelődés* ügye — amint láttuk — az első tervektől kezdve szétválaszthatatlanul összefonódott az Akadémiával. Polgári átalakulásunk társadalmi—politikai adottságai következtében azonban ez a körülmény kétféle lehetőséget hordozott magában. Jeles tudósok, akik Apáczai, Berzsenyi hagyományait, a reformkor indításait követve a nemzetközi színvonalú tudományosság műhelyévé igyekeztek tenni az Akadémiát és a tudomány nemzeti hivatását a polgári társadalmi rend demokratikus kiteljesítésének szolgálatában látták, a forradalom és szabadságharc után a visszavágó feudális erőkkkel találták szembe magukat. Azokkal az akadémikusokkal, akik a polgárosulás arisztokratikus-konzervatív útjának megvalósítása érdekében, a műveltség normáit az uralkodó osztályok osztrák és magyar arisztokrata szárnyának érdekei szerint, általában a nagybirtoknak szükségletei szerint határozták meg és ezt a magyar nemzeti műveltség fogalmával igyekeztek azonosítani. Felfogásuk szerint a nemzeti műveltségben nincs szükség a természettudományokra. De még a humán tudományokra szűkült nemzeti műveltség fogalmából is ki vannak zárva a polgári társadalomtudomány új eredményei. Például Reguly Antal (1819—1858) őstörténeti kutatásainak, vagy Horváth Mihály kereskedelem-történeti eredményeinek vagy a kor társadalmát tudományosan elemzők vizsgálatainak tanulságai. Társadalmi-erkölcsi értékrendszerét pedig ennek a konzervatív nemzeti műveltségi eszménynek a volt nemesi osztály múltbanéző, az idő múlását megállítani igyekvő vágyai szerint alakították ki.

A Magyar Tudós Társaság számos tagja azonban világosan felismerte ennek a beszűkített, anakronisztikus felfogásnak minden veszélyét és rendkívül heves vitákban harcolt a korszerű, a polgári értelemben vett nemzeti művelődés kiteljesítéséért. Veszélyben érezték a reformkor örökségét, s az egész magyar tudomány nemzetközi értelemben vett korszerű fejlődését.

Elsősorban azonban az a felismerés vezette őket, amit Nendtwich Károly (1811—1892, természettudós) a vita hevében így fogalmazott meg: „a haza jóléte, jövője forog kockán”. Ez a vita is része annak a nagy tudománypolitikai ütközetnek, amely az 1850—1860-as években megosztja az Akadémia tagjait és amelyet tegnap Pach Zsigmond Pál akadémikus széles ívű előadása vázolt fel. Mi most csupán e vita rendkívül mély és jelentőségében napjainkig elható művelődéspolitikai vonatkozásait igyekszünk érzékeltetni a realista tudománypolitika nevében síkraszállók néhány gondolatát felidézve.

A nemzeti műveltség tartalmát Mikó Imre (1806—1876, történész) így jelölte ki: „A tudomány nem pusztá cifrázkodási divatcikk... hatalom az... oly népek és országok, melyek íróinak, olvasóinak többsége a tudomány színvonalán alul áll, s melyek különösen a természettudományok, methezis, mechanika, technika titkaiba eléggé nem avatottak s iparuk vagy nincs, vagy a velők versengőkkel nem mérkőzhetik, okvetlen mások hatalma alá kerülnek...” Felfogásuk szerint a történetismeret fel kell hogy ölelje a múlt addig érintetlen területeit a polgárság, a jobbágyság életét és osztályharcait, a tudomány, a művelődés és az egész emberiség teljes történetét. A történet-tudomány egyik legfőbb feladatát a nemzeti műveltség kialakításában Salamon Ferenc (1825—1892, történész, irodalomtörténész) így határozza meg: „minden nemzetnek van egy külön tudománya és ez az önismeret. E tudományban tekintélynek kell lennünk a külföldiek előtt”.

Társadalmi értékrendszer és bázis tekintetében a polgári Magyarországgal magukat elkötelezett tudósok a városok, a falvak lakóira, a mezővárosok gyerekeire, Nyugat polgáira, az európai gyárak munkásaira, a magyar tanyákra és az ország más nemzeteire tekintenek. Összehasonlítanak és mérlegelnek. Vizsgálják a népoktatás, a könyvkiadás lehetőségeit. Ismeretterjesztő folyóiratot és kiadványsorozatot terveznek „a földműves és kézműves osztályok” számára. Ezzel szemben az ellentábor úgy érvelt: a nép még gyermek és közönyös, jelentős hányada nem is magyar, egyelőre érzelmeit kell kifejleszteni.

Felelős tudósok viszont a népi műveltséganyagra mutatnak, a gazdag értékű hagyományokra, és a csüggesztően elmaradott falusi életviszonyokra. Lefordítják, mert ismerni akarják, hiszen a magyarral közösnek tartják az ország más nemzeteinek kulturális kincseit. Külön előadást kívánna Szalay László titoknak figyelemre még ma is alig érdemesített nagy jelentőségű tudománypolitikai munkájának az a fejezete, amelyben a szomszéd országok népeinek műveltség és történeti anyagát is elemezve a kiegyensúlyozott tudományos együttműködés útjait kereste. Hunfalyv Pál leszögezte, hogy a nemzet, nemzetiség fogalom a történelemtől a zenéig mindent felölelő reális tudományos elemzést kíván. Az ország jövője pedig egyenesen megköveteli a korszerű népoktatást. A városi osztály és a parasztság nem a régi uralkodó osztályok avult hagyatékaira, vagy együgyű tanmesékre vágyik, hanem ere-

deti, új, reális ismeretekre éhes. Csakis a korszerű tudományos eredményekből leszűrt műveltséganyag befogadására, értelmes, önálló gondolkodásra lehet és szabad nevelni. Erdélyi János (1814—1868, filozófus, esztéta) nemcsak a népiességet a nemesi érdekek jegyében kisajátítókkal száll szembe, hanem így válaszolt azoknak, akik a volt jobbágysági osztályt csakis ködös érzelmességgel mondták nevelhetőnek. Ellenkezőleg „az ilyen népet kár kímélni, sőt ha lehetséges, erővel neki kell verni a gondolkodásnak, mint nyájat az úsztatónak”.

Mivel a volt feudális Magyarország műveltség normáit a nemesi romantika hívei előszeretettel azonosították a hazafisággal, s az iparosodást a nemzeti szellem ellenségének igyekeztek feltüntetni, a polgárosodás hívei sokat és behatóan foglalkoztak a polgári gazdaság és a nemzeti műveltség viszonyával. Idézték a vasútépítő Széchenyit, Kossuth iparosítási programját s számtalan változatban leszögezték, amit Kautz Gyula (1829—1909, közgazdász) úgy fejezett ki, hogy a nemzet életének egyedüli biztosítója a feltartóztathatatlan polgári fejlődés. Szeremlei Sámuel (1837—1924, történész) pedig így fogalmazott meg: a nép korszerű szellemi értelmi kiművelése „a társadalom életkérdése” ez pedig „a nemzeti lét és nemlét feltételeit foglalja magában”. Arany János (1817—1882) az Akadémia 1865-i nagygyűlési beszédében a tudomány társadalmi elvárásait a hazaszeretet összefüggéseiben is fejtegette. Megállapította: a polgárosodás, a természettudományok és társadalomtudományok egyetemes színvonalú művelése, az ország természeti, társadalmi viszonyainak, múltjának igaz, maradéktalan feltárása, ez a politikai tőke, ezt várja a tudománytól „édes nemzetünk” — ezért ismer el a külföld, s „ez a honszeretet a tudományban”.

Tisztelt Osztályülés! 1865-ben Arany János idézett előadását grófok és polgárok, főpapok és mérnökök, orvosok, ügyvédek, tanárok, mesteremberek és nemesek, a civisvárosok, vármegyék, iskolák, egyházközségek, bankok, tőkés vállalatok, céhek és uradalmak küldöttei hallgatták itt a díszteremben. Mintha a magyar társadalomtörténet múltja és jövője adott volna akkor találkozót egymásnak. Mindenkit meghívtak ugyanis az Akadémia palotájának felavatására, aki áldozott a tudományra. A Magyar Akadémiát ebben a korszakban, amelyről szoltunk, a társadalom tartotta el. Végigolvasásukra kevés lenne ez a délelőtt, de példákat idézhetünk. A névsorban a feudalizmust idéző történelmi nevek után ismeretlenek sokasága következik: „az ózdi vasgyár 90 munkása”, „a kolozsvári unitárius kollegium olvasótársasága” és végül: Könczöl Imre számadóbirkás, aki 1 forinttal tette le a maga foglalóját a tudomány asztalára.

Erre az ismeretlen, formálódó Magyarországra, a jövőt hordozó világra is ablakot nyitott már ekkor Eötvös József (1813—1871, az Akadémia al-elnöke, majd elnöke). Realista tudománypolitikai programja ma is időszerű: „az Akadémiának, hogy rendeltetését betöltse egy nagy munkatársra van szüksége és ez a nemzet maga”.

VÖRÖS ANTAL: AZ AKADÉMIA TÁRSADALMI KAPCSOLATAI A SZÁZADFORDULÓN

Az 1880-as évektől kezdődően a napi sajtóban és folyóiratokban egyre gyakrabban jelennek meg — az Akadémia tevékenységét elmarasztaló bírálatok. „Az Akadémia hatáskülső intézmény a magyar társadalomban” — olvashatjuk már 1880-ban. A bírálatok hangja a következő évtizedekben felerősödik és mind a haladó, mind a jobboldali lapokban hasonló hangvételű kritikákat olvashatunk, hogy ti. a „magyar akadémia elkülöníti magát a társadalomtól, nem törődik annak érdekeivel...”

Pedig az intézmény történetének tárgyilagoss vizsgálója nem vonhatja kétségbe, hogy az Akadémia, 1869. évi reformját követően, a tudományos élet minden területén számottevő eredményeket mutatott fel. Nemcsak a társadalmi tudományokról mondható el, annak ellenére, hogy itt a retrográd eszmei áramlatok is erősödtek, hanem, és elsősorban a természettudományokról, melyek művelésének a fontosságát az Akadémia reformjának alapelveit megfogalmazó és feladatait kijelölő Eötvös József annyiszor hangsúlyozta.

A bírálatok mindezek ellenére nem tekinthetők alaptalanoknak, ha az elszigetelődés okait a kérdéssel foglalkozók — politikai hovatartozásuktól függetlenül — más és más irányban keresték is. Mindez egyfelől kísérő jelensége, tükröződése volt azoknak a társadalmi és politikai folyamatoknak, amelyek a kiegyezést követően az országban végbementek, másfelől kifejeződése annak a szükségletnek, amely a gazdasági élet, a tőkés-ipar és mezőgazdaság fejlődése következtében a tudomány és a termelés kapcsolatainak új formáit követelte meg, s amelyek Európa vezető tőkés országaiban az 1880-as évek végén valóban kezdtek kialakulni.

Az Akadémia tevékenységében vezető szerepet játszó liberális gárda az 1870-es 1880-as években elfordult hajdani eszméitől és ezzel együtt a kor alapvető társadalmi és politikai problémáitól: az agrárkérdéstől csakúgy, mint a nemzetiségitől, nem is szólva az új társadalmi rend hordozóinak, a munkásságnak a mozgalmairól. A fennálló rend eszmei védelmének vállalása ellenére az Akadémiát egyre gyakrabban érte támadás konzervatív irányból. Ezek kibontakozása egybeesett a Szabadelvű párt ellen a magyar nagybirtokosok legtekintélyesebb képviselőinek a vezetése mellett meginduló ag-

rárius szervezkedéssel. A 67-es közjogi alapon álló szabadelvűekkel szemben felsorakozó újkonzervatív, agrárius tábor fegyvertárában nagy szerepet kaptak a nemzeti jelszavak, mivel ezek voltak a legalkalmasabbak a középrétegek szimpátiájának megnyerésére. A Szabadelvű Párt „túlzott” liberalizmusát tették felelőssé az 1890-es években már világosan jelentkező társadalmi bajokért, s főként a tőkés agrárfejlődés sodrában helytállni nem tudó, a feudális úri életformához ragaszkodó középbirtokos rétegek pusztulásáért.

A szabadelvűség támadásában szövetségesre találtak a katolikus egyház konzervatív vezetőiben, a magas klérusban, amely még a felemás hazai liberalizmusban is a „materialisztikus” elvek, a hitetlenség terjesztőjét látta. Különösen ferde szemmel nézték a természettudományok térhódítását az Akadémián belül, mert ezeket állítólag „egyenesen hitetlen szellemben” művelték. A hitetlenséget terjesztő természettudományok mellett a klérus még az Akadémia könyvkiadási politikáját és a Budapesti Szemle irányát támadta. Az Akadémia tevékenységének két olyan pontját, ahol viszonylag a legtöbb pozitív törekvéssel találkozunk. Mind a könyvkiadási politikában, mind a Budapesti Szemle szerkesztésében érvényesült ugyanis az a szándék, hogy a hazai közönséget megismertesse az európai tudományosság újabb irányzataival. A katolikus egyház kombattáns képviselői már az 1880-as évek elején katolikus akadémia felállításával fenyegetőztek. A *Religió* c. lap 1883-ban az Akadémiával foglalkozva azt fejtegette, hogy „a római egyház valószínűs ércfal a tudományos hitetlenség, a szocializmus és kommunizmus ellen” olyan időben, midőn a liberális érától szabad teret kapott irodalom termékei már óriási pusztítást tettek a nemzet szellemi életében.

E konzervatív irányzatoknak egyre több híve lett az Akadémián belül is, támadva az intézmény liberális szellemű vezetését. Trefort Ágoston az 1888. évi nagygyűlésen mondott elnöki megnyitójában fakadt ki a konzervatív irányzatok híveinek az Akadémián belül is mind gyakoribbá váló fellépései ellen, mellyel a tudományos kutatás és véleményalkotás szabadságát igyekeztek megbénítani. Trefort az Akadémia tevékenysége iránti érdektelenség okát a „szellemi szabadság” hiányában látta. A szellemi szabadságon pedig ezt értette: „egyrészt a jogosultságot, bármi tárgyról leplezetlenül az egyéni nézetet, rectius, igazságot kimondani anélkül, hogy bármi disciplináris eljárástól vagy cenzúrától vagy anathemától tartani kellene, másrészt a tehetséget, ily igazságot egykedvűen venni, fölháborodás nélkül meghallgatni s fontolóra venni. Ily szabadság nálunk nem létezik, mert a magyar társadalom conventionális s confessionális fogalmak és felfogások keretében annyira le van szegezve, hogy magasabb álláspontra emelkedni nem képes...”

Az elnöki székben Trefortot követő Eötvös Loránd a konzervatív romantikus nacionalizmus térhódítását igyekezett megállítani. Alig volt beszéde, amelyben ne óvta volna az Akadémiát a hamis nemzeti öntudat, az álhazafiság veszélyeitől. Az Akadémia feladata annak elősegítése — mondotta —

hogy a nemzet a műveltség és a tudományok terén felzárkózzék Európa művelt nemzetei közé. De azok, „akik a múltnak képein gyönyörködve, a párduchőrös ősök csillogó korszakát szeretnék feleleveníteni” és akik szeretnék, ha európa első nemzetei sorába emelkednénk, s ugyanakkor „az idegen iránt való ellenszenvből visszautasítják . . . az arra segítő eszközöket, s inkább abban a boldogító, de egyszersmind elaltató hitben ámítják magukat, hogy a világon csak egy nyelv van, csak egy irodalom és csak egy műveltség, s ez a magyar, a magyar felett pedig csak egy jogosult bíró, maga a magyar. Ezek bizony nem fogják nekünk meghódítani a világot.”

Hasonló eszmei tartalmú intelem 1905-ben hangzott el korszakunkban utoljára az Akadémia falain belül, Kautz Gyula másodelnök nagygyűlési megnyitójában. Az Akadémia oliberális tudós gárdájának még élő tagjai ezzel feladták a védekező harcot az újkonzervatív törekvések ellen. A küzdelem amit vívtak, eleve kilátástalan volt. Nem a korabeli progresszió álláspontjáról bírálták a tudományos életünkben eluralkodó retrográd eszmei áramlatokat, hanem csupán egy mérsékeltbb, de alapjában már szintén konzervatív nézőpontból. Az oliberálisoknak e visszahúzóódását hamarosan követte azoknak a gyenge kötelékeknek az elszakítása, amelyek az Akadémia egyes tagjait a századforduló magyar progressziójához kapcsolták.

A változást, az újabb reformokat sürgető erők, a magyar progresszió kritikája az 1890-es években bontakozott ki az Akadémia tevékenysége ellen, felerősödése pedig az 1905 utáni időszakban figyelhető meg, akkor, midőn a jobboldali irányzatok bírálata — érthető okokból — már elhalkult. A progresszió erői kezdetben főként az Akadémia irodalompártoló tevékenységét bírálták. Ismeretes, hogy az Akadémia 1869. évi új alapszabályai az intézmény célját- és feladatát a „tudomány és irodalom” magyar nyelven történő művelésében jelölték meg. Az alapszabályokat módosító akadémiai gárda zöme a reformkorban nőtt fel, emelkedett az elismert írók sorába, ért tudós kutatóvá, politikussá, esetenként mindkettővé, vagy mindhárommá. A polgári nemzetállam megteremtéséért küzdő nemzedék természetesnek tartotta, hogy továbbra is feladatának tekintse az irodalom támogatását, hisz évtizedes harcaik során jelentős eszmei fegyver volt kezükben. Sajátos módon a haladó hagyományként megőrzött irodalompártoló feladat lett az Akadémia tevékenységének az a területe, ahol legvilágosabban megmutatkozott, hogy az intézmény mennyire elfordult a reformkor haladó eszméitől. A kiegyezés után az irodalmi társaságok alakulásával, az olvasótábor növekedésével, a könyvkiadók számának gyarapodásával irodalmunk egyre inkább saját lábára állt és egyre kevésbé igényelte az Akadémia támogatását. A megváltozott viszonyok ellenére az Akadémia ragaszkodott e feladatához, sőt az újabb alapítványok révén növekedett ez irányú munkája. Korszakunkban magánosok 65 alapítványt helyeztek el az Akadémiánál, s ezek egynegyedét határozott irodalmi rendeltetéssel. Volt alapítvány „hazafias óda”, elbeszélő

költemény, történelmi regény, dráma stb. jutalmazására. Az irodalmi alapítványok e széles skálája lehetőséget biztosított volna az Akadémiának új írói tehetségek felfedezésére és támogatására, de mivel egyaránt elzárkózott mind a múlt század utolsó évtizedeinek új, polgári irodalmi kezdeményezései, mind a századforduló után, a Nyugat körül tömörülő haladó és radikális irodalmi irányzatok elől, tehetségtelen írófélék és versfaragók próbálkozásainak és stílusgyakorlatainak a bírálójává fokozta le magát. A progresszív sajtó pedig joggal támadta és gúnyolta a konzervatív Akadémiát. Szinte véletlennek tekinthető, hogy Móricz Zsigmond 1910-ben megkapta a Sári bíróért a 800 koronás Vojnits-jutalmat. Az Akadémia konzervatív szemléletével nem tudván szakítani, a támadásoknak úgy igyekezett elejét venni, hogy 1913-ban kimondották: újabb irodalmi rendeltetésű alapítványt nem fogadnak el.

Az Akadémiával szemben megnyilvánuló elégedetlenségnek azonban volt még egy, társadalmi gyökereit tekintve az előbbiektől eltérő, de a századforduló táján már jól érzékelhető forrása. A tőkés gazdasági élet, az ipari termelés vezetői sem méltányolták az Akadémia tevékenységét, mert úgy látták, hogy az intézmény elzárkózik a gyakorlati életnek a tudománnyal szemben támasztott igényeitől. Az Akadémia tevékenységének e fogyatékosságát az intézményen belül, érthető módon, a természettudományok művelői kezdték bírálni.

Az Akadémia újjászervezésének irányelveit kidolgozó Eötvös József szinte minden beszédében hangsúlyozta a természettudományok és a gyakorlati élet szoros kapcsolatának a jelentőségét. Pedig a gazdasági élet igényei igazán csak az Eötvös halálát követő évtizedekben növekedtek meg a tudománnyal szemben. A tőkés piacokon folyó könyörtelen verseny mely korszakunkban szélesedett igazán világméretűvé, mindinkább megkövetelte hogy a termelők támaszkodjanak a tudomány eredményeire. Már a szabadverseny elvét valló gazdaságpolitika időszakában megfigyelhető Európa fejlett tőkés országaiban, s példájuk nyomán aztán nálunk is, hogy az állam kísérleti intézetek felállításával siet a mezőgazdasági termelők támogatására, hogy a tudomány eredményeit a termelésben hasznosítani tudják. A tőkés nagyipar viszont a fejlett tőkésországokban az 1870-es 80-as években a természettudományi (fizikai—kémiai) alapkutatásokra figyelt fel és megtalálta a kapcsolatot az egyetemek laboratóriumai, intézetei felé. A kapcsolatoknak ezt a formáját azonban hamarosan elégtelennek érezte a nagyipar. Németországban 1887-ben Siemens kezdeményezésére a német állam és nagytőke támogatásával felállították a berlini Physikalisch-Technische Reichsanstalt-ot, mely a német fizikai kutatások központja lett. Az új intézmények gazdag felszerelése és támogatása mellett a hagyományos szervezetű Akadémiák valósággal szegényeknek tekinthetők. A tudományos kutatásnak és a termelésnek ez a korábbiaktól eltérő szervezeti kapcsolata aztán a századforduló után már egy új tudománypolitikai koncepciónak az alapja lett.

Nálunk Eötvös Loránd figyel fel először az Európa tudományos mozgalmában kialakuló új szervezeti formákra, tapasztalván, hogy ezekkel párhuzamosan a hagyományos szervezetű akadémiákkal szemben mindenütt elégedetlenség mutatkozik. „Elavult intézmény ez — mondják — mely már nem felel meg a jelenkor igényeinek, s ezért nem is e korba való”. Így összegezte 1899. évi elnöki megnyitójában az akadémiák ellen, már komoly tudósok részéről is elhangzó nyilatkozatok lényegét.

Az „elavult intézmény”, „nehézkés testület” szinte visszatérő jelzők a századforduló Akadémiáját ért bírálatokban. Valóban, a kísérleti- és kutatóintézeteket felállító minisztériumokban nálunk sem vetődött fel, hogy a megoldandó feladatokat az Akadémiára bízák, vagy hogy az intézeteket az Akadémia szervezeti kereteibe illesszék. Sőt az Akadémia maga is átadta a minisztériumoknak azokat az intézeteket, melyeket éppen az 1869. évi reform időszakában vont irányítása alá. A minisztériumok a felügyeletük alá tartozó intézeteket gyakran bízták meg sürgős kutatási feladatokkal. Ilyen esetekben a kormányzat az Akadémiára, mint autonómiával rendelkező tudományos testületre nem támaszkodhatott volna. Nem csupán az autonómia volt ennek az akadálya, hanem szervezetének az alapszabályokban lefektetett működési mechanizmusa, testületi ügyintézése is. Az Akadémiának és a megnövelt hatáskörrel rendelkező osztályoknak ugyan választott vezetői voltak, de az érdemi ügyintézés mégis a testület egésze, az összes ülés és az osztályülések végezték. A főtítkártól a havonta egyszer ülésező osztályokhoz, onnét az illetékes bizottsághoz, majd vissza az osztályüléshez s innét az összes üléshez kerülő ügyintézési menet az érdemi döntésig hónapokat vett igénybe. Ez a testületi ügyintézés az államigazgatásban a feudalizmus korában divatozott és már a felvilágosult abszolutista uralkodók mindenütt igyekeztek felszámolni. A tőkés államigazgatás, alkalmazkodva a gyorsan lüktető élet követelményeihez, nálunk is szakított a testületi ügyintézésnek ezzel a formájával, mely az Akadémia életében is anakronisztikussá vált.

Eötvös Loránd érezte, hogy valami igazság rejlik a bírálatok mögött, mégis vonakodott a tudomány és gyakorlat kapcsolatának a fejlett tőkés országokban kialakuló új szervezeti formáitól. Ragaszkodását az Akadémiához a hagyomány mellett még számos tényezővel indokolta. Úgy látta, hogy a különböző munkahelyeken dolgozó tudományos erők összefogására egyedül az Akadémia képes, még oly időben is midőn a tudomány előmozdítása „közügy lett”, „mellyel szemben az állam és társadalom vállal kötelezettséget.” Legnyomósabb érvnek azonban azt tekintette, hogy az „akadémiák nemcsak tudományos, hanem nemzeti intézmények is. Nemzeti intézmények annyiban, amennyiben nemzetünk nyelvét és irodalmát, történetét, közgazdaságát társadalmi és természeti viszonyait teszik kutatásuk tárgyává . . .”

De Eötvös beszédében találunk még egy lényeges érvet, hogy miért ragaszkodott az új tudományos intézményekkel szemben a hagyományos

autonómiával rendelkező akadémiákhoz. Az Akadémiát olyan intézménynek tekintette, amely a „tudományos egyéniség fejlődésének” nem állja útját. Eötvös a tudomány szabadságát féltette a külső erőktől. „A tudomány nemtője csakúgy nem hagyja magát igába fogatni, mint a költő Pegasusa” — vallotta az 1890. évi elnöki megnyitójában, midőn a tudomány és gyakorlat kapcsolatának a problémáit elemezte. Tudta jól, hogy a „pénz hatalmának”, „ennek az igazi nagyhatalomnak” milyen jelentősége van kora tudományos eredményeiben és azok gyakorlati alkalmazásában. De az elmúlt korok nagy tudományos eredményei létrejötteinek történetét tanulmányozva azt a tanulságot vonta le, hogy „a tudomány, még az olyan tudomány is, mely alkalmazásaiban anyagi hasznot hajt, csak úgy haladhat igazán, ha munkásai az igazságot nem mellékérdekből, hanem tudásvágyukból indítatva, magáért az igazságért keresik.” Abban az illúzióban élt, hogy az Akadémia ilyen intézmény, vagy legalábbis ilyennek szeretne volna látni.

A természettudós e tépelődései mögött a tudomány szerepének a féltése húzódott meg. Az a kérdés, amelyet két évtizeddel előbb a porosz—francia háború idején főtitkári jelentésében Arany János így fogalmazott meg: „a tudomány férfiát kétely zsibbaszthatá: . . . vajon a fáklya, mellyel ő az emberiség útjait megvilágítja, nem fog-e ezentúl csupán kanócul használtatni, minden eddigi építmény elhamvasztására?” . . . vajon „a természettudományok minden dicsőített fejleménye, óriási haladása nem arra fordítatik,” „hogy a rombolás eszközeit tegye ellenállhatatlannokká”? Eötvös ennek a szerepnek a vállalásától igyekezett óvni a tudományt. A tudomány és gyakorlat kapcsolatát elemző beszéde végén Hamlet tragédiájának azt a jelenetét idézi, mikor a dán királyfi Güldensternnek fuvolat ad a kezébe és arra kéri, játszanék rajta.

„Egy billentést sem tudok . . .” mondja Güldenstern.

„Hisz az oly könnyű, mint hazudni” — így szól Hamlet.

„Kormányozd e szellentyűket ujjaiddal s hüvelykoddal; száddal lehelj belé; s a legremekebb zenét fogja beszélni. Látod ezek a billentyűi.”

„De én éppen azokat nem tudom harmónia zengedezésre vezényelni; nincs hozzá ügyességem” — feleli rá Güldenstern.

„Nolám, mily becsstelen eszközzé akartok ti tenni engem — folytatja Hamlet. „Játszani akarnátok rajtam; ismerni billentyűimet; kitépni rejtelmem szívét; hanglétrám minden hangját kitapogatni a legalsótól a legfelsőig: pedig e kis eszközben zene rejlik, felséges szózat; mégsem bírjátok szavát venni”.»

Arra intette a tudomány művelőit, hogy Güldenstern és Rosenkranz szerepére ne vállalkozzanak. Olyan kérdésekhez jutott el tépelődései során, melyek megnyugtató megoldására a századforduló viszonyai nem adtak számára lehetőséget.

KÓNYA SÁNDOR: AZ AKADÉMIA SZEREPE A MAGYAR TUDOMÁNYOS ÉLET IRÁNYÍTÁSÁBAN (1949–1970)

Pach Zsigmond Pál akadémikus tegnap elhangzott nagyívű, a tudománypolitika történetének fontos fejezeteit megvilágító előadása több lehetőséget kínált felszólalásom témájának kiválasztásához.

Csábító volt az általa tárgyalt tudománypolitikai kérdések egyikének vagy másikának további nyomon követése az Akadémia utóbbi negyedszázadán. Mint pl.: milyen szerepet, feladatot vállalt az Akadémia a különböző tudományágak (társadalomtudományok, természettudományok, műszaki tudományok stb.) művelésében, fejlesztésében; vagy pl.: hogyan formálódott az Akadémia intézethálózat feljesztési koncepciója, miként alakult az Akadémia és az egyetemek kapcsolata.

Bármennyire is nagy volt a csábítás, hogy az ezekre a kérdésekre adott válaszok hogyanjait és miértjeit vizsgáljam, felszólalásom témáját mégsem ezek közül választottam, hanem előadásának lényegi mondanivalóját követve azt kísérem meg, hogy áttekintést adjak arról, miként változott az Akadémia helye és szerepe a magyar tudományos életben, hogyan módosult feladatköre a tudományirányítás rendszerének fejlődésével párhuzamosan, tevékenységével hogyan járult hozzá a tudománypolitika és a tudományirányítás formálásához az újjáalakulást követő két évtizedben.

Célunk megközelítése érdekében szükséges áttekintenünk országos tudományirányítási rendszerünk elmúlt 25 esztendejének fontosabb állomásait.

A felszabadulással megkezdődött forradalmi folyamat betetőzéseként az 1948 első felére kialakult munkáshatalom arra törekedett, hogy a tudatos társadalomépítés feladatainak megoldásához felhasználja a tudomány eredményeit, megnyerje, maga mellé állítsa a tudomány művelőit, megszervezze, fejlessze, korszerűvé tegye a kutatást, kiterjessze hatósugarát, elősegítse a tudomány termelőerővé válásának folyamatát.

E célok elérésére olyan központi állami szervre volt szükség, amely magára vállalja a tudományos élet átformálását, a kutatások országos irányítását, céljainak meghatározását, a kutatás feltételeinek biztosítását. A magyar tudományos élet több mint egy évszázadra visszanyúló haladó törekvéseit magába olvasztó és immár a kor követelményeiből, a társadalmi feladatok megvalósításának szükségszerű támogatásából fakadó feladatkör nagy erőpróba elé állította a tudományirányítás központi szervét.

Csak fokozatosan — a tapasztalatok felhasználásával, az elért eredményekre támaszkodva, a kudarcok okait kutatva, a tudományos élet, a kutatás sajátosságainak jobb megismerése alapján, nem egyszer a tudományirányítás rendszerét és központi szervezetét is átalakítva — lehetett ezeknek a feladatoknak a megoldásában előrehaladni. Ezt a folyamatot kísérhetjük végig tudományirányítási rendszerünk negyedszázados fejlődésének felidézésekor.

1948. végén jött létre a *Magyar Tudományos Tanács*, mint a miniszterelnök közvetlen felügyelete alá tartozó országos hatáskörrel rendelkező tudományirányító központ.

1949 végén, az Akadémia újjászervezése után ennek az irányító központnak a funkcióját a — sok vonatkozásban hagyományos szervezettel működő és saját kutatóhálózattal rendelkező — *Magyar Tudományos Akadémia* vette át.

1957 tavaszán az országos tudományirányítás megjavítása érdekében megszervezték a *Tudományos és Felsőoktatási Tanácsot*, amelynek feladatát a minisztertanács a tudományos kutatás *egységes* elvi irányításában, a kutatás és a felsőoktatási munka összehangolásában, a kutatómunka és a termelés szoros kapcsolatának kiépítésében határozta meg.

1960-ba sor került az Akadémia feladatkörének módosítására, amiről a későbbiekben még szólunk.

1961-ben a minisztertanács létrehozta az *Országos Műszaki Fejlesztési Bizottságot*. Az OMFB megszervezésével kiépült az országos tudományirányítási rendszer szervezete, körvonalazódtak e szervek fő feladatai. Az a körülmény azonban, hogy ennek az irányítási rendszernek a kiépülése, illetve az irányító szervek feladatainak meghatározása nem egyszerre történt meg, továbbá, hogy feladataik ellátásához nem mindig kapták meg a megfelelő hatáskört, bizonyos sűrűlődségi felületek kialakulásához vezetett és nem sikerült megteremteni a TFT, az MTA és az OMFB között a harmónikus együttműködést. A TFT nem tudta betölteni a legfelső állami tudományirányító szerv szerepkörét, az országos irányítás feladatai megoszlottak a TFT, az MTA és az OMFB között. Így a 60-as évek közepére ismét napirendre kellett tűzni a tudományos élet országos irányításának vizsgálatát.

A párt Politikai Bizottságának 1966-ban született határozata szükségesnek ítélte a tudományos kutatások állami irányítási rendszerének továbbfejlesztését a népgazdaság irányítási rendszerének reformjával összhangban.

1967-ben, mintegy átmeneti intézkedésként a kormány a TFT-t megszüntette, s feladatait az MTA, az OMFB, valamint a kutatásirányításban érdekelt minisztériumok között osztotta szét.

A párt tudománypolitikai irányelvei alapján 1969-ben jött létre a *kormány Tudománypolitikai Bizottsága*, amely az illetékes miniszterelnökhelyettes vezetése alatt hivatott ellátni a tudományos élet egységes, kormány-szintű állami irányítását.

A továbbiakban tekintsük át, miként alakult az Akadémia feladatköre a tudományos élet országos irányítása szempontjából az 1949-es újjászervezés után. Az újjászervezett Akadémia feladatai közé tartozott az országos tudományos terv kidolgozása, az ehhez szükséges előfeltételek biztosítása, továbbá mind a fennhatósága alá rendelt, mind az egyéb tudományos kutatóintézetek munkájának tudományos szempontból való irányítása.

E két feladat természetesen nem merítette ki az Akadémia tudománypolitikai funkcióját, de mert ezek közül az országos kutatási tervnek, mint eszköznek kiemelkedő szerepe van a tudománypolitikán belül és mert ennek a feladatnak a megoldási kísérlete az Akadémia feladatainak további tisztázásához, egész tudományirányítási rendszerünk továbbfejlődéséhez gazdag tapasztalataival kiindulópontul szolgált, ezért a továbbiakban ezt vizsgáljuk közelebbről.

Az ötvenes évek legelején a kutatóhálózat állapota, a tudományirányítási és tudományszervezési ismeretek hiánya miatt a népgazdasági tervet közvetlenül segítő országos kutatási tervnek a kidolgozása irreális feladat volt. Még kevésbé tehetett ennek eleget — közvetlenül az újjászervezés után — az Akadémia úgy, hogy a kialakított kutatási terv valóban terv legyen, s a kijelölt célok elérése érdekében befolyásolja a kutatási tevékenységet.

1954-ben a népgazdaság második ötéves tervének előkészítő munkálataival párhuzamosan az Akadémia az első ötéves tudományos kutatási terv tapasztalatait figyelembe véve kezdte meg a második ötéves kutatási terv előkészítését. Ennek során megfogalmazódtak olyan elképzelések, amelyek tulajdonképpen csak egy évtized múlva váltak általános gyakorlattá, mint pl. tudományágak helyzetének elemzése, komplex kutatási feladatok kijelölése.

Az országos tudományos kutatási terv készítésében új utat nyitott az abból a tapasztalathból leszűrt következtetés, hogy a folyamatban levő, vagy megindulás előtt álló középtávú népgazdasági terv feladataiból *közvetlenül* nem lehet levezetni és összeállítani az országos középtávú kutatási tervet. A tudomány hathatósabb segítséget csak hosszabb távú terv alapján végzett kutatásokkal tud nyújtani. E felismerés alapján már az 1956. évi közgyűlés az Akadémia feladatai közé iktatta a „távlati tudományos tervek főbb irányvonalának a kitűzését”.

Az az igény, hogy az Akadémia mind a saját, mind a minisztériumok felügyelete alá tartozó intézetek tudományos munkáját irányítsa (terveit, beszámolóit jóváhagyja) megoldhatatlan feladatot rótt az Akadémiára. Így az első évek tapasztalatai alapján javasolta, hogy módosítsák feladatkörét és szabályozzák a kutatóhelyekkel rendelkező minisztériumok kutatás irányító feladatait. E kezdeményezés alapján született kormányhatározat újra fogalmazta az Akadémia feladatát és azt többek között „az egész magyar kutatás elvi irányításában, a kutatómunka összehangolásában jelölte meg.” A határo-

zat az Akadémia tervezési rendszerének és tudományművelő tevékenységének fontos elemeként bevezette az ún. *kiemelt akadémiai témákat*, és ezzel lehetőséget teremtett arra, hogy az Akadémia a minisztériumi kutatóhelyeken is folytathasson kutatásokat. Ez teremtette meg az egyetemeken az akadémia támogatási rendszer alapját. A kiemelt akadémiai témák jellegének meghatározása („elvi kutatási témák, amelyek a tudomány fejlődése és a népgazdaság fejlesztése szempontjából alapvető fontosságúak”) hozzásegítette az Akadémiát saját kutatásainak az egyéb kutatásoktól való megkülönböztetésével intézetei fejlesztési irányainak körvonalazásához.

A magyar tudomány fejlődése, tudományirányítási rendszerünk továbbfejlesztése szempontjából nagy jelentőségű volt az *alapkutatások fontosságának elismertetése*, amelyben az Akadémia kezdeményező szerepet játszott. Ez hozzájárult az akadémiai kutatások jellegének, majd az Akadémia feladatainak további tisztázásához, ezen keresztül pedig a tudományirányítás rendszerében ma is érvényesülő munkamegosztás kialakulásához.

Ezek az 50-es évek közepén jelentkező akadémiai törekvések, megfogalmazott javaslatok az ellenforradalom leverése után épültek be párt, és állami tudománypolitikai döntésekbe, fontos elemeit alkotva a 60-as évek tudománypolitikájának. Az 1958-ban kezdődő hároméves népgazdasági terv irányelveiről szóló törvény a tudományos kutatás előtt álló feladatokat többek között úgy határozta meg, hogy azok csak részben kapcsolódjanak közvetlenül a 3 éves tervidőszak fejlesztési, termelési céljaihoz, nagyjából a 3 éves tervet követő időszak fejlesztéseinek tudományos megalapozását szolgálják. Ehhez előfeltételként jelölte meg a törvény az alapkutatások továbbfejlesztését. 1959 januárjában pedig kormányhatározat rendelte el az országos távlati tudományos kutatási terv kidolgozását.

Azt hiszem ezekkel a példákkal is sikerült érzékeltetni, hogy az Akadémia ebben az időszakban is jelentős mértékben hozzájárult a tudományirányítási rendszer fejlődéséhez, a tudománypolitika feladatainak pontosabb meghatározásához, a tudománypolitika érvényesítési eszközeinek továbbfejlesztéséhez.

Ismeretes, hogy 1960-ban törvényerejű rendelet módosította az Akadémia feladatkörét. A módosítás lényege: míg az 1956-ban elfogadott alapszabályok az Akadémia feladatául az *egész magyar kutatás elvi irányítását* jelölték meg, 1960-ban ezt a feladatot az *alapkutatásokra és az alkalmazott tudományok körében folytatott elvi jellegű kutatásokra szűktették le*. Ez a módosítás lehetővé tette, hogy az Akadémia nagyobb figyelmet fordítson szervezetének, irányító rendszerének javítására és nem utolsósorban intézeteinek és a támogatott kutatóhelyeknek a munkájára.

Az 1960. évi közgyűlés részletesen meghatározta, hogy a megváltozott feladatok megoldása érdekében melyek a legfontosabb teendők, amelyekkel előre tud lépni a tudományok művelése terén, melyek azok a módszerek,

amelyek segítségével országosan befolyást tud gyakorolni az alapkutatások és a társadalomtudományok területén. A közgyűlés legfontosabb feladatként az akadémiai intézetek tudományos és ideológiai fejlesztését emelte ki, lezögezve, hogy az akadémiai kutatóhelyeket tudományterületük szakmai és ideológiai központjává kell fejleszteni, hogy tudományos munkájuk eredményeivel, módszereivel irányító befolyást gyakoroljanak tudományos területük egészére. A közgyűlési határozat az Akadémián kívüli alapkutatások befolyásolásának fő eszközeként a bizottsági tevékenységet jelölte meg, amelyet olyan módon kell fejleszteni, hogy az akadémiai bizottság tudományága országos fóruma legyen, amely figyelemmel kíséri tudományterülete fejlődését, javaslatokat dolgoz ki és véleményt nyilvánít tudományos kérdésekben. A bizottsági tevékenység mellett a közgyűlés a könyv- és folyóiratkiadást, a tudományos tanácskozások szervezését, a tudományos szakemberképzést és a tudományos élet országos irányításában való közreműködést határozta meg olyan fontos eszközként, amelyek segítségével az Akadémia befolyást gyakorolhat a magyar tudományos élet fejlődésére. Ez utóbbival kapcsolatban a közgyűlés külön kiemelte az Akadémia feladatát az országos távlati tudományos kutatási terv kidolgozásában s a távlati terv keretében elfogadott kutatási főfeladatok szervezésében.

A felszólalás megszabott időtartama és az illendőség nem teszi lehetővé, hogy akárcsak jelzésszerűen is érzékeltessem azt a tevékenységet, amelyet az Akadémia főfeladatai teljesítése érdekében a 60-as években kifejtett. Az érdeklődőket talán kielégíti e vonatkozásban e felszólalásnak az a bővebb változata, amely a napokban jelenik meg a Magyar Tudomány jubileumi számában.

Összefoglalóan: ez alatt az évtized alatt az Akadémia körülhatárolt tevékenysége elmélyültebbé, hatékonyabbá vált. Ugyanakkor a 60-as évek közepétől fékezőleg hatott az Akadémia munkájára az a körülmény, hogy ugyanarra a szervezetre hárult a mennyiségileg is jelentősen megnövekedett intézeti hálózat irányítása és az országos tudományirányításból adódó szintén növekvő feladatok ellátása.

A Központi Bizottság tudománypolitikai irányelveiben megfogalmazott helyzetelemzés és állásfoglalás alapján került sor 1970-ben az Akadémia szervezeti reformjára, amelynek megvalósítása során nemcsak a kettős feladatnak megfelelő szervezeti szétválasztás — tudományos testületi szervek, szakigazgatás — következett be, hanem tovább bővült az Akadémia szerepe a tudományos élet országos irányításában elsősorban azzal, hogy a testületi szerveknek, az Akadémiának mint a legfelső tudományos testületnek elvimmódszertani, javaslattevő és véleményező funkciója kiterjedt a *tudományos kutatás egész területére*, a főtitkár pedig felelős lett az Akadémia szervezetéhez tartozó kutatóhelyek irányítása mellett a *természettudományok* és a *társadalomtudományok* országos koordinálásáért is.

Annak értékelése, hogy 1970 óta az Akadémia milyen eredményesen vett részt a tudományos élet országos irányításában, nem e rövid történeti visszatekintés feladata.

A vizsgált két évtized alatt többször változott az országos tudomány-irányítás szervezete, ehhez igazodva változott az Akadémia szerepköre is a tudományos élet országos irányításában, szervezete is módosult a feladatoknak megfelelően. Ugyanakkor állandósultak olyan funkciói, amelyeken keresztül folyamatosan jelentős befolyást gyakorolt a magyar tudományos életre és nagymértékben hozzájárult a magyar tudomány fejlődéséhez.

Akik az Akadémia másfél százados évfordulójának ünnepi megemlékezését végighallgatták, belelapoztak az Elnökség és a főtitkár beszámolójába, azok számára nem kell külön bizonyítani, hogy a magyar tudomány és a tudományos Akadémia történetében a felszabadulással egy új, a korábbiaknál eredményeiben összehasonlíthatatlanul gazdagabb korszak kezdődött s hogy a magyar társadalom szocialista átalakulása keretében a magyar tudományos életben is alapvető változás következett be.

Az újjászervezett Akadémia két évtized alatt az új társadalom építésének aktív tényezőjévé vált. Kiemelkedő szerepe volt a párt tudománypolitikájának érvényesítésében, a magyar tudományos élet szocialista átformálásában, az alapkutatás valamint a marxista társadalomtudományok fejlesztésében, a fiatal tudósnevezdek nevelésében, a magyar tudományos élet nemzetközi kapcsolatainak a kiépítésében. Tudománypolitikai, tudományszervező tevékenységével és nem utolsósorban az egyre szélesedő és eredményesebben működő kutatóintézeti hálózatával elősegítette, hogy a magyar tudomány művelői tehetségüket egyre fokozódó mértékben szocialista társadalmunk fejlődésének szolgálatába állítsák.

MÁTRAI LÁSZLÓ: A FILOZÓFIAI TUDOMÁNYOK FEJLŐDÉSE A FELSZABADULÁS UTÁN

Az, a szó igazi értelmében korszakalkotó változás, mely hazánknak a fasizmus alól való felszabadulása után végbement — új korszakot jelentett a magyar filozófia történetében is. A filozófia — lévén „elsőfokú” ideológiai vonatkozású diszciplína — több-kevesebb késéssel vagy sietéssel, úgy követte népünk történelmi-társadalmi fejlődését, hogy filozófiai fejlődésünk korszakai többé-kevésbé pontosan egybeestek a politikai-gazdasági-társadalmi fejlődés állomásaival; mutatis mutandis vonatkozik ez az ún. „filozófiai tudományok” (pszichológia, esztétika, szociológia) történetére is: a fasizmus romjainak eltakarítása és a szocialista társadalom előfeltételeinek létrehozása, a proletárhatalom megteremtése és a kapitalista gazdasági rend megszüntetése, végül az ellenforradalom leverése után a fejlett szocialista társadalom építésének megkezdése.

Bár a nyílt fasizmus vagy az ordas fajelmélet soha nem tudta közvetlenül megfertőzni a felszabadulás előtti magyar filozófiai életet, 1945 után mégis fontos feladat volt az ideológiai tisztánlátás megteremtése a filozófiai világnézet kérdéseiben. A hivatalos katedrafilozófia túl sok gondot nem okozott: a katolikus neotomizmus és a protestáns neo-kantianizmus két képviselője (jó ösztönrel és büszke reakciósággal) Nyugatra távozott, legfeljebb azt a tanulságot hagyva maga után, hogy mennyire feudális (vagy refeudális) maradvány volt az ellenforradalmi korszak ideológiai arculatán az, hogy még a XX. század harmincas éveiben is milyen erős vallási kötöttségben fuldokolt a magyarországi filozófiai gondolkodás (köztudomású, hogy Budapesten csak katolikus, vidéken csak protestáns ember tölthetett be akkoriban filozófiai katedrát); ebben a vonatkozásban nehézség a filozófiai-ideológiai életben nem igen mutatkozott, hiszen minimális történeti-társadalmi tudás mellett minden értelmiségi előtt nyilvánvaló volt, hogy itt évszázados társadalmi lemaradás tudományos-ideológiai következményeinek felszámolásáról van — végre valahára — szó. Sajátos módon e korszak filozófiai nehézségeit nem a nyílt fasizmus, nem is a hagyományos és a Horthy-korszakban hivatalos irányzatok okozták (hiszen ezek káros vagy idejétmúlt volta nyilvánvaló volt), hanem — paradox módon — inkább azok az irányzatok, mint pl. a polgári radikalizmus vagy a jobboldali szociáldemokrácia, melyek ellenzék-

ben voltak az ellenforradalmi rendszerrel s így némi joggal vélhették, hogy ideológiájuk a felszabadulás után is pozitív szerepet játszhat. Sőt: bizonyos mértékben ez volt az ideológiai konstelláció még a népi írók esetében is, akiknek jobbszárnya ugyanolyan mértékben igényelte az új ország felépítésébe való beleszólást, mint a balszárnny; az osztályharc mibenlétének teljes ismerése alapján még bizonyos irracionalista irányzatok is próbáltak szóhoz jutni, ugyancsak egykori ellenzékiességük vélt jogcímén.

Ebben a bonyolult helyzetben az elmélet embereinek, a filozófia művelőinek elsőszámú tudományos és ideológiai feladata volt a marxista—leninista filozófia széles körű megismertetése, a történelmi materializmusra és a társadalmi fejlődésre vonatkozó alaptörvények közérthető kifejtése. Az éles különböztetés és a tapintatos, átmenetes kifejtés ellentmondó követelményeit egyaránt ki kellett elégítenie e korszak filozófiájának, s e nehéz feladatot — nem kis sikerrel — részben a Szovjetunióból hazatért Révai József, Lukács György, Rudas László, részben az itthon álnéven működő Molnár Erik, Sándor Pál, vállalták magukra. Révai Józsefnek a népi írókról szóló, valamint a Kölcsey-tanulmánya, Lukácsnak a realista regényről, továbbá Nietzsche-ről és a fasizmusról szóló tanulmányai, Rudas Lászlónak közérthető nyelven írott, de igényes „Materialista világnézet”-e stb. voltak azok a művek, amelyek immár nem csupán a fasizmust bírálták, hanem pozitív módon is segítették — a maguk elméleti eszközeivel — a szocializmus körvonalainak világos kibontakozását. E folyamat nem egyszerűen a dialektika és történelmi materializmus filozófiájának széles körű megismertetése volt, de — túl ezen a szűkebb filozófiai feladaton — olyan nagy gyakorlati jelentőségű fogalmakat is tisztázott, mint a liberalizmus és demokratizmus különbsége, vagy forradalom és reform, polgári és népi demokrácia, realizmus és dekadencia, racionalizmus és irracionalizmus stb. lényegi különbségei. Mindennek nem csupán politikai tisztázó szerepe volt, de jelentős szerepet játszott a többi tudományok, elsősorban a történelem és irodalomtörténet haladó irányú kibontakozásában is. Ugyanakkor többé-kevésbé széles értelmiségi rétegekben azt is világossá tette, hogy az egykori antifasizmus még nem belépőjegy a szocialista hatalomban való részesedésre, sőt nem az a polgári radikalizmus egykori haladó törekvése sem.

A proletárhatalom megszilárdulása után — különösen műfaji vonatkozásban — lényegesen más feladatok vártak a filozófia művelőire: a kapitalista gazdasági rend megszűnése után nem a közvetlen politikai harc, hanem a polgári ideológia elleni elméleti küzdelem vált filozófiai feladattá. A programok, brosrák, alkalmi vitairatok vagy harcos, aktuális kismonográfiák korszakát felváltotta a nagyobb lélegzetű, részletesebben elemző monográfiák korszaka. Kiemelkedő példája e műfajnak Lukács Györgynek „Az ész trónfosztása” c. nagy műve (1954), amely hatalmas kritikai körkép a századforduló és a XX. század egész polgári filozófiájáról, az irracionalizmus leg-

különfélébb változatairól, közöttük saját egykori mestereiről és premarxista korszakának forrásairól (Kierkegaard, Simmel, Weber, etc.) Mint Lukácsnak legtöbb művét, ezt is két oldalról bírálták: idehaza inkább „balról”, a polgári világban jobbról. A hazai kritika szektás módon szűkkeblű volt, azzal vádolván a szerzőt, hogy a materializmus és idealizmus harcának alapvető filozófiatörténeti törvényét félredobva helyébe a racionalizmus és irracionizmus harcát helyezi a kritikai körkép tartalmi és módszertani központjába. A polgári bírálat ezzel szemben „balos” hibában próbálta (és próbálja) Lukácsot elmarasztalni, mondván, hogy ez a mű az egyébként „liberálisabb” szerzőnek egy nem szívesen hozott „áldozata a sztalinizmus” oltárán. A hazai kritika jól példázza a magyar filozófia e korszakának bizonyos negatív vonásait, azt, hogy rávetül a szektás hibák árnyéka. Jelen esetben ez azt jelenti, hogy a marxizmus—leninizmus tankönyvszerű, alapfokú tárgyalásmódját kéri számon egy olyan műtől, melynek erénye — megfordítva — éppen abban áll, hogy a történelmi valóságot a maga sokszínűségében elemzi és így emeli ki a hanyatló polgárság filozófiájának alapvető jellegzetességét, az irracionizmust; a kritikusok a maguk hibakereső dühében megfeledkeztek arról az igen lényeges tényről, hogy maga az irracionizmus is az idealizmusnak egyik válfaja, még hozzá nem is a legveszélytelenebb. Hasonló hibák ez időben nem egyszer előfordultak és olyan szerzők is, akik később átteveztek a revizionizmus vizeire, ekkor olyan műveket írtak, melyek a szektás szűkkeblűség jegyeit feltűnő módon hordozták magukon. Gyakori hiba volt az is, hogy polgári szerzők szaktudományos tanainak túlzott filozófiai jelentőséget tulajdonítottunk és bőven taglaltuk, hogy Freud vagy Einstein mennyiben voltak idealisták, holott ennek ellenkezőjét senki sem állította (legalábbis nálunk).

Mindezek ellenére tévedés lenne ezt a fejlődési szakaszt negatív módon értékelni. Hiszen ekkor jött létre a szó marxista és nemzetközi értelemben vett filozófiai élet hazánkban, ekkor szerveződtek meg országos méretekben a filozófiai oktatás és alkotás intézményei mind az állami, mind a pártoktatás vonalán. Az Akadémia II. Osztálya szélesen bontakoztatta ki a filozófiai könyvkiadás jó hagyományait, s ez igen hatékony eszköz volt annak bizonyítására, hogy a marxizmus nem valamely idegen corpus separatum, hanem a legjobb kulturális hagyományok szerves jogutódja és továbbfejlesztője. A Filozófiai Írók Tárának új sorozata (melyet eredetileg Lukács, Molnár Erik és Fogarasi Béla szerkesztettek) a teljes Spinozán és Hegelen kívül első ízben tárta a magyar olvasók elé a materializmus klasszikusainak műveit is. Komoly filozófiatörténeti kutatások kezdődtek, melyek a hazai filozófiai műveltség színvonalát magasabbra emelték, kimozdították a provincializmusból, nemzetközi mértékkel mérve is jó műveket születtek (mint pl. Szigeti Diderot-tanulmánya vagy Heller Csernisevskij monográfiája), nem is szólva Molnár Erik fontos művéről „A történelmi materializmus elméleti előzményei-

ről". Kezdték kialakulni a szakma nemzetközi kapcsolatai is és e téren igen jelentős volt a szovjet filozófusokkal való együttműködés, ami kisebb mértékben irodalmi cserét jelentett, viszont az egyetemi- és pártoktatás terén, a vendégprofesszorokon keresztül igen jelentős volt.

Az Akadémia Filozófiai Bizottságának, a Filozófiai Évkönyvnek, majd a Magyar Filozófiai Szemlének komoly szerepe volt abban, hogy hazánkban a filozófiai közélet kialakult és egyre élénkebbé vált. Igaz, hogy ez magával hozta különféle csoportoknak nem mindig elvi alapon álló elkülönülését, ez azonban nem a szakma valamiféle speciális tünete, hanem minden tudományos közéletnek olyan betegsége, melynek káros voltánál legfeljebb elterjedtsége nagyobb. A filozófiában azért okoz mégis nagyobb kárt, mert a szakmának nagyobb elméleti koncentrátsága, világnézeti relevanciája, továbbá ideológiai jellege a politika közvetlen közelébe hozza az érdekelteket, ami jót is, rosszat is egyaránt jelenthet; valójában káros hatása csak a későbbiekben mutatkozott meg és bizonyos mértékben tart a mai napig is.

Egészében véve azonban a korszak intenzív és extenzív fejlődést hozott a filozófia számára s ezt az alkotások számának és színvonalának emelkedése világosan mutatja.

Bonyolult kérdés ezzel szemben az ellenforradalom utáni korszak fejlődésrajza. Az ellenforradalom tanulságainak levonásában és az eszmei zűrzavar feltisztulásában a filozófia pozitív szerepet játszott, s ezt azért kell először említenünk, mert bőven volt negatív szerepe is. Elméleti szempontból a leghasznosabb tanulság az volt a filozófia számára, hogy immár nem elég a marxista filozófiát megismerni, nem elég a klasszikusok szövegét csupán elemezni sem, sőt nem elég igazságait az ellenséges támadások ellen harcosan megvédeni sem, amivel a filozófia a szocializmus létét és fejlődését igazán szolgálhatja, az — mindezeken felül — az, hogy a marxizmus alapvető igazságait alkotó módon szembeviszi a valósággal s annak új problémáira megfelelő új válaszokat ad. Ez a feladat éppen nem könnyű, hiszen egyrészt magában hordja a tudománytalan újítás, a revizionizmus veszélyét, (amiért vannak is, akik az „alkotó marxizmus” kifejezést egyszerűen a revizionizmus fedőnévének tartják !), másrészt fennforog az ellentétes veszély is, hogy ti. valaki a revizionizmustól félve ott sem mer újat mondani, ahol azt a pozitív fejlődés tényei, vagy a nemzetközi munkásmozgalom égető szükségletei nyilvánvalóan megkövetelnék.

Sürgősen meg kell állapítani azonban, hogy a nagy nehézségek és a bonyolult problémák ellenére filozófiánk fejlődésének ez a korszaka is pozitív. Nem csupán azért, mert most kezdett el alkotni az a generáció, amely alapműveltségét már a felszabadulás után szerezte, hanem azért is, mert ez a kronológiai tény nemcsak azt jelenti, hogy tudásanyaguk igen gazdag a marxizmus ismeretében, de azt is, hogy módszereik, témakezelésük igényesebb lett és szemléletmódjuk, analitikus igényességük nemzetközi szinten is fi-

gyelemre méltóvá teszi alkotásaikat, koncepcióikat. A korszak elején alakult akadémiai Filozófiai Intézet nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: ahelyett, hogy kedvező munkaalkalom nyújtásával nagy teljesítményekre ösztönözte volna kiváltságos tagjait, inkább kiemelte őket az élő, dolgozó társadalom egészéből, a filozófus voltaképpen „közeg”-éből és inkább üveg-házi módon, szinte mesterkéltén mozdította elő egy ezoterikus klubélet kialakulását, ahol egyre kevésbé a jól argumentált filozófiai igazság, hanem a sznob jellegű presztízsképzés, a „to be different” szalon-ellenzékisége vált uralkodóvá; a közélet pszichológiájának kemény logikája szerint be is következtek azok az események, amelyek a Párt határozott tiltakozását váltották ki s amelyek következtében korlátozni kellett az Intézet hatáskörét. Emellett (ill. evvel szoros összefüggésben) az Intézet rontotta azt az amúgy is káros megosztást, mely az intézetiek „tudományossága” és az egyetemiek (és mások) „hétköznapisága” között (persze nem teljesen ok nélkül) az évek során kialakult.

Ezért került sor arra, hogy a filozófiai alkotó munka fő műhelye a budapesti Eötvös Egyetem Bölcsészeti Karára helyeződött át. Az itt felhalmozott szellemi kapacitás *elvben* képes lehet arra, hogy az alkotó marxizmus jegyében folytatott közös munkában letörli az elvtelen, téves és káros csoportképződés korlátait és a tudományos színvonal vitán felüli biztosításán keresztül nem csupán a társadalmunk számára (és a nemzetközi munkásmozgalom számára is) oly fontos új eredményeket produkálja, de az oktatás és a nevelés (tehát az ifjúság és a jövő) vonatkozásában is megszüntesse azt az életveszélyes (és a szektás világ által is nagyranövelt) abszurdumot, hogy a politikai megbízhatóság és a szakmai hozzáértés egymással fordítottan arányosak . . .

És itt, az utóbbi húsz esztendő történetének a végén kell visszatérnem a filozófiai frontnak előbb már említett új generációjára. Nagy öröm, hogy itt sokkal több nevet lenne indokolt felsorolni, mint amennyi az adott kerek között lehetséges. Elsősorban Lukács Józsefet, aki nem csupán a vallások létrejöttének és társadalmi funkciójának mélyreható tipológiáját alkotta meg monográfiájában (1973), hanem tanulmányaiban (1973) és szerkesztői munkásságában (Világosság, 1957 —) példát mutatott arra, hogy a marxista valláskritika és ateizmus (beleértve mindezeknek ismeretterjesztő propagandáját is) nem a kultúrharc eszköze, hanem a népfrontpolitikáé és a szocializmus építéséé; ennek érdekében valóságos vallásfilozófiai kutatóműhelyt hozott létre, mely messzemenően igazolja a lenini valláspolitikai helyességét, azt nevezetesen, hogy ezeknek a kényes társadalmi problémáknak a megoldásához a magas tudományos színvonal (elsősorban filozófiai, történettudományi és pszichológiai téren) elengedhetetlenül szükséges. Ehhez a generációhoz tartozik Hermann István is (ugyancsak egyetemi tanár), aki a filozófia történetének igen széles körű és alapos ismeretére építi fel a polgári koncepciók kritikáját és a marxista felfogás pozitív kifejtését tartalmazó műveit,

beleértve az esztétika, kultúrfilozófia, sőt a freudizmus problematikáját is. Sokban hasonló erények, de talán gyengébb kritikai erély jellemzi Zoltai Dénes műveit, aki mint zeneesztéta találkozott szembe Theodor Wiesengrund-Adorno nézeteivel, de habozás nélkül vállalta a Bartók és Lukács György védelmében folyó esztétikai vita ideológiai terhét is és ezzel az egész Frankfurti iskola szakértő bírálójává lépett elő. Mindhárman (közülük a két utóbbi Lukács György személyes tanítványa is) nagy gondot fordítanak arra, hogy Lukács György tanításainak pozitív vonásait értékesítsék munkásságukban s ezzel nem csupán új problémákat segítenek megoldáshoz, de egyben hozzájárulnak a Lukács életműve körül gomolygó ködök eloszlatásához is.

Általában is jellemzi — pozitív módon — ezt a korszakot a széles látókörre, elmélyült, differenciált elemzésre való törekvés, ami feltétlenül megemeli újabb filozófiai termésünknek a nemzetközi ideológiai harcban való használhatóságát. Régebben is születtek jó művek, melyek helyes pozíciót, a marxizmus—leninizmus platformját védték, de ezek többsége olyan argumentációval és stílusban készült, hogy elsősorban azokat győzte meg, akik már amúgy is marxisták voltak, akiknek tehát nem sok szükségük volt további meggyőzésre; logikus, hogy ezek a művek messze elkerülték a tényleges ellenfél ideológiai frontját. A polgári ideológia elleni harc újabb dokumentumai kilábolni látszanak ebből a paradox hibából: kategorikus ítélethirdetés helyett a történeti-társadalmi háttér gondos feltárásával igyekeznek megmutatni, hogy a téves polgári ideológiák miképpen vannak hozzá láncolva a téves polgári pozíciókhoz; ezt kifejtve esélyt nyernek e tévtanok hazai, sőt nemzetközi bírálatának sikerére. Erre a célra vezető (és ezért helyes) vitatkozó módszerre jó példák Ancsel Éva művei, melyek árnyalt, de mégis közérthető stílusban vitatkoznak a polgári etika és világnézet téziseivel és közvetve is a kommunista erkölcs magasabb lehetőségeit tárják meggyőzően az olvasó elé. Gedő András vagy Makkai Mária művei ugyancsak az ellenfél filozófiai pozíciójának alapos ismeretében készültek s ezért színvonalas alkotások, ám vitatkozó módszerükben (utóbbinak a stílusában is) nélkülözik azokat az erényeket, melyek a „kívülállók” számára is meggyőzőkké tehetnék őket.

Nehéz volna a teljesség igényével felsorolni mindazokat az alkotásokat, melyek ebben a szakaszban születtek, de ez már önmagában is annak egyik bizonyítéka, hogy a filozófiai kutatás igen széles problematikára terjedt ki ez időben. A természet filozófiai kérdéseitől (Erdey-Grúz Tibor, Jánossy Lajos, Elek Tibor, Müller Antal műveit említjük meg itt) a metodológián és logikán keresztül (pl. Földesi Tamás) egészen a történetfilozófiáig és a kultúra elméleti kérdéseikig számos olyan munka jelent meg, amely azt mutatja, hogy filozófiánk „nyílttá” vált, mind a társadalomtudományok, mind a tényleges társadalmi szükségletek vonatkozásában. Ez a nyíltság — azaz a filozófia behatolása a társadalomtudományokba — nem csupán az interdiszci-

linaritás modern követelményének érvényesülését jelenti, de jelzi azt is, hogy Akadémiánk II. Osztályának helyes törekvése volt a „szubjektív tényezők objektív fontosságának” hangsúlyozásán keresztül fejleszteni, vagy kifejleszteni azokat a kutatásokat, melyek (pl. a személyiség marxista koncepciójának kutatásán át) a pszichológia, szociológia, művelődéstörténet, kultúrfilozófia stb. egyre fontosabbá váló területein segítik elő a marxista elmélet és a szocialista gyakorlat találkozását és együttthatását. És mindezt nem csupán nemzeti, hazai vonatkozásokban kell értenünk, hanem (megfelelően a munkásmozgalom per definitionem nemzetközi lényegének) nemzetközi vonatkozásban is. (Így pl. Tőkei Ferencnek az Ázsiai termelési módról szóló kutatásai, vagy Marton Imrének az Afrikai eszmék és téveszmékről szóló monográfiája: inkább előbb, mint utóbb lényeges szerepet fognak játszani a nemzetközi osztályharc „harmadik világi” szakaszán.)

Tisztelt Osztályülés! Célom az volt, hogy a magyar filozófia 30 éves fejlődésének három fő szakaszát — ha nem is teljes tartalmában, de egymástól különböző jellegében — bemutassam, a tényleges történeti valóságot persze úgy tükrözve vissza, ahogyan az kinek-kinek az egyéni intellektuális sorsa szerinti „visszaverődési szög”-e szerint lehetséges és szükséges. Filozófiai jelenünknek egyik pozitív vonása az, hogy egyre inkább jellemzi bizonyos történeti igényesség és óvatosság: alkalmazása annak a lenini igazságnak, hogy minden a helytől, időtől és körülményektől függ. Ez a nemzetközi ideológiai harc terén azért fontos, mert így nem csupán elítélni, de elemezni is tudjuk a polgári filozófia pozícióit; ez még nem minden ellenséges irányzatra vonatkozik, a fenomenológiára pl. nem, de a neopozitivizmusra vagy Wittgensteinre már igen.

Hogy erre a szó jó értelmében vett historizmusra mennyire szükségünk van a külső és belső ideológiai harcban, azzal szeretném végezni rövid beszámolómat.

A magyarországi ellenforradalomnak második filozófiai tanulsága az volt, hogy a marxista—leninista filozófia soha nem engedheti el a munkásmozgalom kezét saját lényegének feladása nélkül. Filozófiai életünk ezt *hazai* vonatkozásban többé-kevésbé meg tudja szívlelni: a tudománypolitikai határozatoknak, a XI. Pártkongresszusnak jól és gyorsan tud megfelelni, amint ezt pl. a tudományos-technikai forradalomra, a társadalmi tudat formálására vagy az oktatásügyre vonatkozó határozatokra való gyors és lelkiismeretes reagálás bizonyítja. (Itt Huszár Tibor, Fukász György vagy Lick József műveire elég utalnunk.) Más kérdés — és ennek feltevésével végezném beszámolómat — hogy nemzetközi vonatkozásban miképpen felel meg és fog megfelelni filozófiánk a haladó világ indokolt igényeinek?

Köztudomású, hogy Lukács Györgynek, neves hazánkfiának, Osztályunk egykori vezetőségi tagjának, — életműve igen fontos szerepet játszik napjaink nemzetközi ideológiai vitáiban. Nekünk, honfitársainak, elsőrangú

és természetes kötelességünk, hogy ezt az életművet ne csupán másoknál jobban ismerjük (csupán a nyelvi és történelmi affinitás jogán is), hanem hogy azt a szerepét is jobban ismerjük, melyet ez az életmű betölt a nemzetközi munkásmozgalom múltjában, jelenében és — ami a legfontosabb — jövőjében is. Köztudomású az is, hogy Lukács életműve, erényeivel és hibáival együtt, fontos tárgya a kapitalista világ könyvkiadóinak, publicistáinak manipulációiban, élnek és — még inkább — visszaélnek ennek a nagyszabású életműnek a nagy népszerűségével. Nekünk tehát nem elégséges azt kimutatnunk a tudomány eszközeivel, hogy mi ebben az oeuvre-ben igaz és maradandó, hanem azt is meg kell hiteles történetiséggel mutatnunk, hogy milyen volt az az út, mely a nagypolgárság és a Wiener Dekadenz, az egzisztencializmus és a szellemfilozófia kezdeteitől Heidelbergig, majd Hegelen át Marxig vezetett, hiszen ez az intellektuális életpálya legalább olyan tanulságos, mint maga az életmű. A polgári filozófia egzisztencialista, neopozitivist, vagy Teilhardista pozíciói jól ismertek, s hatásuk, terjedésük jól kiszámítható. Ezzel szemben a világ (különösen a polgári világ) tele van csalódott értelmiségiekkel, akik vagy a kapitalizmusban, vagy a marxizmusban, vagy mindkettőben, vagy fel-felváltva majd az egyikben, majd a másikban csalódtak, s a csalódott értelmiség sértődöttsége az agresszivitás politikai platformján találkozhatott össze. Ez nem ideológiai, vagy pláne filozófiai kérdés, hiszen az ilyen köpönyegforgatásnak (vagy mondhatnánk nyugodtan árulást is) a tudományos bizonyító ereje (pl. Adorno, Sartre vagy Garaudy esetében) nulla. Ám egyáltalán nem közömbös ennek az értelmiségnek a közvélemény-, közhangulat-formáló szerepe a francia, vagy az olasz, vagy egyéb kapitalista országok munkásmozgalma számára. Ezért kell szerepet vállalniok a magyar filozófusoknak a hiteles Lukács-kép meggyőző megrajzolásában: felmutatva — minden manipulációval szemben — hogy az értelmiség „útja Marxhoz” a csalódások ellenére is elvezethet, hogy a valóban haladó filozófust csalódásai és saját hibái nem árulóvá teszik, hanem még edzettebb, még haladóbb gondolkodóvá.

Ennek a súlyos elkötelezettségnek a válaszásával zárom rövid áttekintésemet, azzal az optimista meggyőződéssel, hogy 30 év alatt a magyar filozófia annyit fejlődött, hogy a jövőnek ezeket a nehéz feladatait is meg fogja tudni oldani.

SZARKA JÓZSEF: A NEVELÉSTUDOMÁNY FELADATAI AZ OKTATÁSÜGY FEJLESZTÉSÉNEK SZOLGÁLATÁBAN

1. A neveléstudomány helyzetéről, feladatairól olyan időszakban beszélünk, amely legalább két vonatkozásban sajátosnak mondható.

E sajátosság egyik eleme, hogy napjainkban sok tekintetben új minőségi követelmények merülnek fel az egész közoktatási (és tegyük hozzá: közművelődési) rendszerrel szemben.

A másik sajátos vonás, hogy a neveléstudomány kutatási bázisai a korábbi helyzethez képest kiszélesedtek, s remélhető, hogy ez a folyamat tovább folytatódik, s ebben a mozgásban — még a későbbiekben részletezendő szempontok és körülmények következtében — a kutatások új szakasza, s a kutatási eredmények új minőségi jellemzői vannak kialakulóban. Ez a fejlődés azonban bizonyos ellentmondásokat is szül, megoldandó kérdéseket vet fel. Szinte természetes, hogy a folyamatosan növekvő követelmények, és a bővülő, de a követelményekhez képest mégis elmaradást mutató feltételek feszültséget idéznek elő. Ennek az általános helyzetnek most vannak időszakunkhoz kötött konkrét hangsúlyai és jellemzői.

A köznevelési rendszer fejlesztésének átfogó feladatait az oktatáspolitikai párthatározat kimunkálta. Ebben kellő hangsúlyt kaptak azok a teendők, amelyek a társadalmi fejlődés művelődési feltételeinek a biztosítása szempontjából alapvetőek: a műveltséget megalapozó iskola minden tekintetben általánossá tétele, a szakmunkások korszerű általános és szakmai műveltsége, ez utóbbiak szükséges társadalmi presztízse, illetve e presztízsz megteremtésének iskolai előzményei.

Ez a feladatok egyik sora. Vertikálisan, mélységben pedig minden iskolafokon a képzés hatékonyságának növelése, a pedagógiai munka nevelési oldalának erősítése a fő feladat.

A neveléstudomány művelői tehát abban a kedvező helyzetben vannak, hogy kutatásaik irányát az oktatáspolitikai párthatározat tartalmi vonatkozásban fővonalaiban megjelölte, sőt a neveléstudomány konkrét feladatairól *expressis verbis* útmutatásokat adott. Ezek ma már közismert, és terveinkbe, programjainkba beépült tartalmak.

Két mozzanatot azért ebben a gondolatmenetben is szükséges a párthatározatból kiemelni, mert ezek nemcsak a kutatások tematikai kialakítá-

sához adtak útmutatásokat, hanem a kutatások dimenzióit is nyomatékosan jelzik, a követelmények oldaláról körülírják. Egyfelől arról van szó, hogy az oktatáspolitikai *döntések* számára kellő anyagot kell szolgáltatni kutatásokkal, a szükséges és lehetséges esetekben kísérletekkel, másfelől arról, hogy a kutatásoknak a gyakorlat számára használható segítséget kell adniok.

A kettős követelményből az első — legalábbis ebben a formájában — újnak tűnik, a második nem tűnik annak.

A párthatározat így fogalmaz: „A pedagógiai kutatás elsőrendű feladata a közvetlen iskolai oktató-nevelő munka aktuális problémáinak vizsgálata és megoldásuk segítése, különös tekintettel az általános iskolára, a tanulók pályairányítására, az egyéni képességek sokoldalú kiművelésére, a kiemelkedő tehetségekről való gondoskodásra. Fokozott erőfeszítésekre van szükség a távlati oktatáspolitikai döntések tudományos megalapozásához, a közoktatásügyi tervezés elméleti kérdéseinek tisztázásához. A tudományos munka és a pedagógus továbbképzés gyakorlati bázisaként kísérleti iskolákat kell létrehozni”.

A neveléstudomány döntéselőkészítő szerepe tehát újszerű feladat, legalábbis azoknak a követelményeknek a szintjén, ahogy ezt ma a társadalmi tervezés szükségletei megkívánják.

A pedagógia a társadalomtudományok sorában ebben a funkciójában leginkább a közgazdaságtudománnyal, vagy az állam- és jogtudománnyal mutat rokonságot. A rokonságból következik, hogy tanulnia kell módszereiből is — főleg a helyzetelemzés megbízhatósága, az optimális döntés számára való megoldási variánsok alapvető faktorainak megragadása vonatkozásában.

Tudományunknak olyan összefoglaló szemlélettel, vizsgálati apparátussal kell rendelkeznie, amely képes a köznevelési makrostruktúrát átfogni, a társadalmi fejlődés egyéb tényezőivel egybehangzó, annak keretei között zajló mozgásirányt érzékelni, a fejlődés dinamikájában elemezni.

Nagy reményeket fűzünk azokhoz a *kutatásokhoz*, amelyek elsősorban az MTA Pedagógiai Kutatócsoportjában indultak meg, s amelyek interdiszciplináris talajon olyan *kutatások elvégzését tűzik ki célul* „amelyek a marxista neveléstudomány alapvető elméleti és kutatómódszertani kérdéseinek tisztázásával, a határtudományok eredményeinek adaptációjával, valamint a kiépítendő köznevelési rendszer és ezen belül különösen az iskolarendszer szerkezetére, tartalmára vonatkozó alternatívák és variánsok kidolgozásával segítséget nyújtanak a hazai neveléstudomány fejlesztéséhez, az 1980—85 után esedékes közneveléspolitikai döntések kialakításához, valamint a gyakorlati megvalósítás tudományos megalapozásához.”

Mikor arra a kérdésre kellett válaszolnunk, hogy remélhető-e a pedagógia valamely ágában, valamely főfeladatának vonatkozásában ún. szint-áttörés, akkor némi tünődés után végül is azt a választ adtuk, hogy: igen —

az iskolarendszer és a tartalom korrelációjában. Ezt azért remélhetjük, mert a nagy rendszerek kutatásában a pedagógia, eszközeit fejlesztve fel tud nőni a feladat tudományos megoldásának szintjére.

Milyen fő kérdésekben lesz szükséges döntések meghozatala, tehát milyen döntéselőkészítő témákra kell a kutatásokat összpontosítani?

Az oktatáspolitikai párthatározat, a kutatási főirány, valamint az újabban kidolgozott fejlesztési prognózisok előmunkálatai nyomán az alábbi legfőbb kérdéseket jelölhetjük meg:

Első helyen áll, átfogó jellegénél fogva talán a legsúlyosabb egy új iskolarendszer kereteinek, felépítésének kidolgozása, az iskolarendszer funkciójából adódó művelődési tartalmi keretek meghatározása. Ha ezt jól akarjuk csinálni, nagyon szakszerűen kell végezni, illetve folytatni a kutatásokat. A feladat objektív bonyolultsága ellenére, úgy tűnik, a vállalkozás sikeres lehet, néhány alapvető feltétel megléte esetén. Ezek:

- megfelelően képzett szakemberek közreműködése;
- a köznevelési, szűkebben pedagógiai tervezéshez szükséges információk biztosítása;
- a témának megfelelő kutatási módszerek alkalmazása, a technikai feltételek megteremtése.

A pedagógia azonban más bonyolult jelenségvilágot is vizsgál. Másik aspektusból az a feladata, hogy a személyiség fejlesztésének törvényszerűségeit vizsgálja a szocialista közösség keretei között.

Ennek a feladatának a konkretizálása összefügg a korszerű műveltség értelmezésével. Öröndetes, hogy olyan interpretálásra van módunk alapozni, s a nevelési feladatok megfogalmazásakor tekintetbe venni, amely a műveltség elemei között a műveltség mibenlétével kapcsolatban szükséges mértékben hangsúlyozza az aktivitást, a társadalmi tudatosságot, a cselekvés és a felelősség erkölcsi motivációját. Ez a felfogás mindenképpen meghaladja a műveltségnek csak az ismeretanyaghoz tapadó, a társadalmi hatás szempontjából közömbös, passzív felfogását.

Nem titkolhatjuk, hogy az előbbihez képest az utóbbi a pedagógia hagyományos feladatai közé tartozik ugyan, mégis itt sokkal több a gondunk, s ha nem is itt jelöljük meg a szintáttörés lehetőségét, hangsúlyozni kell, hogy a fokozatos minőségi előrehaladás elengedhetetlen feltétele társadalmi, közelebbi nevelési céljaink megvalósulásának.

2. Röviden arról, hogy a jelzett feladatok megoldásában milyen előzményekre, eredményekre építhetünk. Ülősszakunk emlékező, történeti jellege ennek érintését különösen is indokolja.

Legfőbb vívmányainkat röviden talán így jellemezhetjük:

— a kutatók gondolkodását, a pedagógiai kutatások irányultságát a dialektikus és történelmi materializmus szemlélete hatja át. Ez elősegíti, hogy a magyar pedagógusok a nevelésügy, ezzel együtt a pedagógia fejlődé-

sét a társadalmi feltételekbe beágyazva, a társadalmi mozgással szerves összefüggésben vizsgálják;

— a pedagógiai kutatásokban erősödött az egymással összefüggő két törekvés: az oktatásügy gyakorlati feladatai szükségleteinek kielégítése s ezzel együtt a kellő elméleti elmélyültség igénye;

— gazdagodott, fejlődött a kutatások metodikai eszköztára, széleseedett a kutatók nemzetközi tájékozottsága. Természetes, hogy a szocialista országok, valamint a marxista orientációjú nyugati kutatók módszereit, kutatási eredményeit tartjuk a magunk számára elsősorban hasznosíthatónak.

Ezzel együtt a magyar pedagógusok kapcsolatot tartanak a kapitalista országok polgári kutatóival, gyakori résztvevői nemzetközi rendezvényeknek, tagjai a nemzetközi szervezeteknek. Ideológiai és politikai elkötelezettségünk nem akadályozza annak, hogy a nemzetközi kooperációban — elveink fenntartásával — résztvegyünk;

— s végül kiemeljük, hogy örömdetesesen nőtt azoknak a gyakorló pedagógusoknak száma, akik mindennapi nevelőmunkájuk mellett, pontosabban annak keretében végeznek kutatómunkát, pedagógiai kísérletet.

3. Tudományunk fejlesztésének két különösen fontos vonatkozását kívánom most érinteni:

— az egyik, hogy milyen irányban kívánjuk a kutatók eszmei és szakmai biztonságát, rátermettségét fokozni;

— a másik, hogyan lehet a kooperációban és a koordinációban rejlő lehetőségeket, erőforrásokat jobban kihasználni.

Természetes, hogy a pedagógiai kutatók szakmai érettségének fokozási igénye nemcsak azért merül fel, mert általában és mindig is felmerül, pontosabban nem kerülhet le napirendről. A mi esetünkben ennek különös és aktuális indoka is van. A pedagógiai kutatások hálózata örömdetesesen bővül. Fiaatal pedagógusok, pszichológusok jelentik a természetes utánpótlás egyik forrását. A pedagógiai kutatások sajátossága, hogy itt a gyakorló nevelők kutatásba való bekapcsolásának nagy lehetőségei vannak, sőt mint igény is kategorikusan merül fel. A párthatározat ezt annyira fontos mozzanatnak tartja, hogy külön is hangsúlyozza.

A szakmai felkészültség alapja a mi tudományunkban is a marxizmus elsajátítása, újabb felismeréseinek ismerete. Ezt a természetes dolgot azért kell hangsúlyoznunk, mert vannak jelei a világnézeti, az ideológiai közömbösségnek. A pedagógia sem tudja, és nem is akarja magát kivonni egy erős tendencia hatása alól, hogy ti. a dolgokat olyannak fogjuk fel, amint azok a valóságban léteznek. Ezért indokolt a helyzetelemzés pontosságára, a tények és összefüggések lehető egzakt vizsgálatára való törekvés, az ezt elősegítő technikák, segédeszközök fejlesztése. A nem értelmezett adattömeg, vagy a rosszszul értelmezett adattömeg azonban éppúgy maga alá temetheti a pedagó-

giai felismerések lényegét, mint ahogy a társadalmi jelenségek más aspektusait vizsgáló tudományok esetében is felbukkanhat ez a veszély.

Úgy fogalmazhatjuk a feladatot, hogy a pedagógiai kutatóknak meg kell ismerniök, meg kell tanulniok mindazt az újat, amit eddig nem ismertek, de olyan „régí” dolgokról sem szabad elfeledkezni, mint a tények megragadásának alapját és értelmezési keretét jelentő azon átfogó kategóriák alkalmazása, amelyek a szüntelenül fejlődő marxizmusban adva vannak.

Ha marxista tudományosságról, ha szocialista pedagógiáról beszélünk — ezt változatlanul elsőrendű követelménynek kell tartanunk.

Ezzel összefüggésben említsük a marxista társadalomtudományokkal való érintkezés, együttműködés, egymásra hatás kérdését, illetve ezek egy-két vonatkozását.

A társtudományokkal való (egyébként eléggé kezdetleges, bizonytalan) együttműködést a magunk részéről elsősorban azért szorgalmazzuk, hogy ebből szakmailag profitáljunk, hogy jobb, megbízhatóbb eredményeket érjünk el. Ez persze nem megvetendő és nem elvetendő törekvés. De érvényesülnie kell valami kevésbé pragmatikus indoknak is, annak tudniillik, hogy a társadalomtudományok együttműködése eszmei hatást, gazdagodást jelent, s ami ebben az együttműködésben kialakul, az a szocialista valóság feltárásának közös eredménye, a marxizmus gazdagításához való közös hozzájárulás. Nem is beszélve azokról az egyébként fontos szubjektív mozzanatokról, amelyek az együttműködés emberi vonatkozásában rejlenek, s azzal a jelenségkörrel vannak kapcsolatban, amelyet osztályunk elnöke több alkalommal is aposztrofált, mint a tudományos közélet légkörének milyenségét.

4. Valamit arról a helyzetről, arról a feszültségről, amely más tudományokat is nyomaszt, de a pedagógia esetében ez különösen nyilvánvaló.

A társadalmi követelmények a nevelésügyet állandó változtatásra, fejlesztésre, ritkábban az egész rendszernek, gyakrabban egyes elemeinek a lényeges megváltoztatásra készítetik. A megalapozott pedagógiai kutatások, megbízható eredmények pedig mindenekelőtt, ha nem is mindenekelőtt, de mindenesetre időt igényelnek.

Úgy tűnik, hogy ez a feszültség inkább növekedni, semmint csökkenni fog. Részben azért, mert a társadalmi mozgások gyorsulóban vannak, egy nagyon dinamikus mozgástérben zajlanak le, másfelől a neveléstudományi kutatásokkal szemben támasztható minőségi követelmények ugyancsak növekvő és nem csökkenő tendenciát mutatnak.

Hogyan mérsékelhető, egyáltalán hogyan lehet elviselhetővé tenni ezt a feszültséget? A kapacitás növelésével, megalapozott tervekkel (mikor is nem egyszerre várunk mindent, hanem reális ütemben), az oktatáspolitikai elvárások esetleges túlzásait csökkentve, a kutatók indokolatlan kényelmességét felszámolva, és még sok más eszközzel.

De legalább még egy feltétel szükséges ehhez. A társadalmi fejlődés tudományos alapjainak olyan globális tervezésével, amely kiindulópontokat ad a résztudományok számára, amelyben az egyes ágazatok előnyei egyben alapot jelentenek az elmaradottabb kutatások számára, egyáltalán annak a szemléletnek és magatartásnak az erősödésével, amely nem vádaskodóan tekint a társtudományok teljesítményére, vélt vagy valóságos adósságaira, hanem amely — az előbb említett globális tervezés értelmében — képes a kutatások szinkronizálására. Ezt mi, pedagógusok nagyon is óhajtanánk különösen a pszichológusokkal, szociológusokkal, a gazdaságtan művelőivel.

Világjelenség, hogy a tudományos-technikai forradalom időszakában — ismert okoknál fogva — dinamikusan növekszenek a követelmények az oktatással, a nevelési rendszerekkel szemben, ennek függvényében a neveléstudománnyal szemben. A szocialista társadalmak — hazánk is — ebben a folyamatban különös jelentőséget tulajdonít az emberi tényezőnek, az emberi kapcsolatok szocialista jellegének, egyszóval eredményesen veszi fel a harcot a technikai fejlődés bizonyos dehumanizáló tendenciáival szemben, a teljes, a kiegyensúlyozott, boldog emberi életért, a személyiség sokoldalú fejlesztéséért.

A magyar neveléstudomány művelői azt tartják szem előtt, hogy társadalmunk fejlődése része egy világtörténeti folyamatnak, de ez a folyamat nálunk szocialista társadalmi talajon bontakozik ki. Érdekeltek vagyunk tehát abban, hogy ismerjük mindazt, amit a nevelési rendszerek saját hatékonyságuk fejlesztése szolgálatában terveznek, vizsgálnak, elérnek, de különösen érdekeltek vagyunk abban, hogy azokat a tartalmi követelményeket elégítsük ki, amelyeket szocialista társadalmunk eszmei-minőségi vonatkozásban a nevelési rendszer egészétől elvár.

KELEMEN LÁSZLÓ: A PSZICHOLÓGIA EREDMÉNYEINEK FELHASZNÁLÁSA AZ OKTATÁS KORSZERŰSÍTÉSÉBEN; IDŐSZERŰ PEDAGÓGIAI LÉLEKTANI KUTATÁSOK

A neveléstörténet tanulsága szerint az új pedagógiai kezdeményezések jelentős része pszichológusok tevékenységéhez kapcsolódik. *Minden pedagógiai mozgalom elméleti alapjaiban jól felismerhető valamilyen markáns pszichológiai szemlélet.*

Ez érthető is. Az oktatás és a nevelés személyiségformálás, amely szükségszerűen kell, hogy számoljon a személyiség pszichológiai természetével, fejlődésének és fejlesztésének pszichológiai törvényeivel. *Minél adekvátabb módon ismeri fel a pszichológia a személyiség pszichológiai jellemzőit és alakulásának törvényeit annál több segítséget nyújthat [az optimális fejlesztésnek, azaz] a pedagógiának.*

Bármily kézenfekvő is a pszichológia eredményeinek felhasználása a pedagógiában, *néhány elvi megszorítást* indokolt megtenni. A pszichológia a rendkívül összetett pedagógiai folyamatnak csupán egyik összetevőjét vizsgálja, ezért az egész folyamatra vonatkozóan csupán saját eredményei alapján nem általánosíthat biztonságosan. Hiszen számolni kell a biológiai, szociológiai, logikai, pedagógiai, politikai, gazdasági stb. összetevőkkel is. *A pszichológiai tételek pedagógiai felhasználása valóban körütekintést igényel.* Ugyanakkor súlyos hiba lenne a pszichológia eredményeinek pedagógiai felhasználhatóságát mindenestül megkérdőjelezni.

A pszichológia eredményei nem adnak ugyan közvetlen pedagógiai utasításokat, de *alapvetően meghatározzák a pedagógiai szemléletmódot*, főként a személyiség természetére és fejlődésére, a tanulási és az oktatási folyamatra, a nevelő és tanuló közösségek hatásmechanizmusára vonatkozóan. Szinte minden pszichológiai diszciplína kínál tanulságokat a pedagógia számára. Az általános lélektan, a fejlődéslélektan, a személyiség lélektan, a szociálpszichológia, a munkalélektan és az alkalmazott lélektanok hosszú sora adhat termékenyítő gondolatokat.

A legközvetlenebb segítséget nyilván a *pedagógiai lélektan* adhatja a *pedagógiának*, mivel magának a pedagógiai folyamatnak a pszichológiai törvényeit vizsgálja, és a *pedagógiai szituációban nyert eredmények egészen közel állnak a pedagógiai valósághoz.* Az alkotó alkalmazás azonban még itt is a neveléstudomány művelőire vár. A pszichológusok a pedagógiai tanulságok összegyűj-

tésével és ajánlásával, valamint speciális pedagógiai-lélektani vizsgálatok eredményeinek közlésével segíthetik a pedagógusokat. Ez a szerep azonban semmiképpen sem korlátozható a kiszolgáló, az ún. segédtudomány funkciójára.

Érdemes megfontolni Leontyev (1968) idevágó megállapításait „a pedagógia egyoldalúan ellenőrzi az oktatás és a nevelés kérdéseire vonatkozó pszichológiai vizsgálatokat. A pedagógia részéről ez abban nyilvánul meg, hogy a pszichológiával kapcsolatban megfogalmazott követelményei főként azoknak a didaktikai és módszertani tételeknek a tökéletesítésére irányulnak, amelyeket ő maga állapított meg s ennek megfelelően csak azt veszi át a pszichológiából, ami ezeknek a tételeknek megfelel . . . A pedagógiai pszichológiában a legutóbbi időig az olyan kutatások voltak túlsúlyban, amelyek a tanulóknak a jelenlegi pedagógiai adottságok közötti pszichikai tevékenységével foglalkoztak. A pszichológiai kutatás így az adott pedagógiai rendszer keretei közt mozog, tehát nemcsak nem szolgálhat alapul többé-kevésbé radikális megváltoztatásához, hanem — mivel kisebb-nagyobb javításokat végez rajta — inkább konzerválja ezt a rendszert . . . Az a fő feladata a pedagógiai pszichológiának, hogy elébe vágjon a pedagógiai kutatásnak, egyrészt azokat az új lehetőségeket kiaknázva, amelyeket az általános pszichológia elméleti eredményei nyújtanak számára, másrészt pedig azoknak a pszichológiai problémáknak az önálló látásmódjából kiindulva, amelyek az oktatás és a nevelés terén felmerülnek. A pedagógia problémáinak ez az önálló látásmódja az első feltétele annak, hogy a pedagógiai pszichológia sokkal erősebben hasson a pedagógiára, az oktatás és nevelés gyakorlatára.” — Az itt felmerült problémák részletes elemzésére és teljes kifejtésére egy korreferátum nem vállalkozhat. Csupán illusztrálásra és néhány lényeges kérdés kiemelésére.

Két kérdéscsoporttal szeretnék foglalkozni. Egyrészt néhány időszerű és vitatott pedagógiai probléma megoldásához kívánok pszichológiai adalékokat szolgáltatni; annak némi igazolásául, hogy a pszichológiai szemlélet hozzájárulhat a bonyolult pedagógiai kérdések tudományos megközelítéséhez.

Másrészt a *pedagógiai lélektani kísérletezés* fontosságára és *néhány fő típusára* akarok rámutatni. Azokra, amelyek megítélésem szerint különképpen segíthetnek az oktatás-korszerűsítési munkálatokat.

A közoktatás korszerűsítési munkálataiban több olyan pedagógiai kérdés került és kerülhet felszínre, amelyek elvi jelentőségük s így az egész oktatási koncepció lényegét érintik.

1. Ezek közül elsőként az *ismeretek és a képességfejlesztés viszonyával* kapcsolatos vitát, illetve nézetkülönbségeket említeném. Tulajdonképpen a *materiális és a formális képzés* ősi vitája újult ki modern terminusokkal és argumentumokkal. Mi a döntőbb az oktatásban: az ismeretnyújtás vagy a képességek fejlesztése? Hazánkban legutóbb Nagy József (1974) és Marx György (1974) megnyilatkozásai képviselik legmarkánsabban a két álláspontot.

Bár a két álláspont nem mindenben zárja ki egymást, a különbség az ismeretek és a fejlesztő hatás értékelése tekintetében elég jelentős.

Ez a vita egyébként *külföldön* is folyik. A. N. Leontyev (1968) pl. a pedagógiai pszichológiai kutatásoktól várja, hogy döntő csapást mérjenek a materiális képzés primátusáról szóló pedagógiai „dogmára”.

J. I. Bruner (1968) a *felfedező-kutató tanulás* mellett tör lándzsát és szerinte „a megismerés folyamat nem pedig eredmény.” (1974).

Engedtessék meg, hogy e vitához a pszichológia érveit használva — néhány adalékot szolgáltatassak.

A tanuláslélektan tanításai szerint a *tanulás* nem szűkíthető le információ-felvételre és rögzítésre, hanem mindenekelőtt *feladatmegoldás*, amely az organizmusban, embernél a személyiség egészében strukturális változásokat hoz létre. A tanulás új helyzetek illetve problémák megoldásának folyamatában alkalmas művelet- illetve tevékenység-rendszereket alakít ki (fedez fel), amelyek azután hasonló feladatmegoldások során részben rögzülnek, részben hasonló feladatok megoldására transzformálódnak, dinamikus struktúrákká fejlődnek. Ebben a tanulási folyamatban természetesen fontos szerep jut az ismereteknek, az információknak is. Az ismeret- és műveletrendszerek szerves egységet alkotnak. Az iskolai oktatásban még felfedező tanulás esetén is (hacsak nem tapadunk meg a fejtörő feladatok példájánál) csak megfelelő ismereti és műveleti előzményekre épülhet a feladatmegoldás és feltételezi a tanári irányítást. Ennek ellenére mind az ismeretek közt, mind az ismeret- és műveletrendszerek közt kell némi különbséget tenni. Az ismeretek nem mind egyenértékűek. Az alapfogalmak, alaptörvények stb. *nagy információ egységek* és átfogó megismerési struktúráként sok részinformációt involválhatnak. Ezek előtérbe állítása a lexikális részismeretekkel szemben mindenképpen indokolt.

Az ismeret és művelet viszonyában pedig azt kell látni, hogy az ismeret a *műveleteknek tartalma és terméke is egyben*. A tanulás, a megismerés valóban *folyamat*, amelynek nemcsak szerves része, de külön-vált objektiválódott formája, *végterméke* is az ismeret. Ez utóbbit lehet mint készterméket *mechanikusan* is átadni és memorizáltatni az oktatásban — (ez ellen hadakoznak jogosan oly sokan, többek közt a pszichológusok is). Lehet azonban feladatmegoldásokban, *műveletvégzésben* is *elsajátítani*. (Ezt követeli a korszerű pszichológiai szemlélet!) E tanulási folyamatban az ismeret és a memória is megkapja a maga reális helyét és szerepét.

Az ismereteket nem külön memorizálással sajátíthatjuk el gazdaságosan, hanem a feladatmegoldások és *műveletvégzések folyamatában*. Az átfogó és lényeges ismeretek az ismétlés és a hasonló feladatokra való transzferálás révén legtöbbször szinte természetes módon bevésődnek. Az ilyen tanulási folyamatokban az eszközjellegű ismeretek éppen úgy mint a folyamat végén „felfedezett” új ismeretek élményszerű formában, *ökonomikus módon* egyrészt rögzülnek, másrészt a transzferáláshoz kellő rugalmasságot nyernek. Nincs tehát szó a

szilárd ismeretek száműzéséről. Az iskolai tanulás zömében logikai emlékezést tételez fel. Ezért a *gondolkodással párosuló emlékezés hatékonysága* rendkívüli módon megnő. Azok a tanulók, akik a mechanikus emlékezeti tanulásban idegileg tönkremennek és szánalmasan kevés tudást képesek megőrizni, az önálló probléma-megoldások és műveltségzések folyamatában fáradságot nem ismerve, játszva sajátítanak el jelentős ismerettömeget. Az ilyen ismeretek különösen értékesek, mert szervesen együtt rögzülnek a megfelelő műveletekkel és gondolkodási strukturákkal, s így felhasználhatóságuk, mozgékonyságuk segíti a további feladatmegoldásokat is. Bármily fontosak is ezek az ismeretek, az eddigiekből következően talán nem alaptalan, ha mi azért a hangsúlyt a *nagy transzfer hatású, átfogó művelési strukturákra* helyezzük. Ennek megfelelően az idegrendszerben mélyebb nyomokat hagyó strukturális változásokat, a *fejlődő képességeket* tekintjük a tanulás döntő és maradandó hatásának.

2. Az oktatás reformjai során mindig visszatérő probléma a *tanulók túlterhelése* az ún. maximalizmus. Úgy tűnik, hogy a tanulóktól teherbírásukat meghaladó tananyagot követelünk s ezért az oktatás korszerűsítés egyik kezdő lépése most is a tananyagcsökkentés volt. Ugyanekkor oktatási kísérletek egész sora azt mutatja, hogy a tanulók megfelelő új tanulási módszerekkel az eddigieknél sokkal *magasabb szintű anyagot is képesek* elsajátítani és a feltételezett életkori normákat messze meghaladó mértékben.

Ez az ellentmondás is jelzi, hogy az *életkori teljesítőképesség*, a sokat emlegetett „*életkori sajátosságok*” kérdésében korántsincs meg az elméleti egység és tisztánlátás.

A zavar gyökerei a pszichológiai kutatások történetébe nyúlnak vissza. A konzervatív, a gyermek szempontjait figyelmen kívül hagyó oktatással szemben az új nevelés hívei, főként pszichológusok, élükön *Claparède*-del (1931) és *Piaget*-val (1947, 1967) a tanulók gondolkodásfejlődésének életkori normáit keresték, és az oktatás színvonalát ezekhez kívánták igazítani. Mindez általában az oktatási terhek csökkentését célozta. A *Piaget*-féle periodizáció szerint pl. a 6–10 év a konkrét műveltségzések kora, így az alsó tagozathól száműzendő minden absztrakt fogalom és művelet.

Piaget zseniális és világraszóló eredményeit elismerve, jelezni kell egy szemléleti egyoldalúságát, ami miatt sok irányból támadják is (*Bruner*, 1974, *Elkonyin-Davidov* 1972, *Aebli* 1963). A gondolkodásfejlődés vizsgálatánál szándékosan *figyelmen kívül hagyja az iskolai oktatást*. Így életkori normái általában alatta maradnak az iskolában oktatott ún. „tudományos fogalmak” (*Vigotszkij* 1967) elsajátítása közben elérhető szintnek.

Az *iskolai oktatást figyelembe vevő* gondolkodásfejlődési *vizsgálatok* is lényegében *téves körben mozognak*. (*Blonszkij*, 1964) Azt a gondolkodási szintet méri, amit az adott oktatási tartalmak és módszerek determinálnak. Ezután ehhez a kapott fejlettségi szinthez kívánják igazítani az oktatás tartalmát és módszereit.

E bűvös körből csak *fejlesztő hatású oktató kísérletek* alkalmazásával lehet kitörni. (Galperin 1971, Talizina 1970, Elkonyin-Davidov 1972).

Az új oktatási módszerek (gondoljunk a komplex matematika tanításra, Elkonyin, Davidov, Zankov kísérleteire, több hazai kezdeményezésre) szemmel láthatóan jelzik, hogy tanulóink gondolkodásfejlődése felgyorsítható. Ez a *szellemi akceleráció* sajátos módon csak ott mutatkozik, ahol ezt megfelelő oktatással táplálják.

Ezek az optimista távlatok sem feledtethetik el, hogy a túlterhelés reális veszély. Tehát az életkori teljesítőképesség megbízható felmérése, a *tantervek fejlődéslélektani „szintezése”*, bemérése feltétlenül elvégzendő.

Fontos kivizsgálandó kérdés *az életkor és a tantárgyi szintek optimális találkozása*. Azaz mindent a legkedvezőbb, legkorábbi időpontban kell oktatni. Így keressük ma az idegen nyelvek oktatásának korai optimális kezdőpontját.

Az életkori szintek egymásutánjában minden bizonnyal vannak *törvényszerű egymásutánok*, szekvenciák. A fejlesztő oktatás ezeket időben előbbre hozhatja, sorrendjüket azonban általában nem változtatja meg. A fejlesztést azonban súlyos hiba lenne naiv módon elképzelni. A tanulók teljesítményének egy adott gondolkodási szinten való %-os megemelése megfelelő oktatási tartalmakkal és módszerekkel viszonylag könnyen elérhető. Nem ilyen egyszerű azonban az *adott gondolkodási szintről a minőségileg magasabbra* felemelkedni.

Feltételezhető, hogy minden új gondolkodási szint hosszú *strukturációs folyamat* eredményeként alakul ki. Az új tartalmaknak megfelelő műveletrendszerek fokozatosan szerveződnek, újabb és újabb tartalmakra nyernek alkalmazást, végül kiépül az *ismeret- és műveletrendszereknek egy dinamikus hierarchiája*, amelyben a gondolkodás könnyedén és biztonságosan oldja meg a maga feladatait.

Bármennyire megkérdőjelezték a legújabb kutatások az életkori normák merev határait és időpontjait — a helyesen értelmezett életkori szintek kutatása, az *egymást követő oktatási ciklusokban a teljesítőképesség optimumainak* és a gondolkodás elérhető művelési szintjeinek az ismerete feltétlenül szükséges a tantervek megbízható tervezéséhez, tudományos megalapozásához.

3. Régi problémája az iskolai oktatásnak *a tanítás-tanulás nevelő hatásának* érvényesítése. A hagyományos ún. tanuló iskola természetellenesen passzív szerepre kárhoztatja a tanulót. Ebben a negatív pedagógiai helyzetben nem fejlődhet megfelelő módon a tanulók személyisége s a pedagógusok kénytelenek az adott nevelési célok érdekében külön nevelési akciókat indítani — pl. a tanítási órák közben egy-egy nevelési intelmet becsempészni. Pedig az igazi *tanulási folyamat* a tanuláslélektan bizonyossága szerint — *az egész személyiség akciója*, amelyben természetes módon *maga a személyiség is formálódik*. Ebben a tanulásban azonban — összhangban az eddig mondottakkal — nem ismereteken, hanem a megismerésen van a hangsúly — a tanulói feladatmegoldásokon, az aktív és öntevékeny ismeretszerzésen.

Bár a személyiséglélektan még sok mindent nem tud (nincs olyan egységes személyiségelmélet és személyiség-modell, amelyet a nevelésben mindenestül alapul vehetnénk), rendelkezik jó néhány szolid tudományos tétellel, amelyeket az oktatás korszerűsítésében máris érdemes szem előtt tartanunk.

A marxista személyiségelmélet a pszichológusokkal egyetértésben vallja azt, hogy *a személyiség a tevékenységben alakul*. L. Sève (1971) a maga elméletében a tettek szerepét hangsúlyozza és az ifjúkorban a tanulást tekinti a fő személyiségformáló erőnek; saját terminusa szerint: képesség-felhalmozó tevékenységnek.

Hasonlóképpen a tevékenység és a tanulás jelentőségét emeli ki *Leontyev* (1964) is a személyiség kialakulásában. A fejlődő emberi lény a kultúrártékek elsajátítása közben bontakoztatja ki személyiségét s adekvát tevékenységi formák esetén hasonló képességeket fejleszthet ki magában, mint amikkel a kultúrártékeket alkotóik létrehozták. *A tanulási-művelődési folyamat tehát a személyiségfejlődés alapvető formálója* és a siker záloga a megfelelő tevékenységi formák megtalálása. Ez tulajdonképpen az oktatás-korszerűsítés egyik központi problémája is: a tanulói tevékenység fejlesztő formáinak kialakítása.

A tanulás- és oktatáslélektani vizsgálatok tanulsága szerint a nevelés és oktatási folyamat lényege: *a tanulói öntevékenység*. Az a szemlélet, amely még öntudatlanul ma is eléggé hat a gyakorlatban, hogy a nevelés és az oktatás elsősorban tudati ráhatás (eszmék, nézetek vagy fogalmak verbális átadása) naiv pedagógiai idealizmus. A pedagógiai folyamat alapja: a tevékenység. A pedagógus és a tanulók kölcsönös tevékenysége, s ebben is döntő a tanulói öntevékenység, amelynek a pedagógus csupán az irányítója és szervezője.

Ezért a nevelési és tantervekben nem elég csak az elérendő célokat és a megtanulandó ismereteket felsorolni — meg kell határozni a fejlesztő hatású tevékenységformákat is.

A tevékenység központi fogalom a megismerés és az oktatás folyamatában is. A hagyományos didaktika az oktatás fő célját az absztrakt fogalmak elsajátításában látta és ezt a képzeletlélektan elveinek megfelelően az érzetektől és a képzetektől vezette le. Ez volt az ún. *szemléltető oktatás* klasszikus elképzelése a fogalom- és ismeretszerzés útjáról. Ma a pszichológusok (Piaget iskola, Galperin iskola, Bruner) nagy egyetértéssel vallják, hogy a megismerés mind filo- mind ontogenetikus szempontból *a külső tevékenységekből* ered. Ezek fokozatos *interiorizációja* útján jöttek létre az *absztrakt műveletek*.

A megfelelő tevékenységi formák kialakítása azért is fontos, mert ennek *nevelőhatása* igen jelentős lehet. A tevékeny tanulás pozitív hatásáról sok kísérleti bizonyítékkal rendelkezünk (Skinner, 1973, Kulcsár, 1974). Közismert az a kissé vulgárisan megfogalmazott tétel, hogy *a tanulást a siker szabályozza*. Tudjuk, hogy Skinner olyan programozott oktatást dolgozott ki, amely kudarcok nélkül kizárólagosan sikeres lépésekből kívánja a tanulási folyamatot felépíteni. Nincs módunk most ezen kétségtelenül szép és humánus elgondolás

részletes elemzését elvégezni és e programozási eljárás gyenge pontjait (az alapgondolat zsenialitását elismerve is) kimutatni. S bár a sikerek mellett a konfliktusok leküzdése és a frusztrációk túrése érdekében elkerülhetetlen a magatartás és önszabályozás más értékelő módjainak a belépése is — maga az a gondolat és törekvés, hogy az iskolai tanulás legyen örömtelibb és a tanulók alapvető élménye az iskolában ne a kudarc, hanem a siker és a fokozódó nehézségek szíves vállalása legyen —, nagyon megszívlelendő.

A tevékeny tanulásban éppen úgy mint a jól megválasztott munkában mobilizálódik és fejlődik az egész személyiség. Élénk a motiváció, erősek a kísérő érzelmek, formálódnak a szokások, gyakoriak a döntéshelyzetek stb. Feltételezhető, hogy ilyen oktatás esetén *számtalan jelenlegi nevelési nehézség* magától megszűnne. A tevékeny és örömteli tanulás a problematikus tanulókat a helyes aktivitás irányába vinné, mivel negatív magatartások egyik létalapja, a kudarc-helyzet megszűnne.

A személyiségfejlődést azonban csak egyik oldalról szemlélnénk, ha csupán a művelődési folyamatra tekintenénk. *A személyiség* a marxizmus szerint „a társadalmi viszonyok összessége” és a személyiség alapvető meghatározói éppen a társadalmi viszonyulások. A szociálpszichológia is a társadalmi szerepben látja a személyiség egyik döntő tényezőjét. Ebbe a társadalmi viszonyrendszerbe való belenövés: az ún. *szocializáció a személyiségfejlődés másik alapvető formája*. A művelődés és a szocializáció lényegében egységes folyamat kell, hogy legyen. Mindkettőnek az útja a tanulás. A gyermek és az ifjú fő tevékenységi formája a tanulás. Ezért ebben kell biztosítani mind az aktív művelődést, mind a helyes szocializációt.

A jelenlegi oktatás, bár keretei (az osztályok) kollektív jellegűek, lényegében nem kedvez a tanulás kollektív formáinak. Pedig a *szociálpszichológia* tanulságai szerint a kollektívának igen nagy a szellemi ösztönző hatása a tanulásra. Marx a Tőkében hivatkozik arra, hogy a társadalmi érintkezés az életerő sajátos felgerjedését idézi elő, de ír a tömegéről, a kooperációból fakadó közösségi erőttöbbletről és a közösségről mint személyiségformáló közegről is. Mindezt ma szociálpszichológiai kísérletek egzakt módon is igazolják (Hiebssek-Vorwerg 1967, Pataki 1969, Kelemen 1973).

Nyilván súlyos hiba lenne, ha az oktatásban nem építenénk a *kollektív tanulás* (viták, versengés, kooperáció stb.) *értékeire*. Ugyanakkor látnunk kell azt, hogy korunk divatos irányzata a programozott oktatás kimondottan a tanulás individualizálása mellett tör lándzsát és megkérdőjelezi a kollektív tanulási formákat. Ideális modellnek a „házi tanító” szerepét betöltő oktatógépet tekinti (H. Frank 1962.)

Mind a filozófiai megfontolások (az egyén és a közösség szubsztancionális egységéről), mind a pszichológiai eredmények az *egyéni* öntevékeny tanulás és a *kollektív tanulás helyes szintézisét* sugallják. Ennek a lehetőségei a csoportoktatási kísérletek szerint adva vannak.

A probléma azonban ennél szélesebb medrű. Találkozik az *individualizálás* és a *tanulás irányításának* problémáival is. Mindkét területen megoldandó kérdések tömege áll előttünk.

Régi és elismert pedagógiai igény, hogy az oktatásban minden tanuló érje el a képességeinek megfelelő optimumot. Ez szükségszerűen indokolja a bizonyos mértékű *differenciálást* az oktatásban. A *tehetségek* ápolását, a *hátrányos helyzetűek* segítségét egyaránt. A gyakorlatban ez az érdeklődés szerinti fakultációt és a képesség szerinti differenciált csoportmunkát jelentheti. A pszichológia mindkét esetben a gondos elővigyázatosságra hívja fel a figyelmet; a pszichológiai tények vizsgálatára és tiszteletben tartására. Az *érdeklődés* szerinti differenciálásnak nyilván határt szab a képzés célja, a „mindenoldalúan fejlett személyiség” eszménye. Az érdeklődés szerinti differenciálás, a *fakultáció* kezdőpontja is pszichológiai megfontolásokat igényel. E vizsgálatoknál természetesen számolni kell egy ún. orientációs időszakkal, és nemcsak az adott helyzetet, de a lehetséges kísérleti variánsok hatását is fel kellene mérni. Gondolok azokra a középiskolai kísérletekre (pl. Hajdúszoboszló-i gimnázium), amelyek először féléves váltással megismertetik a tanulókkal a fakultatív oktatás főbb típusait és csak ezek után történik a fő érdeklődési irány megválasztása (a III. évfolyamon).

Fokozott körütekintést igényel a *képesség szerinti differenciálás* az oktatásban. Egyrészt a képességek megbízható *felismerése* és *felmérése* igen *nehéz*. Éppen a gyermek- és az ifjúkorban sok váratlan fejlődési ugrás, vagy visszaesés bonyolítja a megítélést. Az esetleges képességek szerinti *kategorizálás negatív* pszichés *hatása* (nemcsak a gyengékre, de a kiválóakra is) elég közismert.

Talán a legfőbb veszély az, hogy a *tanultság* igen gyakran *elfedi a képességeket* (még az intelligencia tesztek esetében is fennáll ez). A tanultság viszont főként a szülők társadalmi-gazdasági helyzetétől és a család kulturális körülményeitől függ. Ezek általában hátrányt jelentenek a munkás- és fizikai dolgozók gyermekeinek értékelésében. Ugyanekkor e tanulók valódi képessége, kreativitása megfelelő szintű. (Barkóczy—Oláh—Zétényi, 1973.) Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy statisztikusan is lényeges eltérés van a tanulók képesség szerinti és tanultság (iskolai osztályzat) szerinti megoszlásában. Az előbbi természetes megoszlása a Gausz görbét követi (és ebben a közepes képezi a többséget a kiválóak és gyengék egyre vékonyodó rétegével szemben). A tanultság szerinti görbék viszont súlyos torzulásokat és szakadásokat mutatnak az előnyös és a hátrányos társadalmi-kulturális körülményeknek megfelelően. Feltehető, hogy ezt a jelenlegi iskolai oktatás, amely főleg az otthoni tanulásra épít, csak konzerválja. Ugyanekkor a *korszerű oktatási módszerek*, mivel a közepesek és a gyengék teljesítményét emelik elsősorban, *összebb húzzák a mezőnyt*. Így a korszerű aktivizáló módszerek, amelyek már az iskolai órán is biztosítani tudják a tananyag sikeres elsajátítását, — segítik a hátrányos hely-

zetűek felzárkózását és egyébként meglevő természetes képességeik megfelelő kibontakozását.

Mindezek a megfontolások nem zárják ki a tehetségesek és a hátrányos helyzetűek differenciált megsegítését, de mindenképpen óvnak a tanulók olyanfajta kategorizálásától, amely látszólag a képességek szerint történik, valójában azonban a társadalmi-kulturális státusz szerinti differenciákat veszi alapul és merevíti meg.

Az oktatás individualizálása összefügg a *programozott oktatással* is. Bár ezt a kérdéskört már a később megoldandó módszertani problémák közé is utalhatnánk, — több szempontból a tananyag korszerűsítés közvetlen munkálatainál is számolni kell vele.

További, elvi jelentőségű kérdés, ami a korszerűsítés talán legidősebb problémája: a *tanulás irányításának* kérdése. Ez egyrészt az oktatásnak, mint kibernetikai folyamatnak a vizsgálatát jelenti, másrészt az oktatásban az ember-gép rendszer bonyolult összefüggéseinek a feltárását.

A másik égető kérdés: *mi lesz a pedagógus szerepe* a programok és az oktató gépek alkalmazásánál? Jelenleg a pedagógus e programozott tanulásban közvetlenül nem vesz részt. Helyes-e ez így? Hogyan kapcsolható össze a programozott oktatás a tanulás kollektív formáival? Mi lehet az optimális szerepe a pedagógusnak egy jól megszervezett audio-vizuális és oktatógép rendszerben? Mik a pedagógus agyának mint kibernetikai gépnek az előnyei és hátrányai az oktatógépekhez (esetleg az e célra használt computerekhez) viszonyítva?

E kérdések megválaszolása messzire vezetne. Erre most nem is vállalkozom.

A továbbiakban az oktatás korszerűsítéséhez kapcsolódó *pedagógiai lélektani kutatásokról*, azok jellegéről és leginkább időszerű formáiról szeretnék beszélni.

Bár a pszichológia valamennyi ágában folytatott kísérletezés adhat hasznos szempontokat a pedagógiának, mégis a legközvetlenebb támogatást a pedagógiai pszichológiától várhatja.

Annak illusztrálására, hogy a pedagógiai pszichológiai kutatás, hogyan kapcsolódhatik be az oktatás-korszerűsítés munkálataiba, egy vizsgálatrendszer körvonalait szeretném felvázolni.

E vizsgálat- és kutatásrendszer az oktatási folyamat egészét ölelhetné fel a tantervi tervezéstől egészen az értékelésig (osztályozásig) és feltételeznék más szakemberek együttműködését is.

Az első feladat a tananyag korszerű metodikával (strukturális-logikai elemzés, megfelelő matematikai-információelméleti apparátus) történő tagolása, felépítése lenne. Precíz logikai tagolásban kellene megszerkeszteni a tanítandó *fogalmak, műveletek és struktúrák* (lásd Guilford három dimenziós intelligencia modelljét, 1967) — egymásra épülő hierarchikus rendszerét.

A fejlesztő célzatú *oktató kísérletek* megszervezése maga is komplex vizsgálatrendszer kíván.

Mindenekelőtt fel kell mérni a kísérleti és a kontroll osztályok *induló szintjét*, a jelenlegi oktatási körülmények közt.

Ezután a kísérleti oktatás számára meg kell keresni a megfelelő *tevékenységformákat és oktatási eljárásokat*.

A kísérleti időszak (lehetőleg teljes tanévek) után a *második felmérés* több kérdésünkre (hipotézisünkre) statisztikusan megbízható választ tud adni. A kísérleti és a kontroll osztályok eredményeinek összehasonlítása alapján feltárul, hogy a fejlesztő oktatás milyen *logikai szintre* (és milyen %-os teljesítményszintre) tudta emelni a kísérletben résztvevő tanulókat.

Miután az oktatókísérletek nyomán feltártuk a tanítandó tananyag *optimális fogalmi, — műveleti — és strukturális szintjét*, módunkban áll meghatározni ugyanezen tananyagban az elérendő *követelményeket*, tanulói *normákat* is.

A követelmény- és normarendszer alapján ezután kidolgozhatók olyan mérési módszerek (lásd JATE Neveléstudományi Tanszéke által kikísérletezett eredményméréseket; Ágoston trs 1971., Nagy J. 1972.), amelyek alkalmasak országos standardok felállítására is, s egy országosan egységes szintű értékelés kiépítésére.

Ez a kísérletrendszer bár más koncepcióban, de több ponton találkozik a *IV. kutatási főirány 2. részfeladatában* (az oktatás és nevelés folyamatos tartalmi és módszertani korszerűsítése) szereplő kutatási témákkal. A korreferátum időtartama és jellege talán menti azt, hogy nem térek ki arra, hogy milyen további pedagógiai pszichológiai kísérletekkel lehetne segíteni a főirány többi részfeladatainak a megoldását.

BESZÁMOLÓ

A MAGYAR—NÉMET TÖRTÉNÉSZ VEGYESBIZOTTSÁG 1974. ÉVI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

A Magyar—Német Történész Vegyesbizottság magyar tagozata 1974. folyamán két ülést tartott. Az egyiket januárban, amelyen az őszre tervezett ülészak előkészítését vitatták meg. A másikat szeptemberben, amelyen egyrészt a titkár beszámolt az előkészületek állásáról, másrészt megbeszélték az 1976—80-ra szóló ötéves tervidőszak üléseinek programjavaslatát.

A Vegyesbizottság szokásos évi ülését 1974. október 28. és november 2. között Budapesten illetve Egerben tartotta.

Az ülés első napjának napirendjére *a rendiség és az állami centralizáció kérdéseinek* megvitatását tűzték ki. Magyar részről *Elekes Lajos* tartott előadást „Centralizációs törekvések a magyar feudális rendi államban Mátyás királysága idején” címmel. Bevezetésképpen meghatározta a rendi állam fogalmát, mint olyan képződményt, ahol az uralkodó (és a főurakból álló királyi tanács) mellett a törvényhozásba a társadalom privilegizált elemeit jelentő rendek is részt vesznek. Mint a feudális állam meghatározott fejlődési foka, akkor jelenik meg, amikor a gazdasági fejlődés társadalmi kifejeződéseként megjelenik s renddé szerveződik a városi polgárság is.

A rendi állam megítélésének kérdésénél hangsúlyozta az előadó, hogy azt helytelen lenne az abszolutizmus nézőpontjából elvégeznünk. Sokkal inkább a feudális széttagolódás irányából kell megközelítenünk a kérdést. A rendi állam történeti szerepe éppen abban van, hogy a feudális anarchiát megszüntetve megkönnyíti a gazdaság és társadalom haladó erőinek kibontakozását.

A centralizáció magyarországi, de általában közép-kelet-európai formái különböznek a nyugat-európai viszonyokat alapul vevő elméleti modelltől. A fő különbséget az előadó abban látja, hogy bár a rendi állam itt sem volt meg városi polgárság nélkül, ennek a polgárságnak viszonylagos gyengesége miatt a közép- és kismemesi elemeknek nagyobb szerep jutott. Sokoldalúan elemezve a magyarországi viszonyokat az érett feudalizmus korában, arra a következtetésre jutott, hogy a XV. század derekán a trónviszályok, a török veszedelem, különösen azonban az erősödő osztályharc következtében elkerülhetetlenné vált a kormányzat átalakítása a rendi központosítás irányába. Ez az átalakulás a XV. század közepén gyorsan, alig negyedszázad alatt ment végbe. Intézményei azonban, éppen ezen időszak rövideje miatt, nem tudtak eléggé összefogni.

centralizáció ügyével; az erőviszonyoktól függően mind mellette, mind ellene felhasználhatók voltak.

Mátyás törekvéseit elemezve az előadás kiemelte, hogy a török elleni védekezésnek lényegében két alternatívája állott fenn: a függetlenség feladásával csatlakozni egy nagyobb birodalomhoz (ez történt később a Habsburg-házbeli király megválasztásával), vagy saját belső erőink megfeszítésével egyedül venni fel a harcot. Mátyás monarchiája ezt az utóbbit képviselte. Központosításának eredményei — a király halálát követő gyors felszámolásuk ellenére is — nagyok voltak, különösen ha a többi közép-kelet-európai országgal vetjük össze őket.

Bernhard Töpfer: „Rendek és állami centralizáció Franciaországban és a Német Birodalomban a XV. század második felében” című előadása a rendiség történeti szerepének értékelésénél hangsúlyozta annak szükségességét, hogy ne csak az uralkodó és a rendek viszonyát, hanem a néptömegekkel való kapcsolatukat, az államberendezkedés változásainak a néptömegek helyzetére és a gazdasági fejlődésre gyakorolt hatását is figyelembe vegyük.

Franciaország XV. századi viszonyait vizsgálva rámutatott, hogy a rendek befolyása nemcsak az országos, hanem a tartományi rendi gyűlésekben is csökkent. A rendek tevékenysége ugyanakkor összetételüknél fogva — a városi és hivatalnoki elemeknek nagy a súlya bennük — az uralkodót erősítette a főnemességgel, mindenekelőtt a fejedelmi hatalmat igénylőkkel szemben.

A német birodalmi rendeken belül viszont a fejedelmeké volt a vezetőszerep, akik zátonyra futtatták a császároktól kiinduló központosítási törekvéseket. Tartományi szinten ugyanakkor ők maguk a centralizáció képviselői s ezt több-kevesebb sikerrel végre is hajtják. Míg azonban Franciaországban az állami centralizáció gyorsan haladt az uralkodói mindenhatóság irányába, addig tartományi szinten némileg hasonló német fejlődésben jóval lassabban szorult vissza a tartományi rendek hatalma. A gyorsabb francia fejlődésnek azonban voltak árnyoldalai is, a rendiségnek az uralkodói önkényt korlátozó szerepe túl hamar szorult háttérbe. Ez különösen a rendkívüli mértékben megnövekedett adóterhek révén éreztette káros hatását, kedvezőtlenül befolyásolva a gazdasági fejlődést. Ezért az előadó a francia típust semmiképpen sem tartja ideális normának s sokkal inkább az angol fejlődésben véli azt keresendőnek.

Evamarie Engel: „A német városok korai megjelenése a birodalmi gyűléseken és a városi polgárság politikai tevékenysége a megszilárduló tartományok rendi keretei között” című korreferátuma két síkon vizsgálta a városok rendként való fellépését: egyrészt birodalmi, másrészt tartományi szinten. A császár és a fejedelmek törekvéseit a városok bevonását a politikai életbe egyaránt két tényező motiválta: az adószedés és a Landfriede biztosítása. A XIII. század második felében — amelyet a rendi mozgalmak korai periódusának, mintegy előfutárának tart az előadó —, a városok rendi jellegű szereplése még esetleges. A tartománygyűléseken csak ritkán jelennek meg, inkább bizottságok útján, a fejedelemmel folytatott tanácskozások útján fejtik ki politikai aktivitásukat.

Képviselőtük a rendi gyűléseken csak a XIV. század második felében állandósult, így a rendiség tulajdonképpeni kibontakozását Németországban innen datálhatjuk.

Brigitte Berthold: „A városok helye a XV. század első felének birodalmi reformmozgalmaiban” című korreferátuma azokat a hatalmi törekvéseket vázolta, amelyek a birodalom megreformálására irányuló törekvések mögött meghúzódtak. Luxemburgi Zsigmond, aki központosítási terveit a városokra, majd ezek mellett a birodalmi lovagságra támaszkodva akarta keresztülvinni, még városszövetségek létrehozására is gondolt saját vezetése alatt. A városok azonban csak addig a pontig voltak hajlandók támogatni a császár terveit, míg azok saját kiváltságait, a városok rendi szerepét nem érintették. Politikájuk a városoknak, mint rendeknek a pozícióit kívánta erősíteni, a feudális rend gazdasági és hatalmi viszonyaival való összefonódásuk megakadályozta, hogy az országot egy demokratizált városi társadalom mintájára próbálják átformálni. A reformmozgalmaknak a tömegtől való elszigeteltsége egyébként is azt mutatja, hogy a monarchikus rendi reformmozgalmak nem voltak képesek megoldani a történelem által felvetett feladatokat: a feudális rend átalakítása reform helyett forradalmi változást igényelt volna, ami viszont a termelőerők magasabb fejlettségét feltételezi.

Péter Katalin: „I. Mátyás és I. Ferdinánd kísérletei az arisztokrácia átalakítására” című korreferátumában azokat a törekvéseket hasonlította össze, amelyeket a két uralkodó — közel félévszázados különbséggel — az arisztokrácia összetételének megváltoztatására tett. Mindkettő így akart támaszt teremteni központosítási terveire számára az ország előkelőinek körében. Ezért nagy számban emeltek fel új embereket az ország mágnásai körébe, gyakran királyi kegyelemmel adományozva az országbárok előjogait olyanoknak is, akik nem voltak ténylegesen méltóságviselők. Míg azonban Mátyás az alacsonyabb rétegekből válogatta ki az új arisztokráciát, Ferdinánd a régi mágnások rokonságát segítette méltóságokhoz. Még élesebb ez a sajátság, ha a nyugat-európai viszonyokhoz mérjük, ahol ekkor már a gazdaságilag egyre erősebb polgárság tagjai számára is lehetőség nyílt az arisztokrácia közé emelkedésre. A magyarországi mágnásréteg személyi összetételének ez a sajátossága lehet egyik magyarázata annak, miért a rendek kerültek ki győztesen a központi hatalommal vívott küzdelemből a XVI. század végén.

Komjáthy Miklós: „A magyar-német államközösség kezdeteiről” szóló felszólalásában azt a kérdést vizsgálta, hogy hogyan alakult az ügyintézés és azok szervezeti alapja a Zsigmond, majd a Habsburg uralkodók alatt létrejött államközösség időszakában. Kiemelte, hogy ezek a kapcsolatok jogilag 1687-ig perszonálunióknak számítottak. Így közösség csak azokban az ügyekben jöhetett létre, amelyek az uralkodó személyes hatáskörébe tartoztak, mint a kegynyilvánítás, hadügy stb. A Habsburg-birodalom igazgatása korszerű, centralizált szervezetet igényelt, ami összeütközött a magyar rendi érdekekkel.

A magyar rendek engedékenysége olyan mértékű volt, amilyen mértékben a törökkel szemben rászorultak az együttműködésre. Ezért intézményesedett elsőnek a hadügy az ún. közös ügyek közül.

Az ülészak második napján az *urbanizáció kutatásának történeti kérdéseiről* rendezett *módszertani vitaülést* a bizottság. A vitaindító előadást tartó *Vörös Károly* az urbanizációt városalkotó, ún. központi funkciók függvényében vizsgálta. Rámutatott arra, hogy az urbanizáció két tényezőre bontható. Egyiket a városi életnek mintegy technikai keretét alkotó építészeti- műszaki- egészségügyi kérdések jelentik. A másik oldalt a városias életmód fogalma alatt foglalhatjuk össze, ide értve a városi ember helyét a társadalmi munkamegosztásban, lakásviszonyait, fogyasztási és kulturális szokásait stb.

Az urbanizációs tényezők ilyen felosztásának megfelelően vette számba a bevezető előadás az urbanizáció történeti jellegű magyarországi eredményeit, utalt arra, hogy a XIX—XX. század, amely az urbanizálódás korszakát magában foglalja —, az építészettörténet terén mutathat fel szép eredményeket. Viszonylag elhanyagoltabbak a várostopográfiai kutatások. A városi életmód kutatása eddig elsősorban a néprajz oldaláról történt, míg az urbanizáció összefolyamatának egységes szemlélete és feldolgozása terén *Erdei Ferenc* úttörő munkásságát kell megemlítenünk.

A kutatás elhanyagolt oldalainak számbavétele után — ahol elsősorban a funkcionális jelleg vizsgálatát hiányolta —, az előadó megjelölte a legfontosabb feladatokat is. Ez három fázist foglalna magában: összegyűjteni városonként az urbanizálódásra vonatkozó statisztikai adatokat; erre az adatbázisra támaszkodva megállapítani a fejlődéstípusokat, s végül az urbanizációkutatás eredményeként beilleszteni a városfejlődés egységes történeti folyamatába.

Az előadás után élénk vita bontakozott ki. *Karl Obermann* a városba vándorló lakosság eredetére hívta fel a figyelmet. *Walter Wimmer* az urbanizáció és a modern iparosítás közötti összefüggés fontosságát hangsúlyozta. *Gustav Seeber* az ipari forradalomnak az urbanizációra gyakorolt hatásáról és az NDK történeteinek az életmódkutatás terén elért eredményeiről szólt. *Ságvári Ágnes* kiemelte, hogy a városnak, mint gazdasági kategóriának a vizsgálata teszi lehetővé az urbanizáció különböző részfolyamatainak egységbe foglalását. *Lettrich Edit* az urbanizáció és várostörténet különbözőségeire utalt, valamint a városnak, mint egy városhálózat tagjának vizsgálatát választotta el a belső, urbanizációs folyamatok kutatásától. *Bácskai Vera* a funkcionális városszemlélet jelentőségét emelte ki. *Evamarie Engel*, *Bernhard Töpfer* és *Brigitte Berthold* az NDK-ban folyó várostörténeti kutatásokat ismertették. Végezetül *Székely György* — mintegy összegezve a vitát —, méltatta az urbanizációkutatás eddig elért eredményeit mindkét országban. Megállapította, hogy a különböző megközelítések lehetőséget nyújtanak egy majdani egységes szintézis kialakítására s ebben a jelenlegi vitaülés nem lebecsülendő előrelépést jelentett.

A bizottság információs megbeszélésein *Kerekes Lajos* a Történettudományi Intézetben folyó kutatómunkáról, a bizottság német tagjai pedig az NDK történetkutatásainak egyes súlypontjairól (az 1525-ös parasztháború, a munkásmozgalom története stb.) adtak tájékoztatást. Kölcsönösen informálták egymást a felek a nemzetközi történészkongresszus előkészületeiről is.

A konferencia programjából meg kell még említenünk a Hadtörténeti Intézetben tett látogatást, ahol *Liptay Ervin* ismertette az intézet tevékenységét s bemutatta az intézet gyűjteményeit. Ugyancsak felkereste a bizottság az Egri Tanárképző Főiskolát is, ahol *Walter Wimmer* tartott nagy érdeklődéssel kísért előadást a Weimari Köztársaság bukásainak kérdéseiről.

Az ülészak ünnepélyességét emelte, hogy a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya fogadást adott a Vegyesbizottság tiszteletére. A fogadáson — ahol Ember Győző akadémikus töltötte be a házigazda szerepét —, az NDK magyarországi követsége is képviseltette magát.

II.

A Vegyesbizottság ülésén megállapodás született az 1975. évi programról is.

Előreláthatóan szeptember—október hónapokban kerül sor ennek megrendezésére az NDK-ban. Témája: „Az 1945—49 közötti forradalmi átalakulás Magyarországon és Kelet-Németországban” lesz. A metodikai megbeszéléseken az üzem- és tájtörténetírás kérdéseit fogják megvitatni.

A bizottság kidolgozta az 1980-ig terjedő új ötéves tervidőszak programját is. Ennek megfelelően 1976-ban (Magyarországon) „A szociáldemokrata mozgalom Németországban, Ausztriában és Magyarországon a XIX. században”, 1977-ben (NDK-ban) „A XVII—XVIII. századi abszolutizmus kutatásának kérdései”, 1978-ban (Magyarországon) „A fasizmuskutatás problémái”, 1979-ben (NDK-ban) „A munkásosztály fejlődése és társadalompolitikai szerepe az NDK-ban és a Magyar Népköztársaságban”, 1980-ban (Magyarországon) „A XIX—XX. századi egyetemes történeti kutatás elméleti és metodológiai problémái” című témákat fogja megvitatni.

Az ún. „B” témákról (metodikai kérdések) konkrét tervezet nem született, a felek abban állapodtak meg, hogy azokat évről-évre, a főtémának megfelelően fogják kitűzni.

A bizottsági ülésen felmerült annak szükségessége, hogy a nemzetközi történészkongresszusra készülő kiadványokat a felek kölcsönösen megküldjék egymásnak.

Megállapodtak továbbá abban, hogy keresni kell a lehetőségeket a bizottság munkájáról szóló periodikus kiadványok megteremtésére. Fontosnak tartják azt is, hogy az eddigi gyakorlatnak megfelelően, a szakfolyóiratokban ismeretések jelenjenek meg a bizottsági ülésekről.

Gyimesi Sándor

A II. OSZTÁLY AKADÉMIKUSAINAK 1973. ÉVI PUBLIKÁCIÓS JEGYZÉKE*

Andics Erzsébet

- Metternich und die Frage Ungarns. Bp. 1973, Akad. K. 513 p. 10 t.
Ism.: — Mérei Gy. = Valóság, 16. 1973. 12. 111—113. p.
 - P. Berglar = Historisch-Politisches Buch, 21. 1973. 11.p.
 - F. Mozsi = Documentatoin sur l'Europe Centrale, 11. 1973. 341. p.
 - Osteuropa-Bibliographie, 17. 1973. 203. p.
 - Times Literary Supplement, 1773. 3732. 1048. p.
 - Arató E. = Magyar Hírlap, 6. 1973. 178. mell. 2. p.
 - Metternich és akik mesterüknek tartják. = Népszabadság, 31. 1973. 23. 6—7. p.

Arató Endre

- L'activité des comités mixtes d'historiens travaillant sous la direction de l'Académie des Sciences de Hongrie. = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 19. 1973. 1—2. 195—207. p.
- Petőfi és a kor nemzetiségi problémái. = MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei, 18. 1973. 2—4. 141—150. p.
- Magyar-csehszlovák demokratikus és munkásmozgalmi kapcsolatok a második világháború előtt. Új adatok az 1937-es esztendő mozgalmából. = Párttörténeti Közlemények, 19. 1973. 3. 148—161. p.
- Az Akadémia új levelező tagjai. „Nagy jelentőségűnek tartom, hogy pályámat a magyarországi nemzetiségi kérdés egyik gyakorlati munkásként kezdhettem el.” = Magyar Tudomány, 18. 1973. 11. 730—733. p.
- Petőfi és a nemzetiségi kérdés 1848—49-ben. = Irodalomtörténet, 55. 1973. 1. 173—185. p.
- Petőfi és a nemzetiségi kérdés 1848—49-ben. = Látóhatár, 1973. 2. 182—194. p.

* Korábbi megjelenésű művek ismertetése is feltüntetésre kerül.

- Fábry Zoltán Petőfiről. = Irodalmi Szemle, 16. 1973. 10. 878—888. p.
- Fábry Zoltán Petőfiről. = Fábry Zoltán kortársai szemével. Szerk.: Duba Gyula. Bratislava, 1973, Madách K. 410—435. p.
- Magyar-szlovák együttműködés a 30-as évek Csehszlovákiájában. (Fábry Zoltánra emlékezünk.) = Irodalmi Szemle, 16. 1973. 2. 132—141. p.
- Egykorú demokratikus nézetek az 1848—1849. évi magyarországi forradalomról és ellenforradalomról. Bp. 1971, Kossuth K. 140. p.
Ism.: — Kun M. = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica, 14. 1973. 346—348. p.
- Kelet-Európa története a XIX. század második felében. Bp. 1971. Akad. K. 597. p.
Ism.: — Dolmányos I. = Valóság, 16. 1973. 1. 103—106. p.
— Für L. = Tiszatáj, 27. 1973. 5. 63—69. p.
— Niederhauser E. = Kortárs, 17. 1973. 1. 58—60. p.
— S. Borsody = Slavic Review, 32. 1973. 2. 415—416. p.
— L. Péter = Slavonic and East European Review, 51. 1973. 122. 132—133. p.
— J. Tihany = Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 21. 1973. 1409. p.
— M. Bur = Études Balkaniques, 9. 1973. 3. 132—134. p.
— M. Šmerda = Slovenský Přehled, 1973. 4. 317—319. p.
— A. Lebl = Zbornik za Isztoriju, 8. 1973. 7. 208—209. p.
- Charakteristické črty maďarskej „národnej” ideológie v 18. storočí. (Historický Časopis, 19. 1971. 4. 559—573. p.)
Ism.: — J. N. = Československý Časopis Historický, 21. 1973. 1. 143. p.
- Munkásmozgalomtörténeti lexikon. (Szerk. Vass Henrik, Bassa Endre stb. Bp. 1972, Kossuth K. 637 p. c. mű ismertetése) = Valóság, 16. 1973. 7. 101—103. p.
- Petrovič, Nikola: Svetozar Miletič i narodna stranka. (1—2. köt. Sremski Karlovci, 1968—1969, Minerva, c. mű ismertetése.) = Századok, 107. 1973. 1. 146—153. p.
- Magyar szerző könyve Metternichről. (Andics Erzsébet: Metternich und die Frage Ungarns. Bp. 1973, Akad. K. 513 p. 10 t. c. mű ismertetése) = Magyar Hírlap, 6. 1973. 178. mell. 2. p.
- Fábry Zoltán életművéből. Petőfi az elkötelezettség támasza. = Magyar Hírlap, 6. 1973. 96. mell. 2. p.
- 1848—49 öröksége — a népek barátsága. = Magyar Hírlap, 6. 1973. 72. 6. p.

Berend T. Iván

- A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848—1944. Társszerző: Szuhay Miklós. Bp. 1973, Kossuth K. — Közgazd. és Jogi K. 382 p.
Ism.: — Dövényi Z. = Földrajzi Értesítő, 22. 1973. 4. 511. p.
— Bródy A. = Acta Oeconomica Academiae Scientiarum Hungaricae, 11. 1973. 4. 431—433. p.
- Social-economic researches on the history of East-Central Europe. By I(ván) T. Berend, Gy(örgy) Ránki etc. Ed. Ervin Pamlényi. Bp. 1970, Akad. K. 231 p.
Ism.: — Th. Spira = Canadian-American Slavic Studies, 7. 1973. 2. 276—277. p.
— Á. Paulinyi = Südost-Forschungen, 32. 1973. 337—338. p.
— R. L. Rudolph = Austrian History Yearbook, 8. 1972. (1973.) 316—319. p.
- The Horthy regime. 1919—1944. Co-author: György Ránki. = A history of Hungary. Ed. by Ervin Pamlényi. Bp. 1973, Corvina. 451—533. p.
- Industrial structure in the 20th century. = Fourth International Conference of Economic History. Bloomington, 1968. Ed. F. C. Lane. Paris — La Haye, 1973, Mouton. 185—190. p.
- Ungarns wirtschaftliche Entwicklung 1894—1918. Mitverfasser: György Ránki. = Die Habsburgermonarchie 1848—1918. Hrsg. v. A. Wandruszka und P. Urbanitsch. 1. Bd. Die wirtschaftliche Entwicklung. Hrsg. v. A. Brusatti. Wien, 1973, Öst. Akad. d. Wiss. 462—527. p.
- Méthodologie et concept de l'Allegemeine Wirtschaftsgeschichte. Co-auteur: György Ránki. = Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel. 2 tom. Méthodologie de l'histoire et des sciences humaines. Toulouse, 1973, Privat. 49—59. p.
- Społeczeństwo węgierskie w okresie międzywojennym. (Társszerző:) Ránki György. = Studia z dziejów ZSRR; Europy Snodkowej, 9. 1973. 143—179. p.
- A magyar társadalom a két világháború között. 1. Társszerző: Ránki György. = Új Írás, 13. 1973. 10 92—105. p.
- A magyar társadalom a két világháború között. 2. Társszerző: Ránki György. = Új Írás, 13. 1973. 11. 107—113. p.
- Történettudomány — népszerűsítés — történelemoktatás. Társszerző: Szabolcs Ottó = Történelemtudomány — történelemtanítás — tömegkommunikáció. 1973. évi országos történész vándorgyűlés. Eger, 1973. július 2—4. Előadások, viták összefoglalói. Szerk. Szabolcs Ottó. Bp. 1973, OPI. 19—25. p.
- Történettudomány, népszerűsítés, történelemoktatás. Társszerző: Szabolcs Ottó. = Századok, 107. 1973. 5—6. 1169—1174. p.

- Történettudomány, népszerűsítés, történelemoktatás. Társzerző: Szabolcs Ottó. = Hevesi Szemle, 1. 1973. 3. 18—20. p.
- A magyar gazdaság fordulója: radikális államosítás 1948 tavaszán. = Pénzügyi Szemle, 17. 1973. 4. 267—276. p.
- Mai gazdaság-társadalmi jelenségek és a történetiség. = Társadalmi Szemle, 28. 1973. 3. 48—59. p.
- Az Akadémia új levelező tagjai. „A történelem tulajdonképpen a mával összekapcsolódásában izgat.” = Magyar Tudomány, 18.1973.10. 658—663. p.
- Társadalomtudomány és társadalom párbeszéde. Beszélgetés. Riporter: Kékesi Katalin. = Népszabadság, 31. 1973. 249. 5. p.
- Akadémiai Díjasaink. (Magyarország története. IV. Az abszolutizmus és a dualizmus kora. 1849—1918. Bp. 1972, Tankönyvk. 663 p. c. kiadvány szerzői és szerkesztői kollektívája.) = MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, 22. 1973. 3. 167—169. p.
- Mit jelent Önnek a film? Beszélgetés. Riporter: Szilágyi Erzsébet. = Filmkultúra, 9. 1973. 6. 70—74. p.

Elekes Lajos

- Les luttes antiféodales de la paysannerie et le système gouvernemental des „États et Ordres” en Hongrie au cours des XVe et XVIe siècles. = Paysannerie française, paysannerie hongroise XVIe—XXe siècles. Publ. sous la dir. de Béla Köpeczi et Éva H. Balázs. Bp. 1973. Akad. K. 13—31. p.

Ember Győző

- A történész Erdei Ferenc. Erdei Ferenc emlékülés. (1972. december 6.) Előadás. = Gazdaság és Jogtudomány, 7. 1973. 1—2. 7—11. p.
- Hozzászólás Bélay Vilmos: Lelévtári segédletek a tudomány szolgálatában c. előadásához. = Levéltári Szemle, 23. 1973. 1. 15—21. p.
- A levéltárügy Svédországban. = Levéltári Szemle, 23. 1973. 1. 75—83. p.
- Beszámoló a Magyar Országos Levéltár 1970-ben végzett munkájáról. = Levéltári Szemle, 23. 1973. 1. 103—140. p.
- Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. (1. köt. 1—2. rész. Bp. 1970, Tankönyvk. 889 p. c. műismertetése.) = Századok, 107. 1973. 1. 458—473. p.

Garas Klára

- A Szépművészeti Múzeum képei. Bp. 1973, Corvina. 284 p.

- Die Gemälde des Museums der Bildenden Künste, Budapest. Bp. 1973, Corvina. 296 p.
- Le Musée des Beaux-Arts de Budapest. Paris, 1973, Éd. Somogy. 293 p.
- Olasz reneszánsz portrék. (Országos Szépművészeti Múzeum) 2. bőv. kiad. Bp. 1973, Corvina. 25 p. 48 t.
- Az Akadémia új levelező tagjai, „A művészeti közízlés fejlesztése a szakma fontos feladata.” = Magyar Tudomány, 18. 1973. 11. 736—737. p.
- Maulbertsch's Meisterwerke der Frühzeit. = Mitteilungen der Gesellschaft für Vergleichende Kunstforschung in Wien, 26. 1973. 1—2. 12. p.
- Nemzetközi Művészettörténeti Kongresszus Granadában. 1973. szept. 3—8.
Ism.: Garas Klára. = MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, 22. 1973. 3. 291—292. p.
- The Budapest Gallery. Paintings in the Museum of Fine Arts. Bp. 1972, Corvina 292. p.
Ism.: — Studio International, 185. 1973. 953. 148. p.

Gerevich László

- Budapest története. Főszerk. Gerevich László. 1. köt. Írták: Nagy Tibor — Győrfy György — Gerevich László: Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Bp. 1973, Bp. Főv. Tanácsa. 439 p.
Ism.: — Th. Bogyay = Ungarn-Jahrbuch, 5. 1973. 284—285. p.
- Budapest művészete az Árpád-korban. = Budapest története. Főszerk. Gerevich László. 1. köt. Bp. 1973, Bp. Főv. Tanácsa. 351—401. p.
- Budapest története. Főszerk. Gerevich László. 2. köt. Szerk. Gerevich László — Kosáry Domokos. Írták: Kubinyi András — Gerevich László — Fekete Lajos — Nagy Lajos: Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Bp. 1973, Bp. Főv. Tanácsa. 469 p.
- Budapest művészete a későbbi középkorban a mohácsi vészig. = Budapest története. Főszerk. Gerevich László. 2. köt. Bp. 1973, Bp. Főv. Tanácsa. 241—334. p.
- Nyomozás egy csaknem ezeréves ügyben. Beszélgetés. Riporter: Hajduska István. = Magyar Nemzet, 29. 1973. 128. 9. p.
- The art of Buda and Pest in the Middle Ages. Bp. 1971, Akad. K. 146 p.
Ism.: — Bakay K. = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 14. 1973. 3—4. 409—411. p.
— Th. Bogyay = Kunstchronik, 26. 1973. 2. 51—55. p.
— Z. Smetánka = Památky Archeologické, 64. 1973. 164—166. p.
— Th. Bogyay = Südostforschungen, 32. 1973. 390—391. p.
— Radocsay D. = Acta Historiae Artium, 19. 1973. 1—2. 145—146. p.

- Villard de Honnecourt Magyarországon. (Művészettörténeti Értesítő, 20. 1971. 81—105. p.)
Ism.: — Š. Holčík = Archeologické Rozhledy, 25. 1973. 580. p.

Mátrai László

- Élmény és mű. 2. kiad. Bp. 1973, Gondolat. 224 p.
- Comenius and Hungary. Conference on Comenius at Budapest and Sárospatak. 23—26. Nov. 1970. Ed. by. Éva Földes and István Mészáros. Intr. László Mátrai. Bp. 1973, Akad. K. 177 p.
- Locke, John: Levél a vallási türelemről. Bev. Mátrai László. Bp. 1973, Akad. K. 131 p.
- Könyvtörténet, tudománytörténet, művelődéstörténet. = A magyarországi tudomány- és technikatörténet konferencia Bp. 1972. nov. 23—25. előadásainak anyagából. Bp. 1973, METESZ. 15—23. p.
- Vita a Nyugatról. Az 1972. ápr. 27-i Nyugat-konferencia alapján szerk. és sajtó alá rend. Kabdebó Lóránt. (Mátrai László hozzászólásával.) Bp. 1973, Petőfi Irod. Múz. 187—190. p.
- A modern filológiai kutatás és a könyvtári információs tevékenység. A modern filológia szakos könyvtárosok konferenciájának (Debrecen, 1971. aug. 24—26.) előadásai és vitája. [Mátrai László megnyitó előadásával.] Bp. 1973, KLTE. 3—7. p.
- Moravcsik Gyula. = Világosság, 14. 1973. 3. 175. p.
- Tudományos mítoszok. = Világosság, 14. 1973. 4. 195—198. p.
- The cultural legacy of the Austro-Hungarian Monarchy. = New Hungarian Quarterly, 14. 1973. 49. 133—142. p.
- A két világháború közötti korszak esztétikájáról. = Művészettörténeti Értesítő, 22. 1973. 2. 121—123. p.
- A köznevelési rendszer távlati fejlesztése. Interjú. = Köznevelés, 29. 1973. 41. 13—14. p.
- Beszéd Sylvester János sárvári emléktáblájának felavatásakor. = Életünk, 1973. 4. 342—343. p.
- [Petőfi Sándor születésének 150. évfordulója alkalmából tartott tudományos ülés (1973. máj. 16.) zárszava.] = MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei, 18. 1973. 2—4. 207. p.
- 500 éves a magyar könyvnyomtatás. 1473—1973. [Mátrai László bevezetőjével.] = Magyar Könyvszemle, 89. 1973. 3—4. 247—248. p.
- Filozófiai világkongresszus Várnában. Beszélgetés Mátrai László akadémikussal. Riporter: Kovács Dénes. = Népszabadság, 31. 1973. 216. 6. p.
- Az olvasás-„krízis” bölcselétéhez. [Várnában 1973. szeptember 17—22. között megtartott XV. filozófiai világkongresszuson elhangzott előadás.] = Magyar Hírlap, 6. 1973. 261. mell. 1. p.

Mérei Gyula

- Nyugatnémet történészek az ún. keleti szerződés mellett. = Magyar Tudomány, 18. 1973. 2. 74—83. p.
- Az Akadémia új levelező tagjai. „Az Akadémia egyik feladata lehetne, hogy az eddiginél is jobban koordinálja a történeti kutatómunkát.” = Magyar Tudomány, 18. 1973. 12. 814—817. p.
- A magyar polgári pártok programjai 1867—1918. Bp. 1971, Akad. K. 383 p.
Ism.: — Szász Z. = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 19. 1973. 3—4. 455—457. p.
— Dolmányos J. = Századok, 107. 1973. 5—6. 1249. p.
— B. A. Tóth = Südost-Forschungen, 32. 1973. 386—388. p.
- [Andics Erzsébet: Metternich und die Frage Ungarns. Bp. 1973, Akad. K. 513 p. 10 t. c. mű ismertetése.] = Valóság, 16. 1973. 12. 111—113. p.
- Munkásmozgalomtörténeti lexikon. [Szerk. Vass Henrik, Bassa Endre stb. Bp. 1972, Kossuth K. 637 p. c. mű ismertetése.] = Párttörténeti Közlemények, 19. 1973. 2. 209—214. p.

Mócsy András

- Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior. Bp. 1970, Akad. K. 284 p.
Ism.: — Szilágyi M. = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica, 14. 1973. 343—346. p.
— R-M. Swoboda = Gnomon, 45. 1973. 8. 788—793. p.
- Die römischen Steindenkmäler von Savaria. Hrsg. András Mócsy und Tihamér Szentlélek. Bp. 1971, Akad. K. 144 p.
Ism.: — Gáspár D. = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 25. 1973. 1—2. 217—218. p.
— A. Hejna = Památky Archeologické, 64. 1973. 487—488. p.
— Ju. K. Kolosovszkaja = Vesztnik Drevnej Isztorii, 1973. 1(123). 221—223. p.
- Róma alattvalója. = Évezredek hétköznapijai. Szerk. Szombathy Viktor. Bp. 1973, Panoráma. 96—140. p.
- Zur Geschichte Pannoniens in der Römerzeit. = Die Römer an der Donau Noricum und Pannonien. Landesausstellung. 25—28. Oktober 1973. Wien, 1973, Niederöst. Landesmus. 31—44. p.
- Pannonia-Forschung. 1969—1972. = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 25. 1973. 3—4. 375—403. p.
- Az Akadémia új levelező tagjai. „A tudományos-technikai forradalom

- a régészet beláthatatlan módszerbeli gazdagodásának lehetőségét villantotta fel.” = Magyar Tudomány, 18. 1973. 9. 587—589. p.
- A római-barbár szomszédság utolsó évszázada Magyarország területén. = Kecskeméti Katona József Múzeum Évkönyve, 1. 1973. 83—102. p.
- J. Klemenc — V. Kolšek — P. Petru: Antične Grobnice v Šempetru. Ljubljana, 1972, Mus. Nat. 87 p. 77 t. [c. mű ismertetése.] = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 25. 1973. 3—4. 430—431. p.

Nemes Dezső

- History of the revolutionary workers movement in Hungary. 1944—1962. Ed. by Dezső Nemes, Bp. 1973, Corvina. 387 p.
- A Magyarországi Szociáldemokrata Párt választójogi harca 1911—1913-ban. = Párttörténeti Közlemények, 19. 1973. 1. 3—61. p.
- A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az első világháború. = Párttörténeti Közlemények, 19. 1973. 3. 19—78. p.
- Az imperialista háború támogatásának ideológiája és taktikája az MSZDP-ben a háború első évében. = Párttörténeti Közlemények, 19. 1973. 4. 5—46. p.
- A Kommunista Kiáltványról. = Társadalmi Szemle, 28. 1973. 4. 3—6. p.
- Az MKP és az SzDP egyesülése. = Társadalmi Szemle, 28. 1973. 6. 11—23. p.
- A Szovjet állam 50 éves évfordulója. [50 éves a Szovjetunió c. ünnepi ülés megnyitója. 1972. december 15.] = MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, 22. 1973. 1—2. 1—6. p.

Pach Zsigmond Pál

- Corvées et travail salarié dans les exploitations seigneuriales de la Hongrie des XVIe et XVIIe siècles. = Paysannerie française, paysannerie hongroise XVIe—XXe siècles. Publ. sous la dir. de Béla Köpeczi et Éva H. Balázs. Bp. 1973, Akad. K. 75—79. p.
- Favourable and unfavourable conditions for capitalist growth: the shift of international trade routes in the XVth to XVIIth centuries. = Fourth International Conference of Economic History. Ed. by F. C. Lane. Paris — La Haye, 1973. 53—68. p.
- Fronarbeit und Lohnarbeit in der ungarischen Gutswirtschaft im XVI—XVII. Jahrhundert. = Mélanges à l'honneur de Marian Małowist. Warszawa, 1973. 247—256. p.
- Egy évszázados történeiszvitáról: áthaladt-e a levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon? = Századok, 106. 1973. 4—5. 849—891. p.

- Hozzászólás Király István: Hazafiság és internacionalizmus c. előadásához. = Magyar Tudomány, 18. 1973. 7—8. 505—507. p.
- Nemzeti kérdés a mai történetírásban. = Népszabadság, 31. 1973. 51. 6—7. p.
- Chilei memento. = Népszabadság, 31. 1973. 234. 6—7. p.
- Ötnegyed évszázad távlatából. = Népszabadság, 31. 1973. 294. mell. 3. p.
- Die nationale Frage in der heutigen Geschichtsschreibung. = Budapesti Rundschau, 7. 1973. 12. 1. p.

Székely György

- Bizánc és a Nyugat érintkezései. = Antik Tanulmányok, 20. 1973. 1. 44—53. p.
- Wandlungen in Deutschland im Leben Cranachs. = Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae, 19. 1973. 3—4. 231—249. p.
- Németország változásai Cranach életútján. = Századok, 107. 1973. 2. 303—328. p.
- A sevillai Janus Pannonius-kódexhez. = Századok, 107. 1973. 3. 710—712. p.
- In memoriam Gyula Moravcsik. = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica, 14. 1973. 359—364. p.
- Die Rolle von mittelalterlichen Handwerkerberufen bei der Herausbildung eines ungarischen Familiennamentyps. = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica, 4. 1973. 13—28. p.
- Emlékezés Márki Sándor történész munkásságára. = Békési Élet, 8. 1973. 3. 501—509. p.
- A magyar könyv a XVII. század elején. Benda Kálmán, Székely György, Gyenis Vilmos hozzászólásával. = Magyar Könyvszemle, 89. 1973. 3—4. 315—331. p.
- A reformáció és a nyomdászat Magyarországon. Benda Kálmán, Székely György hozzászólásával. = Magyar Könyvszemle, 89. 1973. 3—4. 270—289. p.
A reformáció és a nyomdászat Magyarországon. Benda Kálmán, Székely György hozzászólásával. Bp. 1973, Akad. K. 270—289. lev. (Könyv.: Magyar Könyvszemle.) (Reneszánsz-füzetek 23.)
- Les conséquences démographiques de la domination ottomane. = Paysannerie française, paysannerie hongroise XVIe—XXe siècles. Publ. sous la dir. de Béla Köpeczi et Éva H. Balázs. Bp. 1973, Akad. K. 99—101. p.

- Les voies histriques de l'établissement du féodalisme et les variantes de la société médiévale. = XIII Nezsduarodnűj Kongresszsz Isztoricseszkih Nauk. Dokladű Kongresszsza. Tom.1. Csaszt 4. Moszkva, 1973, 48—74. p.
- Les facteurs économiques et politiques dans les rapports de la Hongrie et de Venise à l'époque de Sigismond. (Venezia e Ungheria nel Rinascimento. A cura di Vittore Branca. Firenze. 1973. Olschki. 37—51. p.)
Ism.:— J. J. = Československý Časopis Histirický, 21. 1973. 4. 607—608. p.
- Budapesti szabványosítás-történeti mozaik. = Kohó- és Gépipari Szabványosítás, 10. 1973. 1. 37—38. p.
- Fakultät, Kollegium, Akademische Nation — Zusammenhänge in der Geschichte der mitteleuropäischen Universitäten des XIV. und XV. Jahrhunderts. (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica, 13. 1972. 17—18. p.)
Ism.: — J. Spěvāček = Československý Časopis Historický, 21. 1973. 4. 606—607. p.

Szigeti József

- Nicolai Hartmann „Esztétikájáról.” [N. Hartmann: Ästhetik. Berlin, 1953, Walter de Gruyter.] = Magyar Filozófiai Szemle, 17. 1973. 5—6. 549—584. p.
- A tudományos-technikai forradalom és a nemzetközi ideológiai harc közötti összefüggések. = Tudományos-technikai forradalom és a társadalmi élet kölcsönhatásai. Tudományos ülősszak 1972. április 18. Bp. 1973, ELTE. 231 p.

Recenziók

VARGA ENDRE: A KIRÁLYI CURIA 1780—1850

(Akadémiai Kiadó, Bp. 1974.)

A szerző monográfiájában a feudális-kori magyar jogszolgáltatás legfelső fórumának, a királyi curiának legmozgalmasabb korszakát dolgozta fel. E munkát rajta kívül senki nem tudta volna ilyen mélységig lemenően és ilyen színvonalasan elvégezni, mivel több évtizeden keresztül a curia levéltárának gondozója és buzgó kutatója volt. Munkájának páratlan értéke éppen abban rejlik, hogy az eddig kevesek által ismert elsődleges forrásokra, levéltári anyagra épül. Ez azonban e rendkívül tanulságos és értékes munka létrejöttének csupán egyik feltétele. A szubjektív feltétel magának, Varga Endrének a személye, aki — amellet, hogy az említett levéltári anyagot kitűnően ismerte — a késői feudáliskori jogtörténet egyik legkiválóbb hazai ismerője is volt. Szakismerete mellett páratlan rendszeretetének is nagy szerepe volt abban, hogy munkája ilyen kitűnően sikerült. A monográfiához összegyűjtött anyagot lelkiismeretesen, a töle megszokott körültekintéssel és pontossággal foglalta rendszerbe, és azt az ugyancsak töle megszokott igényes stílusban írta meg. Sajnos, a sors nem engedte meg, hogy munkájának végső eredményét, e kitűnő mű nyomtatott formában való megjelenését megérhesse, amellyel hivatalos jogtörténeti irodalmunkat jelentős mértékben gazdagította.

Varga Endre ismeretekben gazdag életének főműve ez a könyv. Élethűen és közérthetően rajzolta meg benne a társadalmi fejlődésből adódó azon változásokat, amelyek a józsefi korszak és a reformkor évtizedeiben a jogszolgáltatás legfelső szintjén hazánkban végbementek. Munkáját nehezítette az a körülmény, hogy a belső társadalmi fejlődésen kívül külső, Ausztria és az örökös tartományok fejlettebb gazdasági viszonyaiból adódó behatásokat is figyelembe kellett vennie, értékelnie. A szerzőnek azonban sikerült ebben az útvesztőben is kiigazodnia és az események menetét és okait tárgyilagosan megrajzolni.

Varga Endre nagy szakértelemmel és kritikai elemzéssel különösen a Justitia — Josephina korszakát veszi bonckés alá, bemutatva annak haladó elemeit, de nem hallgatja el azokat a negatív vonásokat sem, amelyek II. József jogszolgáltatási reformját anakronisztikussá tették. Kimutatja, hogy a feudális jogi felelőtlenség nem felelt meg a társadalmi fejlődés akkori állapotának, így nem is lehetett hosszú életű, és a császár uralkodásának végén el kellett buknia. A szerző megállapításaihoz azonban az is kitűnik, hogy a kérészéletű reform bevezetése mégsem volt egészen hiábavaló, és nem tűnt el nyomtalanul, mivel annak egyes haladó vonásai (a bűnperek fellebbezhetősége, a protestánsok válópereinek világi bíróságok hatáskörében hagyása stb.) a jogi „restauráció” korszakában is megmaradtak.

A Justitia — Josephina rövid korszakának részletes elemzése mellett ugyanolyan részletességgel mutatja be a szerző a feudalizmus további hat évtizede bírósági szervezetének fejlődését, a hatáskör és illetékesség vonatkozásában bekövetkezett változásokat, a királyi curia, mint legfelsőbb bíróság viszonyát a dicastériumokhoz és az alsóbb fokú bíróságokhoz. Részletesen elemzi a curia ügyvitelét, személyi állományának társadalmi összetételét, végül pedig olyan élő képet ad a feudális perjegről, amely gazdag és színvonalas tényanyaga révén a jogi területen működő szakemberek és a fiatal jogásznemzedék számára e művet pótolhatatlan kézikönyvvé avatja.

A mondottakon kívül a mű igen nagy pozitívuma, hogy a szerző fontosabb megállapításait — csaknem minden esetben — levéltári forrásokra épülő, bőséges jegyzetanyaggal támasztja alá. Varga Endre, aki csaknem félévszázadon át dolgozott a curiai levéltár anyagában, mint ennek az anyagnak a legjobb ismerője és „vérbeli” levéltáros, könyvében is különös gondot és szeretettel foglalkozik a curiai levéltár történetével, az egyes állagok és sorozatok létrejöttének körülményeivel.

A művel kapcsolatban csupán kisebb, annak tudományos értékét nem érintő, elsősorban bizonyos kérdéseket megmagyarázó, esetleges félreértéseket megelőzni kívánó észrevételek tehetők. Bizonyos, hogy a néhol előforduló elírásokat a korrektúra munkái során maga a szerző kijavította volna, de — sajnos — erre már nem volt alkalma.

A munka szerint „Skerlec és Kéler kihagyása minden bizonnyal II. Lipótnak a nemesség lecsendesítésére szánt gesztusai közé tartozott.” (82. l. 144. sz. jegyzet) Ehhez a megállapításhoz még hozzá lehetne tenni, hogy az ilyen gesztusokért Lipót bőséges kárpótlást kapott. Mint ismeretes, a Habsburgok ekkor azt is elérték, hogy Magyarország nádori székébe Sándor Lipót főherceg, a dinasztia egyik tagja került és e legmagasabb méltóságot azontúl egészen a feudális kor szak megszűnéséig Habsburg főhercegek (József, majd István) viselték.

A szerző megállapítja, hogy polgári ügyekben a peres felek túlnyomó többsége nemes volt, a büntető perek vádlottainak nagy többsége viszont jobbágy és városi plebejus vagy bocskoros nemes. E megállapításnál nem lett volna érdektelen utalni arra, hogy: egyfelől a polgári peres felek túlnyomó többsége azért volt nemes, mivel az ilyen perek tárgyaival (földbirtok, egyéb ingatlan, pénz stb.) elsősorban a nemesi osztály tagjai rendelkeztek, másfelől a curia is ennek az osztálynak a bírósága volt. A büntető pereknél — a szerző által említett okon kívül — a nemesek csekély számát az is magyarázza, hogy — jöllehet hazánkban elég sok volt a nemes — számukat tekintve az összlakosságnak mégiscsak egy kis hányadát alkották. Továbbá a nemeseknek a büntető perekben való relatív, számarányuknál is jóval kisebb részvételének az oka az volt, — ezzel a mű más vonatkozásában, a királyi tábla hatáskörével kapcsolatban a szerző maga is foglalkozik — hogy ti. az ún. táblai perek jelentős részét kitevő nagyobb hatalmaskodási ügyek (*actus majoris potentiae*) nem tartoztak a büntető perek közé, jöllehet a bennük szereplő birtokos nemesek és főnemesek sokkal súlyosabb bűncselekményeket (vetések elpusztítása, épületek felgyújtása, jobbágyok elhurcolása, nemesek vagy jobbágyok megsebesítése, megölése, állatok elhajtása stb.) követtek el, mint esetleg a büntető perbe fogott közrendű emberek jórésze.

A munka gr. Zichy Károlyt is azok között szerepelteti, (89. l.), akik közvetlenül a tárnokmesteri méltóságból léptek elő országbíróvá, és az előlépésnek 1788-ban kellett megtörténnie. Zichy azonban akkor nem lehetett tárnokmester, mivel e tisztséget 1786 végétől 1789 tavaszáig Jankovich Antal töltötte be. (II. József uralkodása alatt egyébként nem Zichy Károly, hanem Csáky János és Niczky Kristóf tárnokmesterek léptek elő országbírókká, előbbi 1783 augusztusában, utóbbi pedig 1786 decemberében.)

E monográfia kapcsán érdemes felhívni a történetírás — elsősorban az örvendetes módon egyre inkább fellendülőben levő helytörténetírás — művelőinek a figyelmét a Curiai levéltár anyagának rendkívüli forrásértékére. Különösen az ún. táblai perek (*Processus tabulares*) tartalmaznak értékes adatokat. Egy-egy község története szempontjából igen jelentősek az ottani volt földbirtokos családok között sokszor évtizedekig elhúzódott birtokperек különböző típusai (osztályos, örökösödési, zálogváltó stb. perek), amelyek sok esetben az illető helység földesurának vagy földesurainak a kicserélődését vonták maguk után. Ennél is értékesebbek az ilyen perekhez kapcsolódó kihallgatási jegyzőkönyvek, amelyek a tanúként szereplő helybeli idős jobbágyok vagy bocskoros nemesek vallomásait rögzítik. Ezek az idős emberek a saját emlékezetük alapján, de olykor apjukra, nagyapjukra vagy dédapjukra hivatkozva mondják el, hogy hol volt a falu határában nádas, mocsár, száraz- vagy vízimalom, serfőző, deszkametsző, kik voltak régebben a bizonyos dűlők tulajdonosai, hány nyomásos gazdálkodás uralkodott stb. A perekhez kapcsolódó, a felek által becsatolt különféle oklevélmásolatok, olykor kéziratos térképek, vagyonleltárak, urbáriumok, jobbágyösszeírások stb. történetírásunknak ma még alig kiaknázott gazdag forrásai. Ezért a Curiai levéltár anyagát nemcsak a feudális kor hivatal- és jogtörténetével foglalkozók, de a gazdaságtörténészek és a helytörténetírás művelői sem hagyhatják figyelmen kívül.

Veres Miklós

KENDE ZSIGMOND: A GALILEI-KÖR MEGALAKULÁSA

(Akadémiai Kiadó, Bp. 1974)

Kende Zsigmond könyve valóságos reveláció. A szerző a magyarországi polgári radikalizmus több évtizedes politikai küzdelmének, a citoyen-eszme XX. századi, periodikus gyakorisággal megtiport tanainak egyik utolsó autentikus képviselője volt. Ez az autenticizmus reprezentálhatja talán legjellemzőbben Kende Zsigmond visszaemlékezéseit. Az életmű közismert morális kompaktitása pedig olyan személyes hitelt biztosít Kendének, hogy művének legszubjektívebb sőt néhol kifejezetten autobiografív passzusait is hajlandók vagyunk magától értetődően történetirői produktumnak tekinteni. Mindamellett talán jogunk van arra, hogy pusztán tematikus okoktól indíttatva is különleges fontosságot tulajdonítsunk Kende munkájának. Maga a tárgy, a feldolgozott történeti anyag értéke és érdekessége is önmagáért árulkodik: egyrészt a meglehetősen szerény számú vonatkozó feldolgozások ismeretében nem túlzás „hézagpótló” jelentőségről beszélnünk, másrészt úgy tűnik, hogy a történelmi távlat, a kínáló retrospektív optika birtokában egészen sajátosan induktív, további vizsgálódásokat provokáló attitűddel rendelkezik, amelynek szándékolt mivolta a szöveg-kontextusok egyszerű vizsgálatából is világosan áll előtűnk (pl.: „A Galilei-Kör története. Szinopszis”-fejezet stb.). A szerző módszere rendkívül differenciált, szinte a tárgyhoz és „műfaj”-hoz mérten az egyetlen adekvát megoldást felmutató: mint memoár jelenik meg, de az emlékirat-forma inkább külsőség, mondhatnánk írói inkognitó csupán, amely emelkedettebb célkitűzést takar: a szubjektív beszámoló „confessio”-it van hivatva a történeti dokumentativitás precizitásával egységbe fogni, a kettő széjjelválaszthatatlan közegét kimunkálva történészi szintézist létrehozni. E szintézis következménye azután, hogy a Galilei-kör megalakulásának hiteles feldolgozásán-ismertetésén — azaz a munka eredeti célkitűzésén — messze túlhaladó, jóval szélesebb spektrumban mozgó, a korszak más, adott vonatkozásban periferikusnak tűnő mozzanataira is odafigyelő szinte teljes képet tud adni. Kende könyve ugyanis nem elégszik meg a Galilei-kör születése történeti leírásával, hanem kimondva-kimondatlanul arra vállalkozik, hogy bemutassa a polgári reformnemzedék genezisének és szuverén társadalmi-politikai tényezővé való kifejlődésének folyamatát, — legalábbis a processzus fő csomópontjainak kiragadásával és érintőleges elemzésével, hogy azután a szorosabb értelemben vett tárgy analízise szervesen beleágyazódjék ebbe a közegbe. A kiindulópont a millenáris Magyarország iskolai körülményeit feldolgozó fejezetek („Az iskolai és politikai légkör a századforduló idején”; „Az útkeresés”) utalnak leginkább az élettrajzi mozzanatok jelenlétére, de a történeti anyag domináns volta már itt is félreismerhetetlen. A századforduló mindennapi életéről rajzolt plasztikus kép mozaikjai tűnnek az olvasó elé, különös tekintettel a mileneumi atmoszférának a gyermeki világképet sovíniszta koloritokkal deformáló hatásaira. A századeleji progresszió prominenseinek „tablóképein” túlmenően a demokratikus polgáriság intellektuel-tömörülései is megjelennek (Huszadik Század, Társadalomtudományi Társaság) — mégpedig a mai olvasó számára szokatlanul inspiratív módon, minden utólagos projekciótól mentesen: a kortárs szemüvegén keresztül. Az anyag feldolgozásának ilyen módja — eltekintve a IV.—V. fejezettől, ahol a galileisták szellemi arculatát hangsúlyozott distanciával kezeli a szerző, — kettős síkban lesz egyformán informatív. Egyik oldalon hitelesen dokumentálja a „tárgyat”, azaz a vizsgált eseményt, másik oldalon ugyanígy a vizsgálódó személyt, az alanyt is bemutatja, a visszaemlékező hajdani énjét, viszonyát az adott környezethez. E „kettős tárgykezelés” hallatlan információ-potenciálja, és e módszer különösen sokrétű árnyalási adottságai minden további nélkül beláthatóak. Ez ad alkalmat Kendének arra, hogy ugyanazon tárgyról saját, időben differenciált és módosult véleményein kívül a kortárs-álláspontok egész sorozatát felvillantssa, sőt arra is, hogy némelyekre — akár aktuálisan, akár „post factum” — kritikailag reflektáljon. Van néhány egészen konkrét epizód (pl. a Pikler professzor ellen szervezett reakciós intézkedések korösszevándóztott jövődől gelileisták megismerkedése stb.) amelynek bemutatásával rendkívül jellemző és kevésbé ismert információk birtokába juttat a szerző, de talánunk egészen egyszerű, a memoár-irodalom hagyományos stílusában megírt „lineáris” esemény-

feldolgozást is (Ilyen pl. a Galilei-kör megalakulását közvetlenül megelőző események leírása, a „Kör” szervezeti működése stb.). A IV. fejezet („Az alapító nemzedék szellemi felkészültsége”) elsősorban arról tudósít, hogy a galileisták milyen szintű és típusú műveltség birtokosaiként kezdték meg kollektív tevékenységüket. Am ez a fejezet is túlnövi saját kereteit, hiszen az egyébként rendkívüli forrásértékkel rendelkező olvasmányfelsorolás nyilvánvalóan nem kizárólag a „Kör”-höz tartozók standard művelődési anyagát mutatja be, hanem egyszersmind a huszas–harmincas évek radikális értelmiségi- és szociáldemokrata szemináriumokon művelté lett szervezett munkás-csoportok olvasmányait is. Az V. fejezet („Az alapító nemzedék világnézeti és erkölcsi arculata”) egyetlen önvizsgálat, önkritika, amelyben a galileisták nézeteit fél-évszázados „csillagtávolból” szemlélő szerző arra keresi a választ, hogy az az eszme-konglomerátum (rendszernek nehéz lenne nevezni), amelyet sajátjuknak vallottak, mennyire felelt érvényes módon a magyar valóságra, mennyiben volt illuzórikus, mennyiben volt naiv, eklektikus stb... Kende finom eszközökkel elemzi a pozitívista szociológia, a materializmus és Ady költészetéből összeálló „triászt”, amely e nézeteknek alapjaiként szolgáltak, és amelyet az ortodox racionalizmus szinte már vakbuzgó krédója tartott össze. Értékelő analízist ad a fiatal társadalomtudósok naturalizáló szemléletének kialakulásáról, a felvilágosodás tradicionális érvelési apparátusát újramozgató rigorózus antiklerikalizmusukról, politikai és morális hitvallásukról stb. Az utolsó, a VI. fejezet („Ady Endre és a Galilei-kör”) gazdagon illusztrált értékes része a műnek.

A posztumusz alkotás végleges formába öntése Hanák Péter és Litván György szerkesztői munkájának köszönhető. Hanák Péter bevezető tanulmánya nagyszerűen egészíti ki Kende Zsigmond korhű emlékezéseit.

Varga F. János

Printed in Hungary

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Agócs András

A kézirat nyomdába érkezett: 1975. IX. 2. — Terjedelem: 12,6 (A/5) ív

76.2249 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ára: 27,— Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAKOK

Tudományos emlékülés Lukács György születésének 90. évfordulója alkalmából	3
Tudományos emlékülés a Magyar Tudományos Akadémia megalapításának 150. évfordulója alkalmából	57
Beszámoló a Magyar—Német Történész Vegyesbizottság 1974. évi tevékenységéről . . .	119
A II. osztály akadémikusainak 1973. évi publikációs jegyzéke	125
Recenziók	135

Megjelent: 1976. II. 26

Index: 26.502

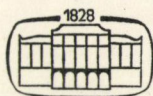
A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

SZERKESZTI
MÁTRAI LÁSZLÓ

XXV. KÖTET

2—3. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1976

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

Szerkeszti:

MÁTRAI LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő:

STIER MIKLÓS

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., MÜNNICH FERENC U. 7.

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia II. Osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a filozófiai és történeti tudományok (filozófia, történelem, régészet, művészet-történet, pedagógia és pszichológia) köréből. Évenként általában három füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
1361 Budapest V., Münnich Ferenc u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

A Közlemények előfizetési ára 40 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (1363 Bp. V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488). Külföldön terjeszti a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat, H—1389 Budapest, Postafiók 149.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Archaeologica*
2. *Acta Historiae Artium*
3. *Acta Historica*

Acta Archaeologica szerkesztősége: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest, ELTE, Művészettörténeti Tanszék,
1052 Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historica szerkesztősége: 1014 Budapest I., Úri utca 51—53.

Tudományos előadások

SZÉCHENYI ÉS AZ ALDUNA-SZABÁLYOZÁS 1830—1832-BEN*

PACH ZSIGMOND PÁL

A középkori Levante-kereskedelemről szóló történetírás jó két évszázados, fordulatokkal teljes történetében sajátos helyet foglal el a múlt század első felének tirolai—osztrák historikusa, *Joseph von Hormayr*. A nagy becsvágyú ifjú báró, akit számos vonatkozás kapcsolt a korabeli magyar szellemi élethez is,¹ mint történész és politikus 1807 körül a Napóleon-ellenes „ausztriai nemzeteszme” ébresztőjeként vált ismertté;² ennek a tevékenységének utórezgése volt, hogy Napóleon kívánságára Metternich 1813-ban Magyarországon internáltatta.³ A körülmények változtával nemsokára folytathatta ugyan történetírói és publicisztikai tevékenységét a császárvárosban — *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* című folyóiratában magyar szerzők, többek között Berzeviczy Gergely írásait is megjelentette⁴ —, de Metternichkel végleg összekülönbözve és az udvar kegyeiből kiesve, 1828-ban áttelepült Bajorországba, s itt lépett külügyi szolgálatba.⁵

Hormayr felfogása ekkorra nemcsak a politikában, hanem a történetírásban, ezen belül a középkori kereskedelem-történet dolgában is nagyot változott. A levantei kereskedelem közvetítésének kérdése körül hevesen zajló vitában 1807-ben még nem foglalt állást, de az eltérő nézetek szembesítéséből azt a következtetést vont le, hogy az *Itália és Németország közötti* középkori forgalom tüzetes vizsgálata nyújtja a kérdés megoldásának kulcsát.⁶ 1841. évi

* Az előadás a Magyar Tudományos Akadémián a Filozófiai és Történettudományok Osztályának és a Magyar Történelmi Társulatnak 1975. június 20-i ülésén hangzott el.

¹ Kunczer Gy., *Hormayr és az egykorú magyar irodalom*, Pécs, 1928.

² A. Robert, *L’Idée nationale autrichienne et les guerres de Napoléon. L’Apostolat du baron Hormayr et le salon de Caroline Pichler*, Paris, 1933.

³ Munkácsi fogságára: Váczy J., *Kazinczy Ferenc levelezése* (= KL), XV, Bp., 1905. 81. l.

⁴ G. v. Berzevitz, *Vom dem nordischen Handel der österreichischen Monarchie, Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* (= AGHSK), VII. Jg., Nr. 157. Wien, 30. Dez. 1816, 651—654. l.; *Über die Beförderung des ungarischen Commerzes. Ein gedrängter deutscher Auszug aus der ungedruckten, lateinischen, im November 1809 geschriebenen Abhandlung des Herrn G. v. Berzevitz, von Doctor der Philosophie C. G. Romy*, AGHSK, VIII. Jg., Nr. 45—46, Wien, 14—16. April 1817, 185—186. l.

⁵ Élesen Metternich-ellenes politikai pamfletja csak Metternich bukása és a szerző halála után jelenhetett meg nyomtatásban: *Kaiser Franz und Metternich. Ein nachgelassenes Fragment*, Leipzig, 1848.

⁶ J. v. Hormayr, *Historische Bruchstücke über das tyrolische Strassenwesen und den Transitohandel dieses Landes, Historisch-statistisches Archiv für Süddeutschland*, I, Frankfurt-Leipzig, 1807, 226—227. l.

munkájában,⁷ majd 1846. évi tanulmányában viszont már a középkori „*Donauhandel*” tézisének hívévé vált. A német historikusok közül Heeren és Hüllmann nyomdokába lépve,⁸ a magyar szerzők közül Berzeviczy és Wersak véleményéhez közeledve,⁹ amellet szállt síkra, hogy a Duna vonalán: „a Konstantinápolyból Németországba vezető tranzitkereskedelem főútján” került a levantei cikkek nagy része a középkori Európába.¹⁰ Hormayr így mintegy személyében példázta a Levante-kereskedelem középkori útvonalainak megítélésében bekövetkezett első nagy historiográfiai fordulatot. A XVIII. század végéig hirdetett s többnyire a *tengeri* utánpótlást hangsúlyozó nézetekkel szemben, ekkor vált (a XIX. század java részére szólóan) olyan felfogás szinte közkeletűvé a történetírásban, amely szerint a XIII. század elejéig-közepéig — Vence és Genova levantei piaci hegemoniájának kibontakozásáig — a keleti luxusárakat Nyugat-Európa felé szállító távolsági kereskedelem *fő* vonala, a XIV—XV. században pedig — egészen Konstantinápoly török kézre kerüléig, illetőleg az Indiába vezető Afrika körüli tengeri út megnyitáig — a középkori világkereskedelem *egyik* fő vonala *sárazföldön*: a Dunán vagy a Duna mentén, Magyarországon haladt keresztül.¹¹

Hormayr utóbbi munkái egyben teljes közvetlenséggel világították meg azokat az *aktuális* indítékokat is, amelyek a középkori keleti kereskedelemnek ezt az új történelmi koncepcióját — a napóleoni korszak után ismét — fölötébb időszerrév tették. A kontinentális zárlat összeomlása óta, mi több: az Újvilág fölfedezése óta — fejtegette a szerző a *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* 1846-i évfolyamában megjelent tanulmányában — nem adódott még ígéretesebb pillanat „a közös német haza világforgalma számára”, mint a jelenben. A lehetőségek nemcsak északon kecsegtetik, a tengerpart folyamtorkolatainak és kikötőinek kihasználásával, „amaz áldásos porosz — német Zollverein” jóvoltából, — hanem délen is, a Duna vonalát követve, az oszmán uralmat lerázó Kelet felé. Nem kell különös éleselméjűség ahhoz —

⁷ J. v. Hormayr, *Fragmente über Deutschlands, insonderheit Bayerns Welthandel*, Bremen, 1841.

⁸ A. H. L. Heeren, *Versuch einer Entwicklung der Folgen der Kreuzzüge für Europa*, Göttingen, 1808; K. D. Hüllmann, *Geschichte des byzantinischen Handels bis zum Ende der Kreuzzüge*, Frankfurt an der Oder, 1808; K. D. Hüllmann, *Stadtwesen des Mittelalters*, I, *Kunstfleiss und Handel*, Bonn, 1826.

⁹ G. v. Berzevitz, *Ansicht des asiatisch-europäischen Welthandels nach dem jetzigen Zeitbedürfnis betrachtet*, Pesth, 1808; G. v. Berzevitz, *Die Erweiterung des nordischen Handels, dem hohen Wiener-Congress unterthänigst dargestellt*, Wien, 1814; W. A. Wersak, *Einige Bemerkungen über die Wichtigkeit des Handels auf der Donau, nach dem schwarzen Meere und über dieses hinaus, für das Königreich Ungarn und die übrigen erbländischen Provinzen, vorzüglich aber für die Kommerzialstadt Pesth*, Pesth, 1820.

¹⁰ *Der deutsche Handel nach dem Morgenlande und die freie Donau, Taschenbuch für die vaterländische Geschichte*, hrsg. von J. F. v. Hormayr, XXX. Jg. (NF XVII), Berlin, 1846, 262—263. l.

¹¹ Lásd tanulmányunkat: Egy évszázados történetészvitáról: áthaladt-e a levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon? *Századok*, 1972, 4—5. sz., 849—889. l.

fedte fel Hormayr a historiográfiai fordulat egyik fő motívumát —, hogy a török birodalom bomlásában, a *Kelet küszbönálló és elkerülhetetlen átalakulásában* meglássuk, Kolumbusz és Vasco da Gama felfedezésének »contre-coup«-ját, — azt a távlatot, hogy a viláfgorgalom ismét inkább keleti, mint nyugati lesz, s miként annyi századokon át, a török drinápolyi előretörése és Konstantinápoly eleste előtt, *újból inkább szárazföldön, mint tengeren* fog haladni, úgyhogy . . . az arab—perzsa, sőt a kínai—kelet-indiai kereskedelemnek megint a Fekete-tenger és a keleti Mediterráneum lesz a főszíntere”. Az ide vezető fő útvonal pedig természetesen a Duna; ezért kell a német keleti kereskedelemnek „*szabad Dunát*” nyernie, hogy méltóképpen érvényesülhessen — az angol üzletemberekkel szemben is, akiknek az érdeklődése utóbbi időben szemlátomást fölélenkült a dunai hajózás, Magyarország iránt — azokon „a kelet felé vezető új kereskedelmi utakon, amelyek voltaképpen nagyon is *régiek*.”¹²

1.

Azokat a gondolatokat, amelyeket 1841. és 1846. évi munkáiban fejtett ki, Hormayr — úgy látszik — már hosszabb ideje érlelte-melengette. Kiderül ez leveleiből, amelyeket jó másfél évtizeddel korábban, közvetlenül bajorországi áttelepülése után intézett — nem máshoz, mint *gróf Széchenyi Istvánhoz*.¹³

A Taschenbuch szerkesztőjeként kereste fel soraival a „magyar nemzeti művelődésben fordulatot hozó” férfiút 1829 áprilisában, és arcképét kérte — sok magyar vonatkozású anyagot is közlő — zsebkönyvének következő évfolyamába.¹⁴ Ez év nyarán személyesen is találkoztak; Széchenyi németországi utazása folyamán Münchenben Hormayrt is meglátogatta.¹⁵ Hazatérte után egy ideig folytatódott levelezésük; ekkor pendítette meg előtte a német historikus az aldunai terjeszkedés és kereskedelem témáját, jelenkori és történelmi vonatkozásaiban. „Önökre Magyarországon és különösen Pesten nyilván mély hatást gyakorolt a török birodalom mostani katasztrófája” — írta Széchenyinek 1829. szeptember 28-án,¹⁶ az 1828—29. évi orosz—török háború eseményeire és a két héttel korábban aláírt drinápolyi békeszerződésre célozva. Ebben a helyzetben — folytatta — Magyarországnak fel kellene lépnie egykori

¹² Hormayr, i. m. 258—261. l., 267—272. l.

¹³ Korábbi kapcsolatra: Viszota Gy., *Gróf Széchenyi István naplói* (=SzN), III, Bp., 1932, 50. l. (1826. május 3.)

¹⁴ L. Szabó v. Bártfa, Der Briefwechsel des Freiherrn Joseph Hormayr mit dem Grafen Stephan Széchenyi, *Ungarische Jahrbücher* (=UJ), XIII, Berlin—Leipzig, 1933, 141—143. l. — Széchenyi elhárító válaszát kiadta már Majláth B., *Gróf Széchenyi István levelei* (=SzL), I, Bp., 1889, 121—122. l.

¹⁵ Zichy A., *Gróf Széchenyi István naplói*, Bp., 1884, 204. l.: SzN, III, 353. l.

¹⁶ UJ, XIII, 143—144. l.

tartományainak („Avulsa”) visszaszerzéséért, az Alduna szabadságáért, terményeinek „két tengeren át” történő kiviteléért. Ez a kérdés, amelyben Magyarország kulcsszerepet tölt be — vitte tovább a fonalat 1829. december 19-i levelében —, „Bajor-, Sváb- és Frankföld szempontjából is elsőrendű jelentőségű”, hiszen „a Duna szabadsága, ami most oly közel áll a megvalósuláshoz..., ismét visszahozhatja azt a nagyszerű gazdagságot, amelyet Ulm, Augsburg, Nürnberg, Regensburg és Passau Konstantinápoly török kézre kerültéig élvezett.”¹⁷

Hogyan reagált Széchenyi a nagyosztrák birodalmi hazafiságról az össznémet nemzeteszemlére váltó — s számára emberileg sem rokonszenves¹⁸ — történész-politikus fejtegetéseire, válaszlevelei e részének hiányában pontosan nem tisztázható. Hormayr szeptemberi soraira november 5-én írt válaszában szövegét nem ismerjük. Hogy a decemberi levelet és Hormayr egy évvel később kelt újabb írását — amely ismét hangsúlyozta a Duna szabadságának „végtelen fontosságát” Bajorország szempontjából¹⁹ —, egyáltalán viszonozta-e, nem tudjuk. Mégis valószínűnek tekinthetjük: Széchenyi tartózkodó, elzárkózó magatartást tanúsított a Ferenc császár és Metternich szemében nagyonis *non grata* személyiség irányában, — hogy ne járjon úgy, mint a Taschenbuch legserényebb magyarországi munkatársa, báró Mednyánszky Alajos, aki (így hírlélték) éppen emiatt lett Bécsben kegyvesztetté.²⁰

Az azonban bizonyos, hogy Széchenyi maga is élénk figyelemmel kísérte az orosz—török háború előzményeit, menetét, kifejtését, s latolgatta a további eshetőségeket. Már 1827 legelején bejegyezte naplójába, hogy a néhány hónapja aláírt akkermani szerződéssel „Oroszországnak nagyobb a befolyása Havasalföldre, Moldvára és Szerbiára, mint a törököknek”.²¹ Amikor hírt vette az 1827. júliusi londoni egyezménynek, amelyet Oroszország, Anglia és Franciaország kötött a török ellen harcoló Görögország „megbékéltetéséről”, helyesen következtetett arra, hogy II. Mahmud szultán „nem fogadja el az ultimátumot”, de „még az összes papírok aláírása” sem oldhatná meg a török—görög ellentéteket.²² Az orosz—török háború előjeleiben „Mahmud tragédiáját”,

¹⁷ UJ, XIII, 144–145. l.

¹⁸ Zichy, i. m. 204. l.; SzN, III, 353. l.; IV, (1934), 230. l.

¹⁹ UJ, XIII, 144–146. l.

²⁰ SzN, III, 376. l. (1829. dec. 29.); vö. fentebb a 14. jegyzettel. — Elzárkózására vall az is, hogy amikor pár évvel később, 1833 decemberében Bajorországon át Váásrhelyi Pállal együtt Angliába utazott, és Münchenben éppen a dunai hajózás és szabályozás tárgyában folytatott több megbeszélést politikusokkal és szakemberekkel, — Hormayrt nem kereste fel: SzL, I, 343–345. l.; SzN, IV, 436–439. l.

²¹ SzN, III, 115. l. (1827. jan. 3.); és még egyszer: „Forget me not — 1827 Ackermann”: 136. l. (1827. febr. 28.) — Az 1826. október 6-i akkermani szerződésre: N. A. Szmirnov—N. A. Jerofejev—A. R. Joanniszjan—N. Sz. Nyifontov (szerk.), *Világtörténet*, VI, Bp., 1964, 281. l.

²² SzN, III, 179. l. (1827. okt. 9.); vö. 139. l. (1827. márc. 16.) — A török kormány csakugyan visszautasította a javaslatot; így került sor az 1827. október 20-i navarinói tengeri ütközetre, amelyben az egyesített orosz—angol—francia hajóraj az egyiptomi—török flottát megsemmisítette: Szmirnov stb. (szerk.), *Világtörténet*, VI, 143. l.

az 1828 tavaszán meginduló ellenségeskedésekben annak nyitányát látta, hogy a cári seregek hamarosan elérik Konstantinápolyt.²³ Mint a kortársakat általában, Széchenyit is meglepte az orosz hadműveletek elhúzódása, nehézsége 1828 nyarán.²⁴ A következő év augusztusában pedig, a katonai döntés megtörténte után, miként oly sokan Európában, ő is feltette a kérdést: „Die Russen gehen nach Constantinopel. Was wird die Folge seyn?”²⁵

Hiszen rendkívüli kihatásának látszó eseményekről volt szó: olyanokról, amelyek a nemzetközi közvéleményben mintegy az 1774-i kücsük-kajnardzsi és az 1807. évi tilsiti békeszerződéshez hasonló pszichózist keltettek. Úgy tűnt szinte karnyújtási közelségbe került, hogy „eljő a Porta széthullásának nagy eseménye” (miként egykor Kaunitz kancellár fogalmazta Kücsük-Kajnardzsi után),²⁶ — „hacsak az európai hatalmak féltékenysége azt nem tartja fenn” (ahogy annak idején Berzeviczy Gergely fejezte ki Tilsit után).²⁷ S ha — jórészt éppen „az európai hatalmak féltékenysége” miatt²⁸ — nem is került sor a cári csapatok bevonulására Konstantinápolyba, a drinápolyi békekötéssel mégis realitássá vált az ottomán birodalom bomlásának újabb nagymérvű előrehaladása. Az 1829. szeptember 14-én aláírt szerződés a Kaukázus fekete-tengeri partvidékét a Kubán torkolatától a Poti melletti Szent Miklós-erdőig Oroszország birtokába juttatta; az orosz–török határt Európában a Prut folyó vonalán állapította meg, egészen addig a pontig, ahol a Prut a Dunába ömlik; s a már az 1812. évi bukaresti békében megszerzett Besszarábián kívül, a Duna torkolatvidékét is Oroszországhoz csatolta. Moldva és Havasalföld a török birodalom része maradt ugyan, de megtartotta belső autonómiáját, átmenetileg Kiszeljov orosz tábornok kormányzatával s a cári csapatok állomásozásával. A török ellen felkelések sorát vívott Szerbia, a békeszerződés közvetlen következményeként, 1830-ban, Obrenovics Milos fejedelemsége alatt belkormányzati önállóságot kapott, de továbbra is a Portától való függőségben, az oszmán állam keretei között. A szabadságharcával a haladás hívei között Európa-szerte oly sok rokonszenvet kiváltó Görögország viszont teljes függetlenséget nyert. Végül a Porta elismerte a dunai kereskedelem szabadságát, az orosz kereskedelmi hajók áthaladásának jogát a tengerszorosokon.²⁹

Az orosz–török háború fejleményeinek és kimenetelének a hatása érződik a Hitel szövegén is, amelynek írását Széchenyi éppen 1828 első hónapjai-

²³ SzN, III, 187. l. (1827. dec. 31.); 211–212. l. (1828. jún. 23.)

²⁴ SzN, III, 250, 257. l. (1828. aug. 30., szept. 15.)

²⁵ SzN, III, 345. l. (1829. aug. 26.)

²⁶ Idézi A. Beer, *Die orientalische Politik Österreichs seit 1774*, Prag-Leipzig, 1883, 32. l.

²⁷ Berzevitz, i. m. 1808, 35. l.

²⁸ A diplomáciatörténeti részletekre: P. Renouvin, *Le XIXe siècle, I, De 1815 à 1871*, Histoire des relations internationales, V, Paris, 1954, 105–107. l.; Beer, i. m. 357–386. l.

²⁹ Szmirnov stb. (szerk.), *Világtörténet*, VI, 96–98, 141–144, 281–283. l.; Renouvin, i. m. 107–108. l.; A. Őtetea–D. Prodan–M. Berza, *Istoria României*, III, București, 1964, 924–931. l.

ban kezdte, és 1829 végén, 1830 legelején fejezte be.³⁰ A „tudományos emberfő mennyiség”-ről szóló híres passzusának egyik példáját éppen innen merítette. „Nézzük a történeteket a *Duna folyta körül 1828 és aztán 1829-ben*. Nem a sok katona vívja ki a csatát diadallal, hanem a tábornok által jól elkészült s bölcsességgel vezetett bajnok”³¹ — írta (az 1828 tavaszától hosszan elhúzódó, hibát hibára halmozó orosz hadműveletek után) Geismar tábornok 1828. szeptember végi kalefati ellentámadására, majd Gíbits 1829. július 11-i Sumla körüli áttörésére, Drinápoly augusztus 20-i bevételére, Konstantinápoly veszélyeztetésére utalva.³² De következtetéseket vont le az eseményekből közvetlen tárgyára: a honi gazdasági reformjára is. Ebben leli magyarázatát, hogy a „Magyarországnak kereskedése nincs” című szakaszban Széchenyi nemcsak az általa kedvelt „dialektikus tárgyalási módot”³³ követte (vagyis olyan felépítést, amely előbb felsorakoztatja a tárgyra vonatkozó közkeletű nézeteket, hogy utóbb cáfolja azokat), hanem *tényleges* hangsúlyváltoztatást tett a Duna világkereskedelmi jelentőségének megítélésében. A szakasz *korábbi* pontján, a „Geographiai helyzetünk” címszó alatt ezt olvassuk: „Kikötőhelyünk csak három van [ti. Fiume, Buccari és Porto Re], s azokhoz is igen bajos jutni. Ha pedig elértük, nem legjobbak... *Dunánknak sem vehetjük nagy hasznát*, mert miránk nézve visszásan foly, kedvünkért megfordulni nem fog, torkolatjánál pedig nem mienk, hanem másé!³⁴ Többi folyóinkkal is, amelyek a Dunába szakadnak, szintúgy vagyunk. Úgy hogy belső összeköttetésen kívül kereskedésre nézve folyóink természetes haszna igen csekély, mert csak azon portékát lehet kül- vagy világkereskedésinek nevezni, mely tenger vízsein lebeg, oda pedig a mieink minékünk nem folynak.”³⁵ S az ezekre a tényekre támaszkodó közkeletű nézettel szemben — hogy tehát földrajzi helyzetünk eleve gátat vet kereskedelmünk föllendítésének — Széchenyi „ellentétele”

³⁰ Viszota Gy., Széchenyi Hitel című művének keletkezése, *Budapesti Szemle*, 1916, 167. k., 349–350. l.; vö. SzN, III, 283, 292, 295, 370, 376 l.; IV, 5–8. l.

³¹ Gr. Széchenyi I., *Hitel* (=SzH) Szerkesztette és bevezetéssel ellátta ifj. Iványi-Grünwald B., Bp., 1930. 414. l.

³² Vö. Szmirnov stb. (szerk.), *Világtörténet*, VI, 281. l. — A gondolatot már annak idején naplójába jegyezte; „Úgy vélem, azért megy rosszul az oroszoknak, mert nincs vezérük; íme a baj forrása... Ki [a vezér] voltaképpen? A cár vagy Mihály nagyherceg, — Wittgenstein gróf [főparancsnok] vagy Gyibics [vezérkari főnök]?”: SzN, III, 257. l. (1828. szept. 15.) — Lásd még SzN IV, 74. l. (1830. júl. 5.) — A fordulatot hozó eseményről pedig utóbb ezt írta naplójába. „A csata [helyét], amely döntött a török birodalom sorsáról, az oroszok Kulevcsának, a törökök Kulafcsának mondják. 1829. július 11-én veték meg őket”: SzN, IV. 112. l. (1830. szept. 5.)

³³ Iványi-Grünwald, *Bevezetés*, 77. l.

³⁴ Vö. „... egyre jobban meg vagyok győződve arról, hogy kereskedelmi tekintetben Magyarországnak nincsen sok remélni valója, hacsak meg nem kapjuk a Duna-torkolatát.” „Fiumétől Sziszekig lehet tenni egyet s más, ami a kereskedelmet valamelyest megélénkítheti; szép gyümölcsöket azonban hiába várunk. Ha a Duna-torkolat a miénk volna, akkor már valamivel többet remélhetnénk. Ragyogó jövőt azonban sehol sem látok”: SzN, III, 234–235, 243–244. l. (1828. júl. 29., aug. 11.)

³⁵ SzH, 356–357. l. — Vö. megjegyzésével a Hitel 1828-ban papírra vetett előzetes vázlatai között: „... Az ország hibái: nincs tenger, a Duna fordítva folyik, kevés magyar van...”; közli: Viszota, i. m. 1916, 323. l.

ezen a ponton meg csak így hangzik: „Igaz, kereskedelemre geographiai fekvésünk nem legjobb, azonban nem is oly rossz, mint sokan gondolják, azaz nem oly rossz, hogy azon, amit a természet megtagadott, mesterség által valamennyire segíteni ne lehetne.”³⁶ A szakasz későbbi címszavában viszont („A szállítások transito s vámok körüli bátorság híja”) — és itt ne feledjük: Széchenyi még 1829 október-novemberében is szorgalmasan dolgozott a Hitelen, sőt az utolsó simításokat decemberben és 1830. január elején végezte el³⁷ — a következőképpen szól már ugyanerről a tárgyról: „Geographiai helyzetetésünk szerint minden igyekezetünknek arra kellene menni, hogy hazánk Fiumével legszorosabb s lehető legkönnyebb kapcsolatba jöjjön. . . . S hát a *Dunáról* mit mondjak, azon természeti nagy csatornáról, mely Magyarország számára látszik alkotva lenni, ha regulázva volna, s az 1829-ki esetek ügyesen hasznunkra fordíttatnának.”³⁸

Hogy Széchenyinek a *fiumei* kereskedelemről kifejtett nézetei 1828. évi fiumei utazása során alakultak ki, — már a Hitel modern kútfőkiadásainak szerkesztője, Iványi-Grünwald Béla megállapította.³⁹ Hadd fűzzük most ehhez:⁴⁰ Széchenyinek a *dunai* kereskedelemre vonatkozó alapgondolata viszont az „1829-ki esetek” hatására fogant,⁴¹ s egy újabb utazása: hamarosan sorra került aldunai útja folyamán formálódott gondolatrendszerre. 1830. június 24-én indult Pestről Desdemona nevű evezőshajóján s egy hozzácsatolt csónakkal — a vele közeli barátságban lévő ifjú gróf: Waldstein (Wallenstein) János, és a családi birtokain már ármentesítési munkálatokat végzett tekintélyes „földmérő”: Beszédes József társaságában —, hogy elgondolása valóra váltásának lehetőségeit tanulmányozza.⁴²

³⁶ SzH, 358. l.

³⁷ „Állhatatossággal dolgoztam a Hitelen, úgyszólván újrakezdtém”; „Szakadatlan magány és munka”; dolgozom Liebenberggel [jóságigazgatójával, aki később Lunkányira magyarosított] a Hitelen”; „A Hitellel szinte kész vagyok”; „Munkámat, a Hitelt befejeztem”; „Sokat dolgoztam a Hitelen”; „A Hitel kész”: SzN, III, 363–366, 373, 376. l.; IV, 5–6. l. (1829. okt. 14, 15–25, 27, nov. 8., 13, 25, dec. 21, 29., 1830. jan. 5, 11.)

³⁸ SzH, 278–279. l.

³⁹ Iványi-Grünwald, *Bevezetés*, 90. l. — Az 1828. július–augusztusi fiumei utazáson szerzett tapasztalataira, a belőlük levont következtetéseire: SzN, III, 226–244. l.; ugyanitt találkozására Ürményi Ferencsel, Fiume és a magyar tengerpart kormányzójával, s Adamich Andrásnak, Fiume országyűlési követének családjával, akik nagy reményeket fűztek a fiumei kereskedelem jövőjéhez; vö. Adamich A. l., *Észrevételek azon módokról, melyek a magyarországi kereskedelemnek főképpen az Adriai-tenger felé virágzó állapotba való helyzetetésére nézve szükségesek*, Pozsony, 1825.

⁴⁰ Erre célzás már Iványi-Grünwaldnál: i. m. 379. l. 3. j.

⁴¹ Hormayr leveleinek e tekintetben legfeljebb alárendelt szerepe lehetett. Széchenyi 1830. jan. 5-i naplóbejegyzése szerint ugyan, a Hitel végső szövegezésével kapcsolatban, „Drescherrel hosszan beszélünk és Hormayrt mérlegeltük”: SzN, IV, 5. l. — A Hitel cenzorával, Drescher Friggyessel folytatott beszélgetésén azonban a német historikus nyilván más szempontból került szóba: intő példa gyanánt, hogy Széchenyi ne hívja ki maga ellen a bécsi udvar neheztelését; vö. SzN, III, 295. l., IV, 9–12. l. és fentebb az 5, 14, 18–20. jegyzettel.

⁴² SzN, IV, 51–52. l. — Waldsteinnel való barátságára: SzN, III, 216, 255, 260, 281, 376, l.; IV, 35, 49. l.; Beszédes korábbi tevékenységére a Széchenyi-birtokon: III, 264–265, 308, 312. l.; vö. még IV, 53. l.

Széchenyi úti előkészületeiről csak naplójegyzetei adnak némi felvilágosítást;⁴³ Beszédes viszont már jó előre beharangozta a dolgot: „próba-értekezést” írt a küszöbönálló aldunai utazásról a Tudományos Gyűjteménybe.⁴⁴ Nemcsak azokat a földrajzi és technikai „előtudtomokat” taglalta, amelyekből a Vaskapu helyszíni vizsgálata során kiindulni szándékozott, hanem szakterületén túllépve, a Duna *kereskedelmi* jelentőségéről értekezett. Cikke — amelynek egyes mérnöki fejtegetéseit (főképp azt a „vezérgondolatát”, hogy az Alduna-szabályozás jelentős vízszintsüllyedést idéz majd elő a folyam egész magyarországi szakaszán, s így lényegesen csökkenti az árvízveszélyt) kiválóbb szaktársa, Vásárhelyi Pál hamarosan éles bírálatban részesítette⁴⁵ — inkább a szakmai vonatkozásokon túlmenő megjegyzéseivel érdemel ezen a ponton figyelmet. A duna — fekete-tengeri hajózás megnyitását Beszédes is az 1829. évi események miatt tartotta különösen időszerűnek: „... az 1829-diki drinápolyi békesség a Fekete-tengert az egész világnak nagy vásárhelyévé, s ez által a Dunát Európának, hogy ez a világ nagykereskedéséhez legkönnyebben juthasson, országos utává tette.”⁴⁶ De a Duna kereskedelmi lehetőségeinek fölrátertelése, részben a Hitelben írottak hatására is, ekkoriban már mások részéről is egyre gyakrabban kapott hangot. A Hitel első német fordításának második kiadásához fűzött „Toldalék-észrevételek”-ben — magyar fordítása is megjelent már 1830 nyárvégére — a magát meg nem nevezett szerző a következőképpen elmélkedett erről: „Geographiai helyzetünk alkalmasb több más tartományénál a kereskedésre Oly alkalmatlanságot, melynek henyeségünk oka, geographiai fekvésnek ne tulajdonítsuk A Duna legelőmenetelesb, leggazdagabb kereskedésre utasítja Magyarországot, de nem folyam ellen oly tartományok felé, melyek a műveltség s szorgalomban felülmúltak bennünket, és kevés áruinkra szorulnak; hanem folyama mentében a fekete tenger felé, melyet a drinápolyi béke számunkra is megnyitja, s mely a világ minden részeivel való kereskedési összeköttetésekre int bennünket. Hogy a Duna torkolati másokéi, igaz, nem kívánatos, de ez a magyar kereskedést nem akadályozza. Valamint az Albis [= Elba] és Rajna parti lakosai békés egyezeteknél fogva ezen folyamokon szabadon hajózhatnak, szabaddá lehet szintűgy a dunai hajózás is . . . Pest . . . fekvésénél fogva Európa egyik fő kereskedési városa lehet . . .”⁴⁷

⁴³ SzN, IV, 46—51. l. — Később még visszatérünk ezekre.

⁴⁴ Beszédes J., A Duna világkereskedési tekintetben, *Tudományos Gyűjtemény* (= TGY), XIV, 5, Pest, 1830, 15—24. l.

⁴⁵ Vásárhelyi P., Próba-vizsgálat. A Duna világkereskedési tekintetben, TGY, XV, 3, Pest, 1831, 92—106. l. — Az 1830. évi aldunai utazás során Széchenyi maga is kezdte már kitapintani Beszédes gyengéit, műszaki vonatkozásban is; a következő évben pedig végképp elvesztette bizalmát iránta: SzN, IV, 54, 56, 58, 68, 73—74, 77, 82—84, 120, 123. l.; vö. alantabb az 54. és a 2.21—23. jegyzettel.

⁴⁶ TGY, XIV, 5, 19. l.

⁴⁷ Toldalék-észrevétel gróf Széchenyi István *Hitel* című munkájához egy hazafitul, Pesten, 1830; közli: Iványi — Gründwald, i. m. 673—674. l. — Vö. „Pestből virágzó kereskedelmi hely lehet”: SzN, III, 101. l.

Aminthogy — akárcsak negyed századdal korábban, a napóleoni kontinentális zárlat idején — újból úgyszólván a levegőben úsztak azok a váradalmak is, amelyek a duna — fekete — tengeri forgalom megnyitásától a keleti kereskedelem régi, kontinentális útvonalának feltámasztását, Anglia tengeri kereskedelmi monopóliumának megtörését remélték. Ha majd „nagyobb részét az európai és ázsiai kölcsönös kereskedésnek a Fekete-tengeren jártatjuk által” — idézte Beszédes is egy francia kortársától —, akkor elérjük, „hogy a régi világnak ezen két részében *ismét visszahelyeztessenek a közlekedési egybeköttetések azon módon, amint ezek Amerikának és a Reménység foka körül való hajózásnak föltalálása előtt voltak*”: „száraz utakon és folyó vizeken”.⁴⁸ „Európának csak egy nagy vízi útja vagy on a Fekete-tengerhez, a Duna, melyen a hajózás a mi időnkben nagyon könnyű lehet a hajóknak gőzzel hajtása által” — fűzte hozzá egy bajor vízépítő mérnök értekezéséből, aki éppen ezért biztosra vette, „hogy Ázsia és Európa között volt régi útja a kereskedésnek újra életre kap”. Annál is inkább így lesz — érvelt a bajor szerző nyomán —, mivel az Ázsiát Európával hajdan összekötő szárazföldi útvonal” nem mint a köz vélekedés tartja, a Reménység fokának föltalálása és kelet Indiából e körül való hajózás által, hanem még előbb az Ázsiában tartott háborság miatt... lett pusztává”; most pedig „Muszka ország . . . a perzsáktól nyert tartományok és . . . szerződések által erre utat nyit.”⁴⁹ Beszédes végezetül hazai szerzőkre is hivatkozott, hogy álláspontját alátámassza: éppen Berzeviczy 1808. és Wersak 1820. évi munkáját idézte fel 1830. évi dolgozatában.⁵⁰ Íme, a középkori Levante-kereskedelem dunai útvonalára vonatkozó tézis irodalmi hagyományozódásának külföldi és hazai ága, — utóbbi ezúttal nem Hüllmannra, hanem Berzeviczyre visszavezethetően.⁵¹

Beszédes még két cikket hozott nyilvánosságra ebben a tárgykörben. Az egyik az 1830. évi utazás tapasztalatai alapján a „dunai vaskapuk” leírását adta;⁵² a másik az országgyűlési operátumokkal foglalkozó Fejér megyei

⁴⁸ TGy, XIV, 5, 15 — 16. l. — Az idézet a francia utazó és konzul J. F. de Gamba, *Voyage dans la Russie méridionale, et particulièrement dans les provinces et au de là du Caucase*, . . . 1824. c. munkájából való, amelyet Beszédes valószínűleg a német fordítás: *Gegenwärtiger Kriegsschauplatz zwischen den Russen und Persern jenseits Caucasus*, Leipzig, 1827. alapján ismert. — Az orosz — perzsa háború közvetlenül az orosz — török háború előtt folyt: 1826 nyarán kezdődött és Tebriz bevétele után, 1828 februárjában a turkmancsaji békekötéssel fejeződött be: Szmirnov stb. (szerk.), *Világtörténet*, VI, 277. l.

⁴⁹ TGy, XIV, 5, 17 — 19. l. — Az idézet a Ludwigskanal építését vezető bajor építési főigazgató, H. v. Pechmann egyik — valószínűleg a *Jahrbücher der Baukunst*, München, 1828. évfolyamában megjelent — értekezéséből való; vö. Pierer's *Universal-Lexikon*⁵, XII, Altenburg, é. n. (1865 körül), 771. l. — A bajor mérnökkel néhány évvel később Széchenyi is megismerkedett. Pechmann volt egyike azoknak a szakértőknek, akikkel 1833 decemberében, Vásárhelyivel együtt, a Duna-szabályozás műszaki terveiről tárgyalt Münchenben: SzL, I, 344. l.; SzN, IV, 436. l.; vö. fentebb a 20. jegyzettel.

⁵⁰ TGy, XIV, 5, 19. l.

⁵¹ Vö. fentebb a 8 — 9. jegyzettel és a 11. jegyzetben idézett tanulmányunkkal.

⁵² Beszédes J., A Duna világkereskedelmi és mocsárkiszáritási tekintetben, TGy, XV, 1, Pest, 1831, 70 — 80. l.

választmányhoz 1831-ben benyújtott Duna-szabályozási javaslatát tartalmazta.⁵³ Az utóbbiban — amely ismét kihívta Vásárhelyi indokoltan és szakmai kritikáját⁵⁴ — újból hangoztatta: „*mind historice, mind statistice* azt is bé lehet bizonyítani, hogy az ostindiai, perzsiai, török és muszka kereskedés azon ágának, mely belső Európába szolgál, a Duna a legtermészetesebb és így legolcsóbb útja”.⁵⁵

Széchenyit magát a kérdés történelmi vonatkozásai nemigen foglalkoztatták; annál nagyobb aktivitással fordult a jelen szükségletei felé.⁵⁶ A duna—fekete-tengeri utazás Konstantinápolyig⁵⁷ — amint 1830 tikkasztó nyári hónapjaiban papírra vetett bő naplójegyzeteiből és leveleiből kiderül — mélyen impresszionálta.⁵⁸ Közvetlen benyomásokat élt meg a Balkán-félsziget háború utáni „kríziséről”, sokban még cseppfolyós hatalmi viszonyairól, politikai állapotáról; eleven tapasztalatokat szerzett a töröknek vereség utáni aléltságáról, a szultáni udvarnak olykor látványos külsőségek vagy tétova reformcskák mögé búvó gyengeségéről, meddő újítási próbálkozásairól; a cári hatalom erőfölényéről, Duna menti, folyamtorkolati és fekete-tengeri pozícióiról; Havasalföld függő helyzetéről; Milos szerb fejedelem önállóbb státuszáról-törökvéseiről, a Duna-szabályozás iránti érdeklődéséről.⁵⁹ Tanulságokat merített találkozásaiából a portai főméltóságokkal és a nagyhatalmak konstantinápolyi követeivel, — köztük az osztrák internuncius Ottenfels-Gschwindt Ferenc báróval, akit kisszerű, „színtelen fickónak” ismert meg, csupán „azzal a céllal, hogy pénzt csináljon és öreg napjairól gondoskodjék”.⁶⁰

Időnként ugyan súlyos kétségei is támadtak a vállalkozás sikerét illetően; a magyar, „no meg a moldvai, havasalföldi és török feudalizmus szagát” érezte a gőzhajózásra alkalmatlan atmoszférának; másrészt a duna—fekete-tengeri orosz fölénytől, Odessza túlsúlyától, Szulina és a Duna-delta cári birtoklásától féltette Ausztria és Magyarország orientális kereskedelmének versenyképességét.⁶¹ Egészében véve azonban „rózsaszínűen” ítélte meg a terv,

⁵³ Beszédes J., A Duna világhereskedési és folyószabályozási tekintetben, TGy, XXI, 1. Pest, 1837, 72—76. l.

⁵⁴ Vásárhelyi P., Néhány figyelmeztető szó a vaskapui ügyben, *Athenaeum*, II, 1, Pest, 1838, 257—263. hasáb.

⁵⁵ TGy, XXI, 1, 73. l.

⁵⁶ Vö. SzN, III, 246, 346. l.; SzH, 426, 430—434. l. — „Nem nézek én, megvallom, annyit hátra, mint sok hazámfia, hanem inkább előre; nincs annyi gondom tudni, valaha mik voltunk, de inkább átnézni, idővel mik lehetünk s mik leendünk”: SzH, 492. l.

⁵⁷ Galacig a Desdemonán utazott, tovább Szulináig egy görög, innen Konstantinápolyba egy francia hajón: SzN, IV, 87, 98. l.

⁵⁸ Széchenyi első aldunai útjának leírását, a naplók alapján, közrebocsátotta már Zichy, i. m. 271—289. l.; majd konstantinápolyi tartózkodásának és a Balkánon át történt hazatérésének históriájával együtt, ugyanő: *Gróf Széchenyi István külföldi úti rajzai és főljegyzései*, Bp., 1890, 340—375. l. — Vö. még Waldstein J. gr., *Utazás a Fekete-tengerre Széchenyivel*. (Útinapló 1830.), Kiadja Kálnoky H., Bp., é. n.

⁵⁹ SzN, IV, 70, 72—73, 75—80, 83, 94, 96—98, 102—103, 136—140. l.

⁶⁰ SzN, IV, 100—102, 105, 107—110. l.

⁶¹ SzN, IV, 54—55, 93, 97—98. l.

a vállalkozás kilátásait. „Magyarország fölemelésére csak három eszköz van: nemzetiség, közlekedés és végre más nemzetekkel való kereskedési összekapcsolás. . . Tegyetek mindent, hogy Budapest megszűnjék egy vak zsák lenni, s ennek elérése végett a Duna vizét hajózásnak s kereskedésnek kinyitni kell” — mondta tollba, súlyos betegen fekve a hajón, mintegy végrendelkezését július közepén Waldstein Jánosnak.⁶² „ . . . semmiért nem adnám, hogy ezen dicső víz csatornát átevezdtem, mely egy kis jó akarattal magyar honunkat kevés évek után egy századi felemelkedésre bírhatná. . . szívesen megannyit szenvednék, ha . . . kereskedésünknek azon szép csatorna megnyitvatnék, melyet a mindenható, úgy látszik, jó kedvében mi hasznunkra és egyedül mi javunkra húzott” — írta július végén Galachból Döbrentei Gábornak.⁶³ „ . . . a Duna tárgyairól oly jelentést fogok tehetni, melynek keze és lába van. . . ” „ezt a Magyarország szempontjából oly fontos kereskedelmi csatornát . . . részlegesen és fokozatosan talán már a most élő nemzedék számára is hasznosítani lehet” — számolt be gróf Reviczky Ádám magyar főkancellárnak és József nádornak augusztusban a Boszporusz mellől.⁶⁴

Az átfogó jelentés ugyan nem készült el ekkoriban, de a naplók alapján rekonstruálhatjuk: mit tartalmazott volna; nyomon tudjuk követni, hogyan alakult és milyen fő elemekre terjedt ki Széchenyi gondolatrendszere 1830-ban a dunai szabályozás és hajózás, a „Pest és Konstantinápoly közötti fogalom megalapozása”, „az Oriens felé irányuló magyar kereskedelem” létesítése teendőiről.⁶⁵

Induláskor még csak az alapeszme, az elv vezette: útra kel „wegen dem Prinzip, von Pest aus auf der Donau in des Schwarze Meer gefahren zu seyn”.⁶⁶ Emellett az a terv állott rendelkezésére, amelyet báró Krieg Ferentől, a Hofkammer tanácsosától, a kereskedelmi ügyek előadójától Bécsben kapott; erről azonban hamarosan meg kellett állapítania: hasznavehetetlen, mert az alsó Duna-vidék tényleges viszonyai nem teszik lehetővé az osztrák—magyar kereskedelem „mintegy rajtaütésszerű” folyamatba tételét, ahogyan a kamara képzelte.⁶⁷ Az utazás során Drenkova alatt, az Izlászuhaton áthaladva — ahol sekély vízállás mellett, mint a helybeliek mondogatták, szikláról sziklára ugrálva kelhetni át a folyón — július 3-án már papírra vetette: „Véleményem szerint a fő baj: vízhiány és zátonyok, és a fő szükséglet: *parti utak* [teherhajók

⁶² Falk M., *Széchenyi István gróf és kora*, Bp., 1868, 64–65. l. nyomán: SzL, II, 1890, 8–9. l.

⁶³ SzL, I, 167–168. l. — Döbrenteivel való viszonyára ez időben (Hitellel, Akadémiával, Kaszinóval stb. kapcsolatban): SzN, IV, 15, 22, 32, 43, 46. l.; SzL, I, 143, 170. l. — Vö. *A Nemzeti Casino részeseinek névsora*. A januárius 31-dikén tartott közgyűlés parancsolatja szerint kiadta Gr. Széchenyi I. és Döbrentei G., Pesten, 1830.

⁶⁴ SzL, I, 168–169, 173. l. — Vö. alantabb a 2.12. jegyzettel.

⁶⁵ SzN, IV, 96, 114. l.

⁶⁶ SzN, IV, 84. l.; vö. 88. l.

⁶⁷ SzN, IV, 49, 67, 93–94. l.

vontatására a legnehezebb szakaszokon]. C'est là où il faut commencer".⁶⁸ Hat nappal később, mintegy Kalefat-Viddin magasságában pedig így folytatta: „A Vaskapuig felfelé, úgy tűnik, nincs nehézség nagyobb hajók, különösen gőzhajók számára. . . A Vaskaputól lefelé tengeri hajókkal bízvást lehetne a Fekete-tengerhez . . . leúszni, sőt még Pesttől is, ha a Dunán a Dráva-torkolatig néhány átmenesztést végeznének, és azt *Moldovától Orsováig* meg a *Vaskaput szabályoznák*.”⁶⁹

Ha a szabályozás *technikai* módozatait (amint erről nem egy bosszús naplóbejegyzés árulkodik) Beszédes az utazás folyamán vajmi kevésbé tanulmányozta⁷⁰ — hanem jórészt megmaradt „előtudtomai” és prekoncepciált „vezérgondolata” mellett; így aztán a feladat műszaki részét a valóságosnál jóval könnyebbnek, olcsóbbnak láttatta megbízójával is⁷¹ —, a végrehajtás *politikai* és *financiális* kérdései Széchenyi termékeny agyát máris megmozgatták. Láttá persze — hogy ne láttá volna! —, hogy az Alduna-vidéke, a Fekete-tenger és a tengerszorosok körüli nagyhatalmi vetélkedésnek, az ottomán birodalom öröke felett folyó nagypolitikai játszmának, egyfelől Oroszország, másfelől Anglia (és Franciaország) a *fő szereplői*, s a Habsburg-állam, bár fontos, de mégiscsak mellékszereplő benne, akinek vagy az egyik vagy a másik félhez kell csatlakoznia. S vajon nem arról kellene-e a bécsi udvart meggyőznie, hogy Ausztria — „tényleg vagy látszatra” — Oroszországgal lépjen szövetségre Franciaország és Anglia ellenében? — töprengett az Aldunán hajózva.⁷² A Duna-regulációban *közvetlenül* érintett külföldi partnerek, persze — amint tudta és tapasztalta — a folyó jobb partján a török állam és szerb fejedelemség, a bal parton a cári hatalom és Havasalföld. A belgrádi pasát Széchenyi már utazása elején meglátogatta;⁷³ később pedig a Konstantinápolyban töltött heteket alaposan kihasználta arra, hogy betekintsen a hanyatló birodalom kulisszái mögé. Ausztriának céltudatosabban kellene politizálnia a Boszporusz mellett —, vonta le a következtetést Ottenfels kisszerűségéből, más nagyhatalmak diplomataíval összehasonlítva; Bécsből ügyes embereket kellene elhelyezni a szultán környezetében, hogy ellensúlyozzák a jóval „finomabb” cári poli-

⁶⁸ SzN, IV, 69. l.

⁶⁹ SzN, IV, 77–78. l. — Tervének számos egyéb részlet-elemére (osztrák konzulok Viddinben, Ruszcsukban, Galachban stb); a még felderítendő geográfiai, vámügyi és egyéb kérdésekre (befagy-e telente az Alduna, ha igen, mikor és hol; milyen vámokat szedtek a törökök a háború előtt a Duna mentén, nem szerződés alapján, hanem ténylegesen; fennáll-e rablóveszély a vidéken; mennyibe kerül a vontatás; hol vannak piacok stb): SzN, IV, 81–82. l.

⁷⁰ SzN, IV, 82–85. l. (1830. júl. 14–15.)

⁷¹ Beszédes szakvéleménytől befolyásolva írta Széchenyi Döbrentei Gábornak Konstantinápolyból: „Regulációja [a Dunának] áldás anyaföldünkre, regulációja pedig oly könnyű! És hogy most meg nem haltam, remélteti velem, vagy hogy jobban mondjam, bizonyossá tesz, hogy végbevételét nemsokára megélem”: SzL, I, 170. l. (1830. aug. 13.)

⁷² SzN, IV, 67–68. l. (1830. júl. 1.)

⁷³ SzN, IV, 64. l. (1830. jún. 30.)

tikai befolyását.⁷⁴ Milos szerb fejedelem rokonával, egy orsovai kereskedővel, Fota Popovicssal, szintén az utazás elején ismerkedett meg, és került évekre szólóan jó viszonyba;⁷⁵ magával Milossal (és befolyásos titkárával, Alexa Popovicssal) pedig Konstantinápolyból hazatérőben, — élénk érdeklődést keltve bennük a Duna-reguláció iránt.⁷⁶ Bukarest és rajta keresztül Pétervár jóval nehezebb diónak ígérkezett. Széchenyi eredetileg úgy tervezte, hogy Bukarestet is útba ejti,⁷⁷ és tárgyal Kiszeljov tábornokkal (akinek nemrégiben elvált feleségét a bécsi társaságból ismerte).⁷⁸ Ettől a szándékától azonban el kellett állnia;⁷⁹ így a cári hatalom exponenseivel való személyes érintkezése csak a szulinai tengerészeti egység parancsnokával való találkozásra korlátozódott.⁸⁰ Ez idő tájt fogalmazta meg magának legtömörebben (fentebb már jelzett) aggályát; megállhat-e egyáltalán osztrák—magyar kereskedelem az Aldunán és a Fekete-tengeren az adott politikai erőviszonyok mellett? S önmagával vitázva, választ is adott: „Igen, mert szerződések útján biztosítani lehet. Hiszen Oroszország utolsó háborúját éppen azért viselte a törökkel — vagy legalábbis ez volt egész Európa előtt ünnepélyesen kinyilvánított jogcíme —, mert az odesszai hajók elől elzárták a Boszporuszt és a Dardanellákat, illetőleg százféle kényelmetlenséget okoztak az oroszoknak. Hogy tehetné hát akkor az orosz udvar, hogy akadályokat gördítsen a kereskedelem szabadsága elé, amelyért oly nyilvánosan síkra szállott?”⁸¹

S miközben az Alduna-szabályozás széles *nemzetközi* problematikáját latolgatta, a végrehajtás *belpolitikai*, szervezeti és pénzügyi vonatkozása is folyvást foglalkoztatták aldunai útja során. „Sem részvénytársaság, sem az építésügyi igazgatóság nem képes a Dunát szabályozni. Ez diétai tárgyalást kívánatlik.” „Az országgyűlés határozzon arról, hogy ennek meg kell történnie; a »hogyan«-t pedig engedje át”. Igen ám, de a „hogyan”? Ez két kérdést jelent. „1. Ki hajtsa végre? 2. Ki fizesse?” A válasz a másodikra: „A felemelt só-arat még csak említeni sem szabad” mint pénzforrást. Hanem: „*Subsidium* . . . Milyen címen vethetni ki subsidiumot? Azon a címen, hogy e révén *minden földbirtokos* nyer, mert mindenkinek kárt okoz az árvíz”. Az első kérdésre

⁷⁴ SzN, IV, 103, 107. l. (1880. szept. 1. 4.)

⁷⁵ SzN, IV, 70–71. l. (1830. júl. 3–4.)

⁷⁶ Milos — aki Passzarovicsban nagyon előzékenyen fogadta — éppenséggel „azon sajnálkozott, hogy [a szabályozást] nem kezdték meg az idén, mert ritkán van ilyen alacsony vízállás”: SzN, IV, 136–140. l. (1830. szept. 30. — okt. 3.)

⁷⁷ SzN, IV, 71, 88. l. (1830. júl. 5, 29.)

⁷⁸ SzN, IV, 26–27. l. (1830. márc. 7.)

⁷⁹ SzN, IV, 79. l. (1830. júl. 11.)

⁸⁰ SzN, IV, 98. l. (1830. szept. 1.)

⁸¹ „Helyes — szötte tovább monológját —, de akkor a Duna-torkolatot meg kell tisztítani”. Ezt pedig valahogy nekünk kell megoldanunk, mert az oroszoknak nem érdekük, hogy Odessza rovására hozzák rendbe a dunai kikötőt: SzN, IV. 97–98. l. (1830. szept. 1.)

pedig — ki hajtsa végre? — a válasz ez: „*Én!* — Egy *commissio*, amely csakis erre van kiküldve”.⁸²

Látni fogjuk még: Széchenyi Duna-szabályozási elgondolásai a továbbiakban persze alakultak, bővültek, módosultak, a technikai realitásokhoz igazodtak. De egyes fő elemei, mint: hatékony külpolitikai előkészítés a vállalkozás háttereként, — partmenti útépítés, Moldova—Orsova szakasz szabályozása, a Vaskapu szikláinak robbantása a munkálatok sorrendjeként — megmaradtak. Aminthogy kitarzott az iménti első kérdésre adott válaszában is: a saját *commissiójánál*, királyi biztosságánál. Hiszen, ahogy jogos öntudattal írta naplójába már ez első aldunai útja elején: az építésügyi igazgatóság emberei — „írnokok. Ide pedig férfi kell.”⁸³

2.

1830 szeptembere — amelynek első felét Széchenyi még Konstantinápolyban töltötte, mielőtt megkezdte volna a duna—fekete-tengeri útnál nem kevésbé érdekes szárazföldi utazását hazafelé¹ — nevezetes dátuma a dunai hajózás történetének; ekkor szelte először *gőzhajó* a folyam hullámain. Szeptember 4-én tette meg próbaújtát Bécsből Budapestre a 60 lóerejű I. Ferenc gőzös. Első hajója volt ez az *Első Dunagőzhajózási Társulatnak*, amely Andrews és Prichard angol hajóépítők 15 évre nyert szabadalma alapján, 200 darab 500 forintos részvény kibocsátásával, Puthon és Benvenuti bécsi bankárok igazgatása mellett az előző évben alakult. 1831 februárjától már rendszeres hajójáratok is megindultak; a Bécsben állomásozó I. Ferenc gőzös ez esztendőben tizenötször úszott le Pestig, tizenegyszer Zimonyig, sőt négyszer egészen *Moldováig*: a Vaskapuig terjedő — Széchenyi által is megtapasztalt — veszélyes Alduna-szakasz felső végpontjáig.²

A Társaság megalapításakor — tekintett vissza erre az időre Széchenyi néhány évvel később — „én is meg valék részvevés végett hívva; de akkor hazánkra nézve oly kétségesnek látszott előttem e tárgy hihető sikere még, hogy én abban — büszkeségből, tán hiúságból, mely szerint nem szeretem nevemet oly vállalatokra fecsérelni, melyekben már kezdetkor az ismétli pusztulás elvét

⁸² SzN, IV, 58, 66–67. l. (1830. jún. 27., júl. 1.) — Hasonló gondolatokat vetett papírra Beszédes néhány héttel később (1830. aug. 30.) Konstantinápolyban: „... szükséges egy Királyi Biztosságnak föllállítása, és ehhez egy igazgató hydraula ... mind a plánum-készítésre, mind ennek végrehajtására kívántató költséget nemzetünk vállalná magára”: TGy, XV, 1, 79. l. — Vö. még TGy, XXI, 1, 74–76. l.

⁸³ SzN, IV, 66. l. (1830. júl. 1.)

¹ A Drinápoly—filippoply — Ichtiman — Szófia — Niš — Passzarovic útvonalon: SzN, IV, 118–119 s köv. l. — Október 5-én érkezett Zimonyba, majd a vesztegzár kiállása után 18-án Pestre: IV, 144. l.

² *Zusammenstellung der Fahrordnungen und Tarife der ersten k.k. privilegierten Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft für das Jahr 1831, Wien, 1831.*; Count S. Széchenyi, *Outlines for the Extension of the Company for the Navigation of the Danube*, London, 1834; közli: Viszota, SzN, IV, 710. l.; *Duna-Gőzhajózási Társulat. Visszapillantás keletkezésére és fejlődésére, különösen Magyarországon* (= DGT), Bp., 1885. 3–5. l.

gondolom látni — részt nem vettem. Most azonban tisztán látom át — miután báró Puthon János úr okainak, ki velem eleget vesződött, ellenállni nem tudék —, mily áldott következhetséi lehetnek a gőzhajózásnak hazánk kifejlődésére már most, ha a dolgot jó elvekre állítjuk . . . Magamat tehát e tárgyban őszinteséggel csak convertitának vallom, és édes örömet engedem az érdemet azoknak át, kiket az illet.³

Széchenyi visszatekintése ezen a ponton — a nagyobb retorikai hatás kedvéért — feltűnően szerény. Igaz, a Társaság megalakulásakor maga csak egy részvényt jegyzett: fenntartásai voltak a vállalat iránt.⁴ De Puthonéknak nem sokat kellett „vesződniök” vele: hamarosan, mint látni fogjuk, már éppen ő vesződik majd velük eleget, hogy a vállalat kiterjesztésére bírja őket. Széchenyi a közvélemény előtt később azért nagyította fel kezdeti kételyeit, hogy itt csakugyan nem egyebet, mint kedvelt „dialektikus tárgyalási módját” vesse latba: közönségét először a kétkedés álláspontjára helyezze, — majd tárgyi érveivel és saját „konvertálásának” példájával meggyőzze.” . . . éppen azért tehetek tán én — mint megtért — a tárgy utóbbi elrendelése s előmenetele körül valamit, mert magamon tapasztalám, mily hibás benyomások s előítéletek alatt voltam.⁵

Ám Széchenyi műveinek figyelmes olvasója előtt nem lehet kétséges, hogy e kezdeti előítéletek csupán a *Társulattal* s nem a gőzhajózással szemben merültek fel benne. Hiszen Széchenyi már a Hitel „Bérekesztés”-ében is így írt: „Újabb időkben több függőhíd bomlott el s még több gőzhajó pattant szerte; de azért, mivel áltaok annyi veszté már életét, — s most mind a híd, mind a gőzhajó tűrhető bátorságú létre kapott — nem az következik: hogy . . . bizonyos számú magyar kénytelen híddal leomlani, vagy gőzzel levegőbe repülni, minek előtte bátorságos függőhíd s gőzhajó hazánkat is díszesíthetné; hanem hogy minekünk nem kell, ha eszünk hasznát akarjuk venni, mindezeket A-nál kezdenünk s experimentumok által időt veszténünk, . . . hanem inkább más nemzetek tapasztalását — mely próbák világiak s az egész emberiség sajátja — kell hasznunkra fordítanunk.”⁶ 1830-i aldunai útján pedig már lépten-nyomon a gőzhajó járt az eszében. „A Vaskapuig felfelé, úgy látszik, nincs nehézség nagyobb hajók, különösen gőzhajók számára” — idéztük már fentebb 1830. július 9-i naplójegyzetét.⁷ „Némely nap — írta fel, a Desdemona lassúságán bosszankodva, július 14-én — úgy hiszem, alig haladtunk 4—5 mérföldet lefelé 18—19 óra alatt . . . Egy 60 lóerejű gőzhajó . . . Orsovától Galacig, ha szél nincsen ellene, 5 nap alatt (de valószínűleg sokkal gyorsabban

³ Gr. Széchenyi I., *Néhány szó a Dunahajózás körül, Társalkodó*, 1834, 67. sz.; közli: Zichy A., *Gróf Széchenyi István hírlapi cikkei* (=SzC), I, Bp., 1893, 27. l.

⁴ Viszota Gy., *Gróf Széchenyi István naplói*, VI, Bp., 1939, *Történeti bevezetés*, LXV. 1.

⁵ SzC, I, 27—28. l.

⁶ SzH, 484. l.

⁷ SzN, IV, 77. l.; vö. 54—55. l.

is), ellenszéllel pedig 6 nap alatt érne el. Nekünk kétszer annyi idő kell. Nagyobb, megrakott hajók pedig egyáltalán nem mehetnek.” „A gőzhajókról pontosan tudni kellene, hogyan megy a lóerejük kiszámítása” stb. — fűzte hozzá.⁸ Bízvást elmondhatjuk: Széchenyi már 1830-ban is, főleg, „gőzhajóban gondolkozott” a dunai forgalom föllendítéséről.

Így tehát cseppet sem csodálni való, hogy érdeklődése hamarosan felénkült a *Társulat* vállalkozása iránt is. 1831. április 4-én már naplójába jegyezte, hogy az I. Ferenc „sikerrel haladt Tétényre és vissza”, s hogy sohasem látott Pesten „több embert és nagyobb lelkesedést”.⁹ 1831. május 8-án maga is gőzhajóra szállt: Vácra utazott 3 1/2, vissza 1 3/4 óra alatt.¹⁰ Június 6-án gróf Károlyi Lajossal és Györggyel együtt gőzhajót bérelt, és száz személyt hívott meg visegrádi sétahajózásra, ami fölfelé 6, lefelé 3 óráig tartott¹¹. Mind tisztábbá, egyértelműbbé vált előtte a gőzhajózás összefüggése Duna-szabályozási tervével, — ami ekkoriban: a Világ megalkotása és a Stádium írásának elkezdése idején sem szűnt meg elméjét foglalkoztatni. Július 21-i naplóbejegyzése szerint önálló értekezést szándékozott írni a Duna-reguláció tervéről.¹²

Hogy ezt az értekezését gróf Reviczky Ádámnak fogja ajánlani, nem tekinthetjük formális udvariasságnak a magyar főkancellár irányában, akivel ezen a napon éppen együtt ebédelt Badenban. Logikusan következett ez abból az elgondolásából, amelyet a reguláció végrehajtásának politikai-szervezeti módjáról az Aldunán hajózva az előző évben kialakított s amelyben — láttuk — *nem magántársulatnak*, hanem az országgyűlésnek és a központi kormánynak kívánt kezdeményező szerepet juttatni.¹³ Hozzátehetjük: akkoriban a *gőzhajózást* is az állam égisze alatt gondolta bevezetni. „A *kormánynak* két gőzhajóval kellene rendelkeznie és két gőzerejű kotrógéppel” (Expurgatorien) — szötte javaslatát az aldunai úton.¹⁴

Hazatérte után azonban a dolgok nem egészen úgy ütöttek ki, ahogy várta. A kormány vezetői közül Kolowrat Ferenc Antal gróffal, a belügyek állami és konferenciális miniszterével, akiben előzőleg a „megfelelő embert”

⁸ SzN, IV, 82–83. l. — Láttuk: az I. Ferenc gőzös éppen 60 lóerejű volt.

⁹ SzN, IV, 187. l.

¹⁰ SzN, IV, 188. l.

¹¹ SzN, IV, 189. l.

¹² SzN, IV, 193. l. — Erre utalt a Világ előszavában is: „Usztam sokáig, szenvedtem [ti. az aldunai úton]; de sokat tapasztaltam is, s annak idején . . . elő fogom adni: hatalmas Dunánk ahelyett, hogy most oly csekély hasznunkra van, s hazánk nagy részének legirgalmatlanabb ellensége, ítéletem szerint, mikép áraszthatna egylelkű- s egyszívűségünk által víz helyett bő áldást magyar honunkra”. „Új erőre gyúlt munkavágyam; s csak abban ingadozám, mit készítek előbb el sajtó alá, a Hitel folytatását-e vagy pedig dunai utazásom jelentését — mi illene jobban a jelenkorra? — midőn kétségimből kiragadott a Taglatat megjelenése”; ez készített „elkezdett munkáim félben hagyására, s a most előadandó értekezés közzétételére”: Gr. Széchenyi I., *Világ vagyis felvilágosító töredékek némi hiba s előűelet eligazítására* (= Sz V), Pesten, 1831, XII–XIII, XV. l. — Vö. még SzL, I, 189. l. (1830. dec. 22.)

¹³ Lásd fentebb az 1. 82. jegyzetet

¹⁴ SzN, IV, 55. l. (1830. jún. 25.)

vélte megtalálni — úgyhogy a Desdemona fedélzetén már elképzelte és fel is vázolta vele folytatandó tárgyalásának „forgatókönyvét” — az ügyben sokáig nem tudott érintkezést találni,¹⁵ Metternich Kelemen hercegnél — akinek házába régóta bejáratos volt,¹⁶ s aki egyébként éppen ez idő tájt hevesen összekülönbözött Kolowrattal¹⁷ — az Aldunáról hazatérve sietett újabb látogatást tenni: az államkancellár barátságosan is fogadta, de mindenről inkább volt hajlandó szót váltani vele, mint az aldunai útról, „a török ügyekről”.¹⁸ Az 1830. őszi országgyűlésen pedig — amelynek harmadik tárgyalási pontjához még megérkezett — egyéb vegyes benyomások mellett, — az is bosszantotta, hogy „ostobaságokat beszéltek a Duna-regulációról a kerületi ülésen” (ti. a gravemenek között foglalkoztak vele).¹⁹

Végül, de nem utolsósorban: a vállalkozás eltervezett pénzügyi alapjai is meginogni látszottak. Emlékszünk: Széchenyi 1830 nyarán *subsidiumra* gondolt — az országgyűlés által elhatározandó közös költségviselésre.²⁰ S mi-
ben látta a subsidium kivetésének jogcímét? Abban — idéztük —, hogy az Alduna-szabályozás révén „minden földbirtokos nyer, mert mindeniknek kárt okoz az árvíz”. Széchenyinek ez az érvelése azonban Beszédes szakvéleményén alapult, aki szerint — korábban utaltunk erre is — az Alsó-Duna regulációja jelentős vízszintsüllyedést idéz majd elő a folyam középső szakaszán is, tehát korlátozza az árvízveszélyt az egész országban. „Ezen szűk [ti. a Vaskapu] okozza a Magyarországon a legnagyobb áradásokat is . . . A tágítás megszünteti az árvizeket. . .” — hangsúlyozta a vízmérnök „vezérgondolatát” már az aldunai út előtt írt dolgozatában.²¹ Az utazást követően pedig bővebben is kifejtette a Tudományos Gyűjtemény lapjain, „mi nagyon visszatolják ezen vaskapuk a Duna és ebbe folyó vizek árjait Magyarországra, . . . ötven mérföldre közvetlen, . . . közvetve pedig. . . Pestig”; viszont a vaskapui akadályok elhárításával és „a dunai kanyargásoknak átmetszésével fölfelé hozván azon vízszín alászállításnak alsó sikerét, . . . az egész Duna árvize meg fog férni a folyásnak természetes partjai közt”; tehát „nincsen egy vagyonos ember hazánkban, ki ezen munkának részint közvetlen, részint közvetve hasznát ne venné.”²² Mindezeket pedig Beszédes az utazás folyamán elmondta Széchenyi-

¹⁵ SzN, IV, 65, 67. l. (1830. júl. 1.) — Vö. IV, 431. l. (1833. nov. 28.); SzL, I, 369—371. l. (1834. febr. 13.)

¹⁶ Metternich és Széchenyi viszonyára a korábbi és későbbi években: E. Andics, *Metternich und die Frage Ungarns*, Bp., 1973, 45—54, 81, 251—252. l., valamint: Széchenyi and Metternich, *Etudes Historiques Hongroises* 1975, Bp., 1975, I, 469—499. l.

¹⁷ SzN, IV, 166. l. (1830. dec. 9.); vö. IV, 51. l. (1830. jún. 22.)

¹⁸ SzN, IV, 147. l. (1830. okt. 25.)

¹⁹ SzN, IV, 163. l. (1830. dec. 1.)

²⁰ Lásd fentebb az 1. 72. jegyzetet és SzN, IV, 67. l.; „A szabályozásnak a Vaskapunál sziklarepesztés, egyidejűleg saját területünkön átmetszések segítségével kell történnie. Az első subsidiumokból, a második azok révén, akik a dologban érdekeltek.” (1830. júl. 1.)

²¹ TGy, XIV, 5, 22. l.

²² SzN, XV, 1, 77—79. l. — Az értekezés „költ Konstantinápolyban aug. 30-án 1830-ban.”

nek is, aki persze ekkor még elfogadta a gyakorlott hidrotechnikus szakvéleményét. „A Duna szintje jóval mélyebbre kerülne. Beszédes szerint 36 öl a Vaskapunál 1 ölt jelent Bécsben” — jegyezte fel a subsidium indokolásaként aldunai naplójában. „S így Magyarország vizeinek zöme szabályozva volna. Javulna a levegő, több lenne a szántóföld és rét, megszűnnének a váltólázak” — tette hozzá 1830. július 1-i naplójegyzetében.²³ Ugyanez a mérnöki vélemény, ugyanez az okfejtés lebegett Széchenyi szeme előtt 1830 decemberében és 1831 első hónapjaiban is, amikor Dessewffy József Taglatatára válaszolva, a Világot fogalmazta, s itt is vissza-visszatért a Duna-reguláció teendőire.²⁴ „... azon szinte bizonyos adat — írta a Világban —, hogy Pest s Buda közt a Duna 6—10 lábnyira lejjebb szállna, ha mindazon akadály el lenne hárítva, melyek folytában s kivált Moldova s Gladova közt vannak, s melyek Magyarországnak úgy szólván egyedül természetes csatornáját oly magasra duzzasztják, — elég annak megmutatására: hogy ... a Duna rendbehozása ... szinte mindenkinek ... az által hajtana hasznót, hogy ... a földbirtokosok mentek lennének az áradás átkaitul...”; elég tehát annak indoklására is: „törvényes úton, azaz országgyűlési szabad elhatározás által a Duna tökéletes regulációjára ... bírni a közönséget.”²⁵

Am időközben a Tudományos Gyűjtemény 1831. évfolyamában napvilágot látott Vásárhelyi Pál kritikája, amely cáfolta Beszédes hiedelmét. A Dunamappáció vezető mérnökének szakszerű fejtegetései éppen arra intettek: „korántsem lehet. . . Beszédes úr vezérgondolatjának végrehajtásától egyedül azon óriási nagy következtetést várni, melyet ígér, hogy ti. a tágítás megszünteti Magyarországon az árvizeket; a főbb akadályoknak elhárításával legfeljebb is a hajózásnak könnyebbítése eszközölthet, a víz alább szállításáról pedig alig lehet szó. . .”, s így nem lehet „a Vaskapunak javítását . . . oly közönséges orvosszernek vélni, mely által a magyarországi Dunának minden bajai orvosoltathatók.”²⁶ S Vásárhelyinek alighanem igaza van Beszédes szemben — tűnődött el Széchenyi 1831 őszén —, hiszen az ezévi nyári áradás, amikor „a vizek Cenken kiléptek medrükből”, azt mutatta, hogy az ott korábban végzett ármentesítés, „Beszédes munkálata tele van hibával.”²⁷ Ezért van az, hogy a Stádiumban — amelynek írásához 1831 szeptemberében látott hozzá, — a továbbra is nagy erővel javasolt Duna-rendezés közhasznúságának

²³ SzN, IV, 66. l.

²⁴ „A hon vizei korlátlan dühökben mindig öntsék az ország legtermékenyebb vidékeit? Severin bérci s Duna köszirtei mindig gátolják a világ egyéb lakosaival közösülésünket?” „... a hatalmas Duna — honunk áldása, ha folyamatját mi jeleltük ki, s viszont átka, ha korlátlan dühében maga tör utat magának...” „... bizonyos . . . , hogy Dunánkat rendbe hozni tehetségünket fel nem múlja, minél fogva nemcsak a Duna, hanem minden a Dunába folyó vizek árja s dühének nagyobb részét elvesztné, s ez által [nemcsak] sok kár lenne távoztatva — hanem egyszersmind egész tartományokat is megszabadítva az örök posványoktól”: SzV, 83—84, 225, 283, 302, l.; stb.

²⁵ SzV, 301, 371—372. l.

²⁶ TGY, XV, 3, 102—103. l.

²⁷ SzN, IV, 197. l. (1831. aug. 9.) — Vö. IV, 311—312. l. (1832. okt. 9.)

indokolásából immár elhagyta az aldunai útitársától származó számszerű vízszint-becsléseket, és az ekként fogalmazott érveléshez is jónak látta hozzátenni: a teendő rendkívül sürgős, fontos és megoldható, még „ha mindez hydraulice szórul-szóra nem úgy áll is, mint mondom”.²⁸ A továbbiakban pedig oda jutott: ezt az érvelést („az Alduna-reguláció *mindenkinek* hasznót hajt”) el kell ejteni, s vele együtt a következtetést is: a szabályozáshoz „*mindenkitől*” viendő teher viselését.”²⁹ Az érvelést el kell itt ejteni, illetőleg félre kell tenni: megfelelő módosítással olyan vállalkozásra kell alkalmazni, ahol a közteherviselés indokoltsága meghatározott körben vitathatatlanul bizonyítható: a Buda és Pest között építendő állandó *híd* eszméjére, — amely még régebben élt benne,³⁰ s amelynek megvalósítására éppen 1831 végétől kezdve teszi, a Budapesti Híd-Egyesület létrehozásával, az első gyakorlati lépéseket.³¹ — Fontos módszerbeli sajátosságára bukkanunk itt Széchenyi reformeri tevékenységének: arra, amit az elvi célok közvetlen gyakorlati követelményekből való dedukálásának nevezhetnénk. Maga így szólt erről a módszeréről, válaszolva Dessewffynek, aki a Taglatatban már állást foglalt amellett, hogy „a nemesség is részt vehet törvény által a belső igazgatási költségek vitelében, valamint az utak, hidak, csatornák ez vagy amaz módon eszközözlendő készítésében és fenntartásában”:³² „Lásd, ily javításokat úgy szeretek, mint Te, azonban *következőeknek* hiszem, s azért nem egyenesen velők kezdem javaslatimat; hanem inkább azon *okokat* törekedem felállítani, melyekből azoknak multhatatlanul folyni kell.”³³

E *módszerbeli* sorrend mellett ki akart tartani a *teendők* amaz ésszerűnek ítélt sorrendje mellett is, amelynek fontosságát már a Hitelben nyomatékkel emlegette: „kizárólag csak azon tárgyat bírhatjuk igazi sikerre, melyet természetes vagy matematikai renddel — ami nálam egy — kezdünk s folytatunk.”³⁴ Ezt a sorrendet pedig az adott teendők körében tavaly az Aldunán — korábbi nézetét módosítva — így ismerte fel: „A) A Dunát szabályozni kell — és B) azután a híd; de nem fordítva.”³⁵ Idén, a Világban pedig megismétli és bővebben kifejti: „... volt idő, midőn a teendők sorában egy Pest s Buda közti állóhidat szinte legelsőnek tekintém... Már ... én most is, mint éltem tava-

²⁸ Gr. Széchenyi I., *Stadium* (SzS), Lipcsében, 1833, 245—246. l.

²⁹ SzS, 255. l.

³⁰ L.pl. SzN, III, 104, 251, 257, 287, 320, 376—377, 759—764. l.; SzH, 277, 294, 364, 484. l.

³¹ SzN, IV, 241, 243—244. l. — Vö. „... sarok szobámban bizonyos hengeren sárga faladában — oly levél van, melyre 1832-nek kora tavaszában ezt irattam alá sokakkal: »E mai nap pendített meg a budapesti álló hídnak tárgyat«”: SzL, II, 156. l. (1836. nov. 4.)

³² Gr. Dessewffy J., *A „Hitel” című munka taglatja* (=DT), Kassán, 1831. Iványi—Grünwald B. id. kiadásában, 511. l.

³³ SzV, 120. l.

³⁴ SzH, 392. l. — Vö. „S e rendsor az, mely ha helyes, bizonyos sikert, ha helytelen, bizonyos elbomlást következtet... A lehető legjobb s józanabb rendsor elhatározása s felállítása tehát a dolog veleje”: SzV, 357—360. l.

³⁵ SzN, IV, 67. l.

szán . . . tökéletesen meg vagyok győződve, hogy azon tehetség, mely egy Buda s Pest közötti állóhíd építésére fordíttatnék, a lehető legjózanabb tárgyra lenne fordítva. . . . Csak abban tőn az idő, tapasztalás s hidegebb vér némi módosítást, hogy most egy Pest s Buda közti állóhidat nem látom a teendőik sorában elsőnek, mint valaha”, hanem a Duna-regulációt, — mert „. . . nem állhat fenn az első emelet földszinti építmény nélkül.”³⁶

Ami végül a dolog *pénzügyi* alátámasztását illeti, — ha már a subsidium gondolatáról le kell mondania — szeretne megmaradni az Aldunán megfogalmazott financiaális elvei közül legalább amellett, hogy „a felemelt só-árat még csak említeni sem szabad, mert az rosszabb, mint a Venus Vulgivaga. . . . Mindenki bírni akarja.”³⁷ A rendek ugyanis mindig a sójövedékekkel hozakodnak elő, ha valamilyen közszükséglet fedezéséről van szó.³⁸ A dolgok logikája tehát szükségképpen odaviszi, hogy mégiscsak *magántársaság*, részvénytársaság felé forduljon: a Dunagőzhajózási Társulattal kapcsolja össze tervét; a Társulat anyagi erőforrásait próbálja felhasználni a Duna-szabályozás érdekében is.

Fel kell itt még tennünk a kérdést: miben leli magyarázatát Széchenyi kezdeti idegenkedése (nem a gőzhajózással, hanem) a Dunagőzhajózási *Társulattal* szemben? Az egyik okra már utaltunk: eleinte a gőzhajózást is az *állam* égisze alatt gondolta bevezetni. De ezzel a magyarázattal nem érhetjük be, ha arra a tényre gondolunk, milyen lelkes propagátora volt a Hitel és a Világ szerzője az egyesületi, társulati eszmének, részvénytársasági formának, — ezzel, mint vélte, a nemzeti erők „concentratiojának”, „középesülésének”: vörös fonalként vonul végig ez gondolat említett művein.³⁹ S e szervezeti formák jelentőségét — ha szabad ezt a későbbi műszót használnunk — éppen az infrastruktúra, a közlekedés modernizálása szempontjából ismerte fel leginkább. „. . . a csinált út, kőtöltés, vízcatorna, vasút . . . — írta a Hitelben — csak úgy juthatnak néminemű tökéletességre . . . , ha az egész ország viszi csinálások s fenntartások terhét, mint Franciaországban; vagy ha nyereséget hoznak, ti. ha azon tőke, mely csinálásokra fordíttatott, jól kamatol, mint Britanniában, Észak-Amerikában.”⁴⁰ „Britanniában utazván . . . — beszélte el pompás írói vénával a Világban — meg nem szűnöm . . . mindegyre tudakozni: »Ugyan ki építé ezen hidat, mely oly könnyen lebeg s mégis oly erős; ki azon roppant gátot, mely a tenger dűheinek oly uriasan parancsol; . . . ki

³⁶ SzV, 370—373. l.

³⁷ SzN, IV, 67. l.

³⁸ „Milyen gyakran hallom azt, hogy „elevatum salis pretium”, mintha mindenkinek joga volna rendelkezni vele”: SzN, IV, 60. l. — Vö. „. . . sok csak az auctum salis pretium szoros határi közt szokott s mer mozogni”: Gr. Andrassy Gy. és Gr. Széchenyi I.-nak a *Budapesti Hid-Egyesülethez irányzott jelentése, midőn külföldről visszatérének* (=ASzH), Pozsonyban, 1833, 69. l.

³⁹ SzH, 292—293, 338, 410, 412. l.; SzV, 344, 355—358, 374—377, 514. l.; stb.

⁴⁰ SzH, 375. l.

okozta azon számos vízesatornát, melyek majd hegyek alatt, majd völgyek felett úgyszólván függve hordozzák a vitorlás hajót . . . ? Ugyan kik voltak azon dicső uralkodók, azon tiszteletre méltó előkelők, kik mindezen remekeket nagylelkűleg honok s az emberiség hasznára s díszére alkoták? Hidegebb vérű s rendeseb nyomozások után. . . lassanként rájöttem: hogy szinte mindaz, amin legjobban bámulék, nemcsak a *kormány* által nem állíttaték fel, hanem a *kormány* még legkisebb segedelmi részt sem vőn benne, s *egyese*k szinte soha egy nagy egészet nem létesítettek, hanem hogy azon tárgyak vagy remekék . . . általánosan *egyesületek* munkái"; . . . mindaz tehát nem más, „mint jó rendeletű munka következése, melynek *rugója nem volt egyéb, mint jobb lét s haszon utáni vágy*.”⁴¹

Nos, Széchenyi, aki Anglia gyakorlatában ily élesen látta meg a tőkés fejlődés rugóját és vállalkozási formáit, természetesen Magyarországon is hasonló célokat-formákat propagált. Így a gőzhajózás terén sem lehetett elvi ellenzője a társulati vállalkozásnak. Másról volt szó. Ha fentebb rámutattunk: Széchenyi kezdeti fenntartásai nem a gőzhajózásnak szóltak, hanem a Duna-gőzhajózási Társulatnak, — akkor ezt most azzal toldhatjuk meg: aggályai nem a gőzhajózás magántársulati formájával szemben általában merültek fel, hanem annak adott formájával: a külföldi, az *osztrák tőkés érdekeltségű* gőzhajózási társasággal szemben. Kezdeti fenntartásainak hátterére — nézetünk szerint — éppen a Hitel „Concentratio” címszavának idevágó passzusa derít fényt: „. . . nem hihető, hogy egy *külföldi* magyar intézetekre tetemes áldozatokat tegyen a nélkül, hogy valamely rejtett s mellékes célja ne legyen. . . Ha ellenben számos hazafi, kik között *sok jó birtokos*, áll össze, s a nap legvilágosb sugárit keresve keresvén egyesül valamely intézet felállítására, . . . elég jutalmat talál a közjó előmozdításában; akkor azokat a *bölcs kormány*, mint a tapasztalás mutatja is, összeállani s cselekedni minden akadály nélkül engedendi.”⁴² Ebből a passzusból — úgy véljük — kiviláglik: miképp gondolta Széchenyi a kapitalizmus „*klasszikus*” angliai modelljét a *sajátos* magyarországi viszonyokra alkalmazni. Mindenesetre jól jelzi ez a passzus is a tőkés átalakulás magyarországi útjáról formálódó reform-konceptiójának *két fő tényezőjét* — a „sok jó birtokos”: a *nagybirok* vezető szerepét és a „bölcs kormány”: a *Habsburg-államhatalom* támogatását. E két fő elem mellett azonban — „abban tőn az idő, tapasztalás s hidegebb vér némi módosítást”⁴³ — hamarosan rájött

⁴¹ SzV, 319–320. l.

⁴² SzH, 411–412. l. — „Minket független magyar birtokosokat illet tehát honunk eldarabolt ereinek egyeztetése”: SzV, 352. l.

⁴³ Vö. SzV, 371. l. — Valószínű, hogy az osztrák nagytőkétől való idegenkedésében közrejátzott a bécsi Arnstein és Eskeles bankház elutasító válasza Széchenyi 1828 novemberi kölcsönkérelmére, aminek tapasztalatai — mint a szakirodalom kimutatta — fontos indítékul szolgáltak a Hitel hitelügyi részének megírásához. A kért kölcsönt utóbb megkapta: Viszota, i. m. 1916, 344–348. l.; Iványi-Grünwald, *Bevezetés*, 209. l. — Haszonelv és patriotizmus összekapcsolására a Hitelben: Gergely A., *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*, Bp., 1972, 107. l.

arra: a tőkés átalakuláshoz szükség van egy *harmadik* tényezőre is: a sui generis *nagyitőkére*. Az *osztrák* nagyitőkére — ennek konzekvenciáit vonja le a Dunagőzhajózási Társaságot illetően 1831 végén; s mellette a *magyar* nagyitőkére is — ennek következeképp veszi fel a kapcsolatot a híd ügyében a pesti Ullmann Mórival 1832 elején.⁴⁴

3.

Ilyen előzmények és megfontolások vezették tehát Széchenyit, amikor 1831 vége felé⁴⁵ érintkezésbe lépett a gőzhajó-szabadalom egyik birtokosával, az I. Ferenc gőzöst ez időben bérbe vevő⁴⁶ Andrews-zal; majd 1832. január 5-én levelet intézett a Dunagőzhajózási Társulat egyik igazgatójához, Benvenutihoz, amelyben a gőzhajózás és az aldunai reguláció gondolatát egybe kötve, merőben új perspektívákat tárt a Társaság felé.

„... a dunai hajózást nem kellene többé egyetlen gőzhajóra korlátozni, most már bizonyosan *több hajó* is kifizetődne;⁴⁷ ennek feltételezése mellett szükséges lenne 32—50 vagy éppen 99 évre szóló szabadalmat kieszközölni, valamint a *Belgrád és Orsova közötti sziklát szétrepeszteni*, hogy a hajózás Viddinig-Szilisztráig, sőt egészen Odesszáig és *Konstantinápolyig* megnyíljen és megvalósulhasson.” Majd hivatkozva 1830. évi dunai utazásának „diplomáciai és mechanikai tapasztalataira, és mellékelve Beszédes szakvéleményét és költség-előirányzatát a *sziklarepesztésekre* vonatkozólag — ne feledjük: Vásárhelyi kritikája csak a Vaskapu-szabályozás országos ármentesítési kihatásait vonta kétségbe, s nem magának az aldunai robbantásnak a célszerűségét a hajózás megkönnyítése érdekében —, azt javasolta, hogy a mérnök-útitársa által vajmi naiv módon 50 ezer forintba becsült robbantási költségeket a *Dunagőzhajózási Társulat vállalja magára*: mégpedig úgy, hogy a 200 darab 500 forintos részvényt emeljék meg egyenként 250 forinttal. A jelenlegi részvényeseknek kellene ebben elől járniok — folytatta —, de új részvényesekre is lehetne számítani, köztük Milos szerb fejedelemre, aki nagy érdeklődést tanúsít a vállalkozás iránt. Végül javaslatát így összegezte Benvenutinak: „Hozzákezdeni — ez a fődolog, s mivel *egy gőzhajó már üzembe állt*, és a *Duna-szabályozás szoros összefüggésben van a fokozatosan kiterjesztendő hajózással*, a vállalkozásnak *egyazon forrásból* kellene táplálkoznia; tehát Önnek rá kellene bérni a gőzhajó-részvényeseket, nevezetesen Eskeles, Geymüller, Sina, Puthon urakat, álljanak e hazafias, egyben hasznóhajtó vállalat élére.” „Magam —

⁴⁴ SzN, IV, 238, 241. l. (1832. jan. 22., febr. 7.)

⁴⁵ Tehát — SzL, I, 212. l. tanúsága szerint — már jóval 1832. február 23-a előtt, amikor „Andrews a második gőzhajó ügyében” járt nála: SzN, IV, 246. l.

⁴⁶ A bérösszeg ekkor évi 9—12 000 forintba rúgott: SzC; I, 29. l., DGT, 5. l.; SzN, IV, 710. l.

⁴⁷ Vö. fentebb a 14. jegyzettel

fejezte be —, bár egyéb ügyeim nem kis mértékben vesznek igénybe, készségemet nyilvánítom minden szolgálatra, amelyet a Társaság reám ruházni óhajt, . . . mert tisztán látom, mily felbecsülhetetlen haszon háramlanék időhaladtával az osztrák államra, ha legfőbb csatornája rendezett állapotba kerülne.”⁴⁸

Széchenyi levelére a Társulat igazgatósága a hajók számának növelését illetően igenlőleg válaszolt; de ehhez is újabb részvénykibocsátást tartott szükségesnek, és azt a feltételt szabta, hogy Magyarországon is több részvényt vegyenek át. A Drenkova és Orsova közötti sziklarobbantások jelentőségét szintén elismerte a vállalat szempontjából is, de — nyilván Széchenyi csalódására — hozzáfűzte: „Itt közvetlenül az *államnak* kell közbelépnie; a magánosok e téren túlságosan sok akadállyal állnak szemben, amelyek az államra nézve nem is akadályok. Sokkal nagyobb összegek is kellenek ehhez a feladathoz — jegyezte meg az adott esetben nagyon is találóan a Társulat igazgatósága —, mint amennyit a mérnökök a sziklarepesztések céljára szükségletként előírányoznak.” Végül azt tanácsolta a terv kezdeményezőjének, iparkodjék ahhoz az államhatalom, nevezetesen József főherceg nádor támogatását megnyerni.⁴⁹

Az igazgatóság ez állásfoglalásának birtokában alakította ki most már Széchenyi Alduna-reguláció és dunai gőzhajózás megvalósításának végső gyakorlati formáját. Belátta: a két vállalkozás elvileg kívánatosnak tetsző szervezeti egybevonása gyakorlatilag nem oldható meg sem állami, sem magántársasági keretben. Állami keretben azért nem, mert a gőzhajózás már megindult társulati formában, s az államnak amúgysem lenne pénze rá, — nagy kérdés, hogy a subsidium-elképzelés kényszerű elejtése után lesz-e egyáltalán állami pénz magára a szabályozásra (— hacsak nem, mégis, amaz útszéli Vénusz: a fölemelt sóár jóvoltából). Magántársulati keretben azért nem, mert a Dunagőzhajózási Társaság tőkései, íme, nem vállalják a szabályozással járó nagy tőkebefektetést és egyéb kockázatot. A két ügynek tehát *szervezetileg külön kell futnia*: a hajózásnak társulati, a szabályozásnak állami vonalon. Ugyanakkor a két vállalkozást — fentebb jellemzett tőkés reformkoncepciójának megfelelően — minél több gyakorlati szállal *össze kell kapcsolni*, — egyrészt úgy, hogy az államhatalom képviselői gőzhajórészvényeket maguk is jegyezzenek, és a Társulatnak mindenféle állami kedvezményeket nyújtsanak; másfelől pedig úgy, hogy a Társulat igazítsa üzleti politikáját az állam külpolitikai (és külkereskedelmi) érdekeihez. Végül, de nem utolsósorban biztosítani kell, hogy *állam és nagytőke* ez együttműködésében illő részt kapjon gazdasági reformrendszerének tulajdonképpen vezető eleme: a „*sok jó birtokos*”; tehát oda kell hatni, hogy a magyar főrangúak is minél jelentősebb súllyal

⁴⁸ SzL, I, 212–213. l.

⁴⁹ Idézi DGTT, 8. l.

álljanak be a Társulat részvényesei közé. Ezt az összefüggést persze csak akkor lehet megteremteni, ha van valaki, aki átlátja *mindkét* ügykomplexust — sőt, ami ekkoriban már egy *harmadikkal*: az állóhíd ügyével is kezdett kibővílni —; ha van valaki, aki összefüggéseikben látja át ezeket a vállalkozásokat minden águkkal-bokukkal. S ki lehet ez a személy? Naplójában ugyan ezúttal expressis verbis nincs leírva a felelet, de jegyzeteiből és leveleiből ez most is egészen egyértelmű: „Én!”⁵⁰

A Dunagőzhajózási Társulat igazgatóságának imént idézett fontos válaszlevele azzal a tanáccsal, felhívással zárult: iparkodjék a terv kezdeményezője az államhatalom, nevezetesen József főherceg támogatását megnyerni.⁵¹ Széchenyi — akit a nádor korábban is rendszeresen fogadott⁵² — ez idő tájt, 1832 február-áprilisában különösen gyakran fordult meg a budai palotában. Audienciáiról szóló rövid naplóbejegyzései ugyan már főképp „menetrendjének” B) pontjára: a Buda és Pest között létesítendő állandó híd eszméjére vonatkoznak;⁵³ de a „wegen der Brücke etc.” tartalmú beszélgetéseiken nyilván az A) pontról: Duna-szabályozásról és gőzhajózásról is szó esett. Következtethető ez abból, hogy májusban, amikor — bár a Stádiummal kapcsolatos cenzori kötözködés sok idejét, erejét emésztette el⁵⁴ — mégis szorgalmasan gyűjtötte a DGT-részvényaláírásokat: „sok jó birtokos” (köztük Gróf Zichy-Seilern Crescentia) mellett, József és Ferdinánd főherceggel is sikerült négy-négy darabot jegyeztetnie.⁵⁵ De kiderül ez főképp abból, hogy még ugyanebben a hónapban a nádor megbízásából hozzávetőleges költségvetési előirányzatot készített és terjesztett elő egy folyamkotrógép (dredging engine) angliai megrendelésére, hazaszállítására és üzemeltetésére. Ezzel egyik „aldunai” gondolata került *állami vonalon* a megvalósulás küszöbére; emléksünk: már 1830 nyarán feljegyezte: gőzerejű kotrógépre is szükség lenne.⁵⁶ Mostani előterjesztéséhez hozzáfűzte, hogy a nyár folyamán esedékes angliai útján az adatokat pontosbítani fogja, s valószínűnek tartotta, hogy a költségeket csökkenteni lehet, „kivált akkor, ha a szóbanforgó kotrógép azzal

⁵⁰ Visszamenőleg is nagyon sokatmondóak e tekintetben Széchenyinek azok a részletes jelentései, amelyeket 1833 nyarán — immár aldunai biztosként — intézett József nádorhoz. E jelentések visszatérő motívuma „a magas kormány és a gőzhajó-társulat összeműködése a dunai akadályok eltávolítása, illetőleg a hajózási vállalkozás kiterjesztése érdekében”, „ennek az összefüggésnek s az ügyek és munkák praktikus és logikus sorrendjének biztosítása”, amiben legfőbb személyes feladatát látja: SzL, I, 253, 275, 307. l.; stb.

⁵¹ DGT, 8. l.

⁵² József nádor és Széchenyi viszonyára az előző években, hónapokban l. pl. SzN, IV, 14—19, 148—149, 155—156, 195, 230—232. l.

⁵³ SzN, IV, 243. l.; 245, 251, 253, 258. l.

⁵⁴ SzN, IV, 259, 263—265. l.; SzL, I, 218—219. l.

⁵⁵ SzN, IV, 267—270. l.; SzL, I, 230. l. — Júniusban Obrenovics Milos titkárának is írt — 1830. évi útjáról hazatérőben ismerkedett meg vejj —; vegye rá a fejedelmet részvényjegyzésre: SzN, IV, 273. l.; SzL, I, 277. l. — A részvényjegyző főrangúak névsorára: SzN, IV, 712—713. l., DGT, 4—5. l.

⁵⁶ Lásd fentebb a 14. jegyzetet

a két [új] gőzhajóval együtt készül, amelyre cs. Fenséged négy részvényt kegyeskedett aláírni.”⁵⁷ Mert a *Társulat vonalán* viszont az 1832. évi közgyűlés Széchenynek azt a javaslatát fogadta el, hogy a hajók számát szaporítsák, nevezetesen két új gőzöst építsenek: az egyiket 30 (vagy 38) lóerővel a pozsony—győr—pesti, a másikat 50 lóerővel a pest—zimony—moldovai forgalom számára. A költségek fedezésére elhatározta, hogy a kezdeti részvénytőkét felemelve, újabb 320 darab 500 forintos részvényt bocsát ki; ebből pedig Széchenyi vállalta magára 100 darab elhelyezését, s buzgólkodott, mint láttuk nem is sikertelenül, az aláírás-gyűjtésben. Végül, az 1832. évi társulati közgyűlés — habár anyagilag nem kívánta lekötni magát Alduna-szabályozásban, vas-
kapui sziklarobbantásban — elvileg magáévá tette Széchenyi állampolitikai-külkereskedelmi érdekű célkitűzését: „Szabad hajózást Béctől egészen a tengerig”.⁵⁸ Az összeműködés kecsgető módon kezdett tehát kibontakozni, gyakorlati formát ölteni.

De fontos láncszemek hiányoztak vagy akadoztak még a gépezetben. Hiányzott még először is Metternich támogatása. „Erről a tárgyról [ti. a Duna-gőzhajózási Társulat részvénytőke-emeléséről] Metternich herceggel nem beszéltem részletesen — írta Széchenyi Benvenutinak 1832. június 27-én, visszatérve Bécsből, ahol főképp angliai útlevelét próbálta megsürgetni —, mert megtudta, hogy az I. Ferencre jegyzett részvényei [tehát az első kibocsátás] után nem kapott még osztalékot. Hogyan függ ez össze [tartózkodó magatartásával], nem tudom” — fűzte hozzá ironikusan.⁵⁹ Másrészt: a Társulat főrészvényesei, a bécsi bankárok is gondolkoztak, bizalmatlankodtak még; a kettős hajórendelést kockázatosnak, a második részvénykibocsátást ingatagnak tartották. „Kissé csalódtam, amikor a napokban Bécsben jártam — panaszkolt Széchenyi ugyanebben a levelében —, mert távolról sem tapasztaltam a gőzhajózás iránt azt a meleg érdeklődést, amelyet vártam és reméltem. Eskeles és Geymüller báróval nem beszéltem; Sina, úgy látszik, más, fontosabb dolgokra gondol;⁶⁰ egyedül Puthon báró és Ön [ti. Benvenuti] tudják az ügyet friss életre pezsdíteni.” Különösen az a hír bosszantotta, hogy a közgyűlés által elfogadott két hajó helyett csak egyet akarnak építtetni. „... én viszont az ügy sikere érdekében kereken kijelentettem: Bécsben biztosan el lehet helyezni 220 részvényt, ha Magyarországon 100 talál aláíróra. Akiket én szólítottam fel jegyzésre, azok a két hajó építését egymással összefüggőnek tekintik . . ., mert az aláírók egy része a kisebb, másik része kizárólag a nagyobb gőzhajó iránt érdeklődik, aszerint, hogy egyesek a Győrtől, Pozsonytól vagy éppen Béctől Pestig terjedő forgalomban, mások viszont a Győr és

⁵⁷ SzL, I, 221—224. l.

⁵⁸ DGT, 6. l.; SzC, I, 31. l.; SzN, IV, 710. l.

⁵⁹ SzL, I, 230. l.

⁶⁰ Vö. „Az angliai útlevéllel sok a nehézség, mintha kegyet kérnék. Sina stb. elhidegültek a gőzhajózás iránt”: SzN, IV, 272. l. (1832. jún. 20.)

Zimony közötti rendszeres összeköttetésben vannak érdekelve... Meg aztán egy hajó építésére szinte a magyarországi aláírásainkból is futja.”⁶¹ A fejlemények ismeretében biztosra vehetjük, hogy Széchenyi határozott fellépését a két hajó ügyében további tényező is motiválta: 1832 tavaszi hónapjaiban több hajóutat tett a Dunán,⁶² és tisztán látta, hogy csak akkor, ha az I. Ferenc mellett két új gőzös épül, szabadulhat fel immár *három közül az egyik* arra, ami — a Pest feletti és Pest alatti járatok mellett — fő célként lebegett szeme előtt: az *aldunai* forgalomra, a „*török Duna* birtokba vételére.”⁶³

Aligha kétséges: az Aldunáról esett szó akkor is, amikor néhány nappal később, június 30-án, immár Pesten, az a mérnök kereste fel őt, hogy „tiszteletét tegye”; akit eddig személyesen nem, csak éppen Beszédes Duna-szabályozási cikkének bírálatából ismert: Vásárhelyi Pál.⁶⁴ Látogatója — aki már 1826 óta a Duna-térképezésnél dolgozott, sőt 1829-ben aldunai hajózási mérnöki státuszban, a mappáció vezetésére kapott megbízást az országos építésügyi igazgatóságtól — úgy látszik, hamarosan megnyerte bizalmát. Hiszen, amint egy későbbi levélből tudjuk, Széchenyi már 1832 folyamán (a közelebbi időpontot nem sikerült felderítenünk) megbízást eszközölt ki József nádornál Vásárhelyi számára „az egész [aldunai] tárgy rendszeres vizsgálatára.”⁶⁵ A kiváló mérnök pedig a következő hónapokban már bizonyos előkészítő munkákat el is végzett, — kiváltva ezzel a Haditanács alá rendelt katonai építésügyi hatóságok ellenszenvét és irigykedését.⁶⁶ Valószínű egyébként, hogy Vásárhelyi már ez előkészítő vizsgálat során megtalálta Beszédes tervezetének további gyenge pontjait is, amelyeket azután két évvel később, 1834 decemberi nevezetes Hauptbericht-jében foglalt írásba. Itt — rámutatva, hogy a szaktársra által számított vízszintsüllyedéshez szükséges sziklarobbantások nem 50 ezer, hanem legalábbis 20 millió forintba kerülnének — maga csak egyéb munkálatok *mellett* és *nem* vízszintleszállítás, hanem a hajózás könnyítése céljából javasolt robbantásokat, s az egész aldunai művelet költségeit 1 370 000 forintban irányozta elő.⁶⁷

⁶¹ SzL I, 228–229. l.

⁶² 1832. április 28-án Visegrádra és Szentendrére, június 4-én Esztergomba hajózott; május 15-én ugyancsak a Dunára szállt; június 24-én pedig, Bécsből visszatérve, Győrtől Pestig 9 óra alatt hajón tette meg az utat: SzN, IV, 260, 265, 270, 272. l.

⁶³ Valóban, az ekkor szorgalmazott két új hajó közül az egyik — a nagyobbik — lett az, amely nem egészen két év múlva megindította az aldunai forgalmat. Széchenyi először 1833. szeptember közepén foglalta a nádorhoz intézett jelentésébe azt a javaslatát, hogy a Duna-gőzhajózási Társulat már a következő év tavaszán úsztassa át egyik hajóját a Vaskapun; a Társulat 1834 februárjában kapott ilyen értelmű felszólítást a kormánytól; a vállalkozás végrehajtására, „a török Duna birtokba vételére” 1834 áprilisában került sor: SzL, I, 308, 387. l.; SzN, IV, 454. l.; DGT, 14. l.

⁶⁴ SzN, IV, 274. l.

⁶⁵ A megbízási iratot közli Gonda B., *Vásárhelyi Pál élete és művei* (=GV), Bp., 1896, 54–55. l.

⁶⁶ SzL, I, 255–256. l.

⁶⁷ GV, 102–103, 141–142. l. — Itt megjegyzendő, hogy egyik dolgozatában Beszédes is csupán a „plán-készítésre kívántató költségeket” 20 ezer forintba tette: TGY, XV, 1, 79. l.

De térjünk vissza 1832 nyarára. Jóllehet július végén Széchenyi a nádor közbenjárására és Metternich engedélyével — mintegy a Stádium nyomdai letiltásának⁶⁸ kárpótlásképpen — megkapta az Angliába szóló útlevelet,⁶⁹ barátjával, a Híd-Egyesületben ekkor még vele válllvetve ténykedő Andrássy György gróffal együtt;⁷⁰ augusztus közepén pedig, közvetlenül elutazása előtt, Bécsben Sinával is, úgy vélte, „mindent rendbe hozott”,⁷¹ — a Társulat ügyei angliai tartózkodásának őszi hónapjaiban (1832. szept. 5.—nov. 11.) is sok gondot okoztak számára. Október közepén Boulton és Watt sohoi gépgyárában (Birmingham mellett) — ahol annak idején az I. Ferenc „mozgonyait” is gyártották⁷² — elégtétellel értesült ugyan róla, hogy „a *kis* hajót is megrendelték, és az teljes munka alatt van”⁷³ (Pannónia néven bocsátották utóbb vízre)⁷⁴; de kisvártatva Puthontól „siralmas levelet” kapott, „hogy Sina stb. határozatlanok a gőzhajók dolgában, ő maga az igazgatói tisztelet ott akarja hagyni; Andrews távozni készül; stb.”⁷⁵ Miközben rendkívüli buzgalommal tevékenykedett: londoni és vidéki gyárakat látogatott, megismerkedett Williams Tierney Clark-kal és más neves hídmérnökökkel; gyűjtötte a tapasztalatokat, adatokat, tanácsokat, ajánlatokat, angliai utazásuk fő tárgyán: a Buda és Pest közötti állandó híd létesítésének kérdésén⁷⁶ kívül, útépitésre, vasútra, gőzmalomra, gőzhajóra, folyamkotrógépre,⁷⁷ — egyidejűleg az otthoni híreken töprenkedett, és azon, hogyan nyerhetné meg Metternichet is, meg a nádort és Reviczkyt: „wie werde ich die combinieren?”⁷⁸ Mindenesetre hazatérése után rögtön aktivitásba lendült mindezek irányában. November 26-án érkezett vissza Bécsbe: 27-én már Metternichnél ebédelt; 28-án Sinával, 29-én Reviczkyvel tárgyalt, és a nádornál járt kihallgatáson.⁷⁹

1832 legvégén és 1833 legelején — Andrássy Györggyel közösen kiadott — nevezetes Hídjelentésének készítése foglalta le erejét.⁸⁰ Ekkor, éppen az Angliában tapasztaltak alapján, immár némileg változott nézőpontból tekint-

⁶⁸ SzN, IV, 272—274. l.

⁶⁹ SzN, IV, 277, 281—282, 287. l.; SzL, I, 231. l.

⁷⁰ SzN, IV, 269, 271, 286. l.

⁷¹ SzN, IV, 287—288. l.

⁷² SzC, I, 28—29. l.

⁷³ SzN, IV, 326. l.

⁷⁴ SzC, I, 31. l.

⁷⁵ SzN, IV, 346—347, 350. l. (1832. nov. 2—3.)

⁷⁶ Andrássy és Széchenyi fő úticélként azt tűzték maguk elé: „nem tudnánk-e mindazon nehézségeket kinyomozni s meggyőzni, melyek eddig fővárosink szorosb egybekapcsoltát hátrélék”; úgy ítélték meg: „ahelyett, hogy elégséges ebbéli tudomány nélkül idehaza theóriázgassunk, ... célirányosbat individualis tehetségünk szerint nem tehetünk, mint egyenesen, s mennyire lehete, idővesztés nélkül Britanniába utaznunk”: ASzH, I, 4. l.

⁷⁷ SzN, IV, 298. s. köv. l.

⁷⁸ SzN, IV, 322—323. l. (1832. okt. 18.)

⁷⁹ December 1-én újból Metternich ebédvendége volt: SzN, IV, 355—356. l.

⁸⁰ SzN, IV, 360. l. — Az értekezés még 1833 tavaszán nyomtatásban is megjelent: 1. fentebb a 38. jegyzetet, valamint: *Jelenkor*, II, Pest, 1833, 227—228, 377—378. l.

hetett az 1830. évi aldunai útján megfogalmazott és az 1831. évi Világban megismételt „menetrendre”, amely szerint előbb a Dunát kell szabályozni, csak azután lehet a hidat felépíteni.⁸¹ Clark és más angol mérnökök, főképp a nagy gyakorlatú öreg Telford ugyanis megnyugtatták, hogy Buda és Pest között *ez idő szerint is* lehet kellő biztonságú függő lánchidat létesíteni, mert a helyesen épített mederpillér „semmi esetre rendkívüli jégterlatokat s abból származó áradást nem okozhat”; „ilyen híd oszlopai nemigen törődnének az urak folyóik jegével, de azokat kacagnák.”⁸² „... a két fő kérdés körül, ti. az oszlopok nem hordatnak-e el, vagy ha nem, áradást nem okoznak-e, mindazon angol és amerikai mechanikusok⁸³ tökéletesen egyetértének, kiket véleményadásra felszólítánk.”⁸⁴ E szakszerű felvilágosítások birtokában mondhatta ki most már a Hídjelentés: „őhajtásunknak, Buda s Pestet állóhíddal összekötünk, semmi meggyőzhetetlen physikai akadály nem áll ellen,” s azok a vélemények, amelyek szerint „nem lehet bátorságos állóhíd, míg nincs regulázva a Duna, praxis által vannak a világ szinte minden részeiben megcáfolva.”⁸⁵ Széchenyi számára ez a következtetés nem a „menetrend” megfordítását jelentette, de azt igen, hogy az A) pont: az Alduna-reguláció és a B) pont: a hídépítés időben közelebb kerülhet egymáshoz, s az utóbbi *megkezdésével* nem kell megvárni az előbbi *befejezését*.⁸⁶

A *technikai* összefüggésnél nem kevésbé fontos a másik kapcsolat sem — erre is céloztunk már —, amely a *Duna-szabályozás és hídépítés között* fennállott: a *finanszírozás* kérdése. Amikor, még angliai tartózkodásának elején, 1832. szeptember 7-én Széchenyi először pillantotta meg Clark alkotását, a hammersmithi lánchidat⁸⁷ — amelynek (eredeti alakjában) a mi Lánchídunk szakasztott mása lett⁸⁸ — ezt jegyezte be naplójába: „Magasra feldobogott a szívem, — rég nem töltötte el ilyen keserű érzélem. ... Fölhevülésemben az egészet *egyedül a nemességgel* fizettetném, s aztán a hidat vámmmentessé tenném.”⁸⁹ Ezt a felhevülését: a költségeknek kizárólag a nemesség „subsidiuai”-ból való fedezését utóbb persze túlzottnak minősítette. De nem a *közös* költségvállalást: „a nemzeti súly közönséges egyforma viselését.”⁹⁰ A Híd-

⁸¹ Lásd fentebb a 35–36. jegyzetet.

⁸² ASzH, 17, 36. l.

⁸³ Clark: SzN, IV, 308–309, 311. l.; ASzH, 13–31. l.; Telford: SzN, IV, 348–350. l., ASzH, 35–38. l.; Ogden: SzN, IV, 333, 348. l. ASzH, 39–46. l.; Yates: SzN, IV, 309–311, 339–342. l.; stb.

⁸⁴ ASzH, 48. l.

⁸⁵ ASzH, 52, 108. l. — Ezen az alapon polemizált ASzH, 107–110. l. Győry S., *A Buda és Pest közt építendő álló hídról*, Pest, 1832, meghaladott felfogásával. De azért ez az ellenvetés még évekkel később is fölmerült: „A híd építése ellen csak az a nagy akadály, hogy sokan gondolják, a jég elviszi, s így az építést lehetetlennek tartják”: SzL, II, 212. l. (1835. dec. 18.)

⁸⁶ Vö. SzN, IV, 315. l. (1832. okt. 12.)

⁸⁷ Vö. ASzH, 10, 29. l.

⁸⁸ Zelovich K., *Széchenyi és a magyar közlekedésügy*, Bp., 1925, 19. l.

⁸⁹ SzN, IV, 298. l.

⁹⁰ ASzH, 103. l.

jelentésben már részvénytársaságot, értékpapírkibocsátást ajánlott az építésre, és hídvámot, amelyet „*mindnyájunknak egyiránt fizetnünk kell*”; ennek jövedelméből „ne csak illő kamat kerüljön ki, hanem még a fenntartási költségeken kívül is, valamilyes amortisatioi tőke maradjon fenn, mellyel lassanként ki lehessen fizetni a részvényeket, a híd bizonyos idő utáni felszabadítása végett.”⁹¹ Ám a Hídjelentésben is figyelmeztetett: „Actiákra, actiákra építsünk hidat, mint sok beszél, nem a dolog sarkköve, . . . de annak veleje az, hogy *mi nemesek is fizessünk*.”⁹² A továbbiakban pedig a hídkérdés Széchenyi-féle megközelítésének, mint ismeretes, alapelvévé szilárdult a „Prinzip des gleichen Zahlens”;⁹³ „Buda s Pest között állóhíd legyen, azon *mindenki* fizessen, a híd a szerződési idő után az ország tulajdonává váljon,”⁹⁴ mert új, közös terheket kell vállalniok „új hasznokért, új kellemekért”⁹⁵ mindenkinek, aki azokat élvezi.⁹⁶ Így vált az először éppen az *Alduna-regulációval* kapcsolatban megfogalmazott közös tehervállalási érv („mindenkinek hasznot hajt”) Széchenyi hídügyi vezéreszméjévé.

Amikor tehát 1832 végén és 1833 elején a Hídjelentésen dolgozott — amelynek szövegében egyébként közvetlenül is gyakran utalt Duna-szabályozásra, gőzhajózásra⁹⁷ —, majd amikor 1833 első hónapjaiban — a nemrég indult országgyűlés és az Akadémia tárgyai mellett — a híd dolgával foglalkozott,⁹⁸ ez korántsem terelte el figyelmét Alduna-szabályozásról, gőzhajózásról, hanem éppenséggel állandóan ébren tartotta ez irányban is. Március elején Puthonnal együtt már megtekintette Bécsben az épülő új, *nagyobb* hajót is⁹⁹ — ezt Dunának, majd utóbb egy szerencsétlen zátonyra futás után Argo-nak keresztelték;¹⁰⁰ és rábeszélte az igazgatót (aki mégsem mondott le): készítsen petíciót, kérje a vállalat számára a szabadalmi idő meghosszabbítását, — de egyben jelentse ki a kormány színe előtt a Társulat hajlandóságát az *aldunai* hajózásra is. Ugyanakkor Sinának is ígéretét vette, hogy jelentős részt vállal-

⁹¹ ASzH, 69, 72, 80, 84. l. — E „józanabb systema” kialakításában (ti. ahhoz képest, hogy „kirekesztőleg csak a nemesség vigye a . . . terhet”, vagy a „sommát egész honunk lakosira vessék ki) része volt azoknak a válaszoknak, amelyeket „a szövetséges amerikai consul, Ogden úr, ki practicus mechanikus” adott Andrássynak és Széchenyinek Londonban fölített kérdéseire; de visszacseng benne Dessewffy Taglatatának idevonatkozó megjegyzése is: DT, 577—588. l.; ASzH, 39, 43—45, 63. l.

⁹² ASzH, 77—78. l.

⁹³ L. pl. SzL, II, 67. l. (1835. júl. 29.)

⁹⁴ SzL, II, 173. l. (1835. nov. 14.)

⁹⁵ SzL, II, 273. l. (1836. márc. 30.)

⁹⁶ Vö. a Hídjelentéssel: „. . . el kell fogadnunk azon igazsági principiumot, hogy szabad határozás okozta nagyobb és új kellemekért nagyobb és új terheket [kell] vennünk magyar nemesi vállalkozásokra . . .”; „. . . honosink legnagyobb része kész új és nagyobb kellemekért iránylag új és nagyobb terheket venni magára”: ASzH, 79—80. l.

⁹⁷ ASzH, 67, 74, 89, 94, 109. l.

⁹⁸ SzL, I, 234. l.; SzN, IV, 360—362, 365. l.

⁹⁹ SzN, IV, 366. l. (1833. márc. 4—6.)

¹⁰⁰ SzC, I, 31. l.

egy Konstantinápolyig járó gőzös építésében.¹⁰¹ A petíciót (amelynek fogalmazványát gondosan kijavította¹⁰² először az országgyűlésnek akarta benyújtani és Reviczkyvel „felkapatni”¹⁰³ — ez még 1830-as aldunai gondolata volt, amely szerint „regulationes debent esse objectum dietale”¹⁰⁴ —, de aztán megváltoztatta taktikáját.¹⁰⁵ „Sokat dolgoztam Pesten” — írta március vége felé naplójába. „Teljesen át vagyok hatva attól az eszmétől, hogy az *orsovai sziklákat ebben az évben robbantani kell*, . . . Metternich, Reviczky, Kolowrat stb. gutírozni fogják a dolgot, kiadják a parancsot, de nincs pénzük! A nádor rendelkezik a sójövédelmi alappal [— íme, hát mégis a Venus Vulgivaga-ra kénytelen Széchenyi is fanyalodni! —],¹⁰⁶ de nincs hatalma! Hajózzam hát csak át ezek között az akadályok között!”¹⁰⁷ Úgy döntött tehát — mivel Metternich herceg április eleji beszélgetésükön amúgy is „langyosnak” mutatkozott még Orsova iránt¹⁰⁸ —, hogy a nádornál indítja meg a végső ostromot. Puthont lehívta Bécsből; április 11-én „munkaebéden” mégegyszer alaposan instruálta, és április 12-én átadta vele a petíciót József főhercegnek. Utóbbi még aznap hívatta Széchenyit, „különösen barátságosan és jóindulatúan fogadta”, és közölte állásfoglalását: „*Orsova ect. soll gesprengt werden.*”¹⁰⁹

Mégis — ne firtassuk most, miért; más alkalommal még visszatérünk rá — jóval több mint két hónapba telt,¹¹⁰ amíg a nádori állásfoglalás *kormányzati intézkedésben* öltött testet. Széchenyit 1833. június 22-én érte Cenken József főherceg két nappal korábban kelt levele; június 24-én jelent meg nála Pozsonyban kihallgatáson, — amikor a nádor „*végre megkérdezte, elvállalnám-e a commissiót a Vaskapu robbantására. Vállaltam!*”¹¹¹ Június 25-én válaszát írásban is megerősítette, egyben közvetlen programját és kéréseit is vázolta.¹¹²

¹⁰¹ SzN, IV, 366. l. (1833. márc. 4–6.)

¹⁰² SzN, IV, 367. l. (1833. márc. 12.)

¹⁰³ SzN, IV, 368. l. (1833. márc. 20–22.)

¹⁰⁴ SzN, IV, 58. l. (1830. június 27.); vö. fentebb az 1. 72. jegyzettel

¹⁰⁵ A híd ügyében viszont — amelyre a regulációval kapcsolatban fölmerült közteherviselési elvet átértelmezte — természetesen a továbbiakban is kitartott amellett, hogy arról először „landtagsmässig” kell határozni, „il faut commencer par là”: SzN, IV, 347. l. (1832. nov. 2.)

¹⁰⁶ Vö. fentebb a 37–38. jegyzettel.

¹⁰⁷ SzN, IV, 368–369. l. (1833. márc. 20–22.)

¹⁰⁸ Igaz: Metternich neje, gróf Zichy-Ferraris Melánia — aki korábban szívesen ment volna feleségül Széchenyihez is, és ekkoriban még többnyire barátságosan viselkedett egykori udvarlójával — úgy vélekedett: férje talán oda sem figyelt ezen a beszélgetésen, mert közben 6 millió forintos adósságán töprengett: SzN, IV, 372. l. (1833. április 2–5.); vö. SzN, III, 112. l. (1826. dec. 17.)

¹⁰⁹ SzN, IV, 372. l.

¹¹⁰ Közben a Híd-Egyesület ülése Andrássy és Széchenyi jelentését magáévá tette, megküldte Pest megye közgyűlésének; a megye pedig elhatározta: utasítja követeit, terjesszék a híd ügyét az országgyűlés elé: SzN, IV, 377, 380. l. (1833. máj. 8., jún. 4.); *Jelenkor*, II, 377–378. l. (1833. jún. 15.)

¹¹¹ SzN, IV, 382–383. l.

¹¹² SzL, I, 237–239. l.; SzN, IV, 383. l.

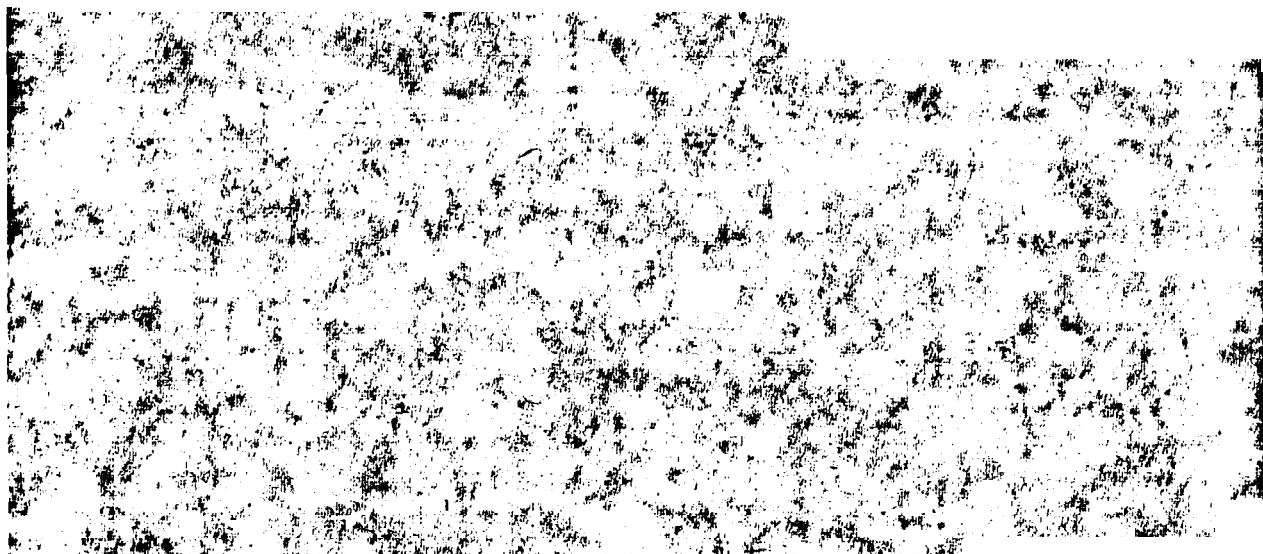
Június 26-án írta alá az uralkodó aldunai biztosi kinevezését;¹¹³ ugyanezen a napon kelt az a nádori kézirat is, amely Vásárhelyi Pált rendelte Széchenyi alá igazgató mérnökként, technikai személyzetével együtt, — természetesen Széchenyi javaslatára.¹¹⁴

*

Ezen a ponton vesszük fel majd az események fonalát következő dolgozatunkban, — immár ilyen címmel: Széchenyi, Metternich és az Alduna-szabályozás 1833—34-ben.

¹¹³ SzN, IV, 384, 387. l.

¹¹⁴ Az iratot közli: GV, 56. l.

A HATÁRTARTOMÁNYOK SZEREPE A RÓMAI BIRODALOMBAN¹

MÓCSY ANDRÁS

A Római Birodalomnak a klasszikus expanzió időszakában nem volt szüksége sereggel megszállt (katonai) határookra és erődített védelmi vonalakra. Még a kialakult határok között való maradás augustusi elvének² érvényre jutása sem járt együtt azzal, hogy erődvonallá alakítsák az immár defenzívára berendezkedő Birodalom határait; azét a Birodalomét, amelyről egy késői történetíró joggal írhatta, hogy „inkább védtek, mint nagyobbítottak”.³ Ellenkezőleg: a *limes* kiépítése csak azután vált időszerűvé, miután az augustusi „hódítási tilalom” indokai időszerűségüket veszítették.

Augustus e végső külpolitikai tanácsa egy olyan gazdasági mérleghől következett, amelynek tartozik oldalán a megszálló sereg költségei, követel oldalán pedig a megszállt területből várható bevételek állottak.⁴ Augustus még azzal számolt, hogy új hódításait állandóan és erősen megszállva kell tartani, s mivel új hódításai gazdasági hozam tekintetében messze elmaradtak a mediterrán vidékek óriási jövedelmeitől, joggal vont le a következtetést, hogy a még meg nem hódított szegény vidékeknek a Birodalmon kívül kell maradniuk. A Barbarikum szegénységét ettől fogva szinte közhelyként hangsúlyozta az ókori föld- és naprajz, amely korábban épp a barbárok mesés gazdagságának közhelyét alkalmazta.

Augustus gazdasági mérlege nem az egész birodalom jövedelmét állította szembe az egész hadsereg költségeivel, hanem minden egyes provincia jövedelmét az illető provinciában fenntartandó seregrész költségeivel. Minden hódítást csakis a várható jövedelem igazolhatott, és talán épp ezért a legilletékesebb forrás, a Monumentum Ancyranum sohasem beszél a Birodalom növeléséről, hanem mindig csak egyes provinciák kiterjesztéséről. Még akkor sem használja Augustus az *imperium* szót vagy ennek valamely szinonimáját, amikor minden irányú hódításait összegezve azt mondja, hogy „minden provincia

¹ A XIV. Nemzetközi Történetéskongresszusra (Sanfrancisco, 1975 aug.) készített „Der Limes und die Provinzen” c. beszámolómban több helyen módosított változata.

² Tacitus, *Annales* I, 11.

³ Eutropius VIII, 2, 2.

⁴ Tac. *Ann.* I, 11., vö. Suet. *Aug.* 101. Részletesebben Mócsy A.: Plus est provinciam retinere quam facere. *Antik Tanulmányok* 9(1962)191 skk.

területét megnöveltem”,⁵ holott hódításainak jó része nem új provinciahatárokat, hanem új provinciákat eredményezett.

A megszállás módja Augustus korában sem volt egységes. A nyugati sereg már Augustus alatt a Rajna mentén volt összpontosítva, míg a dunai sereg még száz év múlva sem határt, hanem területet tartott megszállva; a leggazdagabb és legjövedelmezőbb tartományokban pedig már nem is kellett megszálló sereget tartani. E tartományok jövedelmeivel azonban Augustus gazdasági mérlege nem számolt, mint ahogyan azzal sem, hogy a Birodalom egy jóval nagyobb sereget is fenntarthatott volna. Ugyanis több, párhuzamosan folyt nagy építkezés költsége⁶ egyenként is nagyobb volt, mint az évi hadikiadás bőven számítva százmillió denáros évi összege. A viszonylag kis hadsereget azonban viszonylag kis területen kellett állomásoztatni, ahol a bevételek csakugyan nem fedezhették a seregellátás költségeit.

Különbségek természetesen a megszállt provinciák között is voltak. A rajnai sereget már Augustus korában bőségesen el tudták látni az itáliai ipar tömegcikkeivel és az eleven áruforgalom magával hozta az aprópénz forgását. A rajnai kutatás számára az aprópénz és az itáliai importáru felbecsülhetetlen értékű forrás a korai megszállási rendszer rekonstruálásához. A dunai tartományok serege csak az 1. sz. második felében éri el fokozatosan ezt az ellátottsági szintet, ami természetesen kutatásunkat is nagymértékben megnehezíti.

A rajnai és a dunai seregek ellátásában megnyilvánuló különbség egyszerű oka az, hogy a Rajna víziútját a partjához felzárkózott csapatok ellátásában jól fel lehetett használni, míg a Dunától és a Földközi-tengertől egyaránt távol elhelyezett dunai csapatok ellátása szállítási nehézségekben ütközött. Az a néhány csapat pedig, amely már Augustus alatt a Duna partján kapott tábort, azért nem érhetette el a rajnai csapatok ellátottsági szintjét, mert a Duna akkor még gazdaságilag fejletlen területeket kötött össze; azt a feladatot, amelyet neki az augustusi elgondolás szánt, csak fokozatosan, a Rajnához viszonyítva legalább fél évszázados késéssel vállalhatta.

Augustus „hódítási tilalmába” értelemszerűen beletartozott az, hogy a Birodalom európai határa a Rajna és a Duna. Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy Augustus e két folyót mint határnak alkalmas választóvonalat jelölte volna ki. Tacitus egy más összefüggésben ugyan kiemeli, hogy Augustus hódításai következtében „az Óceán vagy hosszú folyamok szegélyezik a Birodalmat”, de siet hozzátenni, hogy ennek következtében a legiők, a tartományok és a hajóhad kapcsolata teremtdőtt meg.⁷ Az ókori közlekedéstechnika valóban csak a vízi úton volt képes számottevő áruforgalmat lebonyolítani. A Rajna és a Duna is mint vízi utak, nem pedig mint vízi határok voltak fontosak. Jel-

⁵ Mon. Ancyr. 26.

⁶ A legfontosabb adatok összeállítása R. Duncan-Jones: *The Economy of the Roman Empire* (Cambridge 1974), lásd különösen 318. 4. j. a nagy rómvárosi császári építkezésekről.

⁷ Tac. Ann. I, 9.

lemző, hogy a dunai limes kiépítését fél évszázaddal megelőzte a Kazán-szoros vontatóútjának megépítése,⁸ a Rajna- és a Dunahatár két későbbi módosítását pedig e vízi utak biztosítása indokolta; az *agri decumates* meghódítása a Rajna és a Duna közötti szárazföldi összeköttetés védelmét, valamint a Majna-Neckar útjának birtokbavételét célozta, Dacia meghódításával pedig a dunai vízi út neuralgikus pontját, a Kazán-szoros és a Vaskapu állandó őrzést és karbantartást igénylő vontatóútját szállták meg a túlsó part felől is. Traianus daciai hadjáratával egyidőben megépült a vaskapui csatorna⁹ ott és azzal a céllal, ahol és amiért 1800 évvel később újra megépítették.

Figyelmünket azért fordítottuk Európa felé, mert Augustus tanácsa szemlátomást csak európai hódításokkal számolt. Afrika sivataghatárolta tartományaihoz újakat csatolni nem lehetett, az Eufráteszen pedig egy orientális birodalom mint egy ismeretlen nagyságrend állta útját minden komoly terjeszkedésnek. Csak a Birodalom európai határait lehetett esetleges vagy önkényesen megvont határoknak tekinteni. A Rajna és a Duna innenső és túlsó partjain egymástól nem különböző, többnyire nyelvrokon, de mindenképp azonos berendezkedésű népek éltek, hátukban a mesés Óceánnal, amely a császárkor minden utópisztikus hódítási elgondolásában az igazi és természetes határ volt.

Augustus gazdasági mérlege az 1. sz. folyamán időszerűségét veszítette, aminek gyakorlati bizonyítéka Britannia birtokbevétele. Caesar és Augustus új európai provinciái megindultak a gazdasági fejlődés útján, bekapcsolódtak a Birodalom termelésébe és áruforgalmába, mint ezt Plinius tömören meg is fogalmazta abban az időben, amikor e fejlődésnek még csak első jelei voltak érezhetők számos európai tartományban.¹⁰ A határtartományok fokozatosan eljutottak a belső konszolidációnak arra a fokára, amely már az eredeti megszállóereget fölöslegessé tehetné volna. Átmeneti vagy végleges csapatelvonások előfordultak ugyan, a Birodalom hadseregének állományát azonban mégsem csökkentették, mert a belpolitikai válságokkal együtt járó hatalmi átrendeződések miatt a központi kormányzat rá volt a seregre utalva, s mert kiderült, hogy Augustus jól kiépített szövetségi rendszere egymagában nem szavatolja a határmenti provinciák és az őket összekötő folyami utak biztonságát. Kiderült, hogy a szükséges haderő nagyságát nem lehet úgy kiszámítani, ahogyan Strabon tanúsága szerint Augustus alatt még Britannia vonatkozásában pontosan mérlegelték egy esetleges megszállás csapatkontingensét.¹¹ Amíg a hadsereg egy meglevő vagy jövődöbéli alattvalók féken tartására való megszálló erő volt, nagyságát fel lehetett becsülni, a konszolidált provin-

⁸ A források összeállítása az újabb irodalommal A. et J. Šašel: *Inscriptiones quae in Iugoslavia etc.* (Ljubljana 1963) 31 skk.

⁹ J. Šašel: *Trajan's Canal at the Iron Gate.* *Journal of Roman Studies* 63(1973)80 skk.

¹⁰ *hist. nat.* XIV, 1, 1.

¹¹ *Strab.* II, 5, 8, IV, 5, 3.

ciákból pedig ki lehetett vonni a csapatokat. Miután azonban a hadsereg főfeladata a külső biztonság lett, nagyságát ilyen módon kiszámítani már nem lehetett. Az egyes határszakaszok seregrészei hol túlméretezettek, hol katasztrofálisan kicsinek bizonyultak. Úgy látszik, hogy a hadvezetés a flaviusi és a traianusi idők sűrű csapatmozgatásai után felismerte, hogy a határon felállított csapatok területi megoszlása voltaképp közömbös. Később már nem került sor a csapatelosztás lényeges módosítására, bár a határszakaszok békéjét a korábbiaknál nem kisebb válságok zavarták meg.

A limes kiépítését a seregelosztás megmerevedésétől számíthatjuk. A flaviusi és a traianusi időszak a limes kialakulásának időszaka az összes európai tartományban. Ma már jól lemérhető szinte minden tartományban, hogyan keresték az alkalmas pontokat a táborok számára s végül hogyan választották ki azokat a helyeket, ahol Traianus alatt föld- és palánktáborok, majd Hadrianus és utódai alatt ugyanott kőerődöket építettek.¹² A limest mint egyszer s mindenkorra meghatározott, kész védővonalat már a 2. sz. közepén a Birodalom alapvető jellemvonásai között sorolja fel egy görög rétor nevezetes Róma-beszédében,¹³ nem sokkal később pedig egy görög történetíró a fal-hasonlatot továbbszöve a Birodalomról mint egy birtokról beszél, amelyet e fal körülvesz.¹⁴

Ez a fal azonban csak a hadászatban járatlanok szemében szolgált védelmi célokat úgy, mint ahogyan egy tornyos és sáncos városfal védelmet nyújthat egy ostromlott városnak. A raetiai limes alacsony fala előtt még árok sem volt, a felsőgermániai limes árka mögött pedig egyetlen cölöpsor jelezte a Birodalom határát. Hadrianus britanniai falán mérföldenként kapu nyílt a Barbarikum felé, Dacia határán pedig megelégedtek azzal, hogy a völgyekben falak vagy kerítések, a hegyek gerincén pedig tornyok sora tegye felismerhetővé a határ vonalát. Nem áttörhetetlen védvonalat akartak húzni a Birodalom köré, hanem a határt akarták láthatóvá tenni, és épp ezért a folyami határokon összefüggő akadályrendszert nem is létesítettek, bár tisztában voltak azzal, hogy a folyók inkább összekötik, mint elválasztják a partokat.¹⁵ Ahogyan a limes mentén felállított sereg nem volt alkalmas arra, hogy összpontosított támadást kivédjen, úgy a limeserődítések sem azt a célt szolgálták, hogy feltartóztassák a támadókat, hanem azt, hogy a határ átlépését meggátolják, a szabad ide-odavándorlásnak elejét vegyék. A „titkos átlépések”¹⁶ megelőzését egy pannoniai határszakasz őrtornyaira szánt felirat-sorozat nyomatékosan hangsúlyozza. Ez a tiltott határforgalom nem csak illegális kereskedésből,

¹² Az *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* c. gyűjteményes munka II. részének 1. és 2. kötete felment attól, hogy ehhez és a továbbiakhoz az újabb irodalmat idézzem (Berlin—New York, 1974—1975).

¹³ Ael. Aristeides, Rom. 79—81.

¹⁴ Appianos, *prooim.* 7.

¹⁵ pl. Verg. Georg. II, 497. Florus II, 28. Plin. *paneg.* 12,3; 16,2.

¹⁶ ILS 395.

csempészetből állt, hanem a Birodalomba való áttelepülési kísérletekből is. A Birodalomból „kirekesztett barbárok”¹⁷ önkéntes behódolási szándékáról forrásaink tudósítanak.¹⁸ A klasszikus hadüzenettel bevezetett *bellum iustum* nem volt a határmenti harcok tipikus formája és az ellenség sem volt a külpolitika elvi szintjén ellenség, különben a leverte barbárok egyes csoportjait nem telepítették volna le igen gyakran épp abban a tartományban, amely az érintett barbár néppel volt határos. Az is számba veendő, hogy a Birodalom északi védvonala egyúttal az északi tartományok legfontosabb ütőere volt. A Rajna és a Duna vizén bonyolódó eleven forgalmat a túlsó part barbárai rendszeresen aligha veszélyeztették, különben a határt nem e folyóknál, hanem vízválasztókon vonták volna meg. Dacia határa pedig épp nem az optimális kárpáti gerinceken húzódott, hanem azokon belül, mintha a birtokba veendő terület lehetőleg minimális nagysága fontosabb lett volna, mint az, hogy a határ hadászati szempontból kedvezőtlenül van kijelölve. Felső-Germánia limesének egy 75 km hosszú szakaszát a terepviszonyok előnyeinek és hátrányainak semmibe vételével nyílegyenesen húzták meg.

A mondottak alapján túlzás lenne a barbár szomszédot olyan ugrásra kész fenevadnak tartani, amilyennek azt a korábbi kutatás olykor beállította; nyilvánvalóan azért, mert a limes erődvonalként, áttörhetetlennek szánt védműként értelmezte. Az ilyen értelmezésekből kényszerítően következett az is, hogy a római hadvezetést krónikus analfabétizmusban kellett elmarasztalni, a hosszú ideig jól működő limes-rendszert pedig egy olyan tévedésnek tartani, amelyet paradox módon épp azok a hadi reformok korrigáltak volna, amelyek következtében az immár valóban erődvonalnak szánt limes — a késő-római idők limese — új feladatát egyre kevésbé tudta ellátni.

Elöljáróban azt mondtuk, hogy a limes megépülése nem az augustusi hódítási tilalom, hanem épp e külpolitikai tanács elavulásának következménye volt. A hadsereg már nem békétlenkedő alattvalók fékentartására szolgáló megszálló sereg volt, hanem részben hatalompolitikai tényező, részben a külpolitika eszköze. Optimális nagysága nem volt felbecsülhető, elhelyezését pedig két követelmény egybeesése szabta meg: belpolitikai okokból ajánlatos volt minél távolabb állomásoztatni Itáliától, a külpolitika eszközeként való alkalmazása pedig a határmenti felállítást javasolta. A határmenti felállítás fokozatosan valósult meg Augustustól Traianusig párhuzamosan azzal a folyamattal, amelynek eredménye a határmenti tartományok gazdasági felvirágzása volt. Kiderült azonban, hogy a határmenti sereget a határmenti területek saját gazdasági erejükből nem tudják ellátni. Voltaképpen az augustusi mérleg értelmében, amely szerint a megszállt terület jövedelmének arányban kell lennie a megszálló sereg költségeivel; míg ugyanis Augustus egy-egy nagyobb

¹⁷ Tertullianus kifejezése: de pallio II, 7.

¹⁸ Appianus, prooim. 7.

terület egyenletes katonai megszállásával számolt, addig a limes serege olyan kis területen volt összevonva, amely semmiképp sem viselhette a seregellátás teljes terhét. Ez a probléma különös erővel jelentkezett a 3. sz.-ban.

A határon való koncentráció ugyanakkor megoldotta a római katonapolitika legsúlyosabb, és hosszú ideig szinte megoldhatatlannak látszó dilemmáját. Azt ugyanis, hogy a politikai szempontból kívánatos társadalmi rétegek nem bizonyultak megfelelő utánpótlási keretnek, a szívesen katonáskodó elemek pedig politikai szempontból voltak nem kívánatosak. Míg az auxiliák sorozása már a szerveződő egyeduralom hadvezetését sem állította különösen nehéz feladat elé, addig a sereg gerincét alkotó polgárlegiók utánpótlását még az első császárok sem igen tudták megoldani anélkül, hogy ne kényszerültek volna kétes elemek, a „nyomorgók és ingatagok”¹⁹ besorozására. Ezzel szemben a limesen állomásozó sereg előnye között elsőnek a megfelelő szociális bázis megtalálását emeli ki Aelius Aristeides, hozzáfűzve, hogy ez a sereg olyan messze van, hogy meglátogatásához hónapok, sőt évek kellenek.²⁰

A julius-claudiusi idők legionáriusainak vajmi kevés közük volt az állomáshely bennszülött társadalmához. Elbocsájtásuk épp ezért nem kis gondot okozott. Miután Augustus előbb erőszakos úton juttatta földhöz katonáit, majd inkább visszatartotta őket, nehogy a veteránprobléma újra beárnyékolja a végre kiharcolt konszolidációt, addig utódai már itt-ott megkísérelték a határmenti tartományok földjeit veteránoknak juttatni. Ez a módszer annál veszélyesebbé vált, minél inkább megbékéltek a határtartományok a római uralommal. A megoldást csak az hozhatta, hogy a sorozás ott folyjék, ahol a sereg állomásozott. A helyben sorozott és helyben szolgáló katonát, mivel szülőföldjétől el sem szakadt, elbocsájtása után telepíteni sem kellett. Ugyanakkor a határzónák lakossága olymértékben összefonódott a katonasággal, hogy irigyelt jólétét csak a katonai szolgálatban láthatta biztosítva. Vonatozik ez a hadsereg utánpótlási bázisának mindkét összetevőjére.

A két összetevő közül az egyik a helyi őslakosság, a másik az az örökletesen katonáskodó réteg, amely a táborok mellett lakik s egyetlen létalapja az, hogy fiait a seregbe küldi. A két összetevő számbeli aránya határszakaszonként változott. Egyes rövid határral, de sok legióval rendelkező határszakaszokon a táborok melletti örökletes katonarendnek nagyobb szerep jutott. Másutt, például Daciában, a nehezen pacifikálható őslakosság sorozásától voltak kénytelenek eltekinteni s ezért dominál ez a réteg a limes csapataiban. Az idegen, vegyes eredetű örökletes katonarend főleg a szárazföldi, fallá kiépített határokon volt jelentős.

¹⁹ Tac. Ann. IV, 4.

²⁰ Ael. Aristeides, Rom. 77—78, vö. 67a, 80.

A szárazföldi, kiépített határok, a szorosabb értelemben vett *limesek* és a folyami vagy tengerparti határok, a *ripak* több jelentős vonatkozásban különböztek egymástól. A szárazföldi védvonalakat, bár óriási anyagi és munkaráfordítással jártak, könnyebben feladták vagy áthelyezték, mint a vízi határokat, noha az utóbbiak mentén nem kellett sáncokat, árkokat, falakat vagy kerítést építeni. A *ripak* igen tartósaknak bizonyultak, míg a költségesebb *limeseket* gyakran előbbre vagy hátrább vonták. A két legnagyobb példa a felsőgermániai-raetiai és a daciai *limes*, de Európa minden további *limesét* is többször módosították: gondoljunk Antoninus Pius falára Britanniában, a Rajna—Duna-szög többször módosított határaitra, az Odenwald-*limesre* és a *limes Transalutanusra*. A határmódosítások mindezekben az esetekben azzal magyarázhatók, hogy nem a határvonal költséges kialakításáról volt nehéz lemondani, hanem a vízi útról és a vízi út hatására kialakult városi centrumokról. A *limesek* mentén ugyanis városok sem jogi, sem településgazdasági értelemben nem jöttek létre, és még az ott állomásozó csapatok ellátása sem érte el a *ripa* csapatainak ellátottsági szintjét. A vízi utak döntő fontosságának tulajdoníthatjuk azt is, hogy csak a *ripak* mentén állomásoztak légiók, míg a *limesen* sohasem. A Hadrianus-falon, a felsőgermániai-raetiai és a daciai *limesen* nem állomásozott legió; Britannia három legiója közül kettő tengerparton, egy pedig a hajózható Ouse partján maradt, Felsőgermánia két legiója a Rajnánál, Dacia legiói pedig a Maros vízrendszerében.

Ennek ellenére a kétféle határ egyazon sorsban osztozott. A 2. és a 3. sz. folyamán, amikor a Birodalom hadseregének zöme a határokon állomásozott, a határvidékek voltak Európa gazdasági életének centrumai, az ipari termelés legfontosabb piacai, az áruforgalom ütőerei és csakhamar a politikát irányító csoportosulások fő fészkei is. A határzónák emlékényei nemcsak egy soha nem látott prosperitásról tanúskodik, hanem azt a látszatot is kelti, mintha a rómaiság hordozóterületei Európában a határra tevődtek volna át. Ez azonban csak látszat. A késői idők seregreformjai következtében a határok mentén már nem az egész sereg, hanem annak egyik, nem is privilegizált része állomásozott; a prosperitás és a közélet centrumai pedig áttevődtek előbb a határtartományok belsejébe, majd pedig a határtartományok mögötti provinciákba. Azt kérdezhetjük, hogy ezek az új vagy újra felvirágzó centrumok hogyan élhettek meg vízi utak nélkül, a rajnai és dunai ütőértől távol, jóval kedvezőtlenebb szállítási és közlekedési feltételek mellett? A választ nem kereshetjük abban, hogy e centrumok virágzása is átmeneti volt, mert a súlypont egyre inkább összezsugorodott a Mediterráneum partvidékére. Meggyőzőbb a válasz akkor, ha ezeknek a centrumoknak szociális jellegét definiáljuk. Míg a *limes* menti társadalom katonai jellegénél fogva — modern szóval — nyitott volt, addig a késői társadalom fokozódó polarizációja már nem igényelte a viszonylag olcsó tömegcikk kereskedelmét. E cikkek jórésze el is tűnt. A termelő

nép saját termékein kívül mást nem igen tudott beszerezni, a gazdagok vékony rétege pedig olyan luxuscikket használt, amelyek magas árához képest a szállítás költsége nem volt számottevő.

A limes gazdasági és politikai vonzóerejét korábban elveszítette, mint Birodalom a katonai erejét. A határvidékeket a germán utódállamok többnyire csak átmeneti szállásnak tekintették arra az időre, amíg a gazdag centrális — mediterrán — tartományokhoz nem férhettek, és ugyanebből az okból nem váltak a határzónák az újlatin népek bölcsőjévé sem annak ellenére, hogy a Birodalom fénykorában azt a látszatot kelthették, hogy Európa leg-rómaibb területei.²¹ Bár Róma uralmának tartósságát, gazdag provinciáinak békéjét a hadseregnek köszönhette, ez a hadsereg volt a legkevésbé a kontinuitás tényezője, és ebben a sorsban a határtartományoknak is osztozniuk kellett.

²¹ Pannoniai viszonylatban erről l. Mócsy A.: A pannon vezérszerep okai és következményei. MTA II. Oszt. Közl. 23(1974)67 skk.

A TECHNIKAI FEJLŐDÉS EGYES JELLEGZETESSÉGEI KÖZÉP-EURÓPÁBAN A 18. SZÁZADBAN*

SZABADVÁRY FERENC*

A 18. század az emberiség nagy századai közé tartozik. Bár azt hiszem, azóta az emberiségnek csak nagy századai vannak, a 19. még nagyobb és a 20. annál is nagyobb. Nyilván minden század felülmúlta az emberiség előző századait, csak ez a folyamat korábban igen lassú volt; a fejlődés a 18. században gyorsult fel aztán a kortársak által is észrevehető mértékűre, hogy egyre rohamosabbá váljon, olyannyira, hogy ma már aggódva kérdezzék világszerte, hová visz és meddig tarthat e száguldás véges tartalékokkal rendelkező parányi kis glóbusunkon. Az előrevivő út motorja mindig a technikai-tudományos fejlődés volt. Ez hatott a társadalom fejlődésére, s korunkhoz közeledve egyre intenzívebben.

Magyarország 18. századi története igen ellentmondásos. A helyzet egyszerűsített jellemzése szélsőségesen ellentmondó történetírói ítéletekhez vezethet. A bonyodalom abból adódik — s itt máris az egyszerűsítés hibájába esem — hogy e században voltak időszakok, amikor a gazdaságilag-társadalmilag korszerűbb, előrevivőbb elgondolások a magyar köztudat szempontjából nemzetellenesek voltak, s a reakciós álláspont a nemzeti önállóság védelmével tudott érvelni. A magyar történetírásnak érthetően, nehéz azzal megbirkóznia, hogy az ország gazdasági függő helyzetét egy felvilágosult hatalom kezdeményezte. S megint egy újabb ellentmondás, hogy a gazdaságunkat távlatilag fojtó intézkedések éppen annak a Habsburg uralkodónak, Mária Teréziának idején születtek, aki dinasztíájából a magyarokat talán a legjobban kedvelte, s a magyar királyi címet családjában leginkább hangsúlyozta. Ám, aki a gazdaság- és technikatörténet felől közeledik a 18. századbeli Magyarországhoz, az erőteljes fejlődést, pezsgő helyzetet talál. Virult a kereskedelem,

* A METESZ Tudomány- és Technikatörténeti Bizottsága a Magyar Tudományos Akadémia Tudomány- és Technikatörténeti Komplex Bizottságának, az Országos Műszaki Múzeumnak és a Budapesti Műszaki Egyetem Technikatörténeti Kutatócsoportjának közreműködésével „A technika fejlődésének néhány vonása Középeurópában 1700—1848 között” címmel konferenciát rendezett 1974. november 19—20-án.

A rendezvényen 29 előadás hangzott el (köztük 5 külföldi), amelyek több oldalról is megközelítették a történelemtudomány számára jelentős és még sok felderítetlen részletet tartalmazó témakört.

Itt a konferencia bevezető előadását közöljük.

fejlődött az ipar, új technológiák jelentek meg, sok volt az építkezés, új főiskolák és iskolák alakultak. Mindez nyilván sok tényezőnek volt köszönhető.

Legelőször is a békének.

A 18. században béke volt, történelmünk mindeddig egyedülállóan leg-hosszabb békés korszaka: A Rákóczi követő szatmári békétől, ha eltekintünk Napoleon sétaút jellegű Győrre vonulásáig, akkor 1848-ig, közel másfél századon keresztül nem érintette háború Magyarország területét. Ez felmérhetőenül sokat jelent a gazdasági-technikai fejlődésben.

Magyar szimpátiája nem akadályozta persze Mária Teréziát és kormányát abban, hogy elvesztvén, feladván a német—római császári birodalmi illúziókat, a Duna-medencében egy korszerű és centralizált Habsburg-birodalmat ne akarjanak létrehozni. Ennek útjában volt Magyarország, a maga önálló intézményeivel. A birodalmi ideológiát a *kameralizmus* szolgáltatta, s az a kamarákon keresztül hatott.

A technikatörténet hazai vizsgálata alkalmával az ember óhatatlanul találkozik a kamara sok tervszerű és céltudatos intézkedésével; mintha bizonyos tervszerűséggel s állami támogatással próbálták volna a kapitalizmust megvalósítani. Az ipartámogatás tudatos volt. A kormány merkantilista politikájából következett. Ez Magyarországon is hatott, de jóval kisebb mértékben, mint az osztrák és cseh tartományokban, ahol a 18. század derekán a miénket messze felülmúló iparfejlődés következett be — elsősorban a textil- és a vasipar területén — állami előnyök, privilégiumok, sőt dotációk segítségével. Nálunk inkább a mezőgazdasági ipar fejlődött elsősorban, de a keletkező üzemek még alig érdemelték meg a manufaktúra nevet is. Talán a vegyi ipar egy sajátos fajtáját, a hamuzsír termelést lehet magasabb szintűnek nevezni. Ez viszont kegyetlen rablógazdálkodást okozott erdeinkben.

Ha Közép-európa technikáját s az ezen alapuló gazdasági fejlesztést akarjuk vizsgálni, akkor is feltétlenül belebotlunk a kameralisztikába, amely mind Ausztriában, mind Szászországban, Poroszországban rendkívül nagy szerepet töltött be. Ezt az irányzatot, vagy tudományt rendkívül nehéz definiálni: A merkantilizmusnak ez a kelet-közép-európai módosulata, tudomány is volt, amely államtant, pénzügytant és közgazdaságtant tartalmazott, s ezenkívül technikai ismereteket is, amelynek tanszékei voltak az egyetemeken, de ezen túlmenően tudatos gazdasági program is volt, állami koncepció. Sőt Ausztriában, mint mondtam, birodalmi ideológia is lett a kameralizmus, mely a kialakult Habsburg politikai egység mellé és annak alátámasztására egységes birodalmi gazdaságot kívánt létrehozni, ahol az egyes birodalomrészek adottságaiknak legjobban megfelelő és egymást szervesen kiegészítő gazdasági tevékenységet folytatnak. S ebben a koncepcióban Magyarországnak tudatosan a mezőgazdasági termelés és a nyersanyagszállítás jutott.

Az osztrák kameralizmus fénykorában, a század közepén sem tudta célkitűzéseit teljesen megvalósítani, gazdasági, politikai és nemzeti kompro-

misszumokra kényszerült, de rendkívül sok minden mégis létrejött belőlük és hatott. Hatott Magyarországon is: ellentmondásosan, egyes kérdésekben pozitívan, egyesekben negatívan. Ezt az irányzatot a magyar történetírás talán még nem vette teljes súlyával figyelembe, pedig ha a gazdasági-technikai alapról indulunk a történelem kérdéseihez, akkor nem lehet róla nem tudomást venni; csak újabban fordítanak rá nagyobb figyelmet.

Az osztrák kameralizmus ideológiai atyjának az 1635—1682. között élt Johann Joachim Bechert tartják. Érdekes személyiség volt. A legérdekesebb az, hogy a kémia történet régóta számon tart egy Johann Joachim Becher nevű Speyerben született orvost, akinek sajátos elmélete az égés magyarázatára a flogiszonelmélet előfutára volt. Becher azt hirdette 1669-ben megjelent *Physica subterranea* című könyvében, hogy az érc, kövek, általában az ásványi anyagok háromféle földből állnak; a terra vitrescibileből, mely az anyagra, a terra fluidából, amely a szagra, fajsúlyra és végül a terra pinguisből, amely az éghetőségre jellemző. Minden éghető anyag tartalmazza a terra pinguiszt, minél éghetőbb, annál többet. Ezt a gondolatot fejlesztette tovább Stahl a kémia fejlődését közel egy évszázadra befolyásoló flogiszon-elméletté, az első tudományos kémiai elméletté. Becher sokáig élt Bécsben, majd „udvari intrikák” miatt Hollandiába, végül Angliába ment, ahol bányák felügyelőjeként fejezte be életét. Így a kémia történet. A gazdaságtörténészek pedig ismernek egy jeles Becher nevű gazdasági szakíró, aki 1669-ben megjelent *Politischer Diskurs* című munkájában az államkincstár gazdagodásának és a polgárok jólétének összefüggéseit vizsgálta. Könyvében az állam feladatává tette az ipar fejlesztését, mint ami a jólét fokozásának legfontosabb módja. Becher elvette Ludwig Hörningk császári tanácsos lányát. Becher javaslatait a gyakorlatban is megpróbálta keresztülvinni. Szorgalmazására hozták létre a kereskedelmi tanácsot a bécsi kamarán belül. Bécs mellett selyemszövőt, üveggyárat alapított, és sikerült a francia luxusárukra behozatali tilalmat elérnie. Emiatt sok ellensége támadt, s ez végül is bukásához vezetett. Említésre méltóak Becher javaslatai „mechanikai iskolák” alapítására. Bár még nem valósultak meg, mégis a következő század műszaki iskoláinak és főiskoláinak képét vetítették előre.

Kevésbé ismert, hogy a két fent említett tudomány történetében szereplő Becher azonos személy. A kameralizmus megalapítója tehát egy természettudományos képzettségű és érdeklődésű egyén volt. Nem csoda, hogy tanításában a technológiai fejlesztésnek nagy szerep jutott. Wilhelm von Schröder (1640—1688), az irányzat másik ideológusa, Angliában élt sokáig, ahol az iparban működött, továbbá Robert Boyle, Hooke és más természettudósok környezetében. A legsikeresebb kameralista szerző Becher sógora és munkatársa Wilhelm von Hörningk (1640—1714) volt, aki Becher megbízásából a fejlesztési tervek elkészítéséhez adatgyűjtés céljából személyesen beutazta a birodalom jó részét, hogy az ipar állapotát felmérje. 1684-ben megjelent „Österreich

über alles, wenn es nur will" c. könyve a 18. század gazdaságpolitikai kiskátéjává vált; kifejtette benne, hogy hol mit érdemes fejleszteni. Magyarország kenyér, hús- és zsírbányaként szerepelt benne, s javasolta a magyar mezőgazdasági ipar és bányászat fejlesztését.

A termelés korszerűsítését — következésképpen a technika fejlesztését is — érthetően nagyon fontosnak tartották a kameralisták. A pénz és bányakamara élén — és ennek közvetlenül, magyar hatóságok kizárásával, volt alárendelve a magyar fémbányászat és kohászat zöme, — a század folyamán többnyire kitűnő szakemberek állottak. Így pl. Born Ignácot, a sokoldalú természettudóst, geológust, mineralógust és kohászt, a kitűnő tudományszervezőt, Ruprecht Antal a selmeci akadémia kémiaprofesszora, a „selmeci oxigenisták" vezére, a fémplatina korszerű előállítási módjának kidolgozója követte e tisztségben, aki után viszont Müller Ferenc jött, aki korábban az erdélyi bányák igazgatója volt, és 1784-ben Nagyszebenben felfedezte a tellurt, mindmáig az egyetlen Magyarországon felfedezett elemet. Mindhárman Magyarországon születtek.

A monarchiában a 18. században számos olyan úttörő technikai-technológia lépésre került sor, amelyek számos fejlettebb iparú országot megelőzték. Az elmondottak alapján ez érthető. Mert voltak felelős helyeken emberek, akik figyelemmel kísérték, megértették az új eljárások, találmányok lényegét, hasznosságát és megfelelő eszközökkel rendelkeztek, hogy ezek bevezetését támogassák. Az egész „kapitalizmus-fejlesztés" mesterkelt módjából az is következett azonban, hogy ezek az izgalmas technikai újítások szinte minden esetben egyedi jelenségek voltak. Nem terjedtek aztán spontán tovább, mutatván, hogy nem állt fenn irányukban reális társadalmi igény.

Közismert, hogy az európai kontinensen a legelső gőzgépet 1722-ben Selmechánya mellett helyezték üzembe. Az is, hogy Hell Károly a 40-es években már maga is konstruált egyet ugyanott. Viszont 1830-ig több gőzgép nem is működött Magyarországon.

A kamarakénsavgyártást 1749-ben találták fel Angliában; a hetvenes években Schrottenbach Lipót már Érsekújvárott hasonló gyárat próbált szervezni, melyet azután felsőbb biztatásra az ausztriai Nussdorffban valósított meg. A következő ilyen üzemről megint csak a 19. század elején hallunk.

A jenny, Arkwright híres fonógépe 1764-ben született meg; 1789-ben már Magyarországon is működött egy-két példánya: azután megint sokáig nem esik szó róla nálunk.

A klórmészt Kitaibel Pál 1795-ben feltalálta. Észrevette azt is, hogy ez az anyag csodálatosan fehéríti a lenvásznat. De ennél több nem lett belőle. Pedig a megfelelő fehérítés a textiliparnak legégetőbb kérdése volt. Tennant Angliában ugyanebből a megfigyelésből néhány év múlva hatalmas iparágat alakított ki.

Maradandóbb eredménnyel dolgozott a kamarai igazgatás a technikai oktatás terén. A bányászat fejlesztése érdekében hozta létre 1732-ben III. Ká-

roly Selmechányán a bányatisztképző iskolát, melyet Mária Terézia világhírű akadémiai szervesített át. Európa legelső műszaki főiskolája volt ez. Oktatása teljesen a praktikum szolgálatában állott, és rendkívül eredményes volt. Ma már eléggé elismert az oktatástörténetben, hogy ez volt a bölcsője a világon a hallgatói laboratóriumi gyakorlati képzésnek! Ez szolgált modellül 1794-ben a párizsi École Polytechnique-nek, ahol megismerte Liebig, akinek közvetítésével került át ez az oktatási forma az egyetemekre. Selmechányán az akadémiai előadások is élénk kísérleti demonstrációval történtek.

E korszak szülte a szepcei gazdasági-műszaki főiskola, amely afféle menagerképző intézménynek volt elképzelve. Ugyancsak ebben az időben alakult Pesten (1782) az Institutum Geometricum-Hydrotechnicum, az első egyetemi szintű mérnökképző intézmény Európában, elsősorban a földmérés- és vízszabályozás elvégzésére alkalmas szakemberek — és milyen kitűnő szakemberek — képzése céljából. Evvel párhuzamosan fejlődött a geodéziai és hidrotechnikai műszerkészítő ipar is Magyarországon.

Az egyetemekkel kapcsolatban még egy érdekes jelenséget említenék meg. Ebben a korban a közép-európai egyetemeken új tantárgy jelent meg: a technológia. Ez kezdetben a kameralisztika keretében szólalt meg, később önállósult. Szülőhelyei a keletnémet egyetemek, legkorábban a poroszországi Halle egyeteme, ahol már a 17. század végén találkozunk a matematikai tudományok alapjai néven, különböző gépészeti-technikai előadásokkal. 1727-ben ugyanott alakult az első kameralisztikai és gazdaságtani tanszék. Ugyanezen tárggyal a göttingai egyetemen is találkozunk, mely csakhamar központja lett ezeknek az ún. államtudományoknak. 1769-től az ausztriai és a pesti egyetemen is tantárgy a kameralisztika. Göttingában vált ki belőle először a technikai-technológiai ismeretek tantárgya. Johann Beckmann tekinthető e szak megalapítójának, aki mint a kameralisztika professzora Göttingában 1770-től előadásokat tartott, majd könyvet írt „Bevezetés a technológiába” címmel. Az alcím feleslegessé tesz sok magyarázatot: „A kézművesség, gyárak és manufaktúrák ismerete elsősorban mezőgazdasággal, rendőri ügyekkel és államgazdasággal foglalkozók számára.” Megjegyzik a kortársak, hogy Beckmann, aki később egy többkötetes és több nyelvre lefordított „A feltalálások története” c. könyvet írt, számos üzemlátogatásra vitte hallgatóit, hogy a technológiát a helyszínen megtanulják. Érdemes megemlíteni, hogy Göttinga a hannoveri királysághoz tartozott, amely akkor perszónálunióban volt Angliával. A két ország igen élénk kölcsönhatásban állt, s Beckmann művében erősen befolyásolta az angol ipar, Beckmann könyvei viszont igen nagy sikert értek el Angliában. Csakhamar a környező egyetemeken, Halleban, Lipszéban és másutt is technológiai előadásokat tartanak és számos ilyen témájú könyvet írnak. Hermann, Beckmann egy tanítványa 1781-ben a bécsi egyetemen is meghirdeti a technológiát. Körülbelül ettől az időtől kezdve a magyar egyetemen is volt évtizedeken keresztül technológia nevű tantárgy és tanszék. A technikai

ismeretek tehát a 18. század végén sikeres bevonulást tartottak a klasszikus egyetemekre.

A 19. század első évtizedeiben azután e tantárgy hirtelen elhalt, eltűnt. Csodálatosan érthetetlen ez az eltűnés; nem is tudnám kellőképpen megokolni. Az általános reakció az oka? Vagy az egyetemek méltatlannak ítélték magukhoz e tárgyat? Mert az eltűnés egybeesik egy újabb jelenséggel: megalakulnak a politechnikumok, ezek a kifejezetten technikai felsőbb iskolák, melyek azonban mégis jóval alsóbbszintűek voltak, mint az egyetemek. Még közel egy évszázad kell, amíg műegyetemkké alakulhatnak. S érdekes, a politechnikumok nem a fejlett ipari országokban alakultak meg, hanem megint itt Közép-Európában van a bölcsejük. Bár az École Polytechnique 1794-ben alakult Párizsban, de ez csak névadó volt, tartalmilag nem azonos volt az itt kialakult politechnikumokkal, hiszen felsőbb katonai-műszaki iskolává vált hamarosan s még máig is az. A polgári, elsősorban gépészeti-építési-mechanikai-kémiai ismereteket oktató politechnikumok elsője a prágai (1805), azt követte a grazi, a bécsi. Csak azután, 1825-ben jön létre az első Németországban, Karlsruheban, utána gyorsan másutt. (Darmstadt 1826, München 1827, Drezda 1828, Stuttgart 1829, Hannover 1831 stb.) 1845-ben Budán is megalakult a politechnikum, a József Ipartanoda. Ez a fajta műegyetem tulajdonképpen napjainkig is e közép-európai területre jellemző. Franciaországban, Angliában, Amerikában később és másfajta szervezettel alakultak ilyen iskolák.

Csak a legutóbbi korban kezdenek egymáshoz közeledni a formák, de ugyanakkor napjainkban kezd eltűnni a különbség is egyetem és műegyetem között. Németországban számos Technische Hochschule felveszi az Egyetem (nem Műegyetem) nevet, pl. Stuttgartban és építi ki a technikaiak mellett a klasszikus fakultásokat, vagy megtartván műegyetem nevét teszi ugyanezt, mint Münchenben, ahol a műegyetemnek még orvoskara is van, vagy fordítva, egyetemek alapítanak mérnöki fakultásokat, mint Jugoszláviában. (Érdekeség kedvéért szeretném megjegyezni, hogy a műegyetem elnevezés magyar találmány: a budai politechnikum magyarul már 1860-tól műegyetemnek nevezi magát. A német analógok még sokáig nem voltak Technische Universitátek, hanem csak Technische Hochschulen. Ez azonban csak elnevezésbeli és nem tartalmi különbséget jelentett közöttük.) Ez az integrálódási folyamat szükségszerű: a tudományok válaszfalait a megismerés egyre inkább lebontja, s mindenhol keresik a módját, hogy az oktatás szervezete valahogy kövesse ezt a ténytet. A tudományos-technikai forradalom korában valósul meg tehát az, ami a 18. század végén már határozottan megindult, azután egyszerre megszűnt, s a fejlődés más irányt vett.

Nem vállalkozom arra, hogy a 19. század elején mutatkozó fordulat okait megmagyarázzam. Nem is tudnám. De azt hiszem, megérdemelne e kérdés, nevezetesen a műszaki oktatás elválása és önálló úton történő fejlődése közelebbi vizsgálatot. Néhány gondolatot azonban felvetnék. Nyilván összefüg-

gésben áll mindez, amit e fordulatról mondtam, a kameralisztika általános csődjével. A kapitalizmust nem lehetett „felépíteni” gazdaságilag erős, érdekeiért önmagában kiállani tudó polgári osztály nélkül. S ezen az egész közép-európai tájon tulajdonképpen éppen ez hiányzott a 18. században. Az üzemeket állami támogatással alapították: igen sokszor nem is polgárok, hanem vállalkozó kedvű arisztokraták. Még Magyarországon is találhattunk belőlük eleget. Ezek nem lettek igazi vállalkozók, latifundiumaikból akartak állami segítséggel még több hasznot, lehetőleg iparban dolgoztatott jobbágyaik segítségével. A polgári gyáralapítók pedig hűen szolgálták az államot, hiszen annak jóvoltából és segítségével gazdagodtak. Talán jobban érezték magukat, ha gyermekeik a rizikós gazdasági élet helyett biztos állami hivatalt vállaltak. Abból még segíthettek is a manufaktúráló rokonon. Különösen Ausztriában és Csehországban udvarhű, kormányhű és a közös érdekeken, hivatalokon keresztül összefonódott nemesség és polgárság alakult ki, amely összefonódottság jó egy századot kibírt.

A Habsburg-birodalom végül is győzött a hosszú háborúban a francia birodalom, majd Napóleon ellen. De ez alatt feladta felvilágosult eszméit, nem akart a tűzzel játszani. Azonkívül nem is tudott tovább ipart támogatni, hiszen az egész államot hajszal híján csődbe vitték a végeláthatatlan hadikiadások. De a háború mindig jó talaj a kapitalista vállalkozás számára. Támogatás nélkül is lehetett keresni, érdemes volt vállalkozni. Itt is megindult a kapitalizmus spontán fejlődése: nem volt szükség kameralisztikára s mindarra, amivel az járt. Igen ám, de megmaradt annak egész apparátusa. Az íróasztal mindig talál munkát. Ha hasznosat nem talál, haszontalant talál ki. A felvilágosult, széles látókörű kameralisták átalakultak íróasztalaikat féltő bürokratákká, akik azért a szokás és hagyomány jogán igyekeztek belebeszélni mindenbe; ha mást nem tehettek, legalább akadékoskodni, hasznos rendeletek helyett haszontalan kicsinyes előírásokat fogalmazni. Kialakult a híres túlméretezett kelet- és közép-európai állami bürokrácia, amelyet a következő évszázadban nehéz ballasztként cipelt magával a polgári fejlődés.

Fejtegetéseim végéhez értem. Néhány, általam jellemzőnek vált dologra szerettem volna a figyelmet felhívni, néhány talán vitatható kommentárt fűzni hozzá, de főleg arra rámutatni, hogy Közép-európa 18. századbeli története rendkívül bonyolult, sok benne az ellentmondás, nagy gondolatok, nagy törekvések, éles szembenállások jellemezték, s a szemben álló felek mindegyikének volt igazsága is. Ebből következik, hogy a technikai fejlődés minden újabb részletének felkutatása, kiderítése téglát ad azoknak, akik e kor történetének marxista—leninista szintézisét lesznek hivatva felépíteni. Ebben az értelemben biztosra veszem, hogy konferenciánk szükséges, időszerű és hasznos.

ERAZMUS I. FERENC ÉS V. KÁROLY KÖZÖTT*

LÉON-E. HALKIN

Rotterdami Erazmus, a humanisták fejedelme, kora nagy uralkodóinak: I. Ferencnek, V. Károlynak, VIII. Henriknek és másoknak megbecsült levelezőtársa. A királyok ismerik, műveit néha olvassák is. . . Termékeny tollának termékeit nyújtja majd át Erazmus e fejedelmeknek. Nekik ajánlja név szerint az evangéliumok „Parafrázisait”, hogy béke iránti szeretetében minél jobban egyesítse őket.

Az említett három nagy uralkodó közül először — úgy tűnik — VIII. Henrik felé fordul Erazmus minden figyelme. Főként Anglia vonzza: hármuk közül a Tudor király a legidősebb és a legműveltebb. Erazmus nem látja előre VIII. Henrik véres jövőjét, és csak a reformáció távolítja el tőle.

Ezután I. Ferencben és V. Károlyban bízik a legjobban: tőlük várja, hogy megmentse a kereszténységet külső ellenségétől, a töröktől, de leginkább belső ellenségeitől: a tudatlanságtól, a nemtörődömségtől, a vallási formalizmustól, a viszálytól és a háborútól.

Erazmus a Birodalomban született, holland származású, de nem igen használja a germán nyelveket, még anyanyelvét sem. A román nyelvekkel sincsen másként, bár ifjúkorában sokáig élt Franciaországban, és érti a franciát. Latinul, sőt görögül fogalmazza könyveit és leveleit. Nagy örömmel töltötte volna el az, ha héberül is ugyanilyen jól tudott volna, és így a három szent nyelven írhatott volna, melyek olyan kedvesek voltak keresztény humanista szívének.

Nincsen Erazmus életében olyan esemény, amely arra mutatna, hogy a külvilágban tevékenykedett. Minden cselekedete intellektuális jellegű műveiben nyilvánul meg. Műve a filológia birodalmától a vallás területéig terjed. Erazmustól semmi sincs távolabb, mint a népszónokság, a népszerűség hajhászása, az emberi nem barátságának keresése. Nincsen benne semmi nyáj-

* Léon-E. Halkin Liège-i professzor, az Institut d'histoire de la Renaissance et de la Réforme vezetője 1974 márciusában az ELTE meghívására Magyarországra készült és előadását előre megküldte, hogy idő legyen lefordítására. Útja egészségi okokból meghíúsult, de kérte, hogy előadása, amely a Magyar Tudományos Akadémián hangzott volna el, magyar folyóiratban jelenjék meg. Az előadás eredeti formáját megtartottuk, ezért hiányzanak a jegyzetek.

szellem, de nincs köze semmilyen párthoz sem. Régi szerzők társaságában és Isten jelenlétében él. Kora problémáira élénken figyel, arra törekszik, hogy a jelent a múlton keresztül értelmezze és a jövőt mindenki számára jobbra tegye. Szakadatlanul, utolsó leheletéig az egyház éber cenzora; az egyházon belül marad, mert szereti a római egyházat. Úgy találja, hogy az evangéliumokhoz túl kevésé alkalmazkodik, más teológusokat és új eszméket szeretne látni az egyházban. Kritikája éles, de mindig építő.

Erazmus I. Ferenc és V. Károly között? A dráma — mert ez valóban az — 1515-ben kezdődik, I. Ferenc és Ausztriai Károly egyidejű trónra lépésével Franciaországban, illetve Németalföldön.

Károly öt nappal I. Ferenc hatalomra jutása után lett nagykorú. Közepes termetű, sovány, sápadt, melankólikus és beteges ifjú. Nehezen fejezi ki magát és nem mutat semmilyen értelmi elevenséget. Az évek múlásával értebb lesz, megjelenése előnyére változik meg, meghízik és önbizalma is növekszik.

A Károly nevet Merész Károly, Burgundia hercege emlékének köszönheti, aki dédapja volt, vérszomjas és balszerencsés hódító.

Rögtön trónra lépése után, Ausztriai Károly kezdeményező lépéseket tesz a béke érdekében Franciaország irányában; de fenntartja igényét Burgundiára, atyái földjére, amelyet Franciaország 1477-től elfoglalva tart. Erről az igényéről, bár nincsen remény, hogy valóra váltsa, sohasem mond le.

Utaljunk röviden azokra a rokoni kötelékekre, melyek révén V. Károly hatalmas birtokokra tett szert Európában és Amerikában. Apjának, Szép Fülöpnek köszönheti Németalföldet. Anyjától, Őrült Johannától Spanyolországot, Szicíliát és az amerikai spanyol gyarmatokat örökölte. Amikor 1519-ben nagyapja, Miksa halála után I. Ferencel szemben őt választják meg császáruknak a német fejedelmek, akkor derül ki, hogy hatalma sokkal messzebbre terjed, mint Augustusé vagy Nagy Károlyé.

Volt egy idő, amikor úgy tűnt, hogy a Szent Császárság tisztán germán intézménnyé fejlődik vissza. V. Károly uralkodása idején azonban részben visszanyerte eredeti tekintélyét.

Valójában, Károly mint egyetemes uralkodó, mint a világ korlátlan ura mutatkozik be népeinek és szomszédainak. Igaz, hogy a császárság eszméjének újjászületése csalóka. Károly úgy lépett a jövőbe, mintha hátrafelé haladna; a világ urának tűnt, de egyáltalán nem volt az. Ezért nem lesz a XVI. század egészét tekintve a császár százada, hanem spanyol század, amelynek jellegét V. Károly fia, II. Fülöp és ennek atlanti birodalma adja meg.

V. Károly császárságának mítoszát az új császár jelmondata árulja el: „plus outre!” Híres oszlopos császári címerének értelmét a kísérő jelmondat világítja meg: nyilvánvaló jelentésén kívül ti., hogy birodalma messzebbre terjed, mint a rómaiaké, melynek határait Hercules oszlopai jelezték, a jelmondat arra is emlékeztet, hogy az Újvilág felfedezése, néhány év különbséggel

egybeesik azzal az eseménnyel, hogy Spanyolország királya a császári trónra lép.

V. Károly szükségszerű, gondviselészerű és szent intézménynek tekinti a Szent Császárságot. Talán nem a keresztény világ császára? Most már nem Merész Károly emléke él benne, hanem egy másik Károly sokkal káprázatosabb emléke: Nagy Károlyé.

Koronázásakor I. Ferenc 21 éves (míg Károly csak 15); már nős és egy gyermek apja. Pszichológiai tekintetben a két király közötti különbség ekkor még nagy, azonban fokozatosan csökkenni fog.

I. Ferenc lenézi Károlyt. Nemde a tizenöt éves fejedelem saját családjának, a Valois-knak egyik ifjabbik ágából származik. Nem tartozik-e hűbéri hódolattal Flandria és Artois grófságokért? Elvégre ez a fiatal Habsburg nemde még olyan vetélytárs, akiből hiányzik a tapasztalat és a fenség.

Ugyanakkor a történelmi arcképcsarnokban I. Ferenc robusztusabbnak, sőt fiatalabbnak látszik, mint V. Károly. Ez kétségtávolan korabeli ábrázolások hatásának az eredménye. Közülük számos mutatja be I. Ferencet fiatalságának teljében és V. Károlyt öregén, fotelben ülve.

*

A „legkeresztényibb” király, I. Ferenc is tudatában van annak, hogy Nagy Károly leszármazottja. Ő is egy eljövendő „*Dominus Mundi*”-ként lép fel. Uralkodását fényes cselekedettel kezdi: VIII. Károly és XII. Lajos itáliai álmát kelti új életre, amikor 1515-ben a svájciakat leveri Marignannál és elfoglalja Milánó tartományt.

Az, hogy a két uralkodó a következő évben szerződést ír alá Noyonban, csak látszólag a barátság jele. Ferenc nemsokára a Szent Császárságra pályázik.

A fiatal király maga is valóban két nagy örökség birtokosa. Egyrészt Franciaország királya, és hatalma egy régóta fennálló hagyományból táplálkozik: „*Rex Franciae est imperator in suo regno*” mondták ki Szép Fülöp jogtudósai. Másrészt elődeinek itáliai hadjáratai különösen széles távlatokat nyitottak meg I. Ferenc előtt, amelyek a kortársak szemében, hogy ne látszanak újnak, a rendkívüli hatalmi törekvés ismérveiként tűnnek fel.

Nem a távoli keleti császárságról van szó, hanem a Szent római és ráadásul a német Császárságról, ahol Miksa halálával a trónöröklés kérdése újból felmerül. Nem először tesz meg mindent francia király annak érdekében, hogy megkapja a császári koronát, itt azonban új, hogy a szerencsétlen igény abban a feszült helyzetben történik, amit Burgundia Franciaországhoz csatolása hozott létre.

I. Ferenc mindent elkövet annak érdekében, hogy a választók szavazatait megkapja — néha meg is vásárolja —, eleinte azonban még nem gondol világbirodalom kialakítására. Legfőbb gondja, hogy megtalálja a törvényes védekezést annak a bekerítésnek elhárítására, amely Spanyolország, Itália, Németország és Németalföld felől fenyegeti.

*

Térjünk vissza Erazmushoz, és próbáljuk elhelyezni őt is 1515-ben, a hírhedt versengés előestéjén, amely az 1559-es Cateau-Cambrésis-i szerződésig vérbe fogja borítani Európát.

Kérdezzük meg a kronológiát, ebből sok olvasható ki. Erazmus ahhoz a nemzedékhez tartozik, amely megelőzi a két fejedelmét. Még egyszer annyi idősebb mint ők, és kétségen kívül az érett ember bizalmatlansága él benne a túlságosan is vakmerő fiatalok iránt.

Amikor Károly Németalföldön uralkodni kezd, Erazmus már híres író, akit a brüsszeli udvar csodál és kímél. Szép Fülöpről dicsőítő verset (*Panegyricus ad Philippum*) írt és adott ki. A sokkal híresebb „Balgaság dicséreté”-t (*Stultitiae Laus*) mindenki olvassa, és az „Adagiumok” (*Adagia*) teszik Erazmust a klasszikus műveltség egyik legkiválóbb tolmácsolójává, ugyanakkor a keresztény Európa tanítójává. Az *adagiumokhoz* írt magyarázataiban, a „*Dulce Bellum*”-ban és a „*Spartam nactus est*”-ben nem riad vissza, hogy végérvényes ítéletet mondjon általában a háborúról és különösen Merész Károly hódító politikájáról.

Erazmust egyúttal tiszteletbeli tanácsosnak nevezték ki, és tiszteletdíjra nyer ígéretet, amelyet meg is fizetnek, igaz hogy gyakran jelentős késésekkel. E megbecsülésre válasz a „Keresztény fejedelem neveltetése” (*Institutio Principis Christiani*) című műve, melyben egy eszményi fejedelem eszményi nevelését írja le.

Ebben a politikai tudományokról szóló értekezésében semmi nyoma annexió elméletének, nincsen hivatkozás a „történelem tanulságaira” az agresszió igazolásának céljából. Erazmus már a bevezetőben megmutatja, hogy olyan udvari ember, akit nem vakít el az államérdek. Károlyhoz fordul, urához, hogy szemébe mondja köntörfalazás nélkül: „Te, aki születésedkor a legszebb császárságot kaptad és arra rendeltetél, hogy még nagyobbakat kapj, inkább azzal foglalkozz, hogy megszabadulj császárságod néhány részétől, mintsem hogy növeljed.” A végső következtetés nem kevésbé bátor, hiszen Erazmus kijelenti: „a császár — véleménye szerint — inkább engedményeket fog tenni, mintsem visszaállítsa az antik monarchiát”.

A következő évben Erazmus egy sokkal eredetibb, támadóbb, ma azt mondanánk: vitázó szellemű könyvet ad ki. „Az üldözött béke panasza”-ról

(*Querela pacis undique gentium ejectae profligataeque*) van szó. A béke hangja maga Erasmus (mint annak idején a balgaságé). A béke feltárja sebeit, bánkodik örök ellensége, a háború által a világon okozott bajok és pusztulás miatt.

*

A „Béke panaszá”-t nem a kétségbeesés szülte. Szerzője nem vesztette el bizalmát, bízik az emberi természetben és a keresztény civilizációban. A béke beteg, de nem halt meg!

Még azt is gondolhatnánk, hogy ezt a béke melletti védőbeszédet egyedül a pillanatnyi politikai helyzet sugallta: Károly Guillaume de Chièvres és Jean Le Sauvage tanácsára ekkor valóban arra törekszik, hogy I. Ferencet és Miksát összebékítse. A Noyon-i szerződés házasságot is előíranyoz Károly és I. Ferenc lánya, Lujza között. A menyasszony azonban alighogy megszületett, amikor a tervet más tervekkel együtt elsodorja a kettejük vetélkedése miatt kitört háború. Az 1517 márciusában kötött Cambrai-i béke túlmegy az előzőeken és általános békét mond ki. Újabb szünetet jelez, az utolsó haladékot a nagy fegyveres összecsapás előtt. Az, hogy Erasmus részt vett ebben a béke-offenzívában, semmi kétséget nem hagy. Könyve kevéssel a Cambrai-i konferencia után jelenik meg, és ihletője, név szerint is megnevezve Le Sauvage, Burgundia nagy kancellárja, akinek hatásos közreműködését Erasmus megdicséri. „Az üldözött béke panaszá”-hoz bevezetőül szolgáló levélben Erasmus magasztalja Jó Fülöpöt és békepolitikáját. Dicsőíti a fiatal Károly tanácsadóit, akik az enyhülés mellett vannak, és a békét készítik elő Franciaországgal, a békét, amely „minden időben kívánatos, ma azonban feltétlenül szükséges”.

Erasmus sokkal továbbmegy, amikor megállapítja, hogy Franciaországot „a kereszténység e tökéletes virágát” főleg azért irigylik, mert virul, míg Németország az egység hiánya miatt szenved.

Tudja jól, hogy a háború okozója a burgund örökösödés, nem hisz tehát a fejedelmek jogában, hogy a népek felett rendelkezzenek. Erasmus kíméletlenül kicsúfolja azokat, akik ennek az ellenkezőjét vallják: „Megosztják Galliát új elnevezésekkel, és így sikerül szétválasztani azt, amit sem a tengerek, hegyek, sem a tájak igazi neve nem választott szét. A gallokból germánokat csinálnak attól való félelmükben, hogy ha ugyanazt a nevet viselik, nem erősödik a barátság.”

Nehéz megmagyarázni ezt a szöveget. Gallia azonos-e itt Franciaországgal? És Germánia a Császársággal? Úgy hiszem, Erasmus ebben az esetben is, mint egyébkor, Caesarhoz hasonlóan helyezi el Galliát és Germániát: a Rajna két partján. Természetesen megkülönböztetés nélkül is használja a Gallia és Francia nevet I. Ferenc királyságának megnevezésére. Amikor azonban min-

den kétértelműséget el akar kerülni, rendszeresen a világosabb Francia kifejezést választja.

Erazmus egyébként sohasem nevezi magát franciának, hanem gallnak. Guillaume Budének meg is magyarázza, miért mondhatja magát egyszerre germánnak és gallnak: „Semmi sem akadályozza meg, hogy germánok legyünk politikai hovatartozás szerint és gallok a régi földrajz szerint.” De Budének pontosabban is kifejti, hogy „ha hiszünk a kozmográfoknak, Németalföld is Galliához tartozik”. Ki is jelenti, hogy „a brüsszeliek vitathatatlanul gallok”.

Ezek az elgondolások nem maradnak mindig tisztán az elmélet síkján. Az eredeti közösség tanulmányozásából Erazmus érveket gyűjt a háború ellen: „Mindenképpen közel állunk a gallokhoz, olyannyira, hogy magunk is inkább gallok vagyunk. Ennélfogva polgárháborúra vezetne, ha mi, gallok a többi gall ellen harcba lépünk.”

Íme, ezek Erazmus politikai gondolatai. Szorosan kapcsolódnak a békéért való harchoz. A „Béke panasza” azonban több mint alkalmi mű, és sokkal több mint az 1517-es Németalföld érdekei által irányított pamflet. Erazmus először is azért vette védelmébe a békét, mert a béke híve volt. Már jóval Károly hatalomra jutása előtt is védte. A béke mellett ugyancsak kiállt a Cambrai-i béke megbontása után. Számára a békeszerető fejedelem mindig többet ér a győztesnél.

Erazmus úgy tesz, mintha hinne, vagy pedig hinni akar az uralkodók barátsági nyilatkozatának őszinteségében, mint ahogy komolyan is veszi keresztény hitvallásukat. De nem ez volt-e a legjobb, az egyedül lehetséges taktika számára?

1517-ben újabb lépést tesz előre, amikor nyilvánosan állást foglal a világi birodalom elve ellen. Suetonius kiadásának jelentős előszavában szembe fordul a tegnapi hódítók jó hírnevével és a holnapiak törtetésével. A császárság neve, írja, nem más „mint egy nagy hírnév hiú árnya”, és ha valaki a császárságot akarná feltámasztani, a legszörnyűbb háborúba taszítaná a népeket. „A világ igazi, egyetlen egyeduralkodója Krisztus: ha fejedelmeink egyhangúlag engedelmeskednének törvényeinek, a világ boldogan élne az ő egyedüli kormányzása alatt.” A legfőbb hatalom túlságosan súlyos felelősség ahhoz, hogy egy ember magára vehesse.

Erazmus lelkiismeretét egész életén keresztül nem hagyja nyugodni a béke gondolata. Bizonyára sohasem vett részt háborúban, de — különösen Itáliában — volt alkalma felmérni a háború pusztításait és értelmetlenségét. Lefesti a bajokat, melyek még az igazságos, még a győztes háborúnak is kísérői. A háború ügyét nem mint államférfi fejtegeti, még ha ítéletet mond is róla, hanem mint keresztény moralista ítéli el, hiszen számára minden háború testvérnek testvér elleni harca. Császáranak minden habozás nélkül megvallja ezt a Máté evangélium parafrázisához írt előszóban: „Tudsz-e emlékezni kegyelmedben arra, hogy egyetlen háborút sem lehet elindítani a legjobb indo-

kokkal sem, sem vezetni a legnagyobb mértékletességgel anélkül, hogy maga után ne vonná büntettek és bajok hosszú sorát, melyek különösen az ártatlansokat sújtják, akik a legkevésbé érdemelték meg.”

Erazmus V. Károlynak őszinte, de tollának függetlenségére büszke alattvalója, nem vesz részt a németalföldi királyi udvar életében, annak ellenére, hogy királyi tanácsos címet visel, az udvar személyiségének varázsa alatt áll. Valójában nem szereti a királyok udvarát.

V. Károly koronázásán azonban megjelenik Aachenben. De ez a rendkívüli szertartás valószínűleg semmilyen hatást nem tett rá, ezután is viszszavonult életet élt.

*

Azt hihetnénk, hogy az Erazmus és I. Ferenc közötti kapcsolat könnyebb lehetett, mint közte és V. Károly között, hiszen a humanista egyszer sem járt Franciaországban a lovagkirály uralma idején.

Erazmus a régi Sorbonne-on kezdte meg teológiai tanulmányait, később azonban hátat fordított Párizsnak. Gyakran élcelődött csípősen volt mesterei rovására, ugyanakkor sokat hangoztatta, hogy szereti Franciaországot.

I. Ferenc már uralmának első éveiben szemben a Sorbonne-nal új, sokkal szabadabb szellemű és tantervű intézmény létrehozását tervezi a felsőoktatás számára, a Collège Royal alapítását, a tudománynak ahhoz a kulturális forradalomhoz méltó házáat, amit renaissance-nak nevezünk.

A francia humanizmus híres személyisége, Guillaume Budé meg szeretné nyerni barátját, Erazmust e létrehozandó Collège de France részére. Csodálatos véletlen folytán az erről szóló levelezésük nagy része megmaradt.

1517. február 5-én Guillaume Budé a következőket írja Erazmusnak: „I. Ferencnek az a szándéka, hogy jelentős kedvezményekkel országába hívjon nagy tehetségű embereket és ezzel meghonosítsa Franciaországban a tudósok egyfajta nevelőiskoláját.” „A király — folytatja — 1000 frank értékű javadalom adományozására kötelezné magát és még többre, ha elhagynád Németalföldet és inkább nálunk szolgálnád az tudományt, mint amott.”

Budé szeretné remélni, hogy Erazmus nagyra becsüli majd az így ajánlott megtiszteltetést. Érvei határozottak és egy kicsit esetlenek: „Mily nagyszerű kegy minden tudós szemében, hogy egyedül tudásod hírére egy idegen országba kaptál meghívást a legnagyobb és legkiválóbb királytól. Ez a fejedelem nemcsak francia (ami magában is fényes cím), hanem Ferencnek is hívják. [A francia szövegben a „français” és François” szójátéka — a fordító megjegyzése.] Ezt a nevet először viseli király, és ő nagy dolgokra hivatott. Irodalmilag nem képzett (ami sajnálatos módon igen gyakori királyainknál), azonban veleszületett ékesszólással megáldott, szellemes ember, tapintatos és

sokoldalú, barátságosan és készségesen fogad mindenkit; a természet bőségesen megáldotta testét és lelkét kivételes adottságokkal. Tegyük hozzá, hogy jövedelemforrásai arányban állanak bőkezűségével és ebben megelőzi a világ minden királyát.”

Erazmust, aki egyformán higgadt és heves természetű, e levél meghatja és zavarba hozza. Nem akar, és nem is tud néhány nap alatt dönteni.

Ír I. Ferencnek. Köszönő sorai rendkívül ékesszólóak. A meghívást nem fogadja el, de nem is utasítja vissza: megkísérli a döntést elodáztatni és kihasználja az alkalmat, hogy tanáccsal szolgáljon a ”legkeresztényibb” királynak: ne igyekezzék nagyobbítani birodalmát, hanem az legyen a célja, hogy boldoggá tegye alattvalóit. Ugyanazon a napon Budénak is válaszol, ugyanilyen homályosan: „Elismerem, mennyire lekötelezettnek érzem magam önöknek mindannyiuknak, különösen az Ön szerfölött nagylelkű és jó királyának, mégis lehetetlen e pillanatban pontos választ adnom Burgundia kancellárja nélkül, akitől még nem volt alkalmam tanácsot kérni, mivel távol van.”

Budé nem elégszik meg ezzel a válasszal! I. Ferenc még kevésbé! Hiszen Erasmus jelleméhez tartozik, hogy szívesen kéreti magát. Nem kevésbé igaz, hogy címei és támogatói ellenére Erasmus fél Párizstól, mint ahogy fél Louvain-tól, mivel teológiai fakultásaik nézeteivel és írásaival nagyon ellenségesen állanak szemben. Másrészt, ha feltétlen híve lett volna a francia politikának, megragadta volna az alkalmat, hogy dicsőítően letelepedjen Párizsban, és szembeszálljon a Sorbonne-nal.

Erasmus habozásának fő okát abban kell keresni, hogy Németalföldön tartja a Jérôme de Busleyden által bőkezűen támogatott louvain-i Collège Trilingue alapítása éppen 1517-ben.

A kor szellemi törekvései magyarázzák azt az egybeesést, hogy Busleyden maga is humanista szellemű felsőoktatási központot akart létrehozni. Annak a célnak, hogy a Collège Trilingue-t a németalföldi egyetem színvonalára emelje, senki sem felelt meg jobban, mint Erasmus, aki minden híres filológust ismert. 1522-ig, Louvain-ból való távozásáig, Erasmus egészen ennek a feladatnak szenteli magát. Ő maga nem tanít, de összegyűjti a legjobb latin, görög és héber tanárokat. Bázélból is, ahova ezután visszavonul, tovább is érdeklődéssel figyeli Busleyden alkotását, amely sajátja lett. Louvain-ben tulajdonképpen azt sikerült megvalósítania, ami miatt Budé Párizsba hívta, és a Collège Trilingue a Collège de France mintájául fog szolgálni.

Erasmus és Budé levélváltása azonban folytatódik, bár a levelek ritkábban érkeznek és kevésbé bizalmas hangúak. Szüntelen lavírozásával Erasmus próbára teszi Budé türelmét. I. Ferenc sikertelensége a császári választáson is hozzájárul az álláspontok megmerevedéséhez. A háború választja el végleg Erazmust Budétól, Németalföldet Franciaországtól.

I. Ferenc mégsem mond le a Collège Royal létesítésének tervéről. 1523-ban levelet, inkább levélkét intéz Erazmushoz, amelyet a humanista gondosan

megőrzött a király sajátkezű utóirata miatt: „Figyelmeztetem, hogy ha jönni akar, szívesen látjuk”.

Erazmusnak hízeleg a király ismételt meghívása, de nem mond igent. A politikai helyzet rosszabbodott 1517 óta. „Azt hinnék rólam, hogy átpártoltam az ellenséghez” írja Willibald Pirckheimernek. Az ellenséghez! Keményen hangzik, de mégis helyénvaló. Erazmus levelének írásakor csak néhány hónap választ el a padovai csatától.

Bár a háború eltávolítja Erazmust Franciaországtól, de fokozza a béke iránti vágyát. A király levelére Márk evangéliumának parafrázisához írt ajánlással válaszol. Az előszóban dicsőíti a keresztény fejedelmek közti békét, és megbélyegzi területi követeléseiket, melyek kegyetlen háborúkat robbantanak ki. Hozzáteszi, hogy az evangéliumokon nevelkedett királyok nem vágyhatnak az „evilági királyságra”.

Valószínű, hogy I. Ferenc nem válaszolt erre a kellemetlen levélre. Ebben az időben különösen Itália foglalkoztatja. Sorsa majd ott dől el. 1525. február 24-én csatát vesz Padovánál és fogságba jut. Spanyolországba viszik, ahol 1526. január 14-én alá kell írnia a madridi békét, mellyel Franciaország lemond Artois és Flandria területéről. A szerződés más fejezetei érvényesíteni kívánják V. Károly követelését Burgundiára. I. Ferenc mindenre igent mond, amit kérnek tőle, azzal a szilárd elhatározással, hogy semmit nem fog végre hajtani, ha visszanyeri szabadságát.

Íme, Erazmus utolsó levele I. Ferenchez, nem sokkal az értelmetlen szerződés után, amely nem hozhatott létre igazi békét. Erazmus szerencsekívánatát küldi a királynak Párizsba való visszatérése alkalmából. Hozzáteszi: „Némelyek szigorúnak, hogy ne mondjuk, igazságtalannak ítélték a békeszerződés pontjait.” Erazmus azt írta „iniquis conditionibus”, és ez tiltakozásokat váltott ki Spanyolországban. Azoknak, akik ártani akartak neki a császár előtt, Erazmus azt válaszolta, hogy a latin „iniquus” az „iniustus” szinonimája, ami már kemény visszavágás volt. . .

1526 után valószínűleg megszűnt a levelezés I. Ferenc és Erazmus között, legalábbis e levélváltásukból semmi nem maradt ránk. A levelezés Erazmus és Budé között azonban kényszerűen folyik egészen 1528-ig. Budé nem tudja megérteni azt, hogy egy tanár visszautasíthatta a párizsi meghívást. Csalódott Erazmusban.

1530-ban végre létrejön a Collège de France. Budé neve szorosan kapcsolódik alapításához, ugyanúgy, mint Erazmus neve a louvain-i Collège Trilingue történetéhez.

1531-ben a Sorbonne, amely már nem fél, hogy a király előtt visszatevés lesz, nyilvánosan elítéli Erazmus vallási eszméit. Nem ismerjük I. Ferenc mélyebb szándékát és személyes indítékait, de az az érzésünk, hogy a király végül kiszolgáltatta a Sorbonne bosszújának Erazmust, aki nem vállalta a párizsi Collège Royalt.

Erazmus úgy döntött, hogy a Császárság határán, Bázelen fog élni-halni, ahonnan az egész világgal levelezik. A császár iránti lojalitása és hűsége nem gyengíti kritikáját, amelyet változatlanul fenntart, és szüntelenül folytatja felhívásait a béke visszaállítására és megőrzésére.

Helyteleníti Róma kifosztását V. Károly csapatai által. Kétségtelenül nem kedveli különösen az olaszokat, de teljes szívéből sajnálja őket, amikor a császári hadsereg hódítása okozta borzalmakról hírt kap. Másrészt nagyon kevésbé valószínű, hogy előre megérezté volna: a sacco di Roma alá fogja ásni a császár hírnevét, és végső soron ártani fog ügyének.

Tudjuk, hogy Erazmus sohasem volt híve a császárság eszméjének! Ellenkezőleg! Egyik levelében elítéli ezt az eszmét mint „minden háború forrását”.

1529-ben híres művébe, a „Colloquia”-ba, bevesz egy dialógust, amelyet Charonról, az alvilág révészéről nevez el. Ez alkalommal meginog Erazmus optimizmusa. Attól fél, hogy a háború nem fog véget érni. „Három nagy fejedelem gyűlöletből egymás vesztébe rohan.” Nem nehéz felismerni I. Ferencet, V. Károlyt és szövetségését, VIII. Henriket. Erazmus maga is megjelenik a dialogusban és azt mondja Charonnak: „Hallottam, hogy az emberek között van egy bizonyos poligráf, aki szünet nélkül ír a háború ellen, a béke érdekében”. Alastor szelleme azonban megnyugtatta Charont: „Mit sem számít! Íme jó ideje már, hogy csak süket füleknek prédikál. Hajdan Az üldözött béke panaszát írta meg. Most pedig a halott béke sírfeliratán dolgozik.” A politikai realizmust és a politikai mérsékletet, amelyeknek V. Károly irányában tanújelét adta, újból segítségül kell vennie, amikor Mecurino de Gattinara, a császár kancellárja felkéri, hogy Dante egyik művét, a „De Monarchia”-t jelentesse meg.

Erazmus nem vallja magáénak Dante politikai gondolatait, melyek szertart a császárság biztosítja az általános békét, és törvényes hatalmát a császár Istentől kapja. Ezzel szemben Erazmus számára a világhatalmi törekvés robbanást okozó követelés, gyógyíthatatlan baj. Erazmus visszautasítja a „De Monarchia” kiadásának patronálását, és élete végéig hű marad önmagához.

*

Megállapíthatólag politikai elgondolása sohasem volt az időtlen elmélet követése. Ezért nem fogadta el az igazságos háború tomista elvét. Számára elegendő volt, hogy fáradhatatlanul dicsőítse a békét, és elítélje a háborút, hogy egyszerre vegye figyelembe a konkrét tényeket és a nagy elveket. Politikai erkölce mindig a helyzetből folyó erkölcs.

Semmi kétséget nem hagy: Erazmus nem számított arra, hogy I. Ferenc és V. Károly fogják a kereszténységet külső és belső ellenségeitől megmenteni.

Hiszen a „legkeresztényibb” király szövetséget kötött a törökökkel és Németország protestáns fejedelmeivel. . . A katolikus császár viszont feldúlta Rómát és megalázta a pápát. . . Mindkettőjük kereszténységének megvoltak a korlátai és mindkettőjük politikáját az önzés jellemezte.

I. Ferenc és V. Károly a harcmezőkön mérkőzött meg. A háború hatalmába kerítette őket; túlhaladta mindkettőjüket, hiszen haláluk után is folytatódott.

Az I. Ferenc és V. Károly között versengés több szintéren jelentkezett. Először Itáliában: a franciák Milánóban voltak, a spanyolok Nápolyban. Azután a Szent Császárság miatt: a tulajdonképpeni versengésből robbantak ki a rivalizálásról nevezett háborúk. Végül a versenyben a világmonarchia eszméjéért, amely a politikai álmok között a leginkább elítélni való. Ezen a három ponton a két király kevésbé különbözött, mint általában gondolnánk. Erazmus teljesen tisztában van azzal, hogy nem juthat egyetértésre sem I. Ferencsel, sem V. Károllyal.

A két uralkodó tisztelettel övezi Erazmust, de tanításának semmi gyakorlati jelentőséget nem tulajdonítanak; elárulják a béke ügyét! „Félek a császári győzelemtől” — írta Erazmus — mert az vészes lesz a győztesek és a legyőzöttek számára egyaránt. És semmit nem tudok tenni, csak annyit, hogy kívánságomat kifejezésre juttatom.”

I. Ferenc és V. Károly egyaránt csalódást okoztak Erazmusnak amiatt, hogy a háború pártján álltak, hogy türelmetlenséget tanúsítottak és hogy hiányzott belőlük a személyes mély vallásosság. Régen Erazmus hitt abban, hogy a királyok híven felkenésükkor vállalt kötelezettségeikhez cselekedeteiket hitükkel egybehangolják. Később attól félt, hogy ugyanezek a királyok a háború örületétől tévútra vezetve „nem azok lesznek, akik szerettek volna lenni”, hanem átkozott szörnyetegekké válnak.

Erazmus érzéketlen maradt a fegyverek, a királyi udvarok és a koronák világi varázslatával szemben. Elgondolása szerint a keresztény Európa nem lehet különböző országok Európája: testvéri egységben kell összeforrnia.

Az Osztály életéből

JELENTÉS A TÖRTÉNETTUDOMÁNY HELYZETÉRŐL* (1968—1974)

Az MTA elnöksége a „Történettudományunk helyzetéről, eredményeiről és feladatairól” szóló 1968. január 30-i határozatában nemzeti történetünk egyetemesebb szemléletű művelését, a nemzetközi marxista szakirodalom átfogóbb és mélyebb tanulmányozását, a polgári történetírás jelenkori irányzatainak rendszeres és következetes bírálatát, az egyetemes történeti és az ideológiai történeti, illetőleg általában a kultúrtörténeti kutatások további kibontakoztatását, a legújabbkori történet speciális metodikai tanulságainak és a marxista összehasonlító módszer alkalmazása tapasztalatainak összegezését, valamint a fundamentális jellegű feldolgozások és monográfiák írásának — amelyek egyben megalapozzák nemzeti történelmünk újabb, 10 kötetre előirányzott összefoglalásának munkálatait — ösztönzését jelölte meg feladatul. A fentiekkel egyidejűleg az elnökség felhívta a figyelmet a történettudomány tudatformáló szerepének növelésére és a történeti intézmények közötti együttműködés fokozására, pontosabban az együttműködés formáinak továbbfejlesztésére is.

I.

1. *A történettudomány főbb eredményei:* A vizsgált időszakban (1968—1974) a legfontosabb kutatóhelyek között egészségesebb munkamegosztás, együttműködés alakult ki. A gyümölcsözőbb együttműködést, a *kollektív munkát* mindenekelőtt az egyetemi tankönyvek megírása — legutóbb a IV. kötet (1849—1918) — terén elért eredmények jelzik. A tankönyvek egyik alapját képezik marxista történettudományunk — jelentőségében és méreteiben is — legnagyobb vállalkozásának, a 10 kötetes Magyarország története megírásának. Az elmúlt év végéig elkészült az I—VIII. kötet összterjedelmének nagyobbik hányada, a Történettudományi Intézetből résztvevő szerzők valamennyien eleget tettek kötelezettségüknek. A 6. ill. 7. kötet a vita utáni javí-

* A történettudományi helyzetelemzést az MTA II. Osztálya és a Történettudományi Bizottság készítette el, s a II. Osztály elnöke 1976 májusában terjesztette az Akadémia elnökségi ülése elé. Az elnökség a helyzetelemzést megtárgyalta és határozatában jóváhagyólag elfogadta.

tás stádiumában van, a 8. kötet nyomdába került. A kéziratok a már megjelent irodalom és a részletkutatások eredményeinek önmagukban is értékes összefoglalását nyújtják, nagyobb részük viszont sok vonatkozásban új forrásfeltáráson és eredeti elemzésen alapul. A korábbi összefoglalásoknál messzebbre tekintenek ki az európai és különösen a közép-keleteurópai összefüggéseket illetően, valamint felhasználják a Szovjetunió és a népi demokratikus országok marxista történeti irodalmának legújabb eredményeit is. Az eddig elért figyelemreméltó eredmények sem homályosíthatják el azonban annak tényét, hogy az eredeti tervekhez képest komoly lemaradás mutatkozik egyes kötetek megírásánál, aminek részben objektív, részben szubjektív okai vannak.

A harmadik kötet megjelenésével ebben a periódusban vált teljessé „A magyar forradalmi munkásmozgalom története”. Ez az összefoglaló mű kiemelkedő állomása a párttörténetírás fejlődésének eszmei és szakmai szempontból egyaránt: jelentősége — éppen a pártoktatásban betöltött szerepe következtében — túl is nőtt a történettudomány keretein. Hasonlóan kollektív munka eredménye a Magyar Tudományos Akadémia történetének monografikus feldolgozása. Alapvetően szintén kollektív vállalkozás eredményei a történeti kronológiák, a munkásmozgalomtörténeti lexikon, a különböző forrásgyűjtemények és dokumentumkötetek.

A történettudomány termelésének nagyobb hányadát azonban jelenleg is az *egyéni munkák* adják. A történettudomány egészét tekintve legjelentősebb — mennyiségileg és minőségileg — eredmények természetesen a magyar történet és az annak szerves részét képező magyar munkásmozgalom története feltárásában születtek (lásd 1. sz. melléklet). Ugyanakkor számottevő az előrehaladás az egyetemes történet művelése terén is, beleértve a kelet-európai és a nemzetközi munkásmozgalom történeti kutatásokat (lásd 2. sz. melléklet).

A történettudomány tevékeny részt vett a társadalomtudományokat és a szélesebb közvéleményt is foglalkoztató aktuális kérdések tisztázásában; az oktatási reform munkálataiban; a párt és állami vezető szervek elvi jelentőségű állásfoglalásainak előkészítésében. Emellett minden korábbinál jobban igyekezett kihasználni azokat a rendelkezésre álló fórumokat és eszközöket (Magyar Történelmi Társulat, TIT, sajtó, rádió, televízió stb.) is, amelyek hatékony szerepet tölthetnek, illetve töltenek be a történetírás legújabb eredményeinek hazai népszerűsítésében és elterjesztésében. Ilyen tevékenységét azonban változatlanul számottevően korlátozza a népszerű történeti folyóirat hiánya, amelyet részben pótol a tudományos népszerű irodalom kétségtelen gyarapodása. Úgy tűnik, a népszerűsítés terén a lehetőségek és az elért eredmények nem jutottak a kívánatos összhangba, a történettudomány eredményeinek hatása még nem kielégítő.

A rokon tudományokkal (irodalom- és nyelvtudomány, filozófia, régészet stb.) való együttműködést leginkább a nagy történelmi évfordulók alkal-

mából rendezett tudományos ülések, esetenként megjelentetett tanulmánykötetek, illetve az időnkénti közös szakmai viták jelentették és nagyrészt jelentik még ma is. „A társadalmi tudat fejlődése Magyarországon a felszabadulás után” c. akadémiai kutatási főirány keretében végzett munkálatok (koordináló bizottsága az MTA Irodalomtudományi Intézetében működik), valamint „A munkásosztály fejlődésének, összetételének és tudatállapota alakulásának” vizsgálatai (koordináló bizottsága a Társadalomtudományi Intézetben működik) azonban a többi társadalomtudománnyal való együttműködés rendszeresebbé és módszeresebbé tételében is fontos szerepet játszanak.

2. *Tudományos viták:* Ha régebben a történettudomány helyzetét tárgyaló jelentések gyakran hiányolták a vitákat, az elmúlt néhány esztendőtt éppen a viták felpezsdülése jellemezte, mutatva a vitákat fékező dogmatizmus fokozatos felszámolását, az egyre szélesedő kutatómunkát és nem utolsósorban a kedvező tudománypolitikai légkör hatását. S hozzátehetjük: a viták ezúttal nem periférikus problémák körül bontakoztak ki, hanem a magyar történelem fontos kérdései kerültek megtárgyalásra. A vitákat általában marxista szemlélet jellemezte, de jelentkeztek ideológiai bizonytalanságok és tisztázatlanságok, elvi jellegű nézeteltérések is. Egészében véve pozitíven kell értékelni azt, hogy a viták egy része nem a történeti folyóiratok kissé elszigetelt hasábjain zajlott, hanem irodalmi fórumokon, a szélesebb körű olvasóközönség előtt, nemegyszer éppen irodalmi folyóiratok ösztönzésére, kezdeményezésére indult meg. Az ilyen fórumokon való megnyilatkozások, amelyek széles olvasóközönséget orientálnak egy-egy kérdésben, nagyobb felelősséget is rónak természetesen a történészre, mint amilyen a szűk szakmai közösségek belső műhelyvitáin hárul reá. Ilyenkor különösen fontos ezt a szélesebb körű olvasóközönséget szolid bizonyító anyag segítségével, meggyőző módon az adott probléma marxista felfogásának irányában tájékoztatni, orientálni.

Fejlődött történetírásunk ideológiai színvonala, a marxista szemlélet általános térnyerése állapítható meg, ami vonatkozik az újonnan fejlődő ágazatokra (művelődéstörténet, a politikai eszmék története stb.) is. Ma a magyar történettudományban nincsenek olyan csoportosulások, amelyek a marxizmustól idegen s főleg azzal szembenálló felfogások jegyében gyülekeznenek.

Mindezek ellenére megmutatkozik a közlési módok különbözősége, egyes kérdésekben észlelhetünk bizonyos hangsúlyeltolódásokat, szemléleti problémákat is. Emellett az is megjegyzendő, hogy a viták nem egyszer indokolatlanul élesek, a szakmai-ideológiai érveket személyes motívumok befolyásolják. Mindez arra figyelmeztet, hogy az eszmei tisztaság védelme, az ideológiai továbbképzés intézményes biztosítása fontos feltétele a marxista történettudomány további fejlődésének.

Az elmúlt évek egyik legérdekesebb vitája a függetlenségi harc és az osztályharc összefüggése körül bontakozott ki, s a vita még nem zárult le.

Ezzel kapcsolatban egyes kérdésekben mutatkozott különbség a történészek között, de abban többé-kevésbé valamennyien egyetértettek, hogy mind a nacionalizmus, mind a burzsoá „szupranacionalizmus” idegen a marxista történettudománytól. Több vitás kérdés merült még fel 1848–49 történetére, a kiegyezés előzményeire és magára az 1867. évi kiegyezésre, az egész dualista korszak értékelésére, a magyarországi szociáldemokrácia századeleji és 1919 utáni tevékenységére, a Horthy-rendszer jellegére, a fasizmus problémájára, valamint egyes politikusok (Teleki Pál, Bajcsy-Zsilinszky Endre) megítélésére vonatkozólag is.

A viták során nagyobb hangsúlyt kapott az a meggyőződés, hogy a vitás kérdések megoldásának legcélravezetőbb módja a további anyagfeltáró munka és a felmerült kérdések elvszerű megközelítése. Ezt bizonyítják többek között a népi demokratikus átalakulás jellege körüli viták tapasztalatai, valamint a századeleji munkásmozgalom történetének problémáiról készült nagyobb munka is, amely komoly segítséget jelentett illetve jelent a még tisztázatlan kérdések helyes megítéléséhez. Ugyanezt az utat, az elmélyültebb vizsgálatát választották a feudáliskori nemzettudatra vonatkozó új elemzések is. Érdelemesebb kifejtés esetén ugyanis a kérdés valamennyi fontos oldalát meg lehet világítani, és nem maradnak szükségszerűen homályban olyan részletek, amelyeknek hiánya azután újabb viták forrásává válhat.

A vitákon kívül a kritikai munka másik fontos területe a megjelent tanulmányok, nagyobb művek ismertetése, bírálata. Az utóbbi években ezen a területen is lehetett bizonyos fejlődést tapasztalni: folyóirataink hasábjain, ha még nem is a kívánatos mértékben, szaporodtak az elemző, értékelő, kritikai elemeket is tartalmazó ismertetések. Ez nyilvánvalóan azzal is összefüggésben áll, hogy ma már sok kédéskörnek több olyan szakértője van, aki a forrásanyag és a problémák alaposabb ismeretében egy-egy mű behatóbb értékelésére is képes. Mégsem beszélhetünk virágzó kritikai életéről, tevékenységről. Ennek okai között a helytelenül értelmezett személyi és csoportérdekek, néha a szerzők túlzott érzékenysége, nemegyszer a recenziens vagy a folyóirat szerkesztőségének elvi bizonytalansága játszik szerepet. Különösen hiányzik a helytörténeti munkák, a múzeumi és levéltári évkönyvek, sorozatok valamint a vidéki folyóiratok gondosabb recenzálása. Noha ezek egy részéről a Századokban megjelennek ismertetések, a nem Budapesten dolgozó történészek számára minden bizonnyal nagy segítséget jelentene munkáik rendszeres számontartása, méltánylása, bírálata.

Az utóbbi években intenzívebbé vált a történettudomány módszertani kérdéseivel való foglalkozás is. Nagyobb lélegzetű elméleti-módszertani tanulmányok, kötetek azonban nálunk még nem készültek: úgy tűnik, hogy a történettudomány marxista metodikájának összefoglalása csak a szocialista országok történetkutatásának együttműködése révén jöhet majd létre. Egyes területeken azonban, viszonylagos elmaradottságunk ellenére, nálunk is érdek-

leges munkálatok folytak (a jelenkori polgári történetírás elméleti-módszertani elvei és gyakorlata bírálata; a gazdaságtörténet, a helytörténet, a munkásmozgalom története szakmetodikájának kidolgozása stb.).

3. *A történettudomány nemzetközi kapcsolatai:* A magyar történettudomány részvételét és szereplését a különböző nemzetközi tudományos tanácskozásokon, konferenciákon és kongresszusokon, különösen az utóbbi években, fokozódó érdeklődés, mi több, elismerés kíséri a külföldi szakmai közvélemény részéről. Ez nem utolsósorban azzal függ össze, hogy a referátumok, előadások és felszólalások száma mellett, azok színvonalát is határozottan emelkedő tendencia jellemzi. A történetkutatók — az eredményes nemzetközi tudományos szereplés egyik lényeges mutatójaként — általában tevékenyen kiveszik részüket azokból a vitákból is, amelyek a polgári történetírás különböző irányzatai és a marxista történettudomány képviselői között az említett fórumokon folynak. Változatlanul problémát jelent azonban e téren az, hogy nálunk viszonylag szűk azoknak a történészeknek a köre, akik megfelelő nyelvismerettel és jártassággal tudják képviselni a történettudományt külföldön. Ez éppen úgy vonatkozik — kisebb-nagyobb eltéréssel — a nyugati tőkés országokban, mint a Szovjetunióban és a népi demokráciákban szervezett rendezvényekre. Ily módon akarva-akaratlanul is aránytalan terhek nehezednek azokra a kutatókra, akiktől legtöbbször itthon is elsősorban várják a tudományos eredményeket.

A történetírás eredményeinek megismertetésében és a történetkutatók tapasztalatcseréjében, főleg a szocialista országok vonatkozásában, fontos szerepet töltenek be a történész vegyesbizottságok. A tárgyalt időszakban alakult meg a magyar—szovjet (1969) és a magyar—bolgár (1974) történész vegyesbizottság. A bizottságok munkájában mind nagyobb számban vesznek részt a társtudományok (néprajz, régészet, művészettörténet) kutatói is. Ez a tény nagyban hozzájárult a bizottságok által napirendre tűzött kérdések komplexebb vizsgálatához. Igaz, a közös rendezvényeken elhangzó előadások publikálása még korántsem megoldott minden esetben.

A történetírás eredményei, illetőleg termékei iránt ma már számottevő az érdeklődés külföldön. A Történettudományi Intézet 112 rokon intézménnyel létesített rendszeres cserekapcsolatot, s ebből 49 szocialista ország intézménye. Az egyetemek történeti tanszékei idegen nyelvű kiadványaikat évenként általában 4—500 példányban juttatják el — cserébe — a hasonló külföldi intézményekhez, döntően az európai szocialista és nyugati tőkés országokba. Figyelemre méltó a könyvkiadók idegen nyelvű kiadási tevékenysége is. 1960—1973 között az Akadémiai Kiadónál 91 munka jelent meg orosz, német, francia és angol nyelven. De ide lehet sorolni az *Acta Historica* hasábjain megjelent tanulmányokat és azokat a történeti műveket is, amelyek egészükben vagy rövidített változatukban a *Studia* sorozatban jelentek meg.

A növekvő külföldi érdeklődésre utal, hogy egyes magyar történeti mun-

kákat a szocialista és a tőkés országokban is kiadnak. Ebben a vonatkozásban mindenekelőtt a magyar forradalmi munkásmozgalom története és néhány átfogó jellegű gazdaságtörténeti mű érdemel említést. Ugyancsak jelentős és számszerűen természetesen jóval tetemesebb a külföldi folyóiratokban publikált magyar szerzőktől származó tanulmányok, beszámolók és ismertetések száma.

A magyar történetírás nemzetközi visszhangjáról és hatásáról leginkább a külföldön megjelent ismertetések, recenziók nyújtanak közelebbi tájékoztatást. A szocialista országok közül a legtöbb ismertetés magyar munkákról a csehszlovák történeti folyóiratokban jelenik meg. Közülük is kiemelkedik a *Historický Časopis*, amely az utolsó 5 évben 90 ismertetést közölt. A *Voproszi Isztorii* 10 évfolyamában 19 magyar szerző munkáját értékelte. Többé-kevésbé hasonló a helyzet a lengyel, a német és részben a bolgár valamint a román folyóiratokban.

A nyugati tőkés országokban megjelenő történeti folyóiratok és évkönyvek közül a nyugatnémet, az osztrák és az amerikai kiadványok tanúsítanak legtöbb érdeklődést a magyar történetírás iránt. Ezek az ismertetések természetesen eléggé sokszínűek. Éppen úgy tartalmaznak ellenséges, rosszindulatú bírálatokat, mint elismerést, vagy esetleg egyszerű tárgyi tájékoztatást. Úgy tűnik azonban, hogy az utóbbi időben az elismerés növekvő, illetőleg erősödő tendenciát mutat. A recenzensek között sajátos helyet foglalnak el a disszidensek, akiknek egy része szintén elég tárgyilagosan nyilvánít véleményt.

Az előbbi megállapítások természetesen csak reprezentatív jellegű felmérésekre támaszkodhatnak, mert a külföldön megjelenő bírálatok rendszeres figyelemmel kísérése egyetlen magyar történeti intézményben sem történik meg. Annyi azonban a már meglévő ismeretek alapján is megállapítható, hogy a szocialista országok viszonylatában semmiképpen sem tekinthetjük kedvezőnek a kialakult helyzetet. Ennek több oka is van. Elsőként azt említenénk meg, hogy nálunk sem csekélyek a mulasztások a szocialista országokban folyó történeti kutatások figyelemmel kísérése terén. Emellett nyilvánvalóan a történetész vegyesbizottságok magyar tagjai sem használták ki eddig megfelelően — a fentiek vonatkozásában — a kínálkozó lehetőségeket. De a jövőben a korábbinál lényegesen céltudatosabb és tervszerűbb munkára volna szükség a magyar történeti művek idegen nyelvű kiadása s különösen a magyar nyelven megjelenő munkák idegen nyelvű tartalmi kivonattal való ellátása terén.

4. *A történettudomány központi kutatóhelyei:* A központi kutatóhelyek (MTA Történettudományi Intézete, MSZMP KB Párttörténeti Intézete, a tudományegyetemek történeti tanszékei) igazgatásilag, szervezetileg különböző főhatóságok felügyelete alá tartoznak. További főhatóságok felügyelik az egyéb (Hadtörténeti Intézet, Országos Levéltár, megyei állami levéltárak stb.) kutatóhelyeket. Ez a helyzet kétségtelenül kedvezőtlenül befolyásolja a történettudomány országos szintű tudományos irányítását és szakmai szervezé-

sét, végső fokon az MTA munkáját is. Az MTA-ra igen jelentős feladatok hárulnak, hogy a koordinálás kívánalmainak megfelelően. Az elmúlt évek jellemzőjeként az egyéb (jórészt vidéki) kutatóhelyek, illetőleg intézmények dolgozóinak létszáma igen jelentősen emelkedett, ugyanakkor a központi kutatóhelyek s főleg az elsőrendűen kutatási feladatokat ellátó intézmények kutatói létszáma lényegében nem változott, holott a megnövekedett kutatási feladatok elvégzése döntően az utóbbiakra hárul. Ezzel — a korábbiakhoz mérten — lényegében új helyzet és megváltozott arányok alakultak ki.

A történettudomány területén 243 személy rendelkezik tudományos fokozattal, túlnyomó többségük kandidátus. (Lásd 3. és 4. sz. melléklet). A tudományosan minősítettek 82%-a Budapesten, 18%-a vidéken él és dolgozik. A tudományos utánpótlás hiányosságaira utal az a tény, hogy a 35 éven aluli kutatók között mindössze 4 kandidátus van. A fiatalabb kandidátusok jelentős része elsősorban nem kutatóhelyeken, hanem egyebütt helyezkedik el. A további belső aránytalanságokat az is mutatja, hogy többé-kevésbé folyamatosan csökken a középkori magyar történelem kutatóinak száma. Ebben kétségtelenül szerepet játszik az a körülmény is, hogy megfelelő latin nyelvi előképzettség hiányában egyre kevesebben kívánnak a feudális korról foglalkozni. De nem megnyugtatóak az egyetemes történet, valamint a művelődéstörténet tudományos utánpótlása biztosításának jelenlegi körülményei sem. Igen szembetűnő, hogy a 20-as és 30-as évjáratú fiatal kutatók közül elég kevesen sajátítják el az orosz nyelvet. Sajátosan alakult a helyzet a népi demokratikus korszak történetével foglalkozó minősítettek tekintetében is: a tapasztaltabb kutatók egy része más témák, illetve korszakok felé orientálódik. Ebben a jelenségben az egészséges és természetes, a kutatók látókörét szélesítő mozgás mellett jelentős szerepet játszik a tény, hogy a korszak levéltári forrásai kutatásának lehetősége a fővárosban és a vidéken érezhetően beszűkült.

A tudományos kutatóhelyek közötti szoros együttműködés, az egészséges munkamegosztás és a megfelelő alkotó légkör kialakítását bizonyos fokig még ma is gátolják az idősebb történész nemzedék egy részének régebbi keletű ellentétei, amelyek részben politikai felfogásbeli és magatartásbeli különbségekből, részben előítéletekből, valamint különböző előjelű és tartalmú személyes nézeteltérésekből fakadtak, illetőleg táplálkoznak. Az általuk előidézett feszültségek, pontosabban feszültség-maradványok „határvonalai” korábban nagyrészt az ELTE BTK történeti tanszékei és a Történettudományi Intézet között húzódtak, s még inkább így tudatosultak azok a tudományos közvélemény emlékezetében. Napjainkban az elvi viták és a politikai közélet együttes hatásaként a feszültségek nagy mértékben felengedtek, s a fiatalabb nemzedék tagjainak többségét, szerencsére, e korábbi jelenségek és következményei alig vagy egyáltalán nem befolyásolják. Nyilvánvaló, hogy a közös témák, a közös tudományos feladatok vállalása s a korrekt viták a legcélravezetőbbek a feszültségek maradványainak felszámolásában.

Aggasztóan hiányos a történeti kutatás segédszeméllyezettel és technikai segédeszközökkel való ellátottsága, valamint anyagi támogatása, ami jelentős mértékben csökkenti a tudományos munka eredményességét. Ebből a szempontból a kutatóintézetek valamelyest előnyösebb helyzetben vannak, a legkürvösebb hiányosságok viszont az ELTE BTK történeti tanszékein mutatkoznak. (Lásd 5. sz. melléklet.)

II.

Javaslatok

1. Az MTA elnöksége tudomásul veszi a Filozófiai és Történettudományok Osztályának „Jelentés a történettudomány helyzetéről” szóló előterjesztését.

2. Megállapítja, hogy a vizsgált időszakban jelentősen fejlődött a marxista történeti kutatás. A kutatások a történeti valóság egyre szélesebb, számos esetben a jelenhez közelebb eső területére terjedtek ki, és elősegítették annak teljesebb megismerését. A gazdag tudományos termést mindinkább az egyetemes történeti szemlélet, a gazdaság- és társadalomtörténeti nézőpont erősödése jellemezte, ugyanakkor a kutatómunka ismert eszközeihez újabb megközelítési módok és metodikai törekvések járultak. Mindezzel a történettudomány a korábbiaknál is hatékonyabban járult hozzá nemcsak a szűkebb szakmai közvélemény, hanem a szélesebb társadalmi rétegek történeti gondolkodásának korszerűvé válásához.

3. A történettudomány további, egészséges fejlődésének biztosítása érdekében nagy gondot kell fordítani a tudományos vitákra, azok színvonalának emelésére, a történészek elméleti fejlődésére. Az elméleti színvonal emelése, az elvi tisztaság továbbfejlesztése az alapja annak, hogy a viták egészségesebbekké váljanak.

4. A főbb kutatóintézetek és történeti tanszékek egyeztessék hosszabb távú kutatási terveiket; koordinált elgondolásait 1976 első felében terjeszték a Történettudományi Bizottság, majd a Filozófiai és Történettudományok Osztálya elé. Ennek kapcsán jelöljék meg azokat a fő témákat, amelyek kidolgozásában intézetek és tanszékek együttesen vesznek részt, biztosítsák ezen témák, valamint egyéb fontos kérdések rendszeres közös vitáját. Jelöljék meg azokat a fő témákat is, amelyeknek megoldásába a társtudományok képviselőinek bevonását szükségesnek tartják. A magyar történet kutatásának további fellendítése érdekében fordítsanak az eddigieknél nagyobb figyelmet a felszabadulás utáni korszak történetének művelésére.

5. A Történettudományi Intézet, a Párttörténeti Intézet, az ELTE egyetemes történeti tanszékei valamint a Politikai Főiskola nemzetközi munkásmozgalom történeti tanszéke dolgozzák ki azokat a hosszabb távú célokat,

amelyekre a hazai egyetemes történeti kutatásoknak irányulniok kell, tegyenek javaslatokat a rendelkezésre álló tudományos erőik munkájának hatékonyabb koordinálására mind szakmai, mind szervezeti téren.

6. Általánosan felmerülő igény a magyar történelem kiadást érdemlő forrásanyagainak felmérése, a legsürgetőbb forráskiadási munkálatok sorrendiségének megállapítása és hosszabb távú forráskiadási terv elkészítése, ezzel összefüggésben a modern forráskiadási módszerek tisztázása. A kutatóintézetek, az Országos Levéltár, az Új Magyar Központi Levéltár, a Fővárosi Levéltár e feladatok megoldására készítsenek tervet és azt 1976 folyamán terjesszék a Történettudományi Bizottság, majd a Filozófiai és Történettudományok Osztálya elé. Az egész munkálat koordinálását és irányítását az országos Levéltár végezze.

7. A tudományos kutatómunka fejlődésével összhangban tervszerűbbé és a marxista—leninista eszmeiség fokozása szempontjából céltudatosabbá és hatékonyabbá kell fejleszteni a történeti munkák kritikáját, a vitairodalmat — mindenekelőtt a szakfolyóiratokban.

8. A kutatóintézetek és történeti tanszékek gondoskodjanak arról, hogy munkatársaik magas szintű orosz nyelvi ismeretekkel rendelkezzenek és fejlesszék a szomszédos országok nyelveinek elsajátítását. Ez a feltétele a szocialista országokban folyó történeti kutatások figyelemmel kísérésének, tapasztalatai hasznosításának és eszköze az összehasonlító történeti módszer fejlesztésének is.

9. Az MTA Társadalomtudományi Főosztálya, valamint az Oktatásügyi Minisztérium vizsgálja felül a történeti kutatás technikai segédeszközökkel és technikai segéderőkkel való ellátottságát, anyagi támogatását s ennek a szakmai munka produktivására való kihatását. A vizsgálat eredményének megfelelően tegyék meg a szükséges intézkedéseket. Noha e téren a feltételek s így nyilvánvalóan a tennivalók is különbözőek, már a jelen felmérés is ráirányítja a figyelmet általában az egyetemek, különösen pedig az ELTE BTK történeti tanszékeinek tarthatatlan helyzetére.

Budapest, 1976. január 14.

Melléklet: 1., 2., 3., 4., 5.

*Mellékletek***a történettudomány helyzetéről készített jelentéshez***1. sz. melléklet.*

A *feudális korral* foglalkozó magyar történettudomány helyzetében bizonyos változás következett be: jelentősége hazai és világviszonylatban nagy mértékben megnövekedett, határozottan fellendült a kutatói tevékenység és gazdagodott a kutatások tematikája. A kutatások egyik fő tendenciájává az összefoglalásra való törekvés vált. Ilyen összefoglalók készültek vagy vannak munkában a mezőgazdaság fejlődése, a jogtörténet és a hadtörténet vonatkozásában.

A Dózsa parasztháború történetével foglalkozó tanulmányok a magyar gazdaság- és politikatörténet nagyobb, évszázados távlatába állítva tárták fel a feudalizmuskori Magyarország legnagyobb parasztfelkelésének törvényszerűségeit. Átfogó igényű monográfia készült a feudalizmuskori nemzetszeme kialakulásáról, a XV–XVIII. sz.-i parasztság társadalmi, anyagi és jogi helyzetéről, a francia és a magyarországi jobbágyság összehasonlító vizsgálatáról, valamint a XVIII. sz.-i várostörténetéről.

A társadalmi-gazdasági fejlődés kérdéseit monográfiák sora világította meg. Ide sorolhatók a IX–X. sz.-i magyar társadalomról, a honfoglalásról, a honfoglaló magyarok települési rendjéről, a fejedelmi szolgáló népekről, a középkori magyar faluról, a falu településrendjéről, a középkori főúri társadalom szerkezetéről, az erdélyi kuruc mozgalomról, valamint a Rákóczi-szabadságharcnak és Franciaországnak a régebbi irodalomban sokat vitatott kapcsolatáról, továbbá 1514 történetéről, az egyházi társadalomról, a hajdúkról, a hegyaljai mezővárosokról, a céhekéről és több uradalomról, helységről készült munkák. A fentiekben túlmenően monográfia látott napvilágot Metternich és Magyarország viszonyáról, a jobbágyszabadság kivívásáról 1848-ban, a nemzetőrség és honvédség szervezéséről, Pest–Buda 1848-as mozgalmairól. A folyamatban levő kutatások többsége agrártörténeti és gazdaságtörténeti, kisebbik része pedig társadalomtörténeti és politikatörténeti témákat ölel fel.

Az összefoglalások és a monografikus feltárás munkájával egy ütemben, ezekkel összefüggésben folytak olyan elméleti igényű elemző munkálatok, amelyek Magyarország fejlődésének főbb törvényszerűségeit, európai, középkeleti-európai beágyazottságát, az állam és a társadalom törvényszerű fejlődésének tendenciáit vázolták fel. A gazdaságtörténeti kutatások keretei között a nemzetközi kereskedelmi utak eltolódásának vizsgálata a nyugat-európai kapitalizmus és a középkelet-európai mezőgazdaság szoros kölcsönhatását mutatta ki a modern típusú tömegkereskedelem kibontakozásának korszakában, új összefüggéseit vázolta fel Magyarországon a kései feudalizmust konzerváló egyetemes törvényszerűségeknél. A rendiség és a jobbágyság, rendiség és abszolutizmus, valamint a felvilágosodás kérdéseivel foglalkozó tanulmányok a magyar társadalomfejlődést több évszázadra meghatározó és alakító tényezőket vettek számba, a török- és a Habsburg-ellenes harccal, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc kérdéseivel foglalkozó tanulmányok viszont a nemzet és haladás összefüggéseit vizsgálták. Noha ezeknek a tanulmányoknak a hozama a feudalizmus egyetemes kérdéseit illetően is általában számottevő, a kifejezetten elvi jellegű tanulmány viszonylag kevés. Mindezek a munkák összességükben mégis a magyarországi fejlődés objektív törvényszerűségeinek és egyetemes távlatainak feltárásához járultak hozzá, a magyar múlt realisabb megismerését segítették elő.

Az előző időszakhoz képest több forrásközlemény látott napvilágot; kiemelkedő jelentősége van az úrbéres birtokviszonyokra vonatkozó adatok történetstatistikai feldolgozásának. Folyamatban van néhány nagy forrásfeltáró vállalkozás is, mint pl. a Zsigmondkori Oklevél-

tár, a Dózsa Okmánytár, az agrártörténet komplex forrásainak statisztikai és kartográfiai módszer segítségével történő feldolgozása, Rákóczi műveinek kritikai kiadása. Mindazonáltal a feudalizmus kori forráskiadás ügye ma még messze áll a régi hagyományok vagy a nemzetközi követelmények, sőt a rokon tudományokban kialakult gyakorlat szintjétől is. A régi nagy forráskiadvány-sorozatok (*Monumenta Hungariae Historica*, *Archivum Rakocianum*) és az újabb középkori oklevélkiadási vállalkozások torzók. Nem haladnak a tervezett ütemben a Magyar Országgyűlési Emlékek munkálatai sem. Átfogó, tervszerű munka helyett a növekvő igényeket általában a tömegével megjelenő esetleges, egyedi, sokszor hibás kis közlemények igyekeznek kielégíteni. Ez a megoldás azonban korszerűtlen és végső fokon rablógazdálkodás jellegű.

A kétségtelenül igen széles körű és nagyjelentőségű eredményeket hozó kutatások ellenére az ezeréves időszak egyes korszakai távolról sincsenek egyenletesen ellátva. A középkoron belül az Árpád-korra koncentrálódik nagyobb érdeklődés, s a kései feudalizmus korszakának olyan jelentős időszaka, mint a XVIII. sz., kevés kutatót foglalkoztat. Az eseménytörténet általában végig elhanyagolt. A jobbágyi osztályharc kérdéseiben a Dózsa-ülésszak hozott fellendülést. Ugyanakkor az ipartörténet csaknem teljesen hiányzik, és aránytalanságok jellemzik a várostörténeti kutatásokat is. Előfordul, hogy több ígéretes témakör mögött egyetlen kutató áll, vagy egyetlen kutató művel, illetőleg kutatócsoportokat foglalkoztat. Hiányzik a tematikai bővülést értékelő, rendszerező marxista kritika. Számolni kell azzal is, hogy egyes történettudományi ágazatok (művelődéstörténet, esztétikátörténet) szervezése és irányítása a rokon tudományok területére kerül át. Ez utóbbiban kétségtelenül szerepet játszik az a körülmény is, hogy a megfelelő latin nyelvi előképzettség hiányában egyre csökken azoknak a fiatal történész kutatóknak a száma, akik a feudális korról kívánnak foglalkozni.

A *neoabszolutizmus kori magyar történet* kutatása terén ki kell emelnünk — részben a korábbi gazdaságtörténeti és politikatörténeti eredményeken alapuló —, „a polgári átalakulás követelményei és az önkényuralom” témakörre vonatkozó vizsgálódásokat, amelyek a magyarországi tőkés fejlődés útjának történeti feltárása szempontjából jelentősek. Bizonyos vonatkozásban ehhez a témakörhöz kapcsolódnak azok a kutatások is, amelyeknek eredményeként képet kapunk az abszolutizmus kori Magyarország társadalmáról, a társadalmi rétegződés folyamatának előrehaladásáról, a nagybirtokos arisztokrácia szerepéről, a nemesség felbomlásáról, a parasztság differenciálódásáról, valamint a polgárság rétegződésének és a munkásosztály kialakulásának a kezdeteiről. A kutatómunka fokozottabban kiterjedt a magyarországi nemzetiségi kérdésre is. Már itt utalnunk kell a továbbiak szempontjából nagyfontosságú, monográfiában is kifejtésre került 1860–1861-es évekre, továbbá a magyarországi helyzet nemzetközi hátterének felvázolására. Külön eredményként könyvelhető el az abszolutizmus kori magyarországi társadalom — illetve kultúrtörténet összefoglalása s végül az 1867-es kiegyezés előtörténetének kimunkálása.

A *dualizmus korának* legjelentősebb új kutatási eredményei a gazdaságtörténet-írásban születtek meg. A gazdaságtörténet kutatói közül többen is hozzáfogtak a kapitalizmus kori gazdasági fejlődés főbb adatainak összeállításához, legfontosabb közgazdasági mutatóinak kidolgozásához. Értékes tanulmányok kerültek publikálásra a tőkefelhalmozásra és a nemzeti jövedelem alakulására vonatkozóan. A gazdaságtörténeti kutatás eredményei ténylegesen — mintegy összegezésként — a magyar gazdaság utolsó száz évének szintézisében érvényesültek. Agrártörténet írásunk a legutóbbi években érkezett el a dualizmus kori mezőgazdasági fejlődés szintézisének első kísérleteihez. Feldolgozásra került a polgári forradalom utáni úrbérrendezés anyaga, ami nélkülözhetetlen a parasztság birtokviszonyainak és rétegződésének tisztázásához, a kapitalizmus fejlődésének kezdetén. Monográfia készült a csákvári Eszterházy-uradalomról, amelyben a dunántúli nagybirtok sajátos viszonyai kerültek kifejtésre. De ugyan-csak figyelemreméltóak az állattenyésztés fejlődésével, valamint a dualizmus kori növénytermesztéssel és a mezőgazdasági szakoktatás múltjával foglalkozó kutatások.

Új forrásanyagokban és elemzésekben bővelkedő monográfiák gazdagítják a dualizmus korának politikatörténeti irodalmát is, mégpedig a koalíciós kormány időszakára, a munkapárti periódusra és az első világháború éveire vonatkozóan. Ezen kívül a dualizmus központi állami szerveinek kutatásában is számottevő eredmények születtek. Monografikus formában kerültek kifejtésre a kiegyezés létrejöttének külpolitikai előzményei. Ugyanakkor a magyarországi nemzetiségek dualizmuskori történetének kutatása eléggé elhanyagolt területté vált, mindössze a kárpátukránok gazdasági, társadalmi és politikai fejlődéséről valamint az erdélyi román polgárság 1918. évi szerepéről készült tanulmány.

A gazdaságtörténet és a politikatörténet mellett megindult a társadalomtörténet kutatása. A budapesti legnagyobb adófizető polgárokról áttekintést nyújtó tanulmányok a burzsoázia eddig kevésbé ismert csoportjait (háztulajdonosok, építési vállalkozók) mutatják be, új szempontokkal gazdagítva a burzsoázia kialakulásának folyamatáról szóló irodalmat; feltárják a vasútépítés korai szakaszában részt vevő vállalkozók, mérnökök és munkások társadalmi összetételét is. Az egyetemi tankönyv keretében összefoglaló jelent meg a dualizmus-kori társadalom egészéről.

Az eddigi eredmények birtokában méginkább érezhető a középbirtokos nemesség, valamint a hivatalnok-értelmiségi „középosztály” története kutatásának hiánya. De talán még az előbb említetteknel is nagyobb szükség volna a paraszti társadalom fejlődésének az eddigieknel behatóbb ábrázolása.

Új adatokkal gazdagította a kutatás az Általános Munkássegylet történetének irodalmát, főleg a korai magyarországi szocialista munkásmozgalom nemzetközi kapcsolatait illetően. Kiegészültek a Magyarországi Általános Munkáspárttal kapcsolatos korábbi kutatások, valamint feldolgozást nyert az 1871–1872-es „hűtlenségi per” története. De meg kell említeni a hazai agrárszocialista mozgalmakkal, Áchim tevékenységével foglalkozó kutatómunka folytatását, valamint Szabó Ervin tevékenysége kezdeti szakaszának részleges kimunkálását is. A kutatás nagy figyelmet szentelt a Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetközi kapcsolatainak, a Szociáldemokrata pártnak az Osztrák–Magyar Monarchiával és más külpolitikai kérdésekkel összefüggő állásfoglalásainak. A munkásmozgalomtörténet-írás jelentős nyeresége az a nagyszabású munka, amely a századfordulótól 1918-ig terjedő időszak vonatkozásában elemzi a korabeli magyarországi szocialista munkásmozgalom fontos kérdéseit, középpontba állítva a szociáldemokrata reformizmus elméleti és politikai vonásait, különböző megnyilvánulási formáit. Már monografikus jellegű feldolgozásokban a századfordulón kialakult szociáldemokrata baloldali problematikája, az MSZDP agrárpolitikája, az MSZDP és a nemzeti-nemzetiségi kérdés, a parlament és az MSZDP kapcsolatai, a koalíciós kormány és a munkásmozgalom s végül az 1914–1918-as időszak munkásmozgalmának kérdései nyertek megvilágítást.

A művelődés- és eszmélet-történet korábban eléggé mellőzött területén szintén kezdeményező lépések történtek a kutatásban. Több, nagyobb lélegzetű tanulmány tárja fel az oktatásügy fejlődését, továbbá a XX. század eleji újkonzervatív nézetek kialakulását, és kezdeti lépések történtek a progresszív polgári irányzatok történetének feltárására is.

A beszámolási idősakra esett az *1918-as polgári demokratikus forradalom és az 1919-es Tanácsköztársaság* félévszázados évfordulója. Ezek az évfordulók igen nagy mértékben vitték előre a forradalmi periódus történetének feltárását és feldolgozását. Mindkét témakör részletes, monografikus feldolgozást kapott. 1918 és 1919 történetének egyszerre való kidolgozása lehetővé tette a polgári demokratikus forradalom szocialista forradalommal történő továbbfejlődésének valóban történeti ábrázolását. A monografikus munkálatok keretében általában jelentőségüknek megfelelő helyet kaptak a korábban ebben a vonatkozásban sem kellően ki-munkált forradalomelméleti tényezők. Eredményként könyvelhető el a polgári demokratikus forradalom időszaka pártviszonyainak, valamint Ausztria és a Magyar Tanácsköztársaság kapcsolatának tisztázása. Az évfordulók alkalmából fontos jogtörténeti, irodalom- és művészet-

történeti munkák világították meg a Magyarországi Tanácsköztársaság működését. A magyar internacionalistáknak a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és az intervenció elleni küzdelemben betöltött szerepével foglalkozó kutatások mellett jelentős eredmények születtek a volt orosz hadifoglyoknak az 1918-as és 1919-es magyarországi forradalmakban tanúsított magatartásával foglalkozó kutatásokban is. Ezeknek, valamint a fellendülő helytörténeti irodalomnak a következtében 1918–1919 historiográfiája mindinkább nélkülözi már a „fehér foltokat”.

A *Horthy-korszak* története kutatásának erőteljes fellendülését a 60-as években monográfiák, nagyobb tanulmányok és különböző forráskiadványok megjelenésének sora bizonyítja. A politikátörténeten belül különösen a húszas és a harmincas évek hivatalos politikájára irányt mutatkozott nagyobb érdeklődés a történeti kutatás részéről, az utóbbi években viszont már mindinkább a negyvenes évek, pontosabban a második világháború alatti magyarországi politika történetének kutatása került előtérbe. E változást jelezte az Imrédy-kormány és a Magyar Megújulás Pártja történetét tárgyaló feldolgozás 1970-beni megjelenése, majd ezt követte valamivel később a nyilas uralmi rendszer történetének monografikus igényű kidolgozása és azoknak a munkáknak a publikálása, amelyek az uralkodó osztályok válságának elmélyülésével, az antifasizmus és a magyarországi ellenállás történetével foglalkoznak.

A korszak politikátörténetének teljesebb feltárása igényéről tanúskodik az a tény, hogy az utóbbi időben szemmel láthatóan megerősödött a hivatalos kormánypolitikán kívüli álló politikai irányzatok és csoportok történetének kutatása. A budapesti liberális ellenzék és csoportok történetének kutatása. A budapesti liberális ellenzék és a szabadkőművesség 1919–1944 közti szerepe mellett, az Új Szellemi Front és a Magyar Nemzet „szellemi honvédelme” történetét ábrázoló munkák, illetőleg tanulmányok jelzik elsősorban a szóban forgó témakörben végzett kutatások eredményességét. Hasonlóan fellendültek és egyre szélesebb körűvé váltak a nemzetségtörténeti kutatások. Ebben a vonatkozásban főleg a második bécsi döntést és a nemzetségi kérdést, ezen belül a magyar–román kapcsolatokat, a magyarországi németek és a Volksbund politikai szerepét, valamint a Bethlen-kormány nemzetségi politikáját tárgyaló munkákat emelhetjük ki.

Új szint jelent a korszak történetének kutatásában a hadtörténeti irodalom számottevő gyarapodása, mégpedig a fegyveres erőnek az ellenforradalom restaurációjában betöltött szerepére, a katonai diplomáciára és a Horthy-hadseregnek a második világháborúra való felkészítésére vonatkozóan. De figyelmet érdemlőek a magyarországi antifasiszta ellenállásnak a jugoszláv népfelszabadító harcokkal, valamint a lengyel ellenállással kialakított kapcsolatait feltáró kutatások is.

A külpolitikátörténeti kutatásokat — „A Magyarország külpolitikája 1919–1945” c. összefoglalás 1969-ben történt kiadása óta — főleg „kapcsolat történeti” feldolgozások reprezentálják. Így a két világháború közötti lengyel–magyar viszonyt, valamint a csehszlovák–magyar és az olasz–magyar kapcsolatok történetét, helyesebben történetének egy-egy fejezetét tárgyaló munkák. Hasonló jellegű, bár természetesen erősebb belpolitikai kötődéssel, a Burgenland az európai politikában c. tanulmány is.

A korábban megjelent átfogó jellegű gazdaságtörténeti feldolgozások után az e téren végzett kutatásokat részben a magyarországi mezőgazdasági termelés alakulását bemutató monográfia, részben pedig a kisebb ágazatok (külkereskedelem) és egy-egy tájegység (Dél-Dunántúl) ipari szerkezetét tárgyaló tanulmány elkészülte érzékelteti. A legjelentősebb vállalkozás azonban mégis kétségtelenül a Középkelet-Európa gazdasága a XIX. és a XX. században témájú monográfia, melyben a szerzők új forrásanyag és gazdag nemzetközi irodalom alapján rekonstruálják a középkelet-európai ipari forradalom sajátosságait, s így a két világháború közötti magyar gazdasági fejlődést a nagyobb régió kereteibe ágyazva rajzolják meg összehasonlító módszerrel. A gazdaságtörténeti kutatások fényénél azonban még szembetűnőbbé válik a társadalomtörténeti kutatómunka elhanyagoltsága, lényegében kialakulatlan-

sága. Csak kisebb tanulmányok foglalkoznak az ipari munkásság és a mezőgazdasági népesség helyzetének alakulásával.

Az 1920-as évek forradalmi munkásmozgalma történetét illetően színvonalas feldolgozások (A Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezése 1919—1925; A Magyarországi Szocialista Munkáspárt 1925—1928; A proletariátus tömegmozgalmi Magyarországon a gazdasági válság éveiben 1929—1933) állnak rendelkezésre. Hiányzik viszont az irodalomból azon útkeresés reális rajza: miként jutott el a kommunista mozgalom annak felismeréséhez, hogy a magyarországi viszonyok között is szükség van az antifasiszta népfrentpolitika alkalmazására. Ugyanakkor attól a ponttól kezdve, amikor a magyar forradalmi munkásmozgalom a népfrent, majd a függetlenségi front politikáját magáévá tette (1936—1937), fejlődésének szinte valamennyi kérdését, szakaszát kidolgozták a már megjelent monográfiák és a hozzájuk kapcsolódó tanulmányok. Ezek a munkák egyértelműen bizonyítják azt is, hogy a forradalmi munkásmozgalom érlelte azokat a társadalmi erőket, amelyek az ország felszabadulásával új fejezetet nyitottak Magyarország történetében.

A Kommunista Párt szervezeti fejlődéséről úttörő jelentőségű tanulmánykötet jelent meg. E kötet a párt megalakulásától (1918) 1962-ig követi nyomon a pártszervezetek kiépülését s ezen belül több fejezetet szentel a KMP illegális időszakának. Megkezdődött a KMP eszmétörténetének és irodalompolitikai törekvéseinek a számbavétele is, főleg Révai József és Molnár Erik munkásságának elemzésével kapcsolatban. Ugyanakkor lényegében változatlanul „szűk keresztmetszete” a munkásmozgalomtörténeti kutatásnak a szakszervezeti mozgalom és az MSZDP két világháború közötti történetének vizsgálata. Kifejezetten az MSZDP történetével tulajdonképpen egyetlen nagyobb munka (A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az ellenforradalmi rendszer 1919—1921) foglalkozik.

Megindult a korszak — és az előző korszakok — jelentős munkásmozgalmi személyiségei életútjának feldolgozása is. Eddig többek között Frankel Leórol, Kun Bélárol, Kunfi Zsigmondról, Landler Jenőrol, Rajk Lászlórol és Szamuely Tiborrol, készült biografikus munka. E mellett szép számmal jelentek meg rövid lélegzetű, de tudományos igényű tanulmányok, cikkek a munkásmozgalom „közkatonáiról” is. A legutóbbi időben jelent meg a Munkásmozgalomtörténeti Lexikon, amelynek szerzői — a kutatási terület ismert helyzete következtében — sokszor a forrásokig nyúltak le.

A művelődés-, illetőleg a kultúrtörténeti kutatások eredményeként néhány kérdés (a „népiesek” történeti elhelyezése, a szélsőjobboldali törekvések ideológiai előzményei és, Klebelsberg tudománypolitikai programja) új megvilágításba került. Átfogó, hagyományos tárgykörű, de marxista módon értelmezett kultúrtörténeti kutatásokról, azok szervezett és tervszerű megindulásáról azonban még a legutóbbi időkig sem beszélhetünk.

Sajátos helyzetet tükröz e korszak történetének forráskiadása. Noha az 50-es évek derekán megindult nagyméretű és tudományos szempontból fontos forráskiadvány sorozatok (Iratok az ellenforradalmi rendszer történetéhez, Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához) munkálatai folytatódtak, a hetvenes évek elejére a forráskiadási tevékenység mégis lelassult, és csak a Bethlen István titkos iratai c. gyűjtemény jelentette a „folytonosságot”. Ugyanakkor határozott törekvés mutatkozik a történetkutatók részéről a külföldi (angol, amerikai, német, osztrák stb.) levéltárak magyar vonatkozású iratainak a feltárására. Igaz, az eredmények itt még csak néhány kisebb forrásközleményben jelentkeznek, de minden remény megvan arra, hogy a magyar vonatkozású német iratanyag kiadását (A Wilhelmstrasse és Magyarország) és kiaknázását, ha nem is testes kötetek formájában, de követni fogja az említett levéltárak forrásanyagának alaposabb hasznosítása.

A népi demokratikus korszak történetének kutatása az 50-es évek legvégén vett nagyobb lendületet, s a 60-as évek elejétől kezdve indult meg fokozatosan a kutatási eredmények publikálása.

A 60-as évek második felében és a 70-es évek elején megjelent munkák nem egy vonat-

kozásban a kutatások tematikai gazdagodásáról és esetenként a feldolgozás színvonalának a további emelkedéséről tanúskodnak. Ugyanakkor a korábbi évekhez képest — a gazdaságtörténettel való összehasonlításban — inkább a politikatörténeti kutatások kerültek jobban előtérbe. Ennek ellenére a gazdaság- és ezen belül az agrártörténeti kutatásnak olyan lényeges kérdéseket sikerült tisztázni, mint a földigénylő bizottságok szerepe a földosztásban és a föld-reform vívmányainak a megvédésében, a felszabadulást követő fél évtized mezőgazdasági szerkezetének és termelésének az alakulása, a mezőgazdaság szocialista átszervezésének kísérletei s az átszervezés hazai sajátosságai, különös tekintettel a gazdasági növekedésre és a struktúra változására. A korábbi kutatások figyelembe vételével és továbbfejlesztésével készült el és jelent meg 1974-ben „A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945—1968” c. egyetemi tankönyv is. A politikatörténeti kutatások fejlődését többek között az Ideiglenes Nemzetgyűlésről és az Ideiglenes Nemzeti Kormányról, a Nemzeti Paraszt Párt és a Kisgazda Párt 1944—1948 közötti politikájáról, a Szociáldemokrata Párt újjászervezéséről, a magyar szakszervezeteknek és az üzemi bizottságoknak a népi demokratikus átalakulás idején kifejtett tevékenységéről szóló tanulmányok és nagyobb lélegzetű munkák példázzák. Ide sorolhatók azok a feldolgozások is, amelyek az 1956. évi ellenforradalom előzményeit, lefolyását tárgyalják és bemutatják annak külföldi visszhangját. Végül külön is meg kell emlékeznünk azokról a kutatásokról, amelyek a magyar kommunista mozgalom történetének sokoldalú és alapos feltárására irányultak, illetőleg irányulnak. Itt az eredményeket a párt felszabadulás utáni szövetségi politikája mellett főleg a munkásegység megteremtéséért folytatott küzdelmét, a két munkáspárt egyesülését, az MSZMP 1956—1957-es újjászervezését és a népi demokratikus forradalomelmélet fejlődését tárgyaló munkák szemléltetik. Sőt, ez utóbbi egyúttal már az ideológiatörténeti kutatások megindulását, első figyelemre méltó eredményeit is jelzi a maga tárgykörén belül.

Eredmények jelentkeztek a magyarországi felszabadító hadműveletek kutatásában is: szovjet és német levéltári forrásokra támaszkodva sikerült a debreceni, a budapesti és a balatoni (védelmi) hadművelettel kapcsolatos eddigi ismereteket elmélyíteni, illetőleg pontosítani. A Magyar Néphadsereg története egyes részkérdéseinek kutatásában (a katonapolitika alakulása, a hadseregnek az újjáépítésben betöltött szerepe, stb.) szintén előrelépés történt.

A jövőbeni kutatások szempontjából is jelentősek az utóbbi években megjelent különböző forráspublikációk. Ebben a tekintetben elsősorban az MSZMP KB Párttörténeti Intézete színvonalas forráskiadványa (a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944—1948; a Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956—1962; 1963—1966; 1967—1970) érdemelnek említést.

Hasznos dokumentumközlések láttak napvilágot a felszabadulás utáni magyar—szovjet kapcsolatok történetéből és az üzemi bizottságoknak a munkáshatalomért vívott küzdelméről is.

A népi demokratikus korszak kutatásában elért eredmények, különösen a gazdaság- és a politikatörténet vonatkozásában, azt igazolják, hogy a döntően objektív okok folytán keletkezett „lemaradás” a magyar történelem korábbi korszakainak kutatásával szemben részben sikerült behozni. Lényegében sikerült átlépni az 1948-as, sokáig „bűvösnek” tekintett határon is. Ennek ellenére az 1948—1965 közötti periódus történetének tudományos megvilágítása még a jövő feladatai közé tartozik. Fokozottan érvényes ez a korszak külpolitikájára, amely egy-két kérdéstől (pl. a magyar—amerikai kapcsolatok 1945—1948) eltekintve alapelvén véve változatlanul „fehér folt” maradt. A politikatörténeti, s főleg a gazdaságtörténeti irodalom tartalmaz ugyan társadalomtörténeti vonatkozásokat is, de a korszak társadalomtörténete a kutatásban még egyáltalán nem foglalja el a jelentőségét megillető helyet. Nagyjában ugyanez mondható el a kultúrtörténetről is.

A fejlődést azonban minden bizonnyal negatívan befolyásolja majd az a körülmény, hogy a korszak korábbi, egyébként sem nagy kutatógárdájának több tagja ma már nem a

népi demokratikus időszzakkal foglalkozik, hogy a levéltári kutatások lehetősége a fővárosban és a vidéken érezhetően beszűkült. Ez a tény kedvezőtlenül befolyásolja a fiatal kutatók korszak- és témaválasztását.

2. sz. melléklet.

A hazai *egyetemes történeti* kutatásban — a hagyományoknak megfelelően — lényegében még ma is az ókortörténet halad az élen, amely azonban mind tudományos, mind szervezeti téren sajátos helyet foglal el, és csak részben kapcsolódik magához a történettudományhoz. Az ókori Kelet (Egyiptom, Mezopotámia) viszonylatában az utóbbi időben a művelődéstörténeti ezen belül a vallástörténeti kérdések álltak a vizsgálódások homlokterében. E mellett Irán, Közép-Ázsia s részben Kína és India ókorának valamint korai középkorának számos problémája nyert megvilágítást, esetenként úttörő jelentőségű forrásfeltárással és interpretációval. Kiterjedt a kutatás az ázsiai és antik termelési mód korszakváltásának a problematikájára, de több kérdésre derítettek fényt a mykénei, homérosi és archaikus korról foglalkozó tanulmányok is. Az archaikus és klasszikus görögség történetéről s különösen művelődéséről „A görög kultúra aranykora” c. munka ad összefoglaló képet. Róma történetével összefüggésben, főleg a késői köztársaság, a polgárháború korára vonatkozólag a városi plebs szerepéről, az árutermelésről és a kalózkodásról valamint a Catilina mozgalomról írt tanulmányok vitték előre a kutatást. A császárkori kutatások fellendülését mindenekelőtt Pannónia és Moesia Superior történetének, társadalmának és romanizációjának feldolgozásai szemléltetik. Ezen kívül a provincia-kutatások és a korai korszakra vonatkozólag a régészeti, valamint a jogtörténeti kutatások, a forráskutatás területén pedig az „Appianus és helye az antik történetírásban” c. munka érdemelnek még említést.

A középkori egyetemes történet keretében figyelemre méltó eredmények születtek a társadalmi formák elméletének, különösen a „germán forma” lényegének, az antikvitás és a feudalizmus kapcsolatainak, a középkori egyház és hadsereg szerepének feltárásában. Újabb, jelentős eredményeket hozott Kelet-Európa gazdaság- és társadalomtörténetének, különösen a második jobbjátság problematikájának kutatása. Megkezdődtek a termelőerők fejlődése szempontjából fontos eszköztörténeti és technológia-kutatások, valamint sikereket könyvelhet el a kelet-európai összehasonlító jog- és pénztörténet is. A hagyományokra visszatérő népvándorlástörténeti kutatások kiterjedtek nemcsak a magyarsággal kapcsolatba került nomádokra, de más steppei népekre, s ezek későbbi történetére is. A bizantinológiai és középkori balkanisztikai kutatásokban van bizonyos megtorpanás, bár Bizánc és Dél-Itália X–XI. századi kapcsolatairól értékes tanulmány született. Ezzel szemben a kutatások tematikájának kibővülését jelzik a flandriai „jó városok” forradalmaival, az orosz etnikai és állami egység gondolatának jelentkezésével, a középkori városok elnéptelenedésével és Dél-Amerika gyarmatosításának a történetével kapcsolatos vizsgálódások. Fellendülés tapasztalható az ideológiatörténeti kutatásokban: folytatódott a feudális kor nagy szellemi mozgalmainak (humanizmus, reneszánsz, reformáció, felvilágosodás) vizsgálata, kiegészítve tudomány- és egyetemtörténettel. A méltánylást érdemlő sokrétűség mellett is észre kell azonban venni, hogy középkori egyetemes történetírásunk — a késő középkori gazdaság — és társadalomtörténetet kivéve — nem érdeklődik eléggé a szomszédos országok iránt, holott a közös középkelet-európai helyzet kutatása — a feudalizmus kialakulása, a középkori kultúra és ideológia stb. terén — nagyobb figyelmet és több erőfeszítést érdemelne.

Az új- és legújabbkori egyetemes történeti kutatások talán legjellemzőbb vonása a tematika jellegéből fakadó szóródás. A főleg magyar történeti kutatásokból kinőtt diplomácia-történet középpontjában továbbra is az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájának s még inkább a közép- és délkelet-európai országok egymás közötti kapcsolatainak és nemzetközi

helyzetének a vizsgálata áll. A legújabb feldolgozások az első világháború időszakával, illetve Franciaország biztonsági, Anglia kontinentális politikájával valamint a hitleri Németország külpolitikájának egyes kérdéseivel, az Osztrák Köztársaság nemzetközi helyzetével foglalkoznak. A közelmúltban jelent meg a két világháború közötti diplomáciatörténet rövid összefoglalása és a második világháború történetét tárgyaló nagyszabású monográfia. Változatlanul igen hiányos viszont a második világháború utáni nemzetközi kapcsolatok történetének a feldolgozása. Ezt a hiányt csak részben pótolhatják az egyes országok (Szovjetunió, Németország, Franciaország, Ausztria, stb.) történetéről szóló tudományos népszerűsítő munkák, illetőleg az 1945–1956 közötti évek főbb diplomáciai eseményeinek összefoglalása.

A nemzetközi munkásmozgalomtörténet kutatásában elért eredményeket — a II. Internacionálé története mellett — elsősorban a Komintern történetét s ezen belül az egységfront politika kidolgozását és alkalmazását tárgyaló munkák jelzik. Néhány újabb tanulmány a fentebbi problémát a szociáldemokrata Szocialista Munkásinternacionálé vonatkozásában is vizsgálja. Több tanulmány jelent meg a nagyobb évfordulókkal (a Komintern megalapításának 50., a Párizsi Kommün 100. évfordulója, stb.) kapcsolatban. Kiadásra került A nemzetközi munkásmozgalom története 1830–1945. c. összefoglalás magyar szerzők tollából. De a helyzetet egyáltalán nem lehet kedvezőnek mondani, még akkor sem, ha a magyar munkásmozgalomtörténet kutatói rendszerint igen széles körű egyetemes összefüggő felvázolását is vállalták illetőleg vállalják munkáikban.

Már hosszabb idő óta lényegében önálló területet jelentenek a kelet-európai kutatások. A XIX. század első felére vonatkozó összefoglalás mellett elsősorban a nemzeti megújulási mozgalmak komparatív bemutatása szemlélteti az idevágó kutatások eredményeit. Igen szembetűnő viszont az, hogy a Szovjetunió és a népi demokratikus országok második világháború utáni történetének a tanulmányozása meglehetősen elhanyagolt.

Egyre határozottabban önállósuló kutatási területté kezd válni az ún. harmadik világ népeinek története. A Fekete-Afrika és Dél-Amerika történetével kapcsolatos kutatások illetőleg feldolgozások mellett ide sorolhatók azok a vállalkozások is, amelyek a gyarmatosítás történetéből merítették témájukat, valamint a komoly érdeklődést kiváltó „Fejlődő Országok Lexikona”.

Egyetemes történetírásunk — tartalmát tekintve — alapvetően gazdaság- és politikatörténeti jellegű. Ugyanakkor már több eszmetörténeti, közelebbről a politikai gondolkodás története tárgykörébe tartozó munka is megjelent és a történetírás története területén — a pozitivizmus, illetve hazai hatásának elemzésével — szintén megtettük az első jelentősebb lépéseket.

Egyetemes történetírásunk bázisát elsősorban az egyetemi tanszékek, továbbá a kutatóintézetek megfelelő csoportjai s részben a tudományos szocializmus oktatói képezik. Teljesítménye azonban a társadalmi igényektől elmarad, kutatásának módszertana, számos elvi kérdése még kidolgozatlan. Szükségesnek látszik tehát, hogy a lehetőségek és szükségletek figyelembevételével kijelöljük az egyetemes történeti kutatások irányait és feladatait, ezekkel összhangban biztosítsuk a kutatás feltételeit és a tudományos utánpótlás folyamatosságát.

3. sz. melléklet

A minősítéssel rendelkező történészek életkorának alakulása (1974. szeptember 1-i adatok szerint)

Megnevezés	30 év alatt	30–35	35–40	40–45	45–50	50–55	55–60	60 felett
Akadémikus	—	—	—	1	1	2	1	5
Tud. doktora	—	—	—	3	7	—	4	6
Kandidátus	—	4	11	52	81	22	23	20

Kandidátusi fokozat megszerzésének módja:

Kandidátusi fokozatot szerzett						
önálló aspiran- túrával	levelező aspiránsként	aspirantúrán kívül, védelemmel	ösztöndíjas aspiránsként	külföldi aspiránsként	munkássága alapján védelem nélkül	egyszerűsít- tett eljárással
68	37	57	14	24	10	3

Aspiráns felvételek alakulása:

Aspirantúra neve	Felvételre került				
	1970	1971	1972	1973	1974
Ösztöndíjas	1	3	2	2	3
Levelező	3	2	—	—	1
Külföldi	1	—	—	—	2

4. sz. melléklet (Az 1974. szept. 1-i adatok szerint)

Tudományos fokozattal rendelkezők szakág szerinti megoszlása

Megnevezés	Új- és legújabb kori történelem	Újkori magyar történelem	Gazdaságtörténet	Középkori magyar történelem	Ókortörténet	Új- és legújabb kori egyetemes tört.	Külpolitikatörténet	Technikatörténet	Kommunista pártok és munkáspártok tört.	Társadalmi mozgalmak története	Középkori egyetemes történet	Művelődéstörténet	Történetírás módszere és elmélete
Akadémikus	2	2	2	1	—	2	—	—	—	—	1	—	—
Doktor	8	—	2	7	1	—	—	—	—	—	—	1	1
Kandidátus	88	7	24	18	8	2	4	1	33	17	2	9	—
Összesen:	98	9	28	26	9	5	4	1	33	17	3	10	1

5. sz. melléklet

Intézmény megnevezése	létszáma	Tudományos területen dolgozók							dokumentátor könyvtáros	technikai segéd referens	akadémikus	tud. doktora	kandidátus	fokozattal nem rendelk.	Megjegyzés
		igazgató	igazgató- helyettes	tud. tanácsadó	tud. főmunka- társ	tud. munkatárs	tud. segéd- munkatárs	összesen							
MTA Történettud. Int.	96	1	2	3	31	17	7	61	16	19	1	10	32	18	
MSZMP Párttört. Int.	66	1	2	—	23	18	11	55	5	6*	—	—	13	42	*kizárólag a tud. m. segítése
		parancsnok	parancsnok- helyettes	osztályvez. parancsnok	tudományos főmunkatárs	tudományos munkatárs				technikai segéd- referens	akadémikus	tud. doktora	kandidátus	fokozattal nem rendelk.	Megjegyzés
Hadtörténelmi Intézet és Múzeum	62	1	1	7	15	19	—	43	—	19	—	—	9	34	a lev. tár és térk. t. adataival

5. sz. melléklet

Intézmény megnevezése	létszáma	Tudományos területen dolgozók							Technikai segéd- erő	akadémikus	tud. doktor	kandidátus	fokozattal nem rendelk.	Megjegyzés
		egyetemi tanár	egyetemi docens	adjunktus	tanársegéd	tud. ösztöndíjas	tud. kutató	összesen						
ELTE Bp.	60	12	19	12	6	2	6	57	3	5	5	26	21	*oktatói bontás nincs. A.tud. dok- tora másodállás *ebből 1 fő másod- állás
JATE Szeged	27	3	7	9	2	—	2	23	4	1	1	6	15	
KLTE Debrecen	26,5	—	—	—	—	—	2	22	4,5	—	2*	8	12	
MKKE Bp.	11	3*	1	—	—	1	4	9	2	2*	—	3	4	
Tanárképző főiskola	létszáma	főiskolai tanár	főiskolai docens	adjunktus	tanársegéd	tud. ösztöndíjas	tud. kutató	összesen	Technikai segéd- erő	akadémikus	tud. doktor	kandidátus	fokozattal nem rendelk.	Megjegyzés
Eger	8	2	3	—	2	—	—	7	1	—	—	2	5	nincs adat
Nyíregyháza	7	1	1	3	1	—	—	6	1	—	—	—	6	
Pécs	7	2	1	2	1	—	—	6	1	—	—	—	6	
Szeged	6,5	—	2	2	—	—	1	5	1,5	—	—	—	5	
Szombathely														

MTA II. Oszt. Köt. 25, 1976

TERVEZÉS ÉS SZERVEZÉS A TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN*

EMBER GYŐZŐ

Közismert tény, hogy a tervszerű és szervezett munka sokkal eredményesebb, mint a tervszerűtlenül és szervezetlenül végzett. Nem kivétel ez alól a tudományos munka sem. Általánosan elismert az is, hogy minél összetettebb valamely munka, minél többen és minél több helyen végzik azt, annál inkább rászorul a tervszerűsége és a szervezettségre.

Hazánkban a felszabadulás óta, a szocializmus alapjainak lerakása, majd folyamatos építése során, éppen ennek érdekében, a tudományos munka is nagyarányú fejlődésen ment keresztül. E fejlődés egyaránt volt mennyiségi és minőségi. A kutatóhelyek és a kutatók száma megsokszorozódott, a marxizmus—leninizmus tanai lettek az irányadók a tudományos szemléletben, első sorban a társadalomtudományokban.

Megerősödött az igény a tudományos munka tervszerűbbé és szervezettebbé tételére, amely igény már a megelőző polgári korszak tudománypolitikájában is felmerült. A Párt és a Kormány az 1949-ben újjászervezett Magyar Tudományos Akadémiát bízta meg azzal, hogy a tudományos munka országos irányító szerve legyen, hogy a tudományos munkát hazánkban tervszerűbbé és szervezettebbé tegye.

Hosszú história lenne annak elmondása, hogy Akadémiánk ennek a megbízatásnak miként próbált eleget tenni, hogy különböző reformok után Akadémiánkat miért kellett 1969-ben ismét újjászervezni, nem kevésbé mélyrehatóan, mint ahogyan 20 évvel korábban történt.

Az Akadémia újjászervezéséről a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1969. évi 41. számú törvényerejű rendelete intézkedett, amelyet a Kormány 3/1970. számú rendeletével léptetett hatályba, jóváhagyva egyben Akadémiánknak az 1970. évi közgyűlésen elfogadott új alapszabályait. Ezek a jogszabályok határozzák meg mind az egész Akadémia, mindpedig annak minden szerve, így Történettudományi Bizottsága tevékenységét, célját és feladatait is.

* Az elaborátumot a Történettudományi Bizottság 1974. március 19.-i ülésén vitatta meg. A szerző — akkori mondanivalóját ma is időszerűnek tartva — az Osztályközlemények hasábjain óhajtotta munkáját a történészek szélesebb köre elé bocsátani.

Tudjuk, hogy miközben 1949-ben újjászervezett Akadémiánk intézeti hálózata rohamosan bővült, az akadémiai kutatóintézetek és kutatócsoportok szinte elburjánoztak, az Akadémia vezetőségében kialakult az a nézet, hogy a tudományos munka országos irányítása meghaladja Akadémiánk erejét, meg kell elégednie saját kutatóhelyeinek az irányításával. Ebből a nézetből született a Tudományos és Felsőoktatási Tanáccsal, mint országos tudományirányító szervvel való, kudarccal végződött kísérletnek a gondolata. A kísérlet meddő évei alatt tudományos életünkben a tervszerűség és a szervezettség romlott, ahelyett, hogy javult volna.

A Párt és a Kormány arra az elhatározásra jutott, hogy a tudományos munka országos irányítását mégiscsak az Akadémiának kell vállalnia. Az 1969. évi törvényerejű rendelet szerint: „A Magyar Tudományos Akadémia a Magyar Népköztársaság legfelsőbb tudományos testülete”. (1. § 1.) Továbbá: „Az Akadémia részt vesz a tudományos kutatások országos irányításában”. (1. § 2.) Valamint: „Az Akadémiának mint legfelsőbb tudományos testületnek a tevékenysége kiterjed a hazai tudományos kutatás egész területére, különös figyelemmel az alapkutatásra”. (2. § 1.) Nemkülönben: „Az Akadémia tudományos testületi tevékenységi körében a kutatás egész területére kiterjedő elvi és módszertani befolyást gyakorol; elősegíti a kutatások összehangolását, különösen a természettudományok és a társadalomtudományok területén; figyelemmel kíséri és értékeli a tudományok fejlődését, prognózisokat és tudományfejlesztési koncepciókat dolgoz ki, és ezek alapján javaslatokat tesz a tudomány hazai fejlesztésére; intézményei számára ajánlásokat dolgoz ki a kutatások főbb irányaira”. (2. § 2.)

A törvényerejű rendeletnek a fentiekben idézett rendelkezései szó szerint benne vannak az Akadémia alapszabályaiban is. (1. §., 3. § 1., 4. § 1. és 2.)

Noha a törvényerejű rendelet fogalmazása pontosabb, világosabb, főleg pedig egyértelműbb és határozottabb is lehetett volna, intenciója így is nyilvánvaló, és nyilvánvalóak azok a feladatok is, amelyeknek megvalósítása a rendelet értelmében az Akadémiára, mint az ország legfelsőbb tudományos testületére, a tudományos kutatások országos irányításában való részvételből következőleg hárulnak.

E feladatok nemcsak nagyon fontosak, hanem nagyon nehezek is, ha komolyan vesszük őket. Éppen ezért került sor az Akadémia újjászervezésére azzal a célkitűzéssel, hogy testületi szervei — elsősorban az elnökség, az osztályok és a bizottságok — mentesüljenek az akadémiai intézmények igazgatásával járó korábbi feladataik alól, amelyeket az újonnan szervezett és a főtítkár irányítása alá rendelt Központi Hivatal, lényegében egy az Akadémia keretében hagyott, de annak testületi részétől, amelyet az elnök vezet, eléggé elkülönülő minisztérium, vett át. Mentesüljenek pedig azért, hogy kellő idejük és erejük legyen a tudományos kutatások országos irányításában való részvé-

telből az Akadémiára váró feladatoknak a megoldására, amely feladatokat természetesen az Akadémia testületi szerveinek kell vállalniuk.

Mélységesen téved tehát az, aki az Akadémia 1969-ben történt újjászervezéséből azt a következtetést vonja le, hogy a testületi szervek munkája könnyebb lett, hiszen mentesültek a korábbi igazgatási feladatok alól. Ezek alól valóban mentesültek, annál több, fontosabb és nehezebb feladatot kaptak azonban a tudományos munka országos irányításával kapcsolatban.

*

Éppen elég idő telt már el az 1969-es újjászervezés óta ahhoz, hogy szembenézzünk azzal a kérdéssel, vajon az Akadémia Történettudományi Bizottsága mit tett az új akadémiai törvény és az új akadémiai alapszabályok szerint a történettudomány országos irányításában reá háruló feladatok megoldása érdekében? Nehéz lenne erre a kérdésre tapintatosabb választ adni, mint azt, hogy nem eleget.

Pedig az újjászervezést követően nagyszabású tervező munka folyt Akadémiánk különböző szerveinél, csakúgy mint azoknál a minisztériumoknál, amelyeknek kutatóhelyei vannak. Országos távlati tudományos kutatási terv készült, amelyet az Akadémia és az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság terjesztett a Tudománypolitikai Bizottság, az pedig a Kormány elé, amely 1972-ben fogadta el azt.

Ez a széles körű tervezés azonban a Történettudományi Bizottságtól nem sok munkát kívánt meg, hiszen — eléggé nem sajnálható módon — nemcsak az országos szintű kutatási főirányok között nincs egyetlen történelmi témájú, de még a tárca szintűek, sőt még a főosztály szintűek között sincsen. Két tárca szintű kutatási főiránynak (a tudományos technikai forradalom mint világtörténelmi folyamat az egyik, a társadalmi tudat fejlődése Magyarországon a felszabadulás óta a másik) van ugyan történelmi vonatkozása, de ezek sem kifejezetten történelmi témák, amit mutat az is, hogy egyiknek sem az Akadémia Történettudományi Intézete a felelős koordináló intézménye.

Történészeinkre tehát nem nagy szerep vár az országos távlati kutatási terv végrehajtásában, nem mondhatjuk azt, hogy ennek a tervnek a keretében a történettudományi munka megtervezésére és megszervezésére is sor fog kerülni, hogy ezt a feladatot, vagy annak legalább jelentősebb részét, elvégzi majd valamelyik kutatási főirány koordináló tanácsa. Még kevésbé várható ez egy olyan szűkebb körű, viszonylag rövidebb idő alatt feldolgozható téma kutatásának középtávú megtervezésétől és megszervezésétől, mint amilyen a MSzMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságától ajánlott vizsgálata a munkásosztály fejlődésének, struktúrájának és tudatállapota alakulásának, amely kutatási témának gondozó intézménye az Akadémia Történettudományi Intézete lett.

A történettudomány egész munkája megtervezésének és megszervezésének feladatát, ha egyáltalában valakinek, a Történettudományi Bizottságnak kell megoldania.

A feladat voltaképpen nem új. Történetkutatással foglalkozó intézményeink hosszú idő óta tervek alapján dolgoznak, és azt sem mondhatjuk, hogy a Történettudományi Bizottság, ugyancsak már hosszú ideje, nem fáradozik a történészek munkájának országos irányítása érdekében.

De vajon elég-e az, amit tett, és főleg, amit tesz, azt és úgy tette-e, amire és ahogyan a cél érdekében szükség lett volna, és főleg, amire és ahogyan szükség lenne.

Erre a kérdésre kell választ adnunk. És javaslatot tennünk arra nézve, hogy a jövőben mit és hogyan lehetne jobban tennünk.

E válaszra, ilyen javaslatokra tesz kísérletet az alábbi, a Történettudományi Bizottság megbízásából készült előterjesztés.

*

Nem foglalkozunk most, bár nagyon tanulságos lenne, azzal a sokféle kísérlettel, próbálkozással, amelyre a történettudományi munka országos irányítása, megtervezése és megszervezése érdekében az Akadémia 1949-es újjászervezése óta sor került. Csak a mai helyzetet vázoljuk röviden, amely az utóbbi években alakult ki.

Jelenleg a Történettudományi Bizottság kétféle eszköz felhasználásával, kétféle módon törekszik arra, hogy a történettudományi munkát országosan irányítsa, hogy tervszerűbbé és szervezettebbé tegye azt. Mindkettő abba a kategóriába tartozik, amelyet az akadémiai törvény és az alapszabályok így határoznak meg: „figyelemmel kíséri és értékeli a tudományok fejlődését”.

Az egyik eszköz illetve mód az, hogy időnként felméri a történettudomány helyzetét, elemzi fejlődését és értékeli azt, és egyben javaslatot is tesz a további fejlesztés főbb irányelveire vonatkozólag. A legutóbbi ilyen felmérés 1966-ban és 1967-ben készült, annak eredménye az Akadémia II. Osztályán keresztül az Akadémia Elnöksége elé került, amely 1968-ban állást is foglalt vele kapcsolatban.

A másik eszköz, illetve mód az, hogy a Történettudományi Bizottság meghatározott időközökben, egy-egy tervperiódus végén, illetve elején, átnézi a kutatóhelyek beszámolóit és terveit, véleményt mond róluk. Legutóbb 1972-ben került erre sor, amikor az 1969—1971 közötti 3 évről készült beszámolók és az 1972—1975 közötti 4 évre szóló tervek kerültek a Bizottság elé, majd tőle az Akadémia II. Osztályán és főtítkáran keresztül a kutatóhelyek országos főhatóságaihoz.

A nagyobb időközökben történő helyzetfelmérések hasznosságát nem lehet kétségbe vonni. De az is kétségtelen, hogy elsősorban a felsőbb irányító

szervek tájékoztatására szolgálnak, azok határozatai számára adnak támpontot. Ezek a határozatok az illető tudományág országos irányítása szempontjából fontosak. A tudományos munka megtervezésénél figyelembe kell venni őket, de semmiképpen sem teszik feleslegessé, nem helyettesítik a tervezést és a szervezést. Hogy mennyire nem, azt éppen a másik eszköznek illetve módnak az alkalmazása, a kutatóhelyi tervek és beszámolók átnézése és véleményezése bizonyította.

Valljuk meg őszintén, hogy ez az eszköz illetve mód 1972-ben tulajdonképpen célját nem érte el. Befutott a rengeteg terv és beszámoló. Elkészültek róluk a szerződöttetett opponensek véleményei. A Bizottság albizottságokra bízta a véleményezést. Mit tehettek az albizottságok? Néhány apróbb észrevétellel elfogadták az opponensek véleményét. És mit tehettek az opponensek? Néhány apróbb észrevétellel jónak mondták mind a beszámolókat, mind a terveket.

Azt jelenti ez, hogy a tudományos munka minden kutatóhelyen tervszerűen és rendszeresen folyik, hogy a tervszerűség és a rendszeresség érdekében nincsen szükség semmi tennivalóra?

Lehet, hogy a kutatóhelyek így gondolják, mert mi mást gondolhatnak, amikor — legalábbis nagy részük — hiába várta beszámolójáról és tervéről az akadémiai testületek véleménye alapján fölöttes hatóságának az állásfoglalását, azt a mai napig nem kapta meg. Fogalma sincs tehát róla, hogy munkájáról mi az akadémiai testületek véleménye, és hogyan vélekedik arról felettes hatósága. Mit tehet tehát? Végzi munkáját továbbra is úgy, ahogyan korábban végezte. És teljes joggal ringatja magát abban a hitben, hogy munkáját a legjobban végzi. Csak azt nem érti, hogy miért kellett beszámolót és tervet készítenie az Akadémia számára.

Hát aki ezt a tudományos munka országos irányításának véli, alaposan téved. És téved az is, aki úgy gondolja, hogy az Akadémia tekintélye ilyen módon gyarapodik.

A kutatóhelyek terveinek és beszámolóinak átnézése során az előtt is nyilvánvaló lett, aki ezt korábban nem tudta, hogy a kutatóhelyek munkájáról érdemleges véleményt alkotni csak úgy lehet, ha ezt a munkát nem önmagában nézem, hanem össze tudom valamivel hasonlítani, valamihez mérni tudom. Az élet más területein ez egészen nyilvánvaló. A tudományos munkában még nem az. Pedig itt is annak kellene lennie.

Önmagában tekintve minden kutatóhely, minden kutató munkájának van haszna. És az opponensnek, ha nincsen előtte valamilyen mérce, nincsen szíve, hiszen nem akar haragot, bármelyiknek is azt mondani, hogy ne azt csinálja, amit csinálni szeretne, hanem csináljon valami mást. Mert hasznos ugyan, amit csinál, de sokkal hasznosabb lenne, fontosabb lenne valami más, amit csinálhatna. Ha talán nem is neki magának, de a tudományágnak, amelynek egyik munkása ő is, és a tudományágon keresztül az egész társadalomnak, az egész országnak.

A tudományos munkában ugyanúgy van országos érdek, csoportérdek (a munkahely érdeke) és egyéni érdek, mint a munka más területein. Ezeket az érdekeket józanul egyeztetni kell, de itt sem lehet vitás, hogy az országos érdek fölötte van a csoportérdeknek, az pedig az egyéninek.

A tervezés és a szervezés lényege a különböző érdekek egyeztetése.

Az országos terv és az országos szervezettség az a mérce, amelynek alapján az egyes kutatóhelyek és kutatók munkájáról érdemleges véleményt lehet mondani.

Országos terv és szervezettség nélkül a tudományos munka országos irányítása lehetetlen.

Országos irányítás nélkül a tudományos munka szétforgácsolódik, anarchia uralkodik el benne. Ez nem zárja ki, hogy kiváló eredmények szülessenek. Kizárja azonban, hogy a tudományos kapacitás kellően legyen foglalkoztatva, hogy azok a ráfordítások, amelyekkel társadalmunk, dolgozó népünk a tudományos munkát támogatja, ne kevesebb eredményt hozzanak, mint amennyit tervszerű és szervezett felhasználás esetén hozhatnának.

*

A történettudományi munka országos megtervezése és megszervezése nem könnyű, de nem is eleve reménytelen vállalkozás. Jó lenne, ha a Történettudományi Bizottság erre vonatkozólag az Akadémia II. Osztályától, az pedig az Akadémia Elnökségétől valamilyen útmutatást kapott volna, vagy kapna, de ennek hiányában magának kell a megoldást keresnie és megtalálnia.

Minden tudományos tervezésnek és szervezésnek kettős felmérésen kell alapulnia. Fel kell mérni egyrészt az elvégzésre váró feladatokat, másrészt a feladatok elvégzésére szükséges, illetve rendelkezésre álló tudományos kapacitást. A tudományos kapacitás kétféle: anyagi és szellemi. A történettudomány más tudományágakhoz viszonyítva kedvezőbb helyzetben van, jóval kevesebb anyagi kapacitásra van szüksége, így elsősorban a szellemi kapacitást kell felmérnie, anélkül azonban, hogy az anyagot figyelmen kívül hagyja.

Azon az alapon, hogy a tervezésnél csupán a feladatokat vesszük figyelembe, tekintet nélkül az elvégzésükhöz szükséges kapacitásra, vagy pedig ez utóbbival is számolunk, kétféle tervezést különböztethetünk meg. Az első elméleti, a másodikat gyakorlati tervezésnek nevezhetjük.

Az elméleti tervezés nem jár együtt szervezéssel, a gyakorlati ellenben egyben szervezést is jelent.

Azon az alapon, hogy a tervezésnél a tervfeladatok elvégzéséhez szükséges, de még nem biztosított, avagy a már biztosított kapacitást vesszük figyelembe, ugyancsak kétféle tervezést különböztethetünk meg. Az első biztosítatlan, a másodikat biztosított tervezésnek nevezhetjük.

Mind a biztosítatlan, mindpedig a biztosított tervezés egyben szervezést is jelent.

Azon az alapon, hogy a tervezés mennyi időre, milyen távra szól, hosszú-, közép- és rövidtávú tervezést különböztethetünk meg. A középtávú terv általában 5 évre készül. Az ennél hosszabb időre készülő tervet hosszútávú (távlati vagy perspektivikus) tervnek nevezzük. A rövidtávú terv általában 1 évre készül.

Rövid- és középtávra rendszerint biztosított tervet szoktunk készíteni. A hosszútávú (távlati vagy perspektivikus) terv többnyire biztosítatlan, a benne szereplő feladatok megoldásához szükséges (anyagi és személyi) kapacitás a tervkészítés időpontjában fel van már talán mérve, de még nincs biztosítva.

Azon az alapon, hogy a tervezés milyen részletes, összevont (vázlatos) és bontott tervezést különböztethetünk meg. A tervezés bontása különböző alapokon történhetik, bontottsága bármilyen alapon különböző szintű lehet. Azon az alapon pl., hogy a kutatást hol és kik végzik, a tervezést le lehet bontani tárcákra, kutatóhelyekre, azok részlegeire, egyes kutatókra stb.

De nem kívánok tovább a tervezés és szervezés általános kérdéseivel foglalkozni, elsősorban azért, mert laikus vagyok ezekben a kérdésekben, amelyekkel ma már külön tudományág foglalkozik, főleg pedig azért, mert ennyi is elég ahhoz, hogy a történettudományi munka tervezésében és szervezésében valamivel előbbre léphessünk.

*

Történettudományunknak két tervre lenne égetően szüksége.

Az egyik egy elméleti terv lenne, amely csak a megoldásra váró feladatokat tartalmazná, nem véve figyelembe azt, hogy elvégzésükhöz milyen anyagi és szellemi kapacitásra lenne szükség. Szervezési kérdésekről ebben a tervben nem lenne szó.

Ez a terv hosszútávú (távlati vagy perspektivikus) terv lenne, meghatározatlan időre készülne.

Ez a terv többféle alapon bontott terv lenne.

Az első alap, amelyen a tervet bontani kellene, a kiterjedési alap lenne. Ezen az alapon a terv két részre oszlanék:

magyar történet,
egyetemes történet.

A második bontási alap az időrendi lenne. Időrendi alapon a magyar történet a következő részekre oszlanék:

a magyarság története a honfoglalásig,

Magyarország története 1526-ig,
Magyarország története 1526—1686.,
Magyarország története 1686—1848.,
Magyarország története 1848—1918.,
Magyarország története 1918—1944.,
Magyarország története 1945 óta.

Az egyetemes történet időrendi részei lehetnének:

az ókori történet 476-ig,
a középkori történet 1492-ig,
az újkori történet 1789-ig,
az újabbkori történet 1917-ig,
a legújabbkori történet 1917 óta.

A harmadik bontási alap a tudományterületi lenne. Ezen az alapon a magyar történet a következő nagyobb, azokon belül pedig kisebb részekre oszlanék:

a történettudomány elmélete és módszertana,
gazdaságtörténet,
népesedéstörténet,
településtörténet,
mezőgazdaságtörténet,
ipartörténet,
kereskedelemtörténet,
közlekedéstörténet,
technikatörténet,
társadalomtörténet,
parasztságtörténet,
nemességtörténet,
polgárságtörténet,
munkásságtörténet,
értelmiségtörténet,
nemzetiségtörténet,
politikai történet,
eseménytörténet,
állam- és jogtörténet,
kormányzattörténet,
diplomáciatörténet,
hadtörténet,
művelődéstörténet,
ideológiatörténet,
vallástörténet,
egyháztörténet,
oktatástörténet,

tudománytörténet,
irodalomtörténet,
információtörténet,
művészettörténet,
színháztörténet,
filmtörténet,
zenetörténet,
anyagi kultúra története,
regionális történet,
helytörténet,
forrástudományok,
forrástan,
írástörténet,
irattan,
kortan,
pecséttan,
címertan,
archontológia,
genealógia,
mértéktan,
numizmatika,
ikonográfia,
onomasztika,
levéltártudomány,
forrásközlések,
történeti statisztika,
segédletek
levéltári segédletek,
könyvtári segédletek,
biográfiák,
lexikonok,
szótárak,
térképek,
helységnévtárak.

Az egyetemes történetet felesleges lenne tudományterületek szerint bontani, mivel ennek kutatására csak minimális mértékben gondolhatunk. Nem is önálló kutatásokra, hanem a külföldi kutatások eredményeinek összefoglalására van szükségünk.

A negyedik bontási alap a tematikai lenne. Rendkívül fontos, hogy a terv ne olyan témaköröket jelöljön meg, mint kutatási témákat, amelyeknek csak egyes részletei kerülnek kutatásra (pl. a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kérdései), hanem olyan konkrét témákat, amelyeknek kutatását

és feldolgozását teljes egészében be kell fejezni, amelyeknek eredményei meghatározott kiadványokban kerülnek közlésre (pl. a céhek története, a szénbányászat története).

Nem kevésbé fontos, hogy a terv olyan témákat tartalmazzon, amelyek fundamentális jelentőségűek. Olyanokat, amelyek kutatásának és feldolgozásának eredményei szintézisekben vagy szintetikus jellegű monográfiákban, nem pedig analitikus jellegű monográfiákban realizálódnak, kerülnek közlésre. Pl. a nagybirtok, a bankok, a gyáripar, a külkereskedelem, a folyószabályozás, a megyei bíraskodás, a felsőoktatás története, nem pedig egyes uradalmak, egyes bankok, egyes gyáarak, egyes folyók szabályozásának, egyes megyék bíraskodásának, egyes főiskoláknak a története.

Fentiekből következik, hogy a tervben szereplő témáknak olyanoknak kell lenniök, amelyeknek kutatása és feldolgozása, akár egyéni, akár kollektív munkával, előre látható időn, legfeljebb 3 ötéves tervperiódusban, azaz 15 év alatt, befejezhető. Természetesen nem az elméleti, a hosszútávú (távlati vagy perspektivikus) tervbe való felvételtől, hanem a kutatás tényleges megkezdésétől, a témának a középtávú tervbe történt felvételétől számított 15 év alatt.

Az elméleti, a hosszútávú terv tehát nem 15 évnek, hanem ennél sokkal hosszabb időnek, nemcsak a mai, hanem a jövőbeli több történész nemzedéknek a feladatait foglalná össze, irányozná elő.

Ennek a tervnek az elkészítéséhez kitűnő tapasztalati anyagot szolgáltatnak Magyarország 10 kötetes történetének folyamatban lévő, részben már be is fejezett munkálatai. Ezeknek során kiderült, hogy Magyarország történetének melyek azok a kérdései, amelyeket még egyáltalában nem, vagy pedig nem kellőképpen tisztázott a korábbi kutatás. Melyek azok az úgynevezett fehér foltok, amelyek a 10 kötetes szintézis megírását nehezítették, amelyeknek eltüntetése a jövő feladata.

Ebből következik, hogy a terv előkészítésében elsősorban azoknak kell résztvenniök, akik a 10 kötetes vállalkozásnak a munkásai. Elsősorban, de természetesen nem egyedül nekik.

A terv előkészítésére a legmegfelelőbb módnak az látszik, ha a részekre bontott tervnek egyes részeit egy-egy kisebb, 3—5 tagból álló, történész kollektíva készíti elő.

Ezeket a kollektívákat a magyar történetnél elsősorban tudományterületi, az egyetemes történetnél viszont időrendi alapon kellene kialakítani. Egyes tudományterületeknél (pl. mezőgazdaságtörténet, parasztságtörténet, eseménytörténet, kormányzattörténet, anyagi kultúra története, forrásközlések stb.) korszakok szerint kialakított több csoport készítené elő a tervet.

A tervelőkészítő csoportok tagjait a Történettudományi Bizottság jelölné ki és kérné fel a munkára. A csoportok összetételére vonatkozó tervezet elkészítésével a Történettudományi Bizottságnak egy bizottságot kellene megbíznia, amelyben képviselve lennének az Akadémia Történettudományi Intéze-

te, a Párttörténeti Intézet, a Hadtörténelmi Intézet, a fővárosi egyetemek, a vidéki egyetemek és a levéltárak egy-egy taggal, összesen tehát 6 tagja lenne ennek a bizottságnak.

E 6 tagból álló bizottságnak lenne a feladata a Történettudományi Bizottság által kijelölt és felkért tervelőkészítő csoportok számára a tervezéshez egységes útmutatást adni, majd a tőlük beérkező részterveket koordinálni, egy közös terv keretébe illeszteni, és ebben a formában jóváhagyásra a Történettudományi Bizottság elé terjeszteni.

A Történettudományi Bizottság az általa megvitatott és elfogadott tervet jóváhagyásra az Akadémia II. Osztálya elé terjesztené.

*

A történettudomány hosszútávú (távlati vagy perspektivikus) terve, amelybe a Történettudományi Bizottság általában 5 évenként, szükség esetén pedig soron kívül is, új témákat is felvehet, szolgál alapul a történettudomány öt éves, nemkülönbén a kutatóhelyek öt éves és éves terveinek az elkészítéséhez.

A történettudomány öt éves terve gyakorlati terv, amely egyben szervezéssel is párosul. Ez a terv biztosított terv, a benne foglalt feladatok elvégzéséhez szükséges anyagi és személyi kapacitásnak már a tervkészítés időpontjában nemcsak ismertnek, hanem biztosítottnak is kell lennie.

A terv biztosított jellegéből következik, hogy elkészítését megelőzően a tervezésnél számbajövő kutatóhelyek kapacitását gondosan és pontosan fel kell mérni. E felméréshez az adatgyűjtést a Történettudományi Bizottság titkárának kellene elvégeznie az Akadémia II. Osztálya tudományos titkárságának a segítségével. Minthogy az 1972-ben, sőt az 1976-ban beérkezett kutatóhelyi tervek sem egyöntetűen készültek, azonos szövegű kérdőíveket kellene ezután minden kutatóhelynek küldeni, s azokon tájékoztatást kérni arról, hogy kik a kutatók, mik a témáik, azokkal kb. meddig szándékoznak még foglalkozni, és hogy évente kb. hány munkanapot tudnak kutatásra fordítani. A beérkezett válaszokat feldolgozva tudományterületek és korszakok szerint kimutatást kellene készíteni arról, hogy milyen témával hol és ki foglalkozik.

A kimutatás alapján meg lehet majd állapítani, hogy a távlati vagy perspektivikus tervben szereplő témák közül melyek azok, amelyekkel már foglalkoznak, hol, kik és hogyan.

Meg lehetne állapítani azt is, hogy a már kutatott témákat miként lehetne összhangba hozni a távlati vagy perspektivikus terv témáival, amennyiben nem teljesen felelnek meg egymásnak.

Meg lehetne továbbá állapítani, és ez már szervezési feladat lenne, hogy a már kutatott és a távlati vagy perspektivikus tervben is szereplő témák közül

melyiknek melyik kutatóhely lehetne a gazdája, a gondozója. Arra kellene ugyanis törekedni, hogy minden témának, amely a távlati vagy perspektivikus tervben szerepel, amikor már dolgoznak rajta, legyen gazdája, gondozó intézménye.

A témagazdának, a téma kutatását és feldolgozását gondozó intézménynek lenne a feladata, hogy a kutatást és a feldolgozást megszervezze, akár csupán saját dolgozói dolgoznak a témán, akár más intézmények dolgozói is részt vesznek a kutatásban és a feldolgozásban. Lehet olyan eset is, hogy valamely témának több gazdája, gondozó intézménye van.

Ismerve az egyes kutatóhelyeken már folyó munkákat, a kutatóhely kapacitását, ki lehetne alakítani egy elgondolást arra vonatkozólag, hogy minden egyes kutatóhelynek milyen tudományterület, vagy milyen tudományterületnek melyik korszaka lenne a fő kutatási területe. Ez nem azt jelentené, hogy a kérdéses kutatóhely kutatói más tudományterülettel, vagy fő tudományterületük más korszakával kivételesen nem foglalkozhatnak, általában azonban nem foglalkoznának.

Egyes szűkebb tudományterületek gondozását, a területen folyó kutatások és feldolgozások megszervezését, teljes egészében egy-egy kutatóhelyre lehetne bízni. (Pl. a hadtörténetet a Hadtörténelmi Intézetre.)

A fentiekben vázolt felmérés, az adatkérés, a beérkezett adatok feldolgozása, a kutatóhelyeken már kutatott és a távlati vagy perspektivikus tervben szereplő témák összevetése, a témagazdákra, valamint a kutatóhelyek fő kutatási területére vonatkozó elgondolás kialakítása után, a Történettudományi Bizottság:

1. Közölné a kutatóhelyekkel, hogy a már jelenleg is kutatott témáik közül melyek azok, amelyeket minden változtatás nélkül felvesz a történettudomány következő ötéves tervébe, minthogy a történettudomány távlati vagy perspektivikus tervében szerepelnek,

2. javasolná a kutatóhelyeknek, hogy a már jelenleg is kutatott témáik közül melyiket miként módosítsák, hogy a történettudomány távlati vagy perspektivikus tervével összhangban legyen, és a történettudomány ötéves tervébe bekerüljön;

3. megbízná a kutatóhelyeket, hogy a fentebb említett témáknak gazdái legyenek, azok kutatásának és feldolgozásának megszervezéséről vagy egyedül, vagy valamely más intézménnyel (esetleg több más' intézménnyel együtt) gondoskodjanak,

4. közölné a kutatóhelyekkel, hogy milyen tudományterületet, vagy milyen tudományterület melyik korszakát tartja olyannak, amely a kutatóhely fő kutatási területe lehetne, és javasolná a kutatóhelyeknek, hogy témákat lehetőleg erről a kutatási területéről válasszák, megbízva a kutatóhelyeket esetleg azzal is, hogy fő kutatási területüknek egyben országos gazdái legyenek, a kérdéses terület minden témájának kutatását és feldolgozását ők szer-

vezzék meg, függetlenül attól, hogy a kérdéses terület kutatói melyik kutatóhelyen dolgoznak,

5. megküldené a kutatóhelyeknek a történettudomány távlati vagy perspektivikus tervét, javasolva nekik, hogy a jövőben új kutatási témát a tervben szereplők közül válasszanak, közölve is egyben velük, hogy melyek azok a témák, amelyeknek kutatását számukra ajánlja,

6. felkérné a kutatóhelyeket annak közlésére, hogy

a) a történettudomány távlati vagy perspektivikus tervében szereplő, részben általuk már eddig is kutatott, részben a Történettudományi Bizottság által részükre javasolt témák kutatását a következő ötéves tervperiódusban folytatni, illetve megkezdeni szándékoznak-e,

b) javasolnak-e felvenni a történettudomány távlati vagy perspektivikus tervébe valamely, abban még nem szereplő, olyan témát, amelyet a következő ötéves tervperiódusban kutatni kívánnak,

c) a következő ötéves tervperiódusban általuk kutatni szándékozott, a történettudomány távlati vagy perspektivikus tervében szereplő, vagy abba felvételre javasolt témák kutatásában kik vennének részt, s a kutatások kb. mikor fejeződnek be, illetve az azok eredményeit összefoglaló feldolgozások mikorra készülnek el,

d) vállalják-e, hogy gazdái, azaz megszervezői lesznek a történettudomány távlati vagy perspektivikus tervében szereplő témáiknak,

e) vállalják-e, hogy gazdái lesznek a Történettudományi Bizottság által számukra javasolt tudományterületeknek.

A kutatóhelyektől kért válaszok alapján a Történettudományi Bizottság összeállítaná a történettudomány ötéves tervét a következő középtávú tervperiódusra. Ebben a tervben csak olyan témák szerepelnének, amelyek a történettudomány távlati tervében benne vannak.

A történettudomány ötéves terve korszakok és tudományterületek szerinti csoportosításban sorolná fel a kutatott témákat, feltüntetve azok gazdáit, a kutatásban és feldolgozásban részt vevő kutatókat, valamint a kutatás várható befejezésének, illetve a feldolgozás elkészültének az időpontját.

Az ötéves tervre vonatkozó javaslat előkészítésére a Történettudományi Bizottság egy 5—6 tagú albizottságot küldhetne ki.

A Történettudományi Bizottság az általa megtárgyalt és elfogadott ötéves tervet jóváhagyásra az Akadémia II. Osztálya elé terjesztené.

*

A történettudomány ötéves terve szolgálna alapul a kutatóhelyeknek a maguk ötéves és éves terveiknek az elkészítéséhez.

Ezekben a kutatóhelyi tervekben, amelyeket az egyes kutatóhelyek közvetlen felügyeleti szerveik utasítása szerint készítenének, a történettudomány

ötéves tervébe is felvett, azaz a történettudomány távlati vagy perspektivikus tervében is szereplő témákon kívül a kutatóhelyek által kutatni kívánt egyéb témák is szerepelnének.

Ezeket a kutatóhelyi terveket nem kellene véleményezés végett a Történettudományi Bizottság elé terjeszteni.

Hasonlóképpen nem kellene a kutatóhelyeknek az ötéves tervperiódus végén a Történettudományi Bizottságnak beszámolniuk minden általuk kutatott témáról.

A történettudomány távlati vagy perspektivikus, valamint ötéves tervében szereplő témák kutatásának és feldolgozásának előrehaladásáról azonban minden kutatóhely, ahol ilyen témán dolgoznak, minden ötéves tervperiódus végén részletes beszámolóban lenne köteles a Történettudományi Bizottságot tájékoztatni.

Nemkülönben minden ötéves tervperiódus utolsó évének közepén minden kutatóhely köteles lenne felterjeszteni a Történettudományi Bizottsághoz a történettudomány következő ötéves tervére, illetve a történettudomány távlati vagy perspektivikus tervének kiegészítésére vonatkozó javaslatát.

*

A történettudományi munka tervezéséről és szervezéséről fentiekben kifejtett elgondolásnak az a lényege, hogy az Akadémia Történettudományi Bizottsága révén országos terv alapján az ország minden történettudományi kutatóhelyén folyó munkát áttekintse, a kutatói kapacitás minél nagyobb hányadát a legfontosabb témák kutatására irányítsa, de csak ezekkel a legfontosabb témákkal törődjék, a kisebb jelentőségű témák megválasztását a kutatóhelyekre, illetve azok közvetlen felügyeleti szerveire hagyva.

Az elgondolás másik lényegét abban látom, hogy a helyes tervezésnek fölül kell kezdődnie, országos koncepcióhoz kell a kutatóhelyek és az egyes kutatók terveit igazítania, nem pedig fordítva. Anélkül azonban, hogy a kutatóhelyek és az egyes kutatók adottságait, elgondolásait figyelmen kívül hagyná.

Végül javasolom, hogy amennyiben a Történettudományi Bizottság elgondolásomat valamilyen formában a magáévá teszi, bízson meg egy 5—6 tagú állandó jellegű albizottságot a tervezési és szervezési bizottsági ügyeknek az előkészítésével, megfelelő formában, javaslatai kíséretében, a Bizottság elé terjesztésével.

Elgondolásomat abban a reményben terjesztem a Történettudományi Bizottság elé, hogy a bevezetésben idézett akadémiai törvény intenciójának hatékonyabb érvényesüléséhez, Akadémiánk országos tudományirányító tevékenységének erősítéséhez, megbecsülésének növeléséhez járulhatok vele hozzá.

BESZÁMOLÓ AZ MTA FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNET- TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK 1973—1975. ÉVI TEVÉKENYSÉGÉRŐL*

Az osztálynak 7 rendes, 8 levelező, 4 tiszteleti és 5 tanácskozási jogú tagja van. Az idetartozó tudományágakban a tudományok doktora 69 (ebből: filozófiai 11, történettudományi és régészeti 32, művészettörténeti 15, pedagógiai 3, pszichológiai 8); kandidátus 517 (ebből: filozófiai 129, történeti és régészeti 239, művészettörténeti 32, pedagógiai 73, pszichológiai 44).

Az osztály hat tudományági bizottság (ezeken belül összesen 20 albizottság), 2 komplex tudományos bizottság, 6 történész vegyesbizottság, 8 nemzeti bizottság és 4 tudományos társaság tevékenységét irányítja.

Az osztály tevékenysége

Az alábbi táblázat összefoglaló igénnyel nyújt képet az 1973—1975. évek osztályüléseiről, a fontosabb témák számáról, a résztvevők arányáról. (Ez utóbbin az osztály rendes, levelező és tanácskozási jogú tagjai összlétszámának és a ténylegesen jelenlévőknek arányát értjük.)

Osztályülések

1973		
Ülések száma	Fontosabb témák száma	Résztvevők aránya %-ban
6	14	70

1974		
6	17	65

* A beszámolót az Osztály 1976. évi első ülése jóváhagyta. A bizottságok és a tudományos társaságok hároméves tevékenységéről szóló részek összeállítására a bizottsági titkárok ill. a társulati főtítkárok jelentései alapján került sor.

1975		
5	13	75

Az osztály 1973—1975. közötti működésére alapvetően az volt jellemző, hogy a rendkívül fontos és folyamatosan végzett tudományszervező, adminisztratív-irányító tevékenység mellett — a korábbi akadémiai ciklushoz képest — növekvő arányban került sor tudományos témák tárgyalására, megvitatására is. Ez a tudatos törekvés kétségtelenül 1974-ben hozta ebben a vonatkozásban a legnagyobb sikert (l. a műemlékvédelem elméleti és gyakorlati kérdéseit tárgyaló, majd a hazai történetírás külföldi visszhangját bemutató és a történelemtanítás reformjának problémáit több ízben is feltáró előterjesztéseket megvitató osztályüléseinket), de 1975-ben is folytatódott az osztálynak ilyen irányú igyekezete. (Az említett témákról l. az osztály 1974. évi beszámolóját az MTA CXXXV. közgyűlésén. A Magyar Tudományos Akadémia beszámolója a CXXXV. közgyűlésen 1975. május Budapest, 1975. 157—172. oldalak.) 1975-ben osztályülés vitatta meg a magyar filozófiatörténet aktuális és távlati problémáit, a régi magyar filozófiai irodalom kutatásának kérdéseit, s ugyancsak szaktudományos témaként is került sor az Acta Historicának, történettudományunk idegen nyelven megjelenő folyóiratának munkáját és helyzetét feltáró beszámoló megvitatására. Bár a beszámolási időszak utolsó évében a tudományos problémák osztályülésen történő megbeszélésének száma csökkent, mégis úgy véljük, hogy a jelenség örvendetes, mert méltó a társadalmi gyakorlat és a hivatását, funkcióját helyesen ellátó, alkotó módon szolgáló tudomány kapcsolatának immár legjobb hagyományaihoz.

Az osztály közvetlen tudományos tevékenységét gazdagították az új akadémikusok ill. levelező tagok székfoglaló előadásai is. (Részletezését l. alább.) Az osztály az elmúlt ciklusban 6 új levelező taggal egészült ki, s két régi levelező tagot választott az 1973. évi közgyűlés akadémiai rendes taggá. Az új levelező tagok közül egy művészettörténész, egy régész és négyen történészek. Egészében véve tehát a történeti tudományok képviselőite erősödött meg. Ez egyrészt pozitív következményekkel járt, mert a történettudományi kérdések megvitatásának — különösen a történelemoktatással kapcsolatos viták vonatkozásában — elevenebb, szélesebb fórumot biztosított, másrészt azonban bizonyos fokig egyoldalúvá is vált az osztály munkája; a három év alatt napirendre került témák döntő többsége történettudományi vonatkozású volt. Az aránytalanság különösen figyelemreméltó abból a szempontból, hogy a társadalmi gyakorlat éppen az elmúlt években — és még nyilván jó ideig — joggal támaszt magas igényeket a pedagógiai és a pszichológiai tudományok elé is, amely tudományágaknak nincsen magas szintű szaktudós képviselője az osztály akadémikusainak soraiban.

Az elmúlt három év folyamán az osztály munkájának fő területét továbbra is természetesen a tudománypolitikai, tudományszervező tevékenység képezte. Ennek során az osztály arra törekedett, hogy a tudományos — különösképpen a társadalomtudományi — osztályokkal, valamint a Főtitkári Hivatal Társadalomtudományi Főosztályával a régebben kialakult jó együttműködést továbbfejlessze, a Tudományos Minősítő Bizottsággal, valamint az Oktatási és a Kulturális Minisztérium illetékes szerveivel fennálló kapcsolataiból a fogyatékosságokat kiküszöbölje, ill. az utóbbival a munkakapcsolatokat kialakítsa. E törekvései közül — az egyes határterületi diszciplínák szervezeti hovatartozásának és irányításának problémáit közös erővel tisztázva — sikerült megoldani az I. Osztállyal az 1973-ban felmerült nehézségeket, néhány vonatkozásban javult a TMB-vel való együttműködés is, és sikeresek voltak az Oktatási Minisztérium illetékes szerveivel való jó munkakapcsolatok kialakítására irányuló törekvések is. Az újonnan létrehozott Kulturális Minisztérium vonatkozásában a sikeres együttműködés — úgy véljük — fontos, kiépítése az Osztály és a Minisztérium előtt álló kölcsönös feladat.

Az osztály tudományszervező tevékenységében egyik legfontosabb feladatának a tudományági helyzetelemzések készítését tekintette. 1974-ben kezdte meg előkészületeit a történettudományi helyzetfelmérés elvégzésére. A munkát a Történettudományi Bizottságból választott ad hoc bizottság vezette, az osztály a szaktudósok széles körét bízta meg a részfeladatok elvégzésével. A munka során az osztály jelentős segítséget kapott az Oktatásügyi Minisztériumtól, az egyetemektől és a főiskoláktól, a Párttörténeti Intézettől, a Pártfőiskolától, a Levéltári Igazgatóságtól és a levéltáraktól, valamint az Akadémiai Kiadótól. A bizottság által osztályülés elé terjesztett referátum szövegében az osztály lényeges formai és részben tartalmi módosításokat kívánt. Az átdolgozás után az osztály elnökségi ülés elé terjesztette a helyzetelemzést. Az 1975. májusi elnökségi ülés — megszakítva az előterjesztés feletti vitát — átdolgozásra visszaküldte a jelentést az osztálynak és a bizottságnak. Az átdolgozást a Történettudományi Bizottság elvégezte, 1976-ban került ismét az osztályra elnökség elé terjesztés céljából. Kétségtelen, hogy a tudományág helyzetéről adott kép nem volt elég kritikai hangvételi, kissé könnyedén hidalta át az egyébként számos tekintetben tényleg jelentős eredményeket felmutató történettudomány területén is jelenlévő problémákat, nehézségeket.

1975-ben kezdte meg az osztály a régészettudomány helyzetelemzésének munkálatait.

Tudománypolitikai szempontból jelentős volt az osztály 1973. május 10-én az akadémiai közgyűlés keretében tartott kibővített, zárt ülése. Mátrai László akadémikus osztályelnök beszámolójában az osztályhoz tartozó tudományterületek számos élő problémáját vetette fel: az egyes tudományok képviselői az osztályban; a tudományos kiadványok problémái, különös tekintettel a külföldi szerzők műveinek fordításban való közlésére; a tudományos

közélet belső atmoszférája; egyes divatos nyugati elvek és módszerek átvételének kérdései és veszélyei; a szociológia „vadhajtásai”, egyes körök káros ideológiai tevékenysége; a pedagógiai és pszichológiai tudományok fejlődésének kezdeti, bár az utóbbi időben kétségtelen fejlődést mutató állapota; a filozófiai tudományok jelenlegi helyzete és súlyos problémái; az egyetemi tanszékek és az akadémiai intézetek elszakítottóságának ill. együttműködési lehetőségeinek kérdései stb.

Tudományos és tudománypolitikai szempontból egyaránt jelentős volt a jubileumi közgyűlésen (1975.) ugyancsak az osztályelnök előadásában elhangzott A filozófiai tudományok fejlődése a felszabadulás után c. referátum. (I. Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei XXV. kötet 1. sz.) Benne a marxista filozófia 30 éves történetének tömör összefoglalását adta, vázolta a filozófiai tudományok jelen helyzetét és problémáit, egyértelműen hitet téve arról, hogy — bár sok elméleti és történeti nehézségen keresztül, de — a marxi filozófia alapigazságai törvényszerűen érvényesülnek.

1973-ban osztályülésen került sor A köznevelés fejlesztését szolgáló pedagógiai kutatások c. távlati terv megvitatására. A Művelődésügyi Minisztérium és az Akadémia Központi Hivatala állította össze a tervtanulmányt, amelynek első változata az osztály Pedagógiai Bizottsága elé került. Az osztály tartalmas vita után szakértői vélemények figyelembevételével módosította, s úgy terjesztette fel az Akadémia elnökségének, javasolva országos szinten kiemelt kutatási főirányként való elfogadását és a Tudománypolitikai Bizottság elé terjesztését.

Ugyancsak fontos feladatnak tett eleget a II. Osztály, amikor 1974-ben érdemes vitát eredményező osztályülésen megtárgyalta Az akadémiai társadalomtudományi kutatóhálózat fejlesztése és problémái c. főtitkári előterjesztést. Az osztály állásfoglalásának kialakítását az elnökség által adott szempontok, a tudományos bizottságok előzetes javaslatai, az anyagról készített szakértői vélemények, valamint a három társadalomtudományi osztálynak e problémakörben tartott együttes ülésén elhangzottak egyaránt elősegítették.

A tudományszervező munka jelentős területét képezte a pszichológiai tudományokkal való foglalkozás. 1974 őszén a Pszichológiai Bizottság az osztály akadémikusainak részvételével kibővített ülést tartott, melynek témája az MTA főtitkárának a Tudománypolitikai Bizottság számára készített, A pszichológia országos kutatóhálózatának középtávú (1976—1980) fejlesztési irányelvei c. előterjesztése volt. A bizottsági ülés élénk vita után hozott állásfoglalását, érdemi kiegészítő javaslatait az osztály az anyaggal együtt elnökségi ülés elé terjesztette. Mind a főtitkári előterjesztés, mind a bizottsági ülés javaslatai jól tükrözik a pszichológiai kutatások fejlesztése előtt álló feladatokat, s reményt nyújtanak arra, hogy realizálásuk esetén az elkövetkező évek folyamán a pszichológia is felzárkózik a fontos társadalmi igényeket jól kielégítő társadalomtudományok sorába.

Az elmúlt ciklusban az osztály — támaszkodva a Filozófiai Bizottságban és a Magyar Esztéták Nemzeti Bizottságában folytatott előkészítő munkálataikra, s jelentős mértékben együttműködve e bizottságokkal — kezdeményező lépést tett Magyar Esztétikai Társaság ill. Magyar Filozófiai Társaság megalapítására. Javaslatát megküldte az illetékes felettes szerveknek is, az elképzelések realizálására azonban csak a későbbiekben kerülhet sor.

Az osztály tudományszervező és tudománypolitikai tevékenységéhez, irányító szerepéhez híven az elmúlt ciklusban is gondoskodott bizottsági hálózata új igényeknek megfelelő szervezéséről, folyóiratainak irányításáról. Eredményes előkészítés után 1973 júniusában osztályülés választotta újjá, ill. hozta létre az új bizottságokat. A bizottsági tisztújítás sikeres volt; bizonyos fokú „fiatalítást” eredményezett, s egyben megfelelt annak a kívánalomnak is, hogy a minősített kutatók is arányos képviselést nyerjenek. Annak a törekvésnek érvényesülését, hogy az Akadémia testületi feladataiból fakadó, az ország egészére kiterjedő jelleg erősödjék, az jelzi, hogy a bizottsági tagok 65%-a nem akadémiai intézetekben dolgozik. Eredménynek értékelhető az interdiszciplináris jelleg erősödése: a bizottságok tagjainak 25%-át ebből a szempontból választották meg. Kezdeti lépések történtek az egészséges rotáció megvalósítása érdekében is — mind a tagság, mind a bizottságok vezetőinek vonatkozásában. Az osztályülés felhívta a bizottságok figyelmét arra, hogy tudományterületük konkrét igényeinek megfelelően, munkájuk eredményes végzése érdekében hozzák létre albizottságaikat, s bátran kezdeményezzék ad hoc bizottságok alakítását is. Új bizottságok is alakultak az 1973—1975. évi ciklusban, létrejött az Akadémia több tudományos osztályával együttműködve a Tudomány- és Technikatörténeti Komplex Bizottság, továbbá az I. Osztállyal közös szervezésben — a két osztály bizottságaként — az Ókortudományi Komplex Bizottság. Ugyancsak 1973-ban alakult meg a Magyar—Bolgár Történész Vegyesbizottság is.

Sor került az elmúlt ciklusban az osztály tudományos és tudománypolitikai irányításával működő folyóiratok szerkesztő bizottságainak újjáavakasztására, amelynek során rendeződött a Magyar Filozófiai Szemle kérdése is.

Folyamatos volt a tudományos minősítésekkel kapcsolatos ügyek intézése. Új módszer, részben új gyakorlat honosodott meg: az osztályülés elé kerülő szakértői vélemények anonim jellegűek, s az egyes kérdések eldöntése titkos szavazással történik. Ezek következetes betartását kérte az Osztálytól az Akadémia elnöke is. Az osztály a TMB-nek részletes szakmai indokolást küld az állásfoglalásokhoz. Az elmúlt három évben összesen 39 doktori ügyben foglalt állást osztályülés, s ebből 9 esetben a jelölt tudományos munkásságát nem tartotta kielégítőnek a tudományok doktora fokozat odaítélésére. A fokozat elnyerését megelőző eljárás jelenlegi módja aggodalomra ad okot. Az osztály állásfoglalása és a TMB fórumainak döntése egyes esetekben eltérő — még olyan helyzetben is, amikor az eltérő értékelés a dolog tartalmi részét illetően

egyáltalán nem indokolt. A jelenlegi eljárást feltétlenül korrigálni kell, mert pillanatnyilag a tudományosan magasabban minősített fórum (osztályülés) véleményezésére a tudományosan alacsonyabb minősítéssel rendelkező fórum (TMB szakbizottság) állásfoglalása előtt kerül sor.

A bizottságok működése

Az alábbi táblázat összefoglaló igénnyel nyújt képet az 1973—1975. évek bizottsági, albizottsági (intézőbizottsági, és ad hoc bizottsági) üléseiről, az üléseken napirendre tűzött fontosabb témák számáról, a résztvevők arányáról. (Ez utóbbin a bizottsági tagok számának és a ténylegesen jelenlévőknek arányát értjük.)

Bizottsági, albizottsági (intézőbizottsági és ad hoc bizottsági) ülések

Bizottságok	Ülések száma			Fontosabb témák száma			Résztevők aránya %-ban		
	1973	1974	1975	1973	1974	1975	1973	1974	1975
Filozófiai Biz.	3	3	4	4	7	4	75	80	77
Történettudományi Bizottság albizottsági	2 5	3 7	3 8	6 7	9 8	6 10	80 100	78 100	82 100
Régészeti Biz. albizottsági	4 4	2 8	1 12	4 4	2 10	2 16	76 80	82 86	80 92
Művészettörténeti Bizottság albizottsági	4 2	3 5	4 —	5 4	5 7	6 —	82 90	78 85	85 —
Pedagógiai Biz. albizottsági	1 3	4 6	3 6	3 5	6 7	6 7	81 80	77 84	88 76
Pszichológiai Biz.	2	4	3	4	8	3	76	84	80
Tudomány- és Technikatörténeti Biz. albizottsági	1 —	3 4	2 4	1 —	5 4	4 4	90 100	87 100	85 100

Az osztály a tudományági bizottságok munkájával kapcsolatos feladatait, ezek tudományos és tudománypolitikai irányítását ellátta, a szükséges elvi és gyakorlati segítséget, amilyen mértékben csak lehetett, megadta, működésüket figyelemmel kísérte. A zömmel 1973-ban megválasztott albizottságok tevékenysége új vonást ad a testületi jellegű bizottsági munkának. Az esetek egy részében az albizottságok önállósulásának jelei tapasztalhatók. Az

érdemi munkát, a feladatok konkrét teljesítését egyre inkább az albizottságok végzik, s a főbizottságok inkább a munka koordinálására, az eredmények összegezésére, a véleményezésekre, ajánlások, javaslatok osztály elé terjesztésére vállalkoznak. Jól kiépített albizottsági rendszerrel rendelkezik, s egyben jó összhang jellemzi a főbizottság és albizottságainak együttműködését a Régészeti Bizottságban, a Pedagógiai Bizottságban és a Művészettörténeti Bizottságban. Kétségtelen, hogy az albizottságok megalakításának a tudományok differenciálódása, s az ebben a helyzetben felmerülő tudományszervező tevékenység jobb módszereinek keresése volt legfőbb motívuma, s működésük az esetek döntő többségében teljes mértékben indokolt, az albizottságok mégis új problémát vetnek fel az osztály tudományszervező, tudománypolitikai—tudományos irányítása szempontjából. Az albizottságok szerteágazó tevékenysége ugyanis (más intézményekkel, főhatóságokkal kiépített szakmai, tudománypolitikai kapcsolataiknak egész rendszere) hatásköri túllépést is előidézhet, idővel kizárhatja az osztály ellenőrzését, ugyanakkor, amikor a felelősség az osztályt terheli. A kérdés helyes megoldása a jövő feladata.

A bizottságok egyébként — a jelzett aggodalmak ellenére — az 1973—1975. években jelentős munkát végeztek.

A *Filozófiai Bizottság* ülésein tárgyalt fontosabb problémák közül kiemelésre méltó az etika helyzetéről elkészített jelentés, a hazai filozófiai tárgyú könyvkiadás helyzetéről, problémáiról szóló elaborátum, a Magyar Filozófiai Társaság létrehozását javasoló és indokoló előterjesztés, valamint a társaság alapszabálytervezete. A bizottság megtárgyalta a filozófiai ismeretterjesztés problémáit, a TIT filozófiai tevékenységét. Megvitatta a Filozófiai Szemle szerkesztőségének beszámolóját a folyóirat nemzetközi konferenciájáról és az új szerkesztő bizottságnak a következő évekre vonatkozó terveit, elképzeléseit. 1975-ben tájékoztatót hallgatott és vitatott meg a Filozófiai Intézetben folyó kutatómunka helyzetéről és terveiről, majd „A filozófia a párt-propaganda munkában az oktatási igazgatóságok tapasztalatai alapján” témakör került napirendre, s végül a bizottság elnökének, Szigeti József akadémikusnak előterjesztése alapján két ülés is foglalkozott a filozófiai munka helyzetével és feladataival az MSzMP XI. kongresszusa tükrében.

A *Történettudományi Bizottság* üléseinek fontosabb témái közül említésre méltóak a XIV. Nemzetközi Történettudományi Kongresszuson való részvétel előkészítésével kapcsolatos 1973-tól 1975 nyaráig több ízben is napirendre került témák, a második világháború historiográfiájáról rendezett budapesti nemzetközi történész konferenciáról szóló jelentés, az ausztriai levéltárak „Hungarica” anyaga gyűjtésének meggyorsítására tett intézkedések kérdése, a történettudományi tervező munka sajátosságai, megjavításának lehetőségei, történetírásunk nemzetközi visszhangja, a levéltári kutatások rendjének felülvizsgálata. 1974—1975-ben a bizottság egyik központi feladatának tekintette a történettudományi helyzetelemzés elkészítését. A főbb munkála-

tok mellett a bizottság folytatta a szakág más ugyancsak lényeges kérdéseinek megvitatását. Sor került a központi történeti folyóiratok munkájának megtárgyalására, majd a vidéki periodikák történeti tárgyú publikációinak értékelésére is. Áttekintették a szovjet—magyar történész kapcsolatok helyzetét, foglalkoztak a további feladatokkal. Folytatta a bizottság a mohácsi csata 450. évfordulójának megemlékezésével kapcsolatos tudományos program kialakítását, és jóváhagyta az ez alkalommal kiadandó tanulmánykötet tervét.

A Bizottság 1976-ra tervezi a Várostörténeti Albizottság újjászervezését.

A *Magyar—Bolgár Történész Vegyesbizottság* magyar tagozata 1973-ban alakult meg, 1974-ben Budapesten került sor a bolgár és a magyar tagozat első együttes ülésére. Kimunkálták az együttműködés alapelveit, és megjelölték a hosszútávú közös tevékenység témaköreit. Az 1975. évi szófiai ülésen került sor az 1976—1978-ra szóló konkrét munkaterv elfogadására, s megállapodtak a bolgár történetre vonatkozó középkori magyar források közös kiadásával kapcsolatos munkálatok megkezdésében.

A *Magyar—Csehszlovák Történész Vegyesbizottság* munkája az utóbbi ciklusban kissé lelassult. Az 1973—1974-ben megtartott ülések sikeresek voltak (részletezésüket l. az Osztály előző két évi beszámolóiban). 1975-ben került volna sor azoknak a cseh, lengyel és magyar előadásoknak a megvitatására, amelyek a San-Francisco-i nemzetközi történész kongresszusra készültek. A lengyel fél azonban hosszú ideig nem válaszolt a javaslatra, így e téma 1975 nyaráig elvesztette aktualitását. Új témát tűztek napirendre („A nemzetiségi kérdés a két világháború között”), de a bizottság titkárának és tagjainak egyéb nemzetközi kötelezettségei miatt ennek megtárgyalását 1976-ra kellett halasztani.

A *Magyar—Lengyel Történész Vegyesbizottság* 1973-ban Lengyelországban, 1974-ben Magyarországon, 1975-ben ismét Lengyelországban ülésezett, sikeres előadásokkal, színvonalas viták kíséretében. (Részletesebben l. az Osztály előző két évi beszámolóit.) Az együttes ülések témái: Az 1918—1939 közötti Kelet-Közép-Európa országainak diktatórikus rendszerei és fasiszta áramlatai; A XVI—XVIII. századi magyar—lengyel művelődéstörténet párhuzamos jelenségei; A tömegkultúra kérdései Magyarországon és Lengyelországban a XVIII. század végétől a XX. század közepéig. Az 1975-ben tartott vegyesbizottsági zárt ülés megállapította, hogy eredményesnek bizonyult az összehasonlító kultúrtörténeti témák megtárgyalása. A téma fontossága miatt szükségesnek mutatkozik az elhangzott előadások publikálása is. A két fél megállapodott abban is, hogy a Vegyesbizottság elmúlt 15 évi tevékenységéből válogatott tanulmányokból álló kötet megjelentetését készíti elő.

A *Magyar—Német Történész Vegyesbizottság* 1973—1975-ben rendszeresen megtartotta üléseit. Gazdag program, sikeres, eredményes viták jellemzik működését az elmúlt ciklusban (1973—1974-re vonatkozóan l. a korábbi be-

számolókat), 1975-ben Németországban került sor a vegyesbizottság teljes ülésére, ahol az 1945—1949 közötti időszak forradalmi átalakulásának magyarországi ill. németországi kérdései kerültek napirendre. A forradalmi folyamat jellegére, közös és sajátos vonásaira vonatkozóan születtek fontos megállapítások. A módszertani ülés a hely- és az üzemtörténetírás problémáival foglalkozott.

A *Magyar—Román Történész Vegyesbizottság* működésének elmúlt hároméves szakaszában az 1973—1974. években gazdag programról, eredményes ülésekről számolhatunk be. A magyar és a román történészképzés, a két ország általános és középiskolai történelem tankönyveinek kérdései, majd a két világháború közötti romániai munkásmozgalom és a Román Kommunista Párt történetének néhány kérdése, valamint a historizmus problematikája került napirendre. 1975-ben a Vegyesbizottság nem tartotta meg együttes ülését, mert a történész világkongresszusra való készülés mindkét fél számára egyéb nemzetközi kötelezettségeket rótt. Kölcsönös megállapodás eredményeként az 1976 tavaszán és őszén tartandó ülésekkel a vegyesbizottság „behozza” az előzetes munkatervhez képest mutatkozó lemaradást.

A *Magyar—Szovjet Történész Vegyesbizottság* az elmúlt három évben kiemelkedően gazdag, sokrétű programot valósított meg. 1973-ban egy, 1974-ben három, 1975-ben egy közös ülésre került sor. A vegyesbizottságban képviselt tudományágak mindegyikében (történelem, régészet, numizmatika) komoly eredmények születtek az elmúlt évek folyamán, sőt az 1974. évi novoszibirszki szimpozionon filozófiai tárgyú referátumok megvitatására is sor került. A vegyesbizottság első éveiben számottevő eredményességgel folyt a néprajzi témák művelése is, az utóbbi három évben azonban — mindkét fél néprajzosainak egyéb irányú nemzetközi kötelezettségei (finnugor világkongresszusra való készülés pl.) teljesítése miatt — néprajzi témák a vegyesbizottság rendezvényein nem szerepeltek. A vegyesbizottság 1975. évi budapesti tudományos konferenciáján két szekcióban hangzottak el előadások: Az 1867. évi kiegyezés és a dualizmus historiográfiája valamint A szocializmus építésének historiográfiája c. témakörökben. Az előadásokat követő élénk vitában a magyar szakértők széles köre vett részt. A vegyesbizottság kebelében 1974-ben alakult numizmatikai szekció is megkezdte működését: 1975-ben kiállítást rendezett Nyíregyházán Pénztörténeti Kapcsolatok a Szovjetunió és a Kárpát-medence között címmel.

A vegyesbizottságok egy részének utóbbi két-három éves működésében mindinkább az vált jellemzővé, hogy a szűkebb szaktörténeti témákat a komplexitás irányába mutató problémakörök napirendre tűzése váltja fel. Ez, a komplexitás és az interdiszciplináris megközelítés igényét tükröző folyamat — úgy véljük —, természetes, a tényleges gyakorlatból folyó következménye szaktudományaink és tudománypolitikánk fejlődésének, ezért pozitívnak és feltétlenül támogatandónak tartjuk. Korszerű tudományos igényekből

fakadó folyamat ez, amely kiteljesedése során új lehetőségeket tár fel az egyes országok közötti tudományos együttműködés területén, s a vegyesbizottságok immár hagyományossá vált működési rendjében új szint, a közérdeklődést is jobban felkeltő formákat hozhat létre.

A *Régészeti Bizottság* az elmúlt ciklusban — albizottságaival együtt — rendszeresen ülésezett. A megvitatott fontosabb kérdések közül kiemelésre méltó a fenékpusztai feltárással és az óbudai rekonstrukcióval kapcsolatos témák köre. A bizottságnak az utóbbi kérdésben hozott állásfoglalását az illetékes hatóságok figyelembe vették, ily módon javult a helyzet az építkezések folyamán előkerülő régészeti emlékek megőrzése szempontjából. Megemlítendő az akadémiai célhitelek felhasználásával kapcsolatos ülés, a régészeti topográfiai munkák állásának, a munka módszertani problémáinak, az elvégzéséhez szükséges személyi és egyéb feltételek biztosításának kérdéseivel foglalkozó ülés, a numizmatika helyzetével és problémáival, valamint a Régészeti Kézikönyv kérdésével kapcsolatos ülés. 1975 második felében az albizottsági üléseken megkezdődtek a régészet helyzetelemzésére irányuló munkálatok.

A *Művészettörténeti Bizottság* a beszámolási időszakban is rendszeresen megvitatta a kutatóhelyek beszámoló jelentéseit tudományos és ismeretterjesztő tevékenységükről, szorgalmazta a művészettörténészek tervszerűbb együttműködését különösen a készülő magyar művészettörténeti kézikönyv munkálatainak beindítása és elvégzése szempontjából. Többször foglalkozott a XXIII. Nemzetközi Művészettörténeti Kongresszusra való felkészüléssel, s ezzel összefüggésben a különböző intézmények nemzetközi kapcsolataival. Elvégezte a kongresszus tapasztalatainak összegezését is. Megemlítendő még a szakmai ideológiai továbbképzés helyzetével foglalkozó ülés, valamint a Művészettörténeti Értesítő és az Acta Historiae Artium szerkesztésével, munkájával kapcsolatos ülés.

A *Pedagógiai Bizottság* ülésein szereplő fontosabb témák közül kiemelésre méltó a pedagógiai kutatások távlati terve ill. annak előkészítésében való részvétel. Miután a kormány 6. számú főirányként elfogadta a tervet, azt vitatták meg, hogy milyen teendők vannak a bizottságnak a megvalósítás során, majd felmérték az 1974-ig végzett munkálatokat — különös tekintettel a koordinálás kérdéseire. Foglalkozott a bizottság az MTA Pedagógiai Kutatócsoportjának középtávú kutatási tervével, a nevelési tervek és a tantervek integrálási lehetőségeivel, a nevelési tevékenységet egységesen szabályozó pedagógiai dokumentum funkciójával és szerkezetével. A Pszichológiai Bizottsággal tartott együttes ülés tárgya a pedagógiai pszichológiai kutatások helyzete volt, de az ülésen a vita kiszélesedett a pedagógia és a pszichológia tudományközi együttműködésének lehetőségeiről való eszmecsereire. Foglalkozott a bizottság a neveléstudományi minősítések helyzetével, megállapította, hogy aránytalanságok tapasztalhatók a tudományágon belül művelt tematikák kérdésében, s felvetette a neveléstudományi doktorok számának meglehetősen csekély

voltát. Mindhárom albizottság aktívan és eredményesen végezte feladatát az elmúlt ciklusban.

A *Pszichológiai Bizottság* különösen jelentős munkát 1973—1974-ben végzett. Foglalkozott a pszichológia egyetemi távlati fejlesztésével kapcsolatos tervelőterjesztéssel, részben előkészítette és figyelemmel kísérte az Európai Kísérleti Szociálpszichológiai Társaság budapesti konferenciáját. A beszámolási időszak alatt a bizottság működésében két új kezdeményezés figyelhető meg: 1. A bizottsági üléseket a pszichológiai munkahelyeken rendezte meg; egy-egy napirendi pont a meglátogatott munkahely tevékenységével összefüggő kérdések megvitatásával foglalkozott. 2. A Pedagógiai Bizottsággal közös programot rendezett (l. a Pedagógiai Bizottságnál). Ez utóbbi azt tanúsítja, hogy ez a forma fokozottabb lehetőséget nyújt a tartalmi kérdések hatékonyabb, sokoldalúbb elemzésére s összegezésére. Erőfeszítéseket tett a bizottság a KGST-országok pszichológiai tudományos kutatásának koordinálása érdekében. Jelentős volt közreműködése a Tudománypolitikai Bizottság számára készített, a pszichológiai kutatóhálózat középtávú fejlesztési tervének kérdésével foglalkozó előterjesztés kidolgozásában is. Az előterjesztés megvitatása azonban csak részleges eredményekre vezethetett, mert a fejlődés- és nevelélektani kutatásokra vonatkozó anyagot az Oktatási Minisztérium az általános kutatás-átszervezés miatt az adott időre nem tudta megküldeni. Két ülésen is foglalkozott a bizottság az MSzMP KB Agit-Prop Bizottságának a pszichológiai tudományok helyzetéről hozott állásfoglalásával, s az abból fakadó feladatokkal. Feladatterv-változatokat dolgozott ki, alapvető követelménynek azonban egyértelműen a szakmai-ideológiai kérdések tisztázását tekintette. A Bizottság 1975-ben — a megnövekedett feladatok súlyának megfelelően — szervezeti változtatásokatis javasolt a minél hatékonyabb munka érdekében. Javaslatát az osztály elfogadta, s az osztályelnök kérte a pszichológiai kutatásokban legilletékesebb három minisztert (oktatási, egészségügyi, munkaügyi), hogy delegálja képviselőjét a Pszichológiai Bizottságba. A minisztériumok képviselői a bizottság állandó meghívott tagjai lettek.

A *Tudomány- és Technikatörténeti Komplex Bizottság* a beszámolási időszak első évében, 1973-ban alakult meg. 1974—1975-ben felmérést készítettett és vitatott meg a tudomány- és technikatörténeti kutatások országos helyzetéről, előterjesztést készített a tudományterületre vonatkozó tudományos minősítések tárgyában, megvitatta annak elveit, hogyan lehet a tudomány- és technikatörténeti kutatásokat fokozottabban orientálni a társadalmi hasznosíthatóság irányába, foglalkozott a tudományos technikai forradalom tudománytörténeti megközelítésének elvi-módszertani kérdéseivel.

A tudományos társaságok

Társaságok	Kongresszusok konferenciák száma			Közgyűlések, vándorgyűlések száma			Felolvasó-, vitaülések száma		
	1973	1974	1975	1973	1974	1975	1973	1974	1975
Magyar történelmi Társulat (a szakosztályi, tagozati, vidéki csoporti rendez- vények nélkül)	7	5	5	2	2	2	9	4	13
Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat	2	1	2	2	2	2	8	9	8
Magyar Pszichológiai Társaság	1	—	1	—	—	1	34	24	15
Magyar Numizmatikai Társulat	2	—	1	1	1	1	11	8	8

A társulatok gazdag programot valósítottak meg, a társulati-szakosztályi élet különböző formái eleven tudományos közélet színterét képezték. A rendkívül szerteágazó tevékenységnek azonban itt csupán néhány fontosabb eredményét lehet említeni.

A *Magyar Történelmi Társulat* legfőbb törekvése a beszámolási időszakban az volt, hogy szélesítve társadalmi kapcsolatait nagyobb részt vállaljon a köztudatformálásból. Ennek a törekvésnek a sikerét igazolja a Társulat taglétszámának alakulása is: 1973-ban 883, 1974-ben 942, 1975-ben pedig már 1141 fő volt. Figyelemre méltó és igen öröndetes jelenség, hogy megnövekedett a vidéki tagok létszámának aránya. A számszerű növekedés azonban szükségszerűen vonja maga után azt a gyakorlati igényt, hogy a társulati élet egyre inkább az egyes szakosztályok és tagozatok működésében koncentrálódjék. A Társulat Üzemtörténeti Szakosztálya és Tanári Tagozata az elmúlt ciklusban is az elvárásoknak megfelelően folytatta tevékenységét. A Helytörténeti Szakosztállyal szemben azonban — figyelemmel tárgykörének közérdeklődésre kiemelkedően számottartó voltára — változatlanul fennáll az az igény, hogy működése hatékonyságát fokozza.

A Társulat területi megoszlás szerinti szervezetei az 1974-ben született Elnökségi és Igazgatóválasztmányi döntés következtében — a régebbi tájegységi ismerv alapulvétele helyett — megyénként alakulnak.

A Társulat rendezvényeinek száma és méretei emelkedő tendenciát mutatnak. Jelen beszámoló nem tartalmazza az 1973—1974. évek rendezvényeit (l. az 1974. és 1975. évi beszámoló idevonatkozó részét), 1975. évi működéséből viszont két rendezvény emelendő ki: 1. A történelem, mint tudományos disz-

ciplína és mint iskolai tantárgy, mely aktualitásánál fogva segítségére lehetett a közoktatásügy távlati fejlesztése alapelveinek kialakításakor a történelemtanítás reformjának. 2. Történelemtanítás és múzeum c. konferencia, amely az MSzMP KB közművelődési határozatának eleget téve a közművelődési intézmények összehangolását célozta. A korábbi évekhez hasonlóan számos — nagy érdeklődést kiváltó — felolvasó ülést tartottak a Társulat vezető tudósai, beszámolva kutatási eredményeikről. Kiemelendő még az 1975-ben — az Osztállyal közösen — megrendezésre került emlékülés Károlyi Mihály születésének 100. évfordulójára.

A *Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat* taglétszámának alakulása: 1973-ban 496, 1974-ben 480, 1975-ben 478 fő. A társulat választmánya rendszeresen megtartotta üléseit, a szakosztályok működése folyamatos volt, 1974-ben és 1975-ben a társulat megtartotta évi rendes közgyűlését. Itt a rendezvények részletes felsorolása helyett röviden értékeljük a legfontosabbakat. 1974-ben került sor Az államszervezés-kori váraink kérdéséhez c. tudományos ülésszak megrendezésére. Ezzel a társulat a magyarországi régészet egyik jelentős vállalkozásához, az ún. ispánsági központok évtizedet átfogó kutatási programjához kapcsolódott. Az ülésszak betöltötte kettős feladatát: vázolta a történettudomány e témában elért eredményeit, keresztmetszetet adott az addigi régészeti kutatásokról és megjelölte a további feladatokat. 1975-ben — az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjával közösen — megrendezte A felszabadulás utáni képzőművészetünk c. tudományos ülésszakot, amely részben keresztmetszetet adott az utóbbi három évtized magyarországi képzőművészetéről, és több ponton (beleértve az iparművészetet is) meghatározta a művészettörténeti kutatás feladatait ill. lehetőségeit a kortárs képzőművészet tendenciáinak befolyásolásában.

A társulat leglátogatottabb rendezvényei közé tartoznak az évenként tartott ásatási beszámolók, amelyeken az előző év legkiemelkedőbb ásatásairól hangzanak el ismertető-értékelő beszámolók. Ezek az ülések a legfrissebb régészeti kutatásokról adott gyors információ egyetlen fórumát képezik a szakterületnek. Az évi vándorgyűlések tudományos ülésszakai, az adott terület régészeti, művészettörténeti, műemléki-műemlékvédelmi jelentőségű kérdéseit vetik fel, amelyeken nagy számú helyi érdeklődő is részt vesz, így módon e rendezvények révén a társulat nem lebecsülendő közművelődési feladatot is betölt.

A *Magyar Numizmatikai Társulat* taglétszámának alakulása: 1973-ban 542, 1974-ben 540, 1975-ben 525 fő. A társulat rendszeresen megtartotta évi rendes közgyűléseit, vezetőségi üléseit, a munkacsoportok folyamatosan működtek. Gondoskodott a Numizmatikai Közlöny megjelentetéséről, bár annak kiadása minden esetben komoly pénzügyi nehézségeket okoz. A társulat vezetése korszerű tudományos elgondolás alapján szoros kapcsolatokat épített ki az MTA Régészeti Bizottságával és a Magyar—Szovjet Történész Ve-

gyesbizottsággal. (Mindkettőben megalakult a numizmatikai albizottság.) Rendszeres felolvasó üléseit a korszerű közművelődés céljainak szentelte. Nagyobb jelentőségű tudományos rendezvényei közül a társulat máig is az 1973-ban Székesfehérvárott az Alba Regia napok keretében rendezett konferenciájáról emlékezik meg, amely a magyar pénzverés kezdeteit vitatta meg. Módszertani szempontból is jelentős, mert történeti kérdést tűzött napirendre a konferencia a numizmatika, a régészet, a jogtörténet, a politikai történet és az irodalomtörténet oldaláról, és vizsgálódásait a természettudományok közül a vegyészet is segítette.

A *Magyar Pszichológiai Társaság* taglétszámának alakulása: 1973-ban 560, 1974-ben 686, 1975-ben 715 fő. Rendszeres elnökségi és vezetőségi ülések biztosították a társaság elmúlt hároméves munkáját, a társaság 11 szekciójának működése is folyamatos. Tisztújító közgyűlést 1975-ben tartotta, amelyen új elnököt és új főtitkárt választottak, s mellettük a vezetőség többsége új és fiatal tisztségviselő.

Az elmúlt három évben két jelentős rendezvényt szervezett. 1973-ban Az alkotó gondolkodás kutatási problémái c. szimpóziumot és 1975-ben a IV. Tudományos Jubileumi Nagygyűlést. Előbbi az alkotó gondolkodást, az általános, a fejlődés-, a pedagógiai-pszichológiai és a művészettélektan szempontjaiból vizsgálta, utóbbi pedig — hazánk felszabadulásának 30. évfordulója alkalmából — a magyar pszichológia és a határtudományok 1945 után elért eredményeiről számolt be. Külföldi tudósok előadásai is szerepeltek mindkét rendezvényen. A társulati munka hatékony továbbfejlesztésének feltétele a szakma politikai és tudományos légkörének javítása, őszinte, nyílt vitakészség kibontakoztatása.

A társulat előtt álló feladat azoknak a módszereknek kidolgozása, majd a gyakorlatban való alkalmazása, miként vehet részt aktívabban és hatékonyabban szocialista közművelődésünk egész rendszerének összehangolt munkájában.

Nemzetközi kapcsolatok

Az osztály nemzetközi kapcsolatainak elmúlt 3 évi alakulásában továbbra is — a vonatkozó párt- és kormány-állásfoglalások alapján — az a tendencia érvényesült, hogy az osztály, valamint a tudánypolitikai és szervezeti irányítása alá tartozó testületek bővítsék érdemi nemzetközi tudományos kapcsolataikat.

Az 1973—74. évre vonatkozó összesítést (terjedelmi okokból) itt mellőzzük. (Ezekre vonatkozóan l. az osztály korábbi részletes jelentéseit.)

1975 folyamán az osztály továbbra is biztosította vezető tudósok nemzetközi szervezetek rendezvényein való részvételét. Mátrai László akadémikus

Bécsbe látogatott, ahol mindenekelőtt a készülő hatkötetes Osztrák—Magyar Monarchia története szerkesztőségével folytatott tárgyalásokat. Fogadta őt az Osztrák Tudományos Akadémia elnöke, akivel megbeszéléseket folytatott a két Akadémia kapcsolatairól, az együttműködés formáiról. Pach Zsigmond Pál akadémikus a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság VB ülésén vett részt Olaszországban. Elekes Lajos akadémikus az NSzK-ba látogatott, ahol a XV. századi lengyel—magyar kapcsolatok tárgyában rendezett konferencián vett részt. Ránki György, a történettudományok doktora az Academia dei Lincei meghívására előadást tartott a Rissorgimento ülésen. Az osztály a San Francisco-i történészkongresszus 18 tagú küldöttségének 8 tagját utaztatta az Egyesült Államokba. Ember Győző akadémikus a Szlovák Történelmi Társulat kongresszusán vett részt. Perényi József egyetemi tanár Alma Atába utazott, ahol részt vett az Al Farabi tudományos ülésszakon. Arató Endre lev. tag Moszkvában vett részt a szocialista országoknak a történész világkongresszusra kiküldött delegációi programjának előkészítő értekezletén. Emellett Csehszlovákiában, az NDK-ban és Jugoszláviában vett részt fontos nemzetközi rendezvényeken. A felsoroltak mellett még számos szimpóziumra, konferenciára segítette az osztály a különböző tudományterületek képviselőinek kiutazását.

Az osztály az elmúlt 3 évben az említetteken kívül más nemzetközi konferenciákon, kongresszusokon, szakmai konzultációkon és külföldi tanulmányutakon 122 esetben segítette valamilyen formában minősítéssel rendelkező magyar tudós részvételét. (Ebből 77 esetben szocialista országba, 45 esetben tőkés országba való utazásra került sor.)

Az elmúlt 3 évben az osztály vagy valamely bizottsága, társulata nyolc nemzetközi híró, tekintélyes tudóst látott vendégül a különmeghívási keretből. (1973-ra, 1974-re vonatkozóan l. a korábbi évekről szóló jelentéseket.) 1975-ben Jányin akadémikus (SzU) a Szovjet—Magyar Történész Vegyesbizottság Numizmatikai Albizottságának és Jacques Droz professzor (Fr.o.), a Magyar Történelmi Társulat vendégeként járt Magyarországon.

Az osztály nemzetközi tevékenységének fontos részét képezte az elmúlt ciklusban is a hozzá tartozó, a nemzetközi szervezetekben működő magyar nemzeti bizottságok munkája. Az osztály 1975. évi decemberi ülésén foglalkozott a nemzeti bizottságok elmúlt 5 éves működésével. Anélkül, hogy itt részleteznénk működésüket, csupán az 1975 folyamán legeredményesebben működő bizottságokat említjük meg. (1973—74-re vonatkozóan l. az osztály korábbi beszámolóit.)

A *Magyar Esztéták Nemzeti Bizottsága* tevékenységének központjában az európai szocialista országok esztétáinak 1975. szept. 1—5 között Budapesten ill. Visegrádon megtartott találkozója állott, amelyet feltétlenül pozitívnak kell értékelnünk. Kölcsönös információ valósult meg az egyes országokban folyó kutatómunka 1972—1975 közötti helyzetéről, eredményeiről és prob-

lémairól, fejlesztésének napirenden levő feladatairól. Az 1976-ban Darmstadt-ban megrendezésre kerülő Nemzetközi Esztétikai Kongresszusra való felkészülés jegyében is zajlott a konferencia, a jelenlévők véleményt cseréltek a polgári esztétika mai irányzataival folytatott viták elvi, stratégiai és taktikai kérdéseiről is.

A II. Világháború Története Nemzetközi Bizottság Magyar Nemzeti Bizottsága részéről Vass Henrik elnök hozzászólással vett részt a San Francisco-i történész világkongresszus keretében a nemzetközi bizottság által rendezett 1 napos tudományos ülésen. Ennek témája: Politika és stratégia a II. világháború idején, s a magyar hozzászólás azokat a változásokat vizsgálta, amelyek a német politikában és stratégiában a Duna-medencével kapcsolatban kialakultak. Bemutatta, hogyan és mennyire estek ezzel egybe a magyar uralkodó osztályok elképzelései, s mikor és hogyan kerültek vele ellentétbe.

A nemzetközi szervezet végrehajtó bizottságába két évi időtartamra Magyarországot újból beválasztották.

A *Magyar Történészek Nemzeti Bizottságának* az utolsó három évben a központi feladata a San Francisco-i XIV. Nemzetközi Történészkongresszusra való felkészülés volt. Az itthoni munkán kívül a szocialista országok nemzeti bizottságaival való rendszeres együttműködés és a konzultációk feladata hárult rá, s a munka eredményességét mindenekelőtt az bizonyítja, hogy történeéseink rendkívül eredményesen szerepeltek a világ történész közvéleménye előtt. A 18 tagú magyar delegációt Nemes Dezső, a bizottság elnöke vezette, a napirenden szereplő témákba a magyar küldöttek sokoldalúan kapcsolódtak be. Öten szerepeltek előadással, öten felkért hozzászólókként, illetve ülésvezetőkként fejthették ki véleményüket, s megint hatan a különböző vitákban szólaltak fel, valamennyien hozzájárulva a kongresszus tudományos eredményeihez. A küldöttség vezetője és két tagja részt vett a nemzetközi szervezet közgyűlésén is, s felszólalásaikkal eredményesen segítették a közgyűlés munkáját.

Az osztály nemzetközi kapcsolatainak sokoldalúságát mutatják azok a nemzetközi rendezvények, amelyek az elmúlt 3 év folyamán a különböző tudományágakban kerültek lebonyolításra. (Az 1973—74. évi tudományos rendezvények értékelését l. az osztály előző évi beszámolójában.)

1973-ban négy *nemzetközi tudományos konferencia* zajlott le az osztály irányításával:

1. A második világháború történetének historiográfiája (Rendező szervek: MTA Történettudományi Intézete, MSzMP KB Párttörténeti Intézete, Hadtörténelmi Intézet)
2. Pest, Buda és Óbuda egyesítésének 100. évfordulója (Rendező szervek: Budapesti Történeti Múzeum, Magyar Történelmi Társulat, Fővárosi Levéltár, Várostarténeti Albizottság)

3. Középkori régészeti konferencia (Rendezte: Az MTA Régészeti Intézete)
4. Az alkotó gondolkodás kutatási problémái (Rendező: Magyar Pszichológiai Társaság)

1974-ben három rendezvény megtartására került sor:

1. III. Európai Szociálpszichológiai Konferencia (Rendező szervek: Magyar Pszichológiai Társaság, MTA Pszichológiai Intézete)
2. Jugoszláv—magyar gazdasági, társadalmi és kultúrtörténeti konferencia (Rendező: MTA Dunántúli Tudományos Intézete)
3. Az európai szocialista országok filozófiai és szociológiai folyóiratai szerkesztőinek 11. (budapesti) konferenciája (Rendező szervek: MTA II. Osztálya, a Magyar Filozófiai Szemle szerkesztő bizottsága)

1975-ben 3 nemzetközi tudományos konferencia megrendezésére kötött szerződést az osztály.

1. Az európai szocialista országok esztétáinak találkozója (Rendező szerv: Magyar Esztéták Nemzeti Bizottsága) Értékelését l. A Magyar Esztéták Nemzeti Bizottsága címszónál.
2. A Pszichológusok IV. Tudományos Jubileumi Nagygyűlése (Rendező: A Magyar Pszichológiai Társaság) Értékelését l. a Tudományos társaságok fejezetben.
3. A Magyar—Szlovák Neveléstörténeti Konferencia jelentőségét mindenekelőtt abban látjuk, hogy alkalmat teremtett a magyar és a szlovák pedagógiatörténeti kutatások közötti kapcsolatteremtésre, ami reményt nyújt a továbbiakban a neveléstudományi együttműködés jobb megvalósítására. (Rendező szervei: Magyar Pedagógiai Társaság, a Pedagógiai Bizottság Neveléstörténeti Albizottsága)

Tudományos ülésszakok, székfoglaló előadások

1973-ban az osztály három tudományos ülésszak munkájában vett részt:

1. Petőfi emlékülés, a költő születésének 150. évfordulója alkalmából (az MTA I. Osztályával közösen)
2. Emlékülés a könyvnyomtatás 500. évfordulójára (az MTA I. Osztályával közösen)
3. Tudományos ülésszak az 1848—1849. évi magyar polgári forradalom 125. évfordulójára (az MTA Történettudományi Intézetével és a Magyar Történelmi Társulattal közösen)

1974-ben az osztály rendezésében zajlott le a Műemlékvédelmünk néhány elvi és gyakorlati problémája c. tudományos ülés. (Teljes anyaga megjelent az MTA II. Osztályának Közleményei 1974. 2. számában.)

1975-ben három kiemelkedően jelentős tudományos ülésszak megrendezésére került sor:

1. Tudományos ülésszak az Akadémia jubileumi közgyűlésének keretében, melyen a Magyar Tudományos Akadémia 150 éves történetének főbb korszakairól hangzottak el történettudományi előadások, továbbá előadások hangzottak el a filozófiai, a pszichológiai és a neveléstudományok 1945 utáni ill. jelen helyzetéről, fejlődésének problémáiról, e tudományok előtt álló feladatokról.
2. Tudományos emlékülés Károlyi Mihály születésének 100. évfordulójára (a Magyar Történelmi Társulattal közösen). Az emlékülés első ízben nyújtott széles körű, lényegében a XX. század első felének valamennyi társadalmi-politikai problémáiról és Károlyi Mihály hosszú, a magyar társadalmi fejlődésben párját ritkító életútjáról, egyidejű, összefüggő áttekintést.
3. Tudományos emlékülés Lukács György születésének 90. évfordulójára (az MTA I. Osztályával közösen). Az emlékülésen több tudományág kiváló tudósa tárgyalta Lukács György életművének jelentőségét, műveinek a filozófiai és az egyes szaktudományokra gyakorolt hatását.

Az 1973—75. évi ciklusban elhangzott *székfoglaló előadások*:

Berend T. Iván lev. tag:	A vállalati fejlődés útjai és sajátosságai a 20. századi magyar iparban (1973. nov. 19.)
Arató Endre lev. tag:	A magyarországi nemzetiségek polgári-nemzeti ideológiájának előzményei a 18. században (1973. dec. 17.)
Mócsy András lev. tag:	A pannon vezér szerep okai és következményei (1974. jan. 31.)
Székely György lev. tag:	A robotgazdaságra való átmenet Közép-Kelet-Európában és az 1514-es esztendő (1974. febr. 6.)
Garas Klára lev. tag:	Képmás és képlet — Az ifjú Raffael és az agg Tizian (1974. febr. 21.)
Elekes Lajos r. tag:	Mátyás király külpolitikája és Itália (1974. márc. 7.)
Mérei Gyula lev. tag:	Struktúratörténet-kutatás: Kiútkeresés az NSzK polgári történettudományának válságából (1974. márc. 28.)
Gerevich László r. tag:	A koragótika kezdetei Magyarországon (1974. ápr. 26.)

Könyv- és folyóiratkiadás

Könyvek

Tudományág	Ívszám 1973	Ívszám 1974	Ívszám 1975
Filozófia	95,4	20,5	101,9
Történelem	461	297,1	503,7
Művészettörténet	234,3	250,7	152,1
Régészet	46,7	98,4	184
Pszichológia	68,2	77,9	55,6
Pedagógia	76	28,3	68

1973—1975 között mind az osztály, mind a tudományági bizottságok nagy figyelmet fordítottak a könyvkiadással kapcsolatos feladatok megoldására. 1973-ban a Történettudományi, a Filozófiai és a Pszichológiai Bizottság könyvkiadási albizottságot választott. A könyvkiadási albizottságok működése nagyban segítette mind a tudományági bizottságok, mind az osztály operatív munkáját azzal, hogy révükön a tárgyalásra kerülő javaslatok nagyobb tudományos megalapozottsággal kerültek a magasabb fórumok elé.

Az osztály a könyvkiadási terv összeállítása előtt minden évben javaslatokat kér a tudományterületein működő intézetektől, tanszékektől, társulattól, illetve főhatóságoktól. Az illetékes vezetőktől beérkező javaslatok előbb a tudományos bizottságok, majd elfogadásra az osztály ülése elé kerülnek. A döntésnél a tudományos szempontokat általában szigorúan alkalmazzák, ennek ellenére az osztály gyakran kerül szembe a tudományos igények növekedése és az évi publikációs keret viszonylagos szűkössége közötti ellentmondással. Évente kb. 970 ív az osztály rendelkezésére álló keret az Akadémia Kiadónál, a keretterv viszont évente átlag kb. 1500 ívnyi munkával bővül. (A felhalmozódást az osztály azzal igyekszik csökkenteni, hogy a keretterv összeállításánál csak a már elkészült, vagy a folyó év végéig elkészülő munkákat veszi figyelembe.) A probléma megoldása kívül esik az osztály illetékességén, nyilvánvalóan csak a nyomdai kapacitás bővítése segítené a helyzetet. Bár az Akadémiai Kiadó problémái mindig is megértéssel találkoztak és találkoznak az osztály testületeinél, jelezni kívánjuk, hogy bizonyos egyenetlenség a kiadásnál így is tapasztalható: míg 1973-ban 978,6 ív, 1975-ben 1065,3 ív, addig 1974-ben mindössze 772,9 ív jelent meg a II. Osztály kerettervéből.

Figyelembe véve az elmúlt években megjelent kiadványok ívterjedelmét, az Akadémiai Kiadónál levő kéziratok számát, valamint azt, hogy újabb területek (Tudomány- és Technikatörténeti Komplex Bizottság, Magyar Esztétika Nemzeti Bizottsága, stb.) kapcsolódtak be az osztály kiadási tevékenységébe, méltányos lenne az ívkeret lehetőség szerinti emelése.

Folyóiratok*

Tudományág	1973 fvszám	1974 fvszám	1975 fvszám
II. Oszt. Közl.	20,25	20,5	21
Filozófia	48,25	55	49
Régészet	32,3	46,8	12
Művészettört.	40,55	44,85	44,8
Pszichológia	32,25	30,5	42
Pedagógia	30,75	29	30,5
Történelem	106,5	130,8	48

* Az idegennyelvű Actákkal együtt .

Az osztályhoz tartozó folyóiratok kiadásánál nem jelentéktelen javulás tapasztalható. Ehhez nagymértékben hozzájárult az is, hogy — az Akadémiai Kiadó nagyobb támogatása mellett — a folyóiratok szerkesztőségei munkájuk tervszerűbbé tételével a leadási határidőket lerövidítették. Egyes folyóiratoknál — pl. a Filozófiai Szemlénél és a Pszichológiai Szemlénél — az elmaradás nagymértékben csökkent.

Műfaji arányok
(1973–1975)

Tudományágak	Összefoglaló művek	Tanulm. kötetek	Értekezések, monográfiák	Szövegkiadv. forr. kiadv. kritikai kiadv.
	fv			
Filozófia	—	37,9	171,8	8,1
Történelem	192,3	208,7	692,4	168,4
Művészettörténet	—	179,6	184,3	270,2
Régészet	54,3	—	90,8	184
Pszichológia	—	63,5	118	20,1
Pedagógia	—	69,8	83,3	19,2

Az osztályhoz tartozó tudományágak közül továbbra is a történeti kiadványok dominálnak, aminek oka nemcsak a tudományág fontossága, hanem a történelmi munkák iránti egyre növekvő társadalmi igény. Ezt mutatja pl. A sorsdöntő történelmi napok c. sorozat megindítása és az első két kötet sikere is. Ez azt is mutatja, hogy az osztály — fő feladatát mindig is szem előtt tartva — törekszik a tudományos igényvel, népszerű formában megírt munkákkal nagyobb szerepet vállalni a történelmi tudat formálásában. A filozófiai és pedagógiai tárgyú kiadványok csökkenése viszont figyelmeztet arra, hogy ezen a területen javítani kell a munkát, fokozni a munkák előkészítésének tervszerűségét. (1975-ben már jelentősen növekedett mindkét tudományterületén a kiadványok száma és ívterjedelme.)

Az idegen nyelvű kiadványoknál tapasztalható leginkább az egyoldalúság. Míg magyarról idegen nyelvre 1973—75 között 980 ív terjedelemben jelentek meg könyvek (filozófia: 32,3, történelem: 351,3; művészettörténet 289,7; régészet 277,4; pszichológia 10,1; pedagógia 19,2), addig az idegen nyelvről magyarra fordított kötetek ívterjedelme mindössze 39,1 ív (filozófia 8,1; pszichológia 31). Az aránytalanság természetesen nem ívszámok kérdése, hiszen fontos és sikeres vállalkozások jelentek meg hazai szerzők tollából idegen nyelven — így többek között a San Franciscó-i történész világkongresszusra készült Etudes kötet, Pigler Andor: Barockthemen, továbbá számos régészeti és művészettörténeti kiadvány. A jövőben remélhetően nagyobb lehetőség nyílik — pl. a Filozófiai Írók Tára sorozatban — az arra érdemes munkák lefordítására és az Akadémiai Kiadónál történő megjelentetésre.

A jövő feladatai

1. Tovább kell erősíteni az osztálynak az elmúlt években kibontakozó azon törekvését, hogy — a tudománypolitikai irányító és a tudományszervezési feladatok maradéktalan és még színvonalasabb megvalósítása mellett —, mint a szaktudományok legmagasabb szintű testületi szerve, tudományos kérdések megvitatásának is fóruma legyen.

2. Az osztálynak fokozott erőfeszítéseket kell tennie az általa gondozott tudományterületek egyenletesebb fejlődésének biztosítására. Különös gondot kell fordítani a pszichológiai és a pedagógiai tudományok fejlesztésére.

3. Át kell tekinteni a bizottsági-albizottsági rendszert; biztosítani kell egészséges, arányos struktúra, funkció és hatáskör egyértelművé tételét, világosabb és pontosabb szabályozását.

4. Át kell tekinteni a történész vegyesbizottságok 1972—1975. évi működését; gondoskodni kell működési rendjük megszabta rendszeres tevékenységük biztosításáról, továbbá arról, hogy a felmerülő új tudományos igényeknek megfelelően, az egyes vegyesbizottságok igyekezzenek kiemelkedni szakmai elzárkózásukból, tegyék színesebbé, változatosabbá tevékenységüket, munkájukba vonják be fokozottabban a rokon tudományok képviselőit is.

5. Szorosabbá kell tenni a társulatok és az osztály együttműködését, fokozottabban kell biztosítani a tudományos osztály felügyeletét, tudománypolitikai irányító szerepét.

Stier Miklós
tud. titkár

A MAGYAR—NÉMET TÖRTÉNÉSZ VEGYESBIZOTTSÁG 1975. ÉVI ÜLÉSÉRŐL

A Magdeburgban megrendezett vegyesbizottsági ülésnek fő témája a forradalmi átalakulás volt Magyarországon és Kelet-Németországban 1944 és 1948/49 között. A plenáris ülés fő referátumát NDK-résről Günter Benser professzor, magyar részről Ságvári Ágnes tartotta.

Benser professzor a forradalmi átalakulás történeti értékelésének fő kérdéseit elemezte. Rámutatott, hogy a forradalom lefolyásának és jellegének tudományos vizsgálata az NDK-ban az ötvenes évek második felében indult, s az NDK megalakulásának 10. évfordulójára már jelentős eredményeket hozott. A további vizsgálatok A német munkásmozgalom története (Berlin, 1966) c. 8 kötetes munkával összefüggésben folytak. Majd 1971-től a NSzEP VIII. és az SzKP XXIV. kongresszusának szellemében fordultak az NDK történészek újra intenzív érdeklődéssel a forradalmi átalakulás problematikájához, hogy további kutatási eredményeikkel járuljanak hozzá a német nép, ill. NSzEP történetét alapvonalaiban tárgyaló munkálatok megalapozásához.

A kutatások és viták során számos fontos kérdésben alapvető egyetértés mutatkozott (így pl.: a társadalom 1945 utáni forradalmi megújulása a legnagyobb forradalom volt a német nép történetében; a forradalmi átalakulásban az általános törvényszerűségek sajátos feltételek közt érvényesültek; a felszabadulás, a Szovjetunióval és a többi szocialista országokkal való szoros szövetség a forradalom győzelmének lényeges előfeltétele volt; a munkáosztály vezető szerepe kezdettől érvényesült; Németország egykori bonyolult történelmi körülményei között a szociális kérdés primátusa érvényesült a nemzeti kérdéssel szemben, ugyanakkor a társadalmi ellentmondások megoldása a szocializmusra való átmenet révén szerves kapcsolatban állt a dolgozók nemzeti és nemzetközi érdekeivel). Egyidejűleg jelentkeztek értékelésbeli eltérések is, különösen a forradalmi folyamat egyes jelenségei, lényeges vonásai vagy a periodizáció kérdésében. Ezek többnyire azokkal az időszerű kérdésfeltevésekkel függtek össze, amelyek a társadalomépítés magasabb fokára való átmenet, a szocialista integráció újabb fejlődésfázisa, a nemzetközi politikában bekövetkezett enyhülés kapcsán merültek fel, ill. abból következtek, hogy a német államok esetében a régi értelemben vett nemzeti kérdés már nem

kerülhetett szóba, mivel „az egykori német nemzet helyére az NDK-ban szocialista nemzet, az NSZK-ban tovább-létező polgári nemzet” lépett.

Mint az előadó hangsúlyozta, a felmerült kérdések, a viták, további összehasonlító vizsgálatok nyomán termékenynek bizonyultak. Részben azonban tovább „éleződtek”: vajon az NDK területén (is) kezdettől szocialista forradalomról vagy kétszakaszos forradalmi folyamatról — egy antiimperialista-demokratikus és egy szocialista forradalomról — van-e szó? Egyértelműnek tekintette, hogy a népi demokráciákban, így az NDK területén lezajlott forradalmi folyamatok további kutatása, helyes értelmezése szempontjából megkülönböztetett fontossággal bírnak a forradalmi világfolyamat nagy összefüggéseibe ágyazott összehasonlító vizsgálatok. Ennek szellemében érintette a nemzetközi erőviszonyok alapvető átalakulásának, a szocialista világrendszer kialakulásának és fejlődésének történetformáló jelentőségeit. Rámutatott, hogy a forradalmak Albániában, Bulgáriában, Jugoszláviában, Lengyelországban, Romániában, Csehszlovákiában, Magyarországon és Németország keleti részén sajátos és különös vonások mellett egy sor közös vonást is mutatnak. Kiindulópontjukat a fasiszta német imperializmus és szatellitáinak szétzúzása, népeik fasiszta iga alóli felszabadítása képezte a Vörös Hadsereg, a vele együtt küzdő néphadseregek és partizánegységek által. A felszabadított országok szoros kapcsolatban álltak a győztes szocializmus országával, a Szovjetunióval, amelynek élvezték politikai, gazdasági, ideológiai támogatását és katonai védelmét. Az antifasiszta, nemzeti, függetlenségi küzdelmek élén a kommunisták álltak. Fő erejük a munkásosztály volt, amely marxista—leninista pártja vezetésével megteremtette politikai és szervezeti egységét. Ez képessé tette a munkásosztályt arra, hogy megvalósítsa hegemoniáját és az antiimperialista-demokratikus változtatásokért folyó harc során egyidejűleg készítse elő, ill. indítsa meg a szocialista átalakulást. Stratégiai-taktikai irányvonaluk szempontjából a Komintern VII. kongresszusának határozatai képeztek közös kiindulópontot. E forradalmak politikai hordozói a kommunista és munkáspártok által vezetett nép- és nemzeti egységfrontok voltak, amelyek a munkásosztály, a dolgozó parasztság, az értelmiség és más dolgozók széles alapokra helyezett szövetségét testesítették meg. Bennük a demokráciáért és a szocializmusért folyó harc a legszorosabban összefonódott, így antiimperialista frontáttöréssel kezdődő, állandóan előre fejlődő forradalmi folyamat bontakozott ki, amely ezekben az országokban a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet szakaszát vezette be. Az imperialista agresszorokra, ill. a velük szövetséges reakciós rezsimekre mért döntő csapást követően a forradalmi változások a Szovjetunióra, a forradalmi hatalmi szervekre, a dolgozók harci akcióira támaszkodva zajlottak le. A kedvező nemzetközi erőviszonyok és a forradalmi hatalom túlsúlya megakadályozta a polgárháborút, ill. a nemzetközi reakció intervencióját. Ez lehetővé tette, hogy a forradalom megszakítatlan egységes folyamatban viszonylag

békésen bontakozzék ki, s a népi demokratikus állam alakjában alakuljon ki a proletariátus diktatúrája. A Szovjetunió köré felsorakozott országok szocialista világrendszerre kezdtek formálódni, és a proletariátus diktatúrája nemzetközi erővé alakult át.

Ezt követően Benser professzor az NDK területén lezajlott forradalmi átalakulás néhány sajátos, más kelet- és délkelet-európai országtól eltérő vonását taglalta. Érintve az iparosodottság magasabb fokával, eltérő társadalmi szerkezettel stb. összefüggő ismert vonatkozásokat, három jellegzetességre irányította a figyelmet. 1. Nem volt itt számos más országgal összevethető antifasiszta felszabadulási mozgalom, s nem jött létre belőle reprezentatív német kormány. 2. A német népet a Vörös Hadsereg és a Hitler-ellenes koalíció hadseregei szabadították fel, Németország szövetséges egyezmények alapján katonai megszállás alá került, megszállási övezetekre tagozódott. Így kezdettől osztályjellegű különbségek jelentkeztek egyrészt a szovjet, másrészt az imperialista megszállási politika között. A NSzEP és más haladó erők Németország szétszakítására törekvő imperialista politika keresztezésére irányuló törekvése vezetett a társadalmi és nemzeti küzdelem jellegzetes összekapcsolásához. Az egykori célkitűzés, hogy Németországban egy antifasiszta-demokratikus rendszer jöjjön létre, s ennek alapján a kapitalizmusból a szocializmusra való törvényszerű átmenetre az egész német nemzet keretében kerüljön sor, természetesen jelentős visszahatást gyakorolt Németország keleti részében lezajlott forradalmi átalakulási folyamatra is. 3. A fasiszta német birodalom szétfűzésével egyidejűleg omlott össze az egységes német államkötelék (Staatsverband). Az államszervezetet alulról felfele kellett újra berendezni, miközben a háborút követő első években nem volt szuverén központi hatalom. Az új német állami szervek és közigazgatás kialakítása az egyes megszállási zónákban osztálytartalmat tekintve kezdettől ellentétes síneken haladt.

Ebben az összefüggésben Benser professzor, Lenint citálva emlékeztetett arra, hogy a nyugati országokban — különbözőleg a tőlük keletebbre esőktől — nehezebb a forradalmat megkezdni. Egyszerűbb azonban tovább folytatni, mivel itt a társadalom-gazdasági feltételek érettebbek. A forradalom megkezdése azért oly nehéz, mert a munkásosztály magasan szervezett imperialista hatalmi és elnyomó apparátussal és rendkívül tapasztalt burzsoáziával áll szemben.

Egyidejűleg azonban a professzor figyelmeztetett arra is, hogy a forradalom kibontakozásához meghatározott történelmi feltételekre van szükség. Annak ellenére is, hogy a forradalmi válság szubjektív és objektív feltételei az NDK területén bizonyos módosulásokat mutattak. Kétségtelen, hogy a Vörös Hadsereg és szövetségesei csapása alatt széthullott a fasiszta uralom, noha Berlin felszabadításáig még funkcionált. A régi uralmi formák tarthatatlanokká váltak. A nép nyomora gyorsan és rendkívüli méreteken nőtt.

Ez azonban nem közvetlenül vezetett a tömegek aktivitásának jelentékeny emelkedéséhez, ami nélkül a forradalmi válság kibontakozása legalábbis késett. Ebben a helyzetben emelkedett azonban különös jelentőségre a szovjet megszálló hatóságok és a német antifasiszták közötti együttműködésének fontossága, mind a marxista—leninista világnézet akadálytalan elterjesztése, mind a szovjet kommunistákkal való közvetlen együttműködés, mind az SZKP és a szovjet állam tapasztalatainak elsajátító hasznosítása révén. Következésként lehetett leküzdeni a forradalmi átalakulás kedvező objektív feltételei elégtelen szubjektív tényezői között kezdetben fennálló ellentmondást viszonylag rövid időn belül.

A kedvező objektív és a kialakult szubjektív feltételek együttesében bontakozott ki az a forradalmi folyamat, amely Kurt Hagernek, az NDK 25. évfordulója alkalmából adott megfogalmazása szerint „egységes, folytonos, állandóan magasabb szintre fejlődő” forradalmi processzust képezett, ami „két szakaszban sajátos tartalommal” zajlott le. Az antifasiszta—demokratikus átalakulás képezte az első szakaszt, amelyben létrejöttek már a „szocializmus elemei”. Az NDK megalakulásával „ez a folyamat szocialista forradalomná nőtt át”. A két szakasz egymással elszakíthatatlan kapcsolatban állt és „egymásba átment”. A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet szakasza 1945-től a hatvanas évek kezdetéig tartott.

Egység érvényesült a társadalmi forma vonatkozásában, azaz abban, hogy tartalmát egészében a kapitalizmus felszámolása és a szocializmus megalapozása képezte. Egységesség mutatkozott a forradalmat vezető és hordozó osztályerők tekintetében, az alapvető nemzetközi kapcsolatokban, a szocialista államközösség kialakulásához vezető forradalmi világfolyamat előrehaladásában.

De különbözőségek is mutatkoztak. A hatalom jellegében, amely az első szakaszban a munkásság és parasztság forradalmi diktatúráját testesítette meg, a második pedig a proletárdiktatúra jellegét vette fel. A termelőerők társadalmi tulajdonának funkcióját tekintve, a társadalmi újratermelési folyamatra, mindenekelőtt pedig a tervgazdaságra gyakorolt hatásának fokában. A termelőerők fejlesztésének főirányában. (Az első szakaszban a béke-termelésre való áttérés, a békeszint elérése, a másodikban a szocializmus anyagi-technikai bázisának megteremtése és Németország| megosztásával létrejött lényeges aránytalanságok megszüntetése került előtérbe.) A társadalmi kérdésnek alárendelt nemzeti harc célkitűzésében stb. Ezért uralkodtak egyértelműen az első szakaszban az antiimperialista-demokratikus, a másodikban pedig a szocialista feladatok. Úgy természetesen, hogy a fejlettebb forma elemei már a korábbiakban jelentkeztek.

Ságvári Ágnes az 1945—1949 között Magyarországon lezajlott forradalmi átalakulás történeti kérdéseit a fejlődést gátló ellenforradalmi örökség, ill. a kibontakozást megvalósító forradalmi erők dialektikájának nézőpontjából elemezte.

Előadását három kérdéskör köré csoportosította. Az elsőben rövid historiográfiai áttekintést adott. A másodikban a 20. századi magyar történelem néhány fejlődést megszabó, ill. befolyásoló sajátosságát tette vizsgálat tárgyává. A harmadikban a társadalmi átalakulás politikai, hatalmi összefüggéseit elemezte.

A histográfiai áttekintés a forradalomról alkotott felfogás történelmi meghatározottságait és változásait érzékeltette. Megvilágította, hogy kezdetben a forradalmi változás szükségszerűségének s a nemzeti elem hangsúlyozásának igénye érvényesült szoros összefüggésben azzal, hogy a magyar történelemnek, mint osztályharcok történetének hiteles marxista felfogását kellett elfogadtatni. A vizsgálódások középpontjában a demokrácia, a szövetségi politika, a munkásosztály vezető szerepének kérdései álltak. A népi demokrácia mint új út a szocializmushoz nyert polgárjogot. Az ötvenes évek elejének ismert torzulásai az általános törvényszerűségek előtérbe helyezésére ösztönöztek, ugyanakkor azonban némiképp csökkentették az igényt a konkrét kutatások iránt. 1953—57-ben aztán gyakorlati konfliktusok késztettek a sajátosságok felismerésére. A tudományos követelményeknek megfelelő, szélesebb alapokon nyugvó kutatások lényegében csak az ellenforradalom leverését követően indultak meg, s a hatvanas években bontakoztak ki. Ebben az MSZMP politikája, közelebbről tudománypolitikája játszott döntő szerepet. Manapság a nemzeti történetet mindinkább az európai, sőt egyetemes történettel összefüggésben szemléli a kutatás.

Előadásának második részében Ságvári Ágnes a XX. századi magyar történelmet meghatározó sajátosságokról szólt, amelyek a szocialista forradalom kibontakozására, ill. kimenetelére rányomták a bélyegüket. Történetformáló jelentőségűnek bizonyult, hogy 1919-ben Magyarországon a Szovjetunió után elsőként győzött a proletárforradalom. Ezt követte a külföldi intervencióval szövetkezett ellenforradalom, amely elsősorban a munkásosztály és a szervezett munkásmozgalom ellen irányult, éket verve a munkásosztály és a parasztság közé. Az ellenforradalmi propaganda tudatosan terjesztette azt a rágalmat, hogy a munkásosztály s annak társadalmat átalakító programja megbukott. Azt sugallta, hogy a vezető szerep a paraszti rétegek jussa lesz. Ez a hamis jelszó, melyet jószándékú értelmiségi és paraszti csoportok is magukévá tettek, évtizedekre fenntartotta a bizalmatlanságot a dolgozó osztályok között, egyben lehetővé az uralkodó körök eszmei-politikai monopóliumát. Mint ismeretes a Tanácsköztársaság leverése a munkásmozgalom stratégiai irányvételére is hatással volt: a munkásmozgalom vitái javarészt ezzel függtek össze. De a Tanácsköztársaság emléke az ellenforradalom győzelme s terrorja ellenére is fennmaradt és hatott. Így különböző élességgel az egész korszakban kétféle hagyomány állt egymással szemben: a forradalomé és az ellenforradalomé. A negatív hagyomány, az ellenforradalmi örökségből különösen hangsúlyozottá vált, hogy Magyarországon Európában elsőként

győzött a fasizmus, amely a legszerényebb polgári demokratikus vívmányokat és intézményeket is felszámolta, s végül a magyar államiság teljes feladásába, a náci és nyilas rémuralomba torkollott. A magyar történelmet századok óta terhelő nacionalizmus — ha lehet — még megsokszorozódott. A sovinizmusnak pedig mindig is szerves része volt a szovjetellenesség. Mindez nyomasztóan hatott a vesztes országban kibontakozó szellemi és gazdasági újjáépítésre. Külön részletességgel foglalkozott az előadó a katolikus egyház reakciós szerepével, s történelmi hatásaival, következményeivel. Ezt követőleg a háborús pusztulás gazdasági morális és politikai hatásirányait érintette, majd a főváros történelmi szerepének néhány főbb sajátosságát elemezte.

Előadásának valamelyest nagyobb terjedelmű harmadik részében Ságvári Ágnes kiemelte, hogy Magyarországon is érvényesültek a szocialista forradalom népi demokratikus útjainak általános jellegzetességei. Egyidejűleg emlékeztetett arra, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet, Lenin tanítása szerint: a politikai formák óriási gazdaságát és változatosságát termeli ki, noha a lényeg — e formák, a történetileg kialakult s módosult államtípus mellett — ugyanaz marad. Ennek szellemében hangsúlyozta, hogy az új magyar államiság alapjait a népi öntevékenység teremtette meg. Ennek különböző formái — főként a nemzeti bizottságok — kezdetben gyakorlatilag minden államhatalmi funkciót betöltöttek. De centralizálatlanok maradtak, ami nemcsak azt akadályozta meg, hogy a konzervatív erők hatalmi eszközökkel avatkoznak bele tevékenységükbe, de egyidejűleg a forradalom erőt is megfosztotta a centralizáció előnyeitől. E szervek a forradalom első átmeneti szakaszában nagy jelentőségű feladatok megoldásának voltak letéteményesei. Szocialista állami keretek közé beilleszkedésük történetileg a forradalom továbbfejlődésének gyakorlati meghatározottságaitól függött. A népi öntevékenység erejére épült az 1944 decemberében — az 1849-es függetlenségi hagyományok örököseként — munkába kezdő Ideiglenes Nemzetgyűlés és Ideiglenes Nemzeti Kormány, amelynek tevékenységét nemzeti hagyomány, történelmi kontinuitás és a demokratikus újjászületés szelleme inspirálta, s amely a teljes nemzetközi elszigeteltségből hazánkat még az ország teljes felszabadulása előtt kiemelte. A politikai és gazdasági újjáépítés, a népi demokrácia kivívott eredményei megszilárdításának és továbbfejlesztésének feladata, az adott bonyolult történelmi helyzetben nem eleve eldönthető alternatívát vetett fel, mindekenelőtt a megtisztított, demokratizált — végső soron azonban régi — államapparátus jogainak visszaállítása, ill. a népi szervek integrálása és államhatalmi jogkörét megerősítő kodifikálása kérdésében. Az akkori politikai vezetés — különböző okokból be nem vált várakozással — az előbbi metodikai lehetőséget választotta. Ígyképpen — végső soron — a régi (rutinos) államapparátus demokratizálásának vetették alá a nemzeti bizottságok és más népi szervek sorsát. Történetileg nehéz megítélni, vajon célra vezető lett volna, ha az államhatalmi intézmények továbbélésével és demokratizálá-

sával párhuzamosan a népi mozgalmi szervek politikai ellenőrző szerepet vállalnak egy demokratizált államapparátus fölött; vagy éppen a megtett út volt egyedül járható? Noha ennek velejárójává vált a belső ellentmondás, amely a szocialista építés előrehaladtával mindinkább kiéleződött. Nem kétséges, hogy az új központok, szervek — GF., JK., MÁSZ, NIK stb. — az új típusú állam építőkövei voltak. Nagy szerencse, hogy az ország állami létének újjászületését kezdettől fogva készségesen támogatta a Szovjetunió. Ez vonatkozik a negyvenötös választásokra is — noha kiírásának időpontját illetően vita jelentkezett —, minthogy a választás a demokratikus Magyarország nemzetközi elismerésének feltétele volt! (Három évtized távlatából is a választások mellett szól, hogy a felszabadulás, ill. a fasiszta erőszakszervezet összeomlása után alig fél évvel, titkos választáson a felnőtt lakosság a demokratikus erők támogatására szavazott.) A következő választások — 1947-ben — már rendkívül kiélezett nemzetközi helyzetben, a szocialista fordulat közvetlen igénye vagy tagadása, a nyílt polarizálódás jegyében zajlottak. Újból — ismét 30 év távlatából is — okkal hangsúlyozandó azonban, hogy a lakosságnak több mint 60%-a az új népfrontjellegű koalícióra, a Nemzeti Függetlenségi Frontra adta szavazatát. Figyelemre méltó, hogy az új nemzetgyűlés, ill. kormány írta alá a békeszerződést, fogadta el a hároméves tervet, lett az állami folytonosság kifejezésével a szocialista átalakulás letéteményesévé. Felszabadulás előtti történelmünk rendkívül súlyos, reakciós, ellenforradalmi, fasiszta örökségét számbavéve a szocializmus közvetlen előzményeként jelentkező eredmények méltán külön figyelmet érdemelnek. Abban az összefüggésben is, hogy a lenini párt működését minden országban az adott körülmények határozzák meg. Míg az illegális KP alig néhány ezer tagot számlált, a felszabadult területeken már 1945 februárjában 30 ezer párttag tevékenykedett. Számuk májusra 150 ezerre, alig több mint egy esztendő múlva (1946 közepe) 600 ezerre növekedett. Az MDP-nek pedig — tagrevízió után — 828 ezer tagja volt. Az újjászervezett kommunista mozgalom törzsét az illegális párt harcosai alkották, közéjük sorakoztak a külföldi emigrációból hazaért kommunisták ezrei, baloldali szociáldemokraták, tizenkilencesek, ill. a marxizmust csak a felszabadulás után elsajátító, korábban haladó antifasiszta értelmiségiek, valamint két, létszámában nem, de jelenlétüket tekintve figyelemre méltó réteg: a Horthy-rendszerben zsidó vallásuk miatt faji üldözöttek s a társadalom ellenkező pólusáról, a fasiszta demagógiától megtévesztett, szociális igazságot kereső ún. kisnyilasok. (Nyilvánvaló, hogy e két csoport esetében az egyéni szándékok tisztasága nem feleltette, hogy fórumot kerestek a múlttal szemben, de nem voltak kommunisták, így később szükségképpen sokszorosan polarizálódtak.)

Az ország újjáépítéséért, a stabilizációért, a válságoktól mentes fejlődést biztosító tervgazdálkodásért, a tőke korlátozásáért, majd a demokratikus átalakulás szocialista társadalmi továbbfejlesztéséért folyó nemzeti küzde-

lembe újabb, addig passzív rétegek kapcsolódtak be, akik elkötelezettségük mércéjét a legkövetkezetesebb baloldali párthoz, a kommunista párthoz való csatlakozásban látták.

Az 1947-es választások, mint tudjuk, a hidegháború kezdeti légkörében, szenvedélyektől fűtött események között zajlottak le. A kiélezett választási csatározásokban a pártszervezkedés a választási harc egyik eszköze lett. Így történt, hogy az MKP felszívta szimpatizánsait, s gyakorlatilag alig valamivel több választója lett, mint tagja. Az SZDP taglétszámánál kevesebb szavazatot kapott. Az FKP, amely 1945-ben is csupán közhangulatban és választási aritmetikában élő párt volt, 1947-re, a pontos, körülhatárolt programmal jelentkező koalíción kívüli ellenzéki pártok gyűrűjében végleg elvesztette gyűjtőpárt jellegét. Nagy meglepetésként hatott s a múlt terhertételeire mutatott a koalíción kívül fellépő ellenzéki pártok 39%-os szavazati részesedése.

Nagyjából egyidejűleg az FKP és NPP tiszta paraszti párttá válásának tendenciái voltak megfigyelhetők. Lehetőséget mutattak arra, hogy a munkás-paraszt szövetségen belül külön-külön vagy éppen egységes pártként, esetleg népfrontpolitikai tömegszervezetként képviselhesék a paraszti érdekeket. (A történelmi feltételek azonban ennek, mint ismeretes, nem kedveztek.)

Történelmi jelentőségű eseménynek bizonyult a két munkáspárt egyesülése. Súlyos károkat okozott azonban a tapasztalatok és belátás útján egyesülő szociáldemokraták iránti bizalmatlanság; az élcsapat-jelleg helyes szándéka mellett, mint a tagrevízió során is, egyes indokolatlan szervezeti megoldások, formális elemek pártéletben való érvényesítése.

A párt összetétele 1949-ben, csakúgy mint 1945-ben változatlanul fontos — belső ellentmondásokat is jelző — mérce volt. Jóllehet aggodalomra még nem volt ok, a munkások és a parasztok arányának csökkenése, az alkalmazott értelmiségiek számának előbbiek rovására történő növekedése figyelmeztető jel volt. A társadalmi forradalom azonban a fizikai munkások és dolgozó parasztok legjobbjait az állami, gazdasági apparátusba emelte. Ugyanakkor viszont a régi kommunista káderek egyes csoportjai elleni törvénysértő rendszabályok, a szociáldemokrata gondolkodásmóddal terhelt, de a munkásmozgalom szép hagyományait őriző munkások egy részének kívülállása, s a különböző kispolgári rétegekből 1945—48 harcaiban kommunistává érlelődött párttagok eltávolítása károsan hatott a pártmunka kontinuitására s a párt vonzerejére.

1848—49 folyamán gyökeres társadalmi változások következtek be Magyarországon mind az állam osztálytartalma, ezáltal formája és funkciója terén, mind a tulajdonviszonyokban a tervgazdálkodás, iparállamosítás révén. Minőségileg új feladatok kerültek előtérbe s váltak az új, szocialista munkásparaszt hatalom tevékenységének szerves részévé.

A főelőadások nagyobb tematikai körébe illeszkedett *Szakács Sándor* korreferátuma, amely az 1946. év eleji tömegmozgalmak néhány gazdasági-társadalmi vonatkozását vizsgálta részletesebben. Az előadásokat követő

tartalmas vitában *Manfred Wille* a szovjet katonai igazgatás szerepét, *Horst Barthel* a forradalmi folyamat közgazdasági indulási feltételeit tette vizsgálat tárgyává az NDK területén. *Gerd Dietrich* a népi demokratikus forradalom egykorú tapasztalatainak értékelésére vállalkozott, középpontba állítva Németország Szocialista Egységpártja és magyar testvérpártja ugyancsak egykorú kapcsolatait, míg *Sibylle Schröder-Laskowski* a nemzeti bizottságok tömegmozgósító szerepének megvilágítására szentelte hozzászólását. Az idő rövidségére tekintettel *Albert Behrend* a szakszervezetek antifasiszta-demokratikus szakaszban betöltött szerepét értékelő, valamint *Alexander Tinschmidt* a nyugati hatalmaknak a magyarországi forradalmi fejlődés akadályozására irányuló kísérleteit elemző — írásban benyújtott — hozzászólása azonban előszóban már nem hangozhatott el.

A következő napi (szeptember 30-i) ülés tárgya a *hely- és üzemtörténet-írás módszertani kérdéseinek* megvitatása volt. (Az ülésre a német bizottság válogatott bibliográfiát készített a német hely- és üzemtörténeti munkákról.)

A német referens, *Karl Czok* professzor előzetesen írásban benyújtott tézisei inkább elvi, mint módszertani kérdéseket érintettek. A helytörténet-írás feladatát a különböző területi egységek politikai, gazdasági-társadalmi, ideológiai-kulturális élete és földrajzi viszonyai általános és sajátos vonásaiban megnyilvánuló társadalmi fejlődésének tanulmányozásában és feltárásában jelölte meg. A helytörténet-művelés filozófiai-elméleti kiindulópontjának a marxista filozófiának az általános és különös összefüggéseiről szóló tételét tekinti. Véleménye szerint a vizsgálatok során a helyi és országos fejlődés-folyamatok összefüggései mellett tekintetbe kell venni a nemzetközi fejlődés, a világtörténeti események hatását is. Utalt arra, hogy a német helytörténetírás súlypontját a helyi munkásmozgalmak kutatása képezi; e vizsgálatok központjai a Szocialista Egységpárt területi szervei mellett működő bizottságok, amelyek az elmúlt két évtized alatt több mint 700 ilyen tárgyú kiadványt jelentettek meg.

Az üzemtörténet feladatát a termelőerők, a termelési viszonyok és az osztályharc történetének feltárásában jelölte meg, hangsúlyozva, hogy e téren is messzemenően figyelembe kell venni az országos és nemzetközi összefüggéseket. Az üzemtörténetírás eredményeit számbavéve megállapította, hogy 1945 és 1970 között 800 önálló publikáció jelent meg. Az üzemtörténet-írás művelőinek köre igen széles, a szaktörténészek mellett üzemi kollektívák is részt vesznek a feldolgozásokban. A legfontosabb megoldandó problémának a politikai, ideológiai folyamatok mélyebb elemzését, a nehézségek világosabb ábrázolását tartotta. Az ülésen elmondott referátumában Czok professzor elsősorban a helyi sajátosságok és országos folyamatok összehasonlításának konkrét módszertani problémáit taglalta a német parasztháború történetének példájából kiindulva. Hasonlóképpen konkrét történelmi példákon bizonyí-

totta a nemzetközi összefüggések tanulmányozásának és kimutatásának lehetőségeit és módszerét a helytörténetírásban.

Magyar részről *Bácskai Vera* referátuma csak a helytörténetírás módszertani problémáival foglalkozott. Fő problémának annak megoldását tartotta, hogy hogyan lehet az egyes települések történetét tágabb vidékük és az ország fejlődési folyamataiba beágyazva, oly módon tárgyalni, hogy a helyi sajátosságok is megfelelő hangsúlyt kapjanak. A helyi fejlődés sematikus ábrázolásának, az országos összefüggésekből kiragadott provinciális szemléltető leírások leküzdésének egyik eszközét a helytörténetírásnak az eddiginél hatékonyabb koordinálásában jelölte meg, ami lehetővé tenné a különböző táji egységek fejlődési folyamatainak alaposabb összehasonlítását is. Fontosnak tartja, hogy egy-egy település környezetének meghatározásánál ne csak a közigazgatási (megyei) határokat vegyék mechanikusan figyelembe, hanem a kutatást terjesszék ki a települések gazdasági és egyéb tevékenységéből eredő kapcsolatrendszer által meghatározott területre, illetve a településeknek az e kapcsolatrendszerben megnyilvánuló hierarchiájára is. A gazdaságtörténeti kutatások terén több figyelmet kell szentelni az értékesítés és fogyasztás, a kereskedelem kérdéseinek, s új szempontokkal kell gazdagítani a társadalomtörténeti vizsgálatokat. Mindez a helytörténetírás forrásbázisának felfrissítését és kiszélesítését igényli; e téren a levéltárakra nagy feladat hárul, részben a helytörténeti dokumentáció kialakításában, s abban, hogy publikációkban is felhívják a figyelmet az eddig még kellően ki nem aknázott, a kvantitatív feldolgozás lehetőségeit magukban rejtő forráscsoportokra, típusokra. Végül hangsúlyozta, hogy a helytörténetírásban az eddiginél nagyobb súlyt kell helyezni a forráskritikára, forráselemzésre.

Az ülésen az NDK helytörténészeinek és üzemtörténészeinek nagyszámú képviselője vett részt; a referátumot követő vita során bebizonyosodott, hogy módszertani problémáink azonosak. A felszólalók részben a hely- és üzemtörténetírás terén elért eredményeiket, tevékenységüket ismertették — mint pl. Radamant professzor, aki az NDK Történelmi Társulata üzemtörténeti bizottságának tevékenységéről, Uitz professzor, aki a várostörténeti bizottság munkájáról tájékoztatta az ülés résztvevőit, vagy a Karl Maxstadt-i levéltár vezetője, aki intézménye nagyszámú, igen színvonalas kiadványainak bemutatásával illusztrálta a levéltár színvonalas, példamutató helytörténeti tudományos és szervező munkásságát. A vita során számos kérdés hangzott el a magyar hely- és üzemtörténet szervezeti és tartalmi kérdéseiről, melyre igyekeztünk kimerítő választ adni. A referátumokkal kapcsolatban felmerült vitakérdések közül csupán a legfontosabbakat említve meg, utalni kívánok Radamant professzornak a hely- és üzemtörténetírás kapcsolatáról elmondott véleményére. Felszólalásában felvetette, hogy a jelenkorban egy-egy nagyobb üzem története túlnyúlik a helyi kereteken, de ennek módszertani tanulságait sem az üzem-, sem a helytörténet nem vonta még le. Fel-

vetődött az amatőrök tevékenységének, foglalkoztatásának problematikája, a hely- és üzemtörténeti kiadványok terjesztésének és propagálásának megoldatlansága, felmerült, hogy hogyan kell kialakítani az országos és világtörténet és a helyi fejlődés leírásának arányait a helytörténeti munkákban, tekintettel arra, hogy az olvasók általános történeti ismeretei is gyakran igen alacsony szinten mozognak.

Az élénk vita, a megoldandó problémák azonossága alapján a bizottság elhatározta, hogy e kérdést a közeljövőben újra napirendre tűzi, hogy az elért eredményekről szóló kölcsönös tájékoztatás alapján a további feladatok megoldásában is együttműködést lehessen kialakítani.

A nyilvános eszmecseréket információs jellegű, valamint tervegyeztető bizottsági ülések követték. Az előadások keretében hangzott el H. Bartel professzornak az NDK Történettudományi Intézete igazgatójának, magyar részről pedig S. Vincze Editnek, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete osztályvezetőjének tájékoztató előadása.

Bácskai Vera—Szakács Sándor

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT TISZTÚJÍTÓ KÖZGYŰLÉSE

A Magyar Történelmi Társulat 1975. december 19-én Budapesten az Országos Pedagógiai Intézet Dísztermében rendezte meg tisztújító közgyűlését. Az ülés elnökségében helyet foglalt *Nemes Dezső* akadémikus, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, *Mátrai László* akadémikus, az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának elnöke, *Ember Győző* akadémikus, a Társulat elnöke, *Szabolcs Ottó* kandidátus, a Társulat megbízott főtítkára és *Pamlényi Ervin* kandidátus, a bécsi Collegium Hungaricum igazgatója.

Ember Győző elnöki megnyitója után *Mátrai László* nyújtotta át kiemelkedő tudományos és tudományszervező tevékenységéért a Molnár Erik Emlékérmet a Társulat két vezető tisztségviselőjének, — *Ember Győző* akadémikusnak, aki 1967 óta a Társulat elnöke, s *Berend T. Iván* akadémiai I. tagnak, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektorának, aki 1966-tól 1973-ig a Társulat főtítkára volt — akik a Történelmi Társulat vezetésében kifejtett munkásságukkal is jelentősen hozzájárultak a marxista történettudomány szervezeti és eszmei fejlődéséhez, a hazai széles körű szakmai tudományos közélet kibontakozásához és megszervezéséhez. Ezután *Mátrai László* bejelentette, hogy kormányzatunk a Munka Érdemrend arany fokozata kitüntetésben részesítette *Pamlényi Ervint*, aki két évtizeden keresztül felelős szerkesztője volt a Társulat közlönyének, a Századok c. folyóiratnak.

A kulturális miniszter a Magyar Történelmi Társulatban kifejtett sok évi kiemelkedő munkásságáért a „Szocialista Kultúráért” kitüntetésben részesítette a Társulat három tisztségviselőjét. A kitüntetéseket *Mátrai László* akadémikus nyújtotta át *S. Vincze Edit* kandidátusnak, a Párttörténeti Intézet szekcióvezetőjének, aki 1969 óta a Társulat titkára volt; *Incze Miklós* kandidátusnak, a Történettudományi Intézet osztályvezetőjének, aki a Társulat Üzemtörténeti Szakosztályának közel egy évtizede alelnöke ill. elnöke; *Unger Mátyás* kandidátusnak, az Eötvös Loránd Tudományegyetem docensének, aki 1962 óta a tanári tagozat elnöke.

A közgyűlésen másodízben került sor a Károlyi Mihály díj kiosztására. A Társulat ezzel a díjjal azokat a fiatal, kezdő történészkatatókat jutalmazza, akik a századfordulótól a második világháborúig terjedő fél évszázad történetének a magyar progresszióhoz kapcsolódó, valamely részletét dolgozzák fel.

A Társulat a 3000.— Ft összegű I. díjat *Varga F. Jánosnak*, a Történettudományi Intézet munkatársának ítélte oda „Károlyi Mihály és az antifasiszta emigráció egységfrontja 1931—1944” című tanulmányáért, az 1000.— Ft összegű II. díjat *Szabó Géza*, a nyíregyházi Tanárképző Főiskola tanársegédje kapta két Szende Pál életével és tevékenységével foglalkozó kis tanulmányáért.

Az Igazgatóválasztmány beszámolóját a Társulat elmúlt 3 évi tevékenységéről *Szabolcs Ottó* főtítkárral terjesztette a közgyűlés elé:

Tisztelt Közgyűlés!

Az a tiszteimből következő feladatom, hogy az Igazgatóválasztmány megbízásából és nevében a Magyar Történelmi Társulat utóbbi három évi tevékenységéről beszámoljak. Az 1972. évi Közgyűlés óta eltelt három esztendőben a Társulat munkássága olyan nagy mértékben megnövekedett, és sokrétűvé vált, hogy annak csupán taxatív felsorolása is áttörné egy beszámoló időkereteit. A pusztán következtetések tények nélkül pedig nagyon csonkák, kevésbé szolgálhatják a vita alapját. Úgy éreztük, hogy sem a következtetések az azok alapját képező konkrétumok nélkül, sem tevékenységünk felsorolása a belőlük levont következtetések nélkül nem elégíthetné ki a Közgyűlésen résztvevők jogos igényeit. Ezért az Igazgatóválasztmány ülésén megvitatott teljes beszámolót közreadtuk.* Az a tény, hogy ez az anyag, amely tételesen is elszámol a 3 év alatt végzett munkával — s az egyes területek tevékenységének ismertetése után igyekszik levonni a következtetéseket —, minden jelenlevő tagtársunk kezében van, felment engem attól az előadónak és hallgatónak egyaránt terhes feladattól, hogy a teljes beszámoló szövegét elmondjam illetve megismételjem a leírtakat. Ezért a tények tételes felsorolása helyett csak néhány, az Igazgatóválasztmány megítélése szerint legfontosabbnak ítélt olyan kérdéssről szólnék, amelyek megvitatást s döntést igényelnek. Ezek azonban minden esetben az írásban közreadott beszámoló adatai elemzésére támaszkodnak, tehát az írott beszámoló figyelemmel kísérésével mindenki megítélheti, hogy valóságos kérdésekről szólnunk-e és, hogy milyen tényekből, s helyesen vontuk-e le a következtetéseket.

Természetesen a Közgyűléstől várjuk az állásfoglalást a Társulat jövőendő tevékenysége irányaira vonatkozólag. Azzal, hogy határozati javaslat tervezetet adtunk közre, nem a vitának akarunk elébeugrani, hanem csupán praktikus segítséget szeretnénk nyújtani az eldöntendő kérdések kiválasztásához. Hiszen a megválasztandó új vezetőség a következő három esztendőben tevékenysége vezérfonalának a Közgyűlés iránymutatását köteles tekinteni. Ahogyan így tette ezt a Társulat jelenlegi választott tisztikara is, amikor

* A közreadott beszámoló teljes szövegét a századok 1976. évi 2. száma közli.

figyelmét elsősorban az 1972 évi közgyűlésen meghirdetett, s elfogadott közéletiség, a köztudatformálásban való hatékony részvétel felé fordította, erre igyekezett összpontosítani erőit és erőfeszítéseit. Ennek a feladatnak vetettük alá a Társulat szervezetének reorganizálását; a szakosztályok vezetőségeinek újraszervezését, újabb vidéki csoportok létrehozását, az Igazgatóválasztmány segítségének fokozott igénylését, sajátmagából létrehozott bizottságok formájában, kíséreltük meg a társulati munkába eddig kevésbé bevont rétegek, s kollégák aktivizálását. E cél érdekében állítottuk a Társulathoz mérténig kis apparátusát, hoztuk létre az egységes centralizált pénzügyi gazdálkodást. S ami mindezeknél fontosabb, ennek szolgálatába állítottuk rendezvényprogramunkat, kiadványainkat és egész tartalmi tevékenységünket.

1972-ben az volt számunkra a főkérdés, hogy sikerül-e olyan programot összeállítanunk és megvalósítanunk, amely eleve feltételezi és elősegíti a történészek legkülönbözőbb, valamennyi rétegének összefogását, a kutatók az oktatók és a történelem kommunikálásának legkülönbözőbb területein résztvevő kollégák együttműködését a köztudatformálásban való, az eddiginél aktívabb és hathatósabb részvételük érdekében. Be tudunk-e kerülni így módon minden korábbinál nagyobb mértékben az ország közéletének a vérkeringésébe, olyan történelmi-történész közügyek napirendre tűzésével, amelyek nem tartoznak egy-egy tudományos intézet, felsőoktatási intézmény, levéltár, könyvtár, vagy már tudományos és közművelődési szervezet egyedüli kompetenciájába, a vele való foglalkozás azonban a történészek ügye, s egyben közérdek. Ki tudjuk-e szélesíteni és bővíteni a társulat tevékenységi és hatókörét új, a közélet szempontjából fontos területekre anélkül, hogy csorbítsuk a tradicionális tevékenységünket.

A kérdés ilyen jellegű feltevésekor természetesnek tűnt a válasz; a szigorúan tudományos műhely-jellegű közélet mellett egyre nagyobb figyelmet kell fordítanunk a köztudatformálás legközvetlenebb és legszélesebb körű területeire, a történelmi publicisztika, a tömegkommunikáció alatt összefogható közvetítési formákra és módokra (rádió, tv, film stb.) a népszerűsítés legkülönbözőbb formáira és a történelmi érdeklődés és gondolkodás alapjait országosan megteremteni hivatott történelemoktatásra. Annál inkább, mert ezek közül mindegyik külön-külön is megérdemelte a figyelmet, olyan kérdéseket rejtett magában, amelyeket csak az ott dolgozó kollégáink és a szélesebb történész társadalom összefogása oldhat meg. Mindennek tudatában s e cél szolgálatának szenteltük 1973 évi vándorgyűlésünket, amely a történelem és a tömegkommunikáció kérdéseit vitatta, ahol televíziós és rádiós történészek, oktatók, kutatók, újságírók, filmszakemberek, kezdték meg az eszmecsere és az együttműködés kialakítását. Az Igazgatóválasztmány 1974 januári ülése után, ahol drámai erővel tört felszínre a történelemoktatás jövője iránti aggodalom és felelősségvállalásos cselekvés igénye, az oktatás

felé fordultunk. 1974 évi vándorgyűlésünkön tanárok és tudósok vitatták meg a tankönyvírás gondjait, a tegnapi, 1975 évi vándorgyűlés pedig a történelem-oktatás és tudomány kapcsolatát és az oktatás jövőjéről volt hivatva tisztázni. A nagyszabású rendezvényeken túl a mindennapi munkával is részt kértünk és vállaltunk a széles értelemben vett közélet gondjaiban, igen aktív tevékenységet folytattunk a közoktatás továbbfejlesztését célzó bizottságokban és munkálatokban, részt vettünk tervek kidolgozásában, megvitatásában, véleményezésében, anyagok elkészítésében. A köztudatformálásban való aktívabb részvételünk érdekében megszerveztük a legfontosabb nyilvános vitáink és szemléletformáló rendezvényeink közreadását, a történelem és a tömegkommunikáció témakörében tartott Országos Történész Vándorgyűlés anyaga jegyzőkönyvszerűen megjelent, bővített, tudományos igényű kiművelt változata pedig már az Akadémiai Kiadónál van, a Történelemtanárok 1974. évi Nyári Akadémiájának teljes anyaga napvilágot látott. Rendszeresen jelennek meg a H. Balázs Éva által szerkesztett népszerű sorozatok, végre megjelentek új, népszerű sorozatunk; a történelemformáló napok első, s máris nagy sikert aratott kötetei, ide számíthatjuk nem egy üzemtörténeti kötetünket s kísérletet tettünk egy népszerű folyóirat kiadásának megszervezésére, sajnos azonban egyenlőre e téren nem értünk el sikert.

Anélkül, hogy a közreadott anyagban taxatív is felsorolva található tevékenységünkől most példaként többet felsorolnék, inkább arról szólok, hogy a közügyek felé való fokozott — s ne hallgassuk el, nem lebecsülendő eredményeket hozó — fordulás milyen problémákat hozott felszínre, s milyen állásfoglalásokra, döntésekre késztetett és késztet bennünket.

Amilyen mértékben kifelé fordultunk a szellemi közélet, a köztudatformálás felé, annyira megindult az áramlás a Társulatba. Az áramlás irányát pedig az határozta meg, hogy milyen kérdésekkel foglalkoztunk. A Társulat tagsága három év alatt több mint harmadával megnőtt. 1972-ben taglétszámunk 883 volt, jelenleg pedig 1.141. Korábbi határozatunknak megfelelően semmiféle tagtoborzást nem folytattunk, a taglétszám növekedését tehát egyértelműen vonzókörünk növekedésének kell betudnunk. Az új tagok között legnagyobb számban tanárok vannak, legnagyobb arányban pedig muzeológusok, könyvtárosok, MSZMP oktatási igazgatóságaink történészei, s a tömegkommunikációban dolgozó kollégáink. A növekedés nemcsak a szakmai, munkaterületi arányokat változtatta meg, hanem a budapestiek túlsúlyát is. Ma már, ha nincsen is az ország minden területi egységében működő csoportunk, tagságunknak mintegy fele az ország különböző részéről került ki.

Mindez azt mutatja, hogy a társulat hatóköre lényegesen kiszélesedett, programunknak, tevékenységünk új irányvonalának kedvező visszhangja volt. S ha vannak is még fehér foltok, ahová nem jut el tevékenységünk, messze

van már az az idő, amikor a Társulatnak a helyét kellett keresni az ország közéletében, sőt voltak, akik létének szükségszerűségét kérdőjelezték meg a tudományszervezés és a modern közélet új körülményei között. Az érdeklődés az utóbbi években határozottan s nem csupán a taglétszámon kimutathatóan megnövekedett, hiszen rendezvényeinken nem csupán tagjaink, hanem nagyszámú érdeklődő is részt vett. Sőt egy-egy sikeres rendezvény után épp ezek közül léptek be számosan tagjaink sorába, s még többen beléptek volna, ha helyben kaphatnának belépési nyilatkozatot, s nem alkalmazzuk a belépés mai, kissé bizony nehézkes rendszerét. Úgy gondoljuk, hogy ezen azonban a jövőben se könnyítsünk, tagtoborzás és rendezvényeken való tömeges beléptetés helyett adjuk meg a belépés és a tagság rangját, s a spontaneitás meghagyása mellett törekedjünk bizonyos irányítottságra, tervszerűsége.

Természetesen nem a belépések számszerű, vagy valamiféle oktrojált irányításával, hanem bizonyos törekvések érzékeltetésével. Mérjük fel területi és szakmai fehér foltjainkat, elsősorban a közéletbe való hatékony tevékenységünk feltételei szempontjából, s igyekezzünk munkánkba bekapcsolni azokat az ország legkülönbözőbb részein dolgozó kollégáinkat is, akik eddig kiestek hatókörünkől. Keressünk kapcsolatot a 30 éven aluli generációval, amely csak szórványosan vesz részt rendezvényeinken, s alig fordul elő tagságunk sorában. Folytassuk és növeljük az együttműködési készséget a tömegkommunikáció munkatársaival. Amíg tehát a belépéseket a jövőben is a spontaneitásra bízánk, s nem folytatnánk tagtoborzási kampányokat, vagy csoportos beléptetéseket, tervszerűen és tudatosan törekednénk, társulatunk — hatóköre és közéleti szereplése szempontjából való — tagösszetételének szélesítésre, egyes rétegek nagyobb mérvű bevonására, elsősorban programpolitikánkon és gyakorlati tevékenységünkön keresztül.

A különböző szélesebb érdeklődésre számottartó programjaink iránti érdeklődés azt a kérdést is előtérbe hozza, hogy — egyes külföldi történelmi társulatok mintájára — szélesre tárjuk-e kapuinkat a történelem iránt érdeklődő nem történelem képzettségű és nem történelemmel foglalkozók előtt, vagy maradjon meg a Társulat a történelem minden rendű és rangú szakemberei átfogó társadalmi szervezetének. A Társulat jelenleg a történészek egyetlen átfogó és a történészvilág minden szféráját egyesítő szervezete, s véleményünk szerint a jövőben is ennek kell maradnia. S amennyire gondosan ügyelni kell arra, hogy a történelemmel foglalkozók minden szakmai csoportja, a történelem és rokonterületei valamennyi ágazata, a történetírói korszak, téma, irányultság minden árnyalata együttese legyen a Társulat, annyira nem lenne szerencsés feloldódni az érdeklődő dilettánsok áradatában. Ez persze nem jelenti azt, hogy egy-egy, a kapuinkon dörömbölő érdeklődőt nem engedünk be, de a Társulat azonban a legszélesebb értelemben vett történész világ átfogó szervezete.

A taglétszám növekedése, s a Társulat megnövekedett feladataihoz való

szervezeti struktúrálódása, a szakosztály, tagozat, csoportmunka növekedése és nagymértékű önállósodása egyre erőteljesebben felveti a „hogyan tovább” kérdését. Ez pedig végeredményben a Társulat összetevékenységének az irányát érinti, hiszen megindult tendenciákról van szó, amelyek — ha elfogadjuk és megerősítjük a Társulat közéletiségének, a köztudatformálásban való erőteljes részvételének helyes s csak megerősítendő politikáját — csak folytatódni fognak.

Amíg nem is olyan nagyon régen, a közéletben való viszonylag csekély részvételünk miatt a Társulat előtt a mai élet sodrától való elszigetelődés veszélye lebegett, addig ma már, épp a közéletiség növekedése következtében az önmagán belüli atomizálódás tendenciájával kell szembenéznünk. Arról vagy ugyanis szó, hogy a sokrétűvé vált tagság sokrétű, sokfajta igényét kell kielégítenünk, a nagy eredményeken túl a mindennapi tevékenység súlya áttevéődött a szakosztályokba, a tagozatba, csoportokba. Ez már pusztán a nagy létszám miatt is érthető, de a sajátos érdeklődési területek is ezt a munkamódszert vonzzák, pl. az üzemtörténész és a tankönyvíró, vagy a tankönyvvél dolgozó tanár gondja nem azonos. De ilyen létszám és feladatok mellett nem is lehetne centralizáltan működtetni a Társulat organizmusát. Ezért helyes és fontos a gyakorlati munkatevékenység zömét a társulat egyes részlegeire hárítani, növelni a szakosztályok, tagozat és csoportok lehetőségeit és önállóságát. Nagy mértékben támaszkodni az egyes részlegek választott vezetőségeinek irányító, szervező és ellenőrző tevékenységére, tehát mindenképpen érdemileg erősíteni a decentralizált egységeket. Ugyanakkor figyelembe kell venni és gondoskodni kell arról, hogy ezek a decentralizált egységek az egységes, s egy cél szolgálatában összefogott és egység politikát képviselő és e cél megvalósítására szervezett Társulat részlegei, a munkamegosztásban meghatározott részei. Egyszerre kell tehát fokozni a részlegek alkotó önállóságát, s a Társulat célirányos eszmei, tevékenységi és szervezeti egységét. A növekvő decentralizálás, csak serényebb gyakorlati tevékenységet, csak jobb és hatékonyabb munkamegosztást jelent, de semmiképpen nem vezethet a társulaton belüli atomizáltsághoz. Ez pedig nem egyszerűen szervezeti kérdés, hanem a társulat céltudatossága és hatékonysága legautonómabb problémája.

A kifelé fordulás iránya az elmúlt közgyűlés után figyelmünket nagymértékben az eddig viszonylag elhanyagoltabb, a tudomány műhelyéletén kívüli kérdések a tömegigényű népszerűsítés és oktatás felé irányította. Folytatni akartuk, sőt bővíteni szerettük volna a szűkebb értelemben vett szakmai, műhely jellegű tevékenységet is, de erőnkből nem tellett egyszerre mindenre, ezért a Közgyűlés határozata értelmében a kifeléfordulás került előtérbe. E téren elért, nem lebecsülendő, s nem túlbecsülhető eredményeink mellett kezdett háttérbe szorulni a kutatói közéletben való részvételünk. Amíg nagy kifeléfordulási akcióink sikeresen valósultak meg, kutatói műhelyprogramjaink

egy részének megszervezésére már nem maradt erőnk. S ha az utóbbi évben a helyzet új, aktív rendezvénytítkár kooptálásával sokat javult is, a kialakult helyzet két elvi döntésre való kérdést is felvet: munkánk belső arányainak, és a végrehajtók, a szervezők körének a kérdését. Sőt ezek mellett felveti a nagy akciók és az azokat követő megvalósító tevékenység kérdéseit is. Úgy gondoltuk ugyanis, hogy a kifelé fordulást nagyszabású, nagy tömegeket érdeklő és megmozgató rendezvényekkel kell megkezdeni, amelyek a kérdések nyilvánosságra hozatala s nyilvános megvitatása mellett összehozza az illetékes feleket, s megteremti az együttműködés elvi és gyakorlati feltételeit. Ezután következik majd, az így létrehozott alapokon, elveken és személyi kontaktusokon nyugvó, most már folyamatos tevékenység. Ez a tevékenység azonban csak részben folytatódott tovább a felek összehozásában rejlő spontaneitás erején nyugodólag, a holtponatokon való továbbjutáshoz azonban szervezési segítségre lett volna szükség. A nagy akciókra még tellett erőinkből, az azt követő állandósuló konkrét gyakorlati tevékenységre már kevésbé. Pedig egyik épp olyan fontos, mint a másik. Azonban nem csodálandó, hogy csak a nagy akciókat tudtuk sikerre vinni, a megvalósításban már viszonylag kisebb szerepet vállaltunk. Ez abból származott, hogy gyakorlati szervező tevékenységünk súlya a titkárság tagjain, a legaktívabb alelnökökön és más választott tisztségviselőkön, szekcióelnökön, tagozati-, meg csoportelnökön, elnökhelyettesen, titkáron túl a tagságnak csak igen szűk körére támaszkodott. Nagy rendezvényeket lehet néhány szakember önzetlen, s mondhatni önfeláldozó lelkesedésére építeni, folyamatos, kitartó állandó „aprómunkát” azonban csak a tagság széles rétegének aktivitására. Társulati tevékenységünknek ez az egyik legnehezebb pontja; egy kisebbség aktivitása mellett a nagy többség, a csupán résztvevők passzivitása. Ezt már a korábbi választás után is érzékeltük, s tervet dolgoztunk ki a tevők körének szélesítésére. S hogy mennyire reális tervek voltak ezek, azt mi sem bizonyítja jobban, mint a múlt közgyűlés után létrejött igazgatóválasztmányi bizottsági munka sikere. Ez is arra mutat, hogy szélesíteni kell a Társulat gyakorlati tevékenységében munkálkodók körét, tehát ilyen szempontból is kifelé nyitást kell végrehajtunk. S hogy erre a lehetőségek milyen tágak, ezt többek között mutatja azoknak a rendezvényeknek az átütő sikere, amelyeket a múltban igen szűk körűnek véltünk. Itt jutunk el a harmadik kérdéshez, tevékenységünk belső összetevőihöz.

A múlt esztendőkből nem tellett erőinkből a tervezett felolvasó ülések és szakmai kerekasztal-beszélgetések megszervezésére. Azzal vigasztaltuk magunkat, hogy ezek bármennyire fontosak, lényegesen szűkebb kört érdekelnek és mozgatnak meg, mint a szélesebb közönség számára tartott programjaink. S amikor ez évben legrangosabb rendezvényünként Ember Győző, Pach Zsigmond Pál és Székely György egy-egy felolvasóülést tartottak, az érdeklődés mértéke bizony felülmúlta

nem egy várostörténeti konferenciánk, vagy más szélesebb körűnek vélt rendezvényünkét, amikor pedig épp a múlt héten Deák Ferenc halálának 100. évfordulója alkalmából kerekasztal-beszélgetést rendeztünk Hanák Péter, Szabad György, Varga János, Sándor Pál és Sarlós Béla vezetésével, a Kossuth Klub összenyitott földszinti termeibe nem fértek be az érdeklődők, a késő esti órákba nyúló vitát pedig szinte erőszakkal kellett befejezni. Minderről csak azért szóltam, mert ez is arra mutat, hogy a történész közéletet műhelyjellegű programokkal is meg lehet mozgatni, s e műhelyműködésünk, mint a szélesebb közéleti tevékenység nélkülözhetetlen alapja sem lebecsülendő. Ezért, épp a széles értelemben vett köztudatformálás igénye miatt is meg kell találnunk a helyes arányokat programtervünkben a szűkebb a szélesebb értelemben vett szakmai programok között. A Társulatnak a kifelé nyitás politikájának további folytatása mellett nagyobb figyelmet kell szentelni a történész belső közéletre is.

A közéletben való nagyobb részvétel a velük szembeni igényekben is akumulálódik. Most már nem csupán mi keressük a működési területeket s a partnereket, hanem egyre nagyobb mértékben minket keresnek. Üzemek, vidéki városok, közületek és társadalmi szervek. Közös rendezvényekre, munkák megírására, vagy véleményezésére, tervek, javaslatok elbírálására, részvételre valami munkában, s így sorolhatnám tovább. Gyakran jelentős anyagi áldozatra készen sürgetik döntésünket. Ezt lehetetlen nem a Társulat helyének, szükségességének és tekintélyerősödésének, vagy legalábbis ismeretebbé válásaként értékelni, s nem örömmel fogadni. Mi készségesen együttműködünk mindenkivel, aki a közös ügyet, a történelem köztudatformálását szolgálja. Sőt a közéletben való részvételünk feltételezi ezeket az együttműködések, amelyek közül jelentőségében kiemelkedik a SzOT-tal, a Hazafias Népfronttal, a TIT-tel, az OPI-val, a Magyar Pedagógiai Társasággal való szoros kontaktus, amely gyakran közös programokban is realizálódik. Olyannyira, hogy már többször felmerült a Társulat önállóságának a féltése; az a kérdés, milyen mértékben önállóan, s mennyire közösen. Azt hiszem, ennek a kérdésnek a józan ész és a praktikus indokok szabnak határt. Közösen akkor, ha az együttes munkálkodástól többet várhatunk a cél elérése érdekében, mint a Társulat egyedi erejéből. Egyedül akkor, ha olyan feladatról van szó, amit önerőnkől is hiánytalanul meg tudjuk oldani. A Társulatnak gondosan kell ápolni kialakult kapcsolatait, s tovább kell fejleszteni célkitűzésüknek megfelelő irányba. Bármennyi közös programunk van más szervekkel, az nem csorbítja a Társulat önállóságát, s nem kelti az önállótlanúság látszatát, hanem épp ellenkezőleg; a közéleti összefogást demonstrálja. Épp azt, aminek fontosságát az MSZMP KB Közművelődési határozata is aláhúzza. Ugyanakkor természetesen semmiféle formális, látszatszempont szerint sem szükséges társszerveket keresnünk ahhoz, amit önerőnkől is hiánytalanul meg tudunk oldani.

A dolog ilyen jellegű felfogása azonban még nem ad választ a megoldásokra. Arra, hogy a közösen, vagy nem közösen felvetődött kérdéseket milyen módon közelítsük meg. A Társulat elsősorban problémafeltáró, tudományos társaság-e, amely szellemiségével hat, vagy komoly feladatai vannak-e a gyakorlati megoldásokban is. Ez a meditáció, ha nem ilyen mereven, de lényegét tekintve vetődik fel a nagy, kérdéseket tisztázó és közzétevő, s folytatás nélkül maradó egyes rendezvényeinkben, vagy pl. a könyvkiadásnál abban a kérdésben: hogy kiadjunk és kiadassunk, vagy csupán a kiadókat inspiráljuk. A válasz meggyőződésünk szerint csak is-is lehet, a Társulatnak szellemiségével hatnia kell az egész magyar kulturális életre, ugyanakkor azonban nem mondhat le a gyakorlati kivitelező, a megvalósító szerepéről sem. A szellemi megvalósítást egybe kell kötnie a gyakorlati megvalósítással, különösen azokon a területeken, ahol ezt más nem teszi meg helyette, s ahol működése már eddig is sikeresnek bizonyult. Nem lehet tehát e kérdést sem mereven eldönteni, vannak olyan rendezvényeink pl. a már említett Deák vita, ahol a szellemi hatás spontaneitására kell bízunk a továbbiakat. A Történelemtanítás és Múzeum konferencián, vagy a Történelemlírás és tankönyvírás vándorgyűlésen „Ajánlások” formájában foglaltuk össze mondandónkat, s elküldtük az illetékes kulturális, állami és pártszerveknek megvalósítási javaslatként. Ezeknek nagy visszhangja volt, s pl. a Múzeumi Ajánlás állami akcióterv alapjául szolgált, sőt segítséget nyújt egy leendő múzeumi törvényhez. Más területeken pl. a tömegkommunikáció konferencia után megvalósításban való konkrét részvétel igénye hárult ránk. A könyvkiadásban ugyanez a helyzet. Kiadványok megjelentetésre hívjuk fel a figyelmet, kiadási témákat és irányokat inspirálunk, esetleg koordinálunk, máskor, mint pl. a Tankönyvkiadó nagysikerű Történelemtudomány—Történelemtanítás c. sorozatánál javaslattevő, programadó, közreműködő szerepünk van. Ugyanakkor nagy forrássorozatainknál épp úgy, mint igen fontos népszerű sorozatainknál tovább is vállalnunk kell a gazda szerepét.

A sokágúvá vált és megnövekedett munkánk sok más kérdést is felvet, amelyek közül itt csupán néhány legátfogóbbnak véltet emeltem ki. Ezeket és másokat bővebben az írásbeli beszámoló tartalmazza. Ezzel a beszámolóval a Társulat 1972-ben választott tisztikara befejezte munkáját. Amikor most köszönetet mondok mindazoknak, akik segítettek bennünket feladatunk teljesítésében, kérem a tisztelt Közgyűlést a jelenlegi választott vezetőknek adjon felmentést tisztségük alól. Egyben megismétlem azt a kérésünket is, hogy a jövő érdekében a Közgyűlés erősítse meg a Társulat 1972-ben kijelölt és elfogadott irányvonalát.

*

Szabolcs Ottó beszámolója után a Századok utolsó évfolyamairól *Pam-lényi Ervin*, aki közel két évtizeden át szerkesztette a folyóiratot, adott tájé-

koztatást, majd a Századok előtt álló feladatokat elemezte. A beszámolókat élénk vita után a közgyűlés elfogadta. Ezután került sor a tisztújításra. A Magyar Történelmi Társulat közgyűlése a következő vezetőséget választotta meg:

Elnök: Berend T. Iván

Alelnökök: Vass Henrik, Hanák Péter, Kanyar József, Liptai Ervin, Sinkovics István

Főtűkár: Szabolcs Ottó

Tűkárók: Bassa Endre, Diószegi István, H. Haraszti Éva, Hegyi Klára, Sipos Péter

Az Igazgatóválasztmány tagjai:

Bakó Ágnes, Balázs Györgyné, Balázs Péter, Bácskai Vera, Benda Kálmán, Bíró Ferencné, Borus József, Benczédi László, Degré Alajos, Elekes Lajos, Ember Győző, Esti Béla, Eperjessy Géza, Farkas Dezső, Farkas Márton, Fehér András, Gerelyes Ede, Granasztói György, Gyapay Gábor, Gyimesi Sándor, Habuda Miklós, Hanák Gábor, Hársfalvi Péter, Heckenast Gusztáv, Huszár János, Incze Miklós, Kónya Sándor, Kosáry Domokos, Lackó Miklós, Mályusz Elemér, Milei György, Mucsi Ferenc, Nagy Zsuzsa, Nemes Dezső, Pach Zsigmond Pál, Petrik János, Péter Katalin, Rabati Magda, Ruzsás Lajos, Ságvári Ágnes, Sándor Györgyné, Simon Péter, Somlyai Magda, Spira György, Szabad György, Szabó Ágnes, Szabó Ferenc, Székely György, Szuhay Miklós, Tamás István, Tóth István, Tóth Sándor, Unger Mátyás, Urbán Aladár, Vincze Edit, Vladár Ervin, Vörös Károly, Wellmann Imre, Zsigmond László, Zsilák András.

A közgyűlés után az új Igazgatóválasztmány megtartotta első ülését, amelyen megválasztotta a Századok szerkesztő bizottságát.

A Századok szerkesztő bizottsága:

Elnök: Ember Győző

Felelős szerkesztő: Kónya Sándor

Szerkesztő bizottság tagjai: Balogh Sándor, Csatári Dániel, Erényi Tibor, H. Balázs Éva, Hajdú Tibor, Incze Miklós, Liptai Ervin, Mucsi Ferenc, Niederhauser Emil, Pach Zsigmond Pál, Pamlényi Ervin, Pölöskei Ferenc, Szabolcs Ottó, Szakács Kálmán, Székely György, Várkonyi Ágnes, Zsigmond László.

A II. OSZTÁLY AKADÉMIKUSAINAK 1974. ÉVI PUBLIKÁCIÓS JEGYZÉKE*

Andics Erzsébet

- Néhány megjegyzés a „Görgey-vitához.” = *Kritika*, 1974. 10. 12—13. p.
- Metternich und die Frage Ungarns. Bp. 1973, Akad. K. 513 p. 10 t.
Ism.: — Tokody Gy. = *MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei*, 23.194.2. 314—317. p.
- Arató E. = *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 20.1974.1—2. 246—250. p.
- H. Sandhaussen = *Südost-Forschungen*, 1974.33. 382—384. p.
- E. Winter = *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 22.1974. 651. p.
- E. Wolfgramm = *Deutsche Literaturzeitung*, 95.1974.1. 47—49. p.
- W. Häusler = *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 82. 1974. 1—2. 250—251. p.
- R. E. Coons = *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 27. 1974. 481—484. p.
- K—D. Grouthusen = *Mitteilungen der Südosteuropa-Gesellschaft*, 14. 1974. 1. 36. p.
- F. O. Roth = *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark*, 65. 1974. 229—231. p.
- V—L. Tapié = *Revue Historique*, 250. 1974. 2. 504—506. p.
- R. W. Kenneth = *East European Quarterly*, 8. 1974. 3. 380—382. p.
- R. A. Kann = *East-Central Europe*, 1. 1974. 2. p.
- A. I. Karacsev — A. Sz. Liszjanszkij = *Novaja i Novejsaja Isztorija*, 1974. 6. 194—196. p.
- R. A. Averbuh — É. L. Gejlikman = *Voproszű Isztorii*, 1974. 10. 190—192. p.

* Korábbi megjelenésű művek ismertetése is feltüntetésre kerül.

- M. Č. = Československý Časopis Historický, 22. 1974. 2. 295—296. p.

Arató Endre

- Kelet-Európa története a XIX. század első felében. Bp. 1971, Akad. K. 597 p.
- Ism.: — Szász Z. = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 20. 1974. 1—2. 250—253. p.
- Pamlényi E. = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica, 15. 1974. 266—268. p.
- I. Deák = American Historical Review, 79. 1974. 1. 186—187. p.
- J. Komlos = East European Quarterly, 7. 1974. 4. 459—461. p.
- G. Adriányi = Zeitschrift für Ostforschung, 23. 1974. 3. 492—493. p.
- A magyarországi nemzetiségek polgári nemzeti ideológiájának előzményei a XVIII. században. 1973. december 17-én elhangzott székfoglaló előadás. (Mátrai László osztályelnök üdvözlő szavaival.) = MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei, 23. 1974. 1. 51—66. p.
- Szimpózium a jugoszláv területek felszabadító mozgalmairól és felkeléseiről a XVI. századtól az első világháborúig. Belgrád, 1974. március 4—6.
- Ism.: — Arató E. = Századok, 108. 1974. 2. 572—576. p.
- Hazafiság és internacionalizmus. Vitaülés. Vácrátót, 1973. szeptember 26. [Arató Endre stb. felszólalásával] A vitát ismerteti: Stier Miklós. = Századok, 108. 1974. 1. 220—261. p. [Megjelent még: Magyar Tudomány, 19. 1974. 1. 27—55. p., Látóhatár, 1974. 4. 98—149. p.]
- Beszámoló Niederhauser Emil: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában c. doktori értekezésének vitájáról. [Arató Endre stb. felszólalásával.] A vitát ismerteti: Szász Zoltán. = Századok, 108. 1974. 1. 262—268. p.
- Beszámoló a Magyar—Csehszlovák Történész Vegyesbizottság 1974. áprilisi üléséről. = Századok, 108. 1974. 3. 771—775. p.
- Political and cultural circumstances of the Hungarians in bourgeois-democratic Czechoslovakia. = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica, 15. 1974. 141—166. p.
- Plodná spolupráce maďarských, slovenských a českých historiků.

- Historiografie střední východní a jihovýchodní Evropy. (szerk.: F. Hejl, R. Fišer) Brno, 1974. 73—77. p.
- Vita a tankönyvekről. Magyar, szlovák és cseh történészek tanácskozása. = Magyar Hírlap, 7. 1974. 135. Hét vége 3. p.
- Andics Erzsébet: Metternich und die Frage Ungarns. Bp. 1973, Akad. K. 513 p. 10 t.
- Ism.: — Arató E. = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 20. 1974. 1—2. 246—250. p.

Berend T. Iván

- Gazdaság és társadalom. [Társszerző:] Ránki György. Bp. 1974, Magvető. 669 p. (Elvek és utak)
- Ism.: — Romsics I. = Valóság, 17. 1974. 11. 97—99. p.
- Hungary — a century of economic development. [Co-author:] György Ránki. New York, 1974. David and Charles. 263. p.
- Ism.: — Hanák P. = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 20. 1974. 3—4. 477—481. p.
- C. A. Macartney = Slavonic and East European Review, 52. 1974. 129. 636. p.
- B. R. Mitchell = Economic Journal, 84. 1974. 335. 736. p.
- W. L. = Österreichische Osthefte, 16. 1974. 2. 223. p.
- A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon. 1945—1968. Bp. 1974, Kossuth K. — Közgazd. és Jogi K. 236 p.
- Ism.: — Dövényi Z. = Földrajzi Értesítő, 23. 1974. 3. 358. p.
- Erdei Ferenc: Emberül élni. Egy életút mérföldkövei. Válogatás. Vál. és összekötő szövegek: Berend T. Iván és Szuhay Miklós. Bev. Berend T. Iván. Bp. 1974, Gondolat. 670 p.
- L'époque de la contre-révolution (1919—1944). [Co-auteur:] György Ránki. = Histoire de la Hongrie des origines à nos jours. Par István Barta, Iván T. Berend, Péter Hanák, Miklós Lackó, László Makkai, Zsuzsa L. Nagy et György Ránki. Bp. 1974, Corvina. 483—575. p.
- A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848—1944. [Társszerző:] Szuhay Miklós. Bp. 1973, Kossuth K. — Közgazd. és Jogi K. 381 p.
- Ism.: — Katus L. = Magyar Tudomány, 19. 1974. 2. 126—128. p.
- Bródy A. = Közgazdasági Szemle, 21. 1974. 1. 109—110. p.
- A magyar gazdaság száz éve. [Társszerző:] Ránki György. Bp. 1972, Közgazd. és Jogi K. 329 p.
- Ism.: — T. Mérey K. = Századok, 108. 1974. 2. 486—489. p.
- A vállalatfejlődés útjai és sajátosságai a 20. századi magyar iparban. 1973. november 19-én elhangzott székfoglaló előadás. (Mátrai László

- osztályelnök üdvözlő szavaival.) = MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei, 23. 1974. 1. 29—47. p. [Megjelent még:] Valóság, 17. 1974. 2. 29—41. p., Látóhatár, 1974. 6. 118—143. p. Ism.: — Farkasházy T. = Közgazdasági Szemle, 21. 1974. 2. 238—241. p.
- K. K. = Népszabadság, 32. 1974. 51. 6. p.
- A magyar társadalom a két világháború között. [Társszerző:] Ránki György. = Látóhatár, 1974. 1. 177—213. p.
- Entz Géza: A műemlékvédelem néhány elvi és gyakorlati problémája. A referátumhoz hozzászólt: Berend T. Iván stb. = MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei, 23. 1974. 2. 221. p.
- Gazdaságunk három évtizede és a 20. század fő gazdaságfejlődési tendenciái. = Társadalmi Szemle, 29. 1974. 12. 10—25. p. Ism.: — K. D. = Népszabadság, 32. 1974. 292. 6. p.
- Ways and peculiarities of enterprise development in the twentieth century Hungarian industry. = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 20. 1974. 3—4. 363—384. p.
- Beszámoló Niederhauser Emil: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában c. doktori értekezésének vitájáról. [Berend T. Iván stb. felszólalásával.] A vitát ismerteti: Szász Zoltán. = Századok, 108. 1974. 1. 262—268. p.
- Development strategy and urbanization in Hungary: 1950—1970. = Urban and social economic in market and planned economies. Ed. A. Brown, J. Licar, E. Neuberger. Vol. 1. New York — London — Washington, 1974, Praeger Publ. 271—286. p.
- Társadalmunk problémái és a gazdaságtörténet. Berend T. Ivánnal beszélget Kardos István. (TV-interjú) = Világosság, 15. 1974. 6. 370—377. p.
- Cs. S.: „Olcsó publicisztika.” Berend T. Iván — Szabolcs Ottó: Történettudomány — népszerűsítés — történelemoktatás. [Századok, 1973. 5—6.] c. cikkének ismertetése. = Népszabadság, 32. 1974. 186. 6. p.
- Investment strategy in East-Central Europe. = The rise of managerial capitalism. Ed. by Herman Daems and Herman van der Wee. Leuven, 1974, 170—196. o.

Elekes Lajos

- Mátyás király külpolitikája és Itália. 1974. március 7-én elhangzott székfoglaló előadás. (Mátrai László osztályelnök üdvözlő szavaival.) = MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, 23. 1974. 1. 116—130. p.

- A történelmi ismeret és a történetiség elve a korszerű nevelés marxista—leninista koncepciójában. = Magyar Tudomány, 19. 1974. 7—8. 469—472. p.
- A Magyar—Román Vegyes Bizottság célkitűzései. = A magyar és román történettudomány negyedszázados fejlődése. Magyar—Román Történész Vegyes Bizottság. Ülés. Budapest, 1971. június 1—5. Előadások. Szerk. Csatári Dániel. Bp. 1974, Akad. K. 13—14. p.
- Hunyadi János. = New Encyclopaedia Britannica in 30 vol. Micropaedia. Vol. 5. 15th ed. Chicago—London—Toronto, 1974, Univ. of Chicago. 219. p.
- Matthias I, Corvinus. = New Encyclopaedia Britannica in 30 vol. Micropaedia. Vol. 6. 15th ed. Chicago —London—Toronto, 1974, Univ. of Chicago. 698. p.
- Történelmi ismeret és történetiség. = Magyar Nemzet, 30. 1974. 117. 8. p.

Ember Győző

- A Magyar Országos Levéltár fondjainak és állagainak jegyzéke. 1—2. köt. Bev. Ember Győző. Bp. 1974, Tempo. 1—13. p.
- Mérei Gyula: Struktúratörténet-kutatás: Kiútkeresés az NSZK polgári történettudományának válságából. 1974. március 28-án elhangzott székfoglaló előadás. (Ember Győző osztályelnökhelyettes üdvözlő szavaival.) = MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, 23. 1974. 1. 131—132. p.
- Csánki Dezső emlékezete. = Békési Élet, 9. 1974. 2. 295—297. p.

Garas Klára

- Paintings in the Budapest Museum of Fine Arts. A Szépművészeti Múzeum képei. Transl. by Lili Halápy. London, 1974, Thames and Hudson. 292 p.
- Italian renaissance portraits. Olasz reneszánsz portrék. Transl.: Lili Halápy. 2. enl. ed. Bp. 1974, Corvina. 26 p. 48 t.
- Franz Anton Maulbertsch. Leben und Werk. Salzburg, 1974, Galerie Welz Verl. 267 p. 48 t.
- Franz Anton Maulbertsch és kora. Kiállítás. Budapest, Szépművészeti Múzeum. 1974. június 28 — szeptember 29. Rend. Garas Klára, Nyerges Éva stb. A katalógust írta Garas Klára. Bp. 1974, NPI. 40 p. 24 t.
- Képmás és képlet. — Az ifjú Raffael és az agg Tizián. 1974. február 21-én elhangzott székfoglaló előadás. (Mátrai László osztályelnök üd-

- vözlő szavaival.) = MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei, 23. 1974. 1. 102—113. p.
- Maulbertsch Magyarországon. = Múzsák. Múzeumi Magazin, 1974. 2. 2—4. p.
- Nézzük meg együtt a sümegi Maulbertsch-freskókat. = Művészet, 15. 1974. 5. 26—27. p.
- Franz Anton Maulbertsch. = Alte und Moderne Kunst, 19. 1974. 135. 1—11. p.
- Ausstellung Franz Anton Maulbertsch. Budapest, Museum der Bildenden Künste. = Pantheon, 32. 1974. 4. 434—435. p.
- Maulbertsch Ausstellungen 1974. = Weltkunst, 44. 1974. 18. 1420. p.
- Seit 30 Jahren studiert sie das Werk Maulbertsch'. Ein Gespräch mit Klára Garas. = Daily News, 8. 1974. 64. 6. p.

Gerevich László

- Budapest története. Főszerk. Gerevich László. 1. köt. Írták: Nagy Tibor—Győrfy György—Gerevich László: Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Bp. 1973, Bp. Főv. Tanácsa. 439 p.
Ism.: — Vaday A. H. = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 26. 1974. 3—4. 425. p.
- Budapest története. Főszerk. Gerevich László. 2. köt. Szerk. Gerevich László—Kosáry Domokos. Írták: Kubinyi András—Gerevich László—Fekete Lajos—Nagy Lajos: Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Bp. 1973, Bp. Főv. Tanácsa. 469 p.
Ism.: — Entz G. = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 26. 1974. 3—4. 427—430. p.
- The art of Buda and Pest in the Middle Ages. Bp. 1971, Akad. K. 146 p.
Ism.: — J. M. Bak — B. C. Vancouver = Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 22. 1974. 2. 300—302. p.
- A koragótika kezdetei Magyarországon. 1974. április 26-án elhangzott székfoglaló előadás. (Mátrai László osztályelnök üdvözlő szavaival.) = MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei, 23. 1974. 1. 146—169. p.
- Entz Géza: A műemlékvédelem néhány elvi és gyakorlati problémája. A referátumhoz hozzászólt: Gerevich László stb. = MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei, 23. 1974. 2. 199—202. p.
- Die mittelalterlichen Städte im Zentrum Ungarns. = Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse. 3. Vol. Nr. 84. Hrsg. v. H. Jankuhn — W. Schlesinger—H. Steuer. Göttingen, 1974, Vandenhoeck und Ruprecht. 258—276. p.

- Die Anfänge des Bauornamentes in Ungarn. = Kolloquium über Frühmittelalterliche Skulptur. Hrsg. v. J. Milojčić. Heidelberg, 1974, Univ. Heidelberg. 149—158. p.
- Chimenti Camicia. = Dizionario Biografico degli Italiani. Red. Alberto M. Ghisalberti. Roma, 1974, Ist. della Encicl. Italiana. 204—205. p.
- Entz Géza 60 éves. = Magyar műemlékvédelem. 1971—1972. Szerk. biz. Dercsényi Dezső, Entz Géza stb. Bp. 1974, Akad. K. 283. p. (Az Országos Műemléki Felügyelőség kiadványai 7.)

Mátrai László

- Élmény és mű. Bp. 1973. Gondolat. 224 p.
- Ism.: — Vitányi I. = Világosság, 15. 1974. 8—9. 564—565. p.
- Iszlai Z. = Élet és Irodalom, 18. 1974. 25. 11. p.
- Szerdahelyi I. = Kritika, 1974. 6. 22—23. p.
- Hermann I. = Magyar Filozófiai Szemle. 18. 1974. 4—5. 643—645. p.
- F. R. = Népszabadság, 32. 1974. 96. 7. p.
- A vallási türelem eszmetörténetéhez. = Világosság, 15. 1974. 1. 18—22. p.
- A. G.: Eszmetörténeti tanulmányok. Recenzió Mátrai László: A vallási türelem eszmetörténetéhez c. tanulmányáról. = Magyar Nemzet, 30. 1974. 74. 4. p.
- A Monarchia — tehertétel és örökség. = Világosság, 15. 1974. 6. 329—332. p.
- Magyarország 1915-ben. Részlet Franz Kafka naplójából. Ford. Mátrai László. = Világosság, 15. 1974. 7. 410—412. p.
- Szocializmus és kultúra. Aczél György: Szocialista kultúra — közösségi ember. [Bp. 1974, Kossuth K. 357 p. c. könyvének ismertetése.] = Világosság, 15. 1974. 10. 642—643. p.
- Hazafiság és internacionalizmus. Vitaülés. Vácrátót, 1973. szeptember 26. [Mátrai László stb. felszólalásával.] = Századok, 108. 1974. 1. 220—261. p. [Megjelent még:] Magyar Tudomány, 19. 1974. 1. 27—55. p., Látóhatár, 1974. 4. 98—149. p.
- A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának [az 1974. évi akadémiai közgyűlés keretében tartott] ülése a műemlékvédelem elvi és gyakorlati kérdéseinek megvitatására. Mátrai László megnyitó beszéde és zárszava. — MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei, 23. 1974. 2. 185., 230—231. p.
- Beszámoló Niederhauser Emil: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában c. doktori értekezésének vitájáról. [Mátrai László stb. fel-

- szólalásával.] A vitát ismerteti: Szász Zoltán. = Századok, 108. 1974. 1. 262—268. p.
- 500 éves a magyar könyvnyomtatás. 1473—1973. Ülősszak a Magyar Nyomdászat megindulásának 500. évfordulója alkalmából. Kőszeg—Sárvár, 1973. május 3—5. Előadások és hozzászólások. Bev. Mátrai László. Bp. 1974, Akad. K. 247—407. p. 2. t.
 - A szaktudományok szerepe az ideológiai harcban. = Békés egymás mellett élés — ideológiai harc. Tanulmányok. Írta: Lakos Sándor, Berecz János stb. Kiad. a M[agyar] Sz[ocialista] M[unkás]p[árt], Társadalomtudományi Intézet. Bp. 1974, Kossuth K. 142—149. p.
 - Domanovszky Ákos: Functions and objects of author and title cataloguing. A contribution to cataloguing theory. Foreword: László Mátrai. Bp. 1974, Akad. K. 173 p.
 - [Mátrai László osztályelnök üdvözlő szavai Berend T. Iván, Arató Endre, Mócsy András, Székely György, Garas Klára, Elekes Lajos, Gerevich László székfoglaló előadásai alkalmából.] = MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei, 23. 1974. 1. 27—29., 49—50., 67—68., 85—87., 101—102., 115—116., 145—146. p.
 - Keddi beszélgetés Mátrai Lászlóval [az európai szocialista országok filozófiai és szociológiai folyóiratok szerkesztőinek 11. budapesti konferenciájáról.] Riporter: Simányi József. = Magyar Hírlap, 7. 1974. 305. 6. p.

Mérei Gyula

- Struktúratörténet-kutatás: Kiűtkeresés az NSZK polgári történettudományának válságából. 1974. március 28-án elhangzott székfoglaló előadás. (Ember Győző osztályelnökhelyettes üdvözlő szavaival.) = MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei, 23. 1974. 1. 132—144. p.
- Struktúratörténet-kutatás az NSZK polgári történetírásában. = Párttörténeti Közlemények, 20. 1974. 3. 88—117. p.
- Munkásmozgalom-történeti lexikon. Bp. 1972, Kossuth K. 638 p. [c. mű ismertetése.] = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 20. 1974. 1—2. 253—257. p.
- A nemzetközi munkásmozgalom története. 1830—1945. Bp. 1973, Kossuth K. 464 p. [c. mű ismertetése.] = Párttörténeti Közlemények, 20. 1974. 4. 174—179. p.
- Ülősszak a Párttörténeti Intézet működésének negyedszázados jubileumán. [1973. november 15.] Mérei Gyula stb. beszéde. Ism.: Harsányi Iván. = MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei, 22. 1974. 3. 220—221. p.

- Nagy Ferenc: A munkásmozgalom-történetírás hatékonyságáról. [1973. november 15-én „A munkásmozgalom-történet eredményei és időszerű feladatai” címmel rendezett tudományos ülészen Mérei Gyula stb. hozzászólásainak ismertetése.] = *Párttörténeti Közlemények*, 20. 1974. 2. 162—163. p.

Mócsy András

- Pannonia a korai császárság idején. Bp. 1974, Akad. K. 202 p. (Apollo könyvtár 3.)
- Pannonia a késői császárkorban. Bp. 1974, Akad. K. 211 p. (Apolló könyvtár 4.)
- Erdélyi Gizella: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Sajtó alá rend. és jegyz.: Gáspár Dorottya. Bev. Mócsy András. Bp. 1974. Akad. K. 208 p. 57 t. (Apolló könyvtár 5.)
- Pannonia and Upper Moesia. London—Boston, 1974, Routledge and Kegan. XXI, 453 p. 54 t.
- A pannon vezérszerep okai és következményei. 1974. január 31-én elhangzott székfoglaló előadás. (Mátrai László osztályelnök üdvözlő szavaival.) = *MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei*, 23. 1974. 1. 69—83. p.
- Entz Géza: A műemlékvédelem néhány elvi és gyakorlati problémája. A referátumhoz hozzászolt: Mócsy András stb. = *MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei*, 23. 1974. 2. 212—216. p.
- A magyar régészeti kutatások áttekintése. = A magyar és a román történettudomány negyedszázados fejlődése. Magyar—Román Történetész Vegyes Bizottság. Ülés. Budapest, 1971. június 1—5. A — — ülésének anyaga. Előadások. Szerk. Csatári Dániel. Bp. 1974, Akad. K. 41—45. p.
- Vorbeck, E.—Beckel, L.: Carnuntum. Rom an der Donau. Salzburg, 1973, Müller Verl. 114 p. [c. művének ismertetése.] = *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 26. 1974. 3—4. 450. p.
- Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior. Bp. 1970, Akad. K. 284 p.
Ism.: — Gabler D. = *Archaeologiai Értesítő*, 101. 1974. 2. 332—334. p.
- Die römischen Inschriften Ungarns. (RIU) 1. Lief. László Barkóczy—András Mócsy: Savaria, Scarbantia und die Limes-Strecke ad Flexum-Arrabona. Bp. 1972, Akad. K. 300 p.
Ism.: — Balla L.—Farkas Z. = *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 26. 1974. 3—4. 435—438. p.

- P. Petrovics = *Starinar*, 23. 1972. [1974.] 159—161. p.
- I. I. Russu = *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Archeologie*, 25. 1974. 2. 245—254. p.

Nemes Dezső

- A magyar munkásmozgalom történetéhez. Tények, viták, tanulságok. 1. köt. Bp. 1974, Kossuth K. 596 p.
- Ism.: — Erdélyi T. = *Társadalmi Szemle*, 29. 1974. 10. 105—108. p.
- Galántai J. = *Párttörténeti Közlemények*, 20. 1974. 4. 179—182. p.
- Kende J. = *Népszabadság*, 32. 1974. 148. 7. p.
- Pamlényi E. = *Magyar Nemzet*, 30. 1974. 175. 8. p.
- A magyar forradalmi munkásmozgalom története. Kiad. a Magyar Szocialista Munkáspárt, Párttörténeti Intézet. Szerk. biz. vez.: Nemes Dezső. 1—3. köt. Bp. 1974, Kossuth K. 680 p. 28 t.
- Die ungarländische sozialdemokratische Partei und der erste Weltkrieg. = *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 20. 1974. 1—2. 23—54. p.
- Az imperialista háború támogatásának ideológiája és taktikája az MSZDP-ben 1915. májustól—1917. februárig. = *Párttörténeti Közlemények*, 20. 1974. 1. 100—162. p.
- A fasizmus kérdéséhez. = *Párttörténeti Közlemények*, 20. 1974. 4. 3—64. p.
- Nagy Ferenc: A munkásmozgalom-történetírás hatékonyságáról. Nemes Dezső stb. hozzászólásával. = *Párttörténeti Közlemények*, 20. 1974. 2. 156—168. p.
- Cselekvő forradalmiság. Részlet a budapesti Orvostudományi Egyetemen tartott előadásból. = *Népszabadság*, 32. 1974. 79. 6—7. p.
- B. Zs.: A háború és a béke pártján. Nemes Dezső: Az imperialista háború támogatásának ideológiája és taktikája az MSZDP-ben a háború első évében [*Párttörténeti Közlemények*, 1973. 4.] c. tanulmányának ismertetése. = *Népszabadság*, 32. 1974. 81. 6. p.
- Viták a fasizmusról. = *Népszabadság*, 32. 1974. 293. mell. 3. p.

Pach Zsigmond Pál

- A középkori Levante-kereskedelem és Magyarország. = *Történelmi Szemle*, 17. 1974. 4. 476—482. p.
- A Történettudományi Intézet 25 éve. = *Történelmi Szemle*, 17. 1974. 4. 465—475. p.

- A magyar történettudomány 25 éve. = A magyar és a román történettudomány negyedszázados fejlődése. Magyar—Román Történész Vegyes Bizottság. Ülés. Budapest, 1971. június 1—5. Előadások. Szerk. Csatári Dániel. Bp. 1974, Akad. K. 17—35. p.
- Szocialista nemzeti öntudat — proletár nemzetköziség. Hozzászólás az MSZMP Kultúrpolitikai Munkaközösségének állásfoglalásához. = Társadalmi Szemle, 29. 1974. 12. 52—60. p.
- „Molnár vita” — nacionalizmus — szupernacionalizmus. Szélgjegyzetek Király István tanulmányához. = Kortárs, 18. 1974. 1. 127—132. p.
- Ötnegyed évszázad távlatából. = Látóhatár, 1974. 2. 127—132. p.
- Hazafiság és internacionalizmus. Vitaülés. Vácrátót, 1973. szeptember 26. [Pach Zsigmond Pál stb. felszólalásával.] A vitát ismerteti: Stier Miklós. = Századok, 108. 1974. 1. 220—261. p. [Megjelent még: Magyar Tudomány, 19. 1974. 1. 27—55. p., Látóhatár, 1974. 4. 98—149. p.]
- Közös dolgaink a történelem-kutatásban. = Élet és Irodalom, 18. 1974. 38. 3—4. p.
- Magyar és szovjet történészek közös munkája. Pach Zsigmond Pál: A kapcsolatok jelentősége. Részlet a Magyar Tudományos Akadémia ünnepi ülészakán elhangzott előadásból. = Népszabadság, 32. 1974. 222. mell. 5. p.
- Görgey, Világos után. = Népszabadság, 32. 1974. 252. mell. 7. p.
- Egy nagy marxista tudósra emlékezve. Molnár Erikről, születésének 80. évfordulóján. = Népszabadság, 32. 1974. 292. 6—7. p.
- Negyedszázados a Történettudományi Intézet. Köpeczi Béla főtitkár megnyitója és Pach Zsigmond Pál — Ránki György beszámolója az 1974. november 22-én tartott ünnepi előadáson. = Magyar Nemzet, 30. 1974. 277. 8. p.
- Új történelmünk, új történetírásunk. = Magyar Hírlap, 7. 1974. 355. 18—19. p.
- The role of East-Central-Europe in international trade. (XVI. and XVII. centuries.) Bp. 1970, Akad. K. (Klny. Études Historiques 1970.)
Ism.: — A. Olejarczuk = Zapiski Historyczne, 39. 1974. 1. 128—131. p.
- Die Stellung des ungarischen Bauernkrieges von 1514 in der Agrargeschichte. = Festschrift für Wilhelm Abel zum 75. Geburtstag. Hannover, 1974. 199—221. p.

Székely György

- Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. Horváth János és Székely György. Bevezetőt írta: Székely György. Bp. 1974, Akad. K. 384 p. (Memoria saeculorum Hungariae.)

- *Studia Turco-Hungarica*. Ed.: Turkish department of the Loránd Eötvös University. Tom. 1. In memoriam Ármin Vámbéry. Pref.: György Székely. Red.: Gy[ula] Káldy-Nagy. Bp. 1974, F[ejér] m. ny. 77 p.
- A robotgazdaságra való átmenet Közép-Kelet-Európában és az 1514-es esztendő. 1974. február 6-án elhangzott székfoglaló előadás. (Mátrai László osztályelnök üdvözlő szavaival.) = *MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei*, 23. 1974. 1. 87—100. p.
- A várostörténeti kutatás eredményei és feladatai. Előadás az 1973. október 24—26. között Budapest egyesítésének 100 éves évfordulójára rendezett nemzetközi várostörténeti konferencián. = *Tanulmányok Budapest múltjából*. 20. A Budapesti Történeti Múzeum várostörténeti évkönyve. Bp. 1974, Bp.-i Tört. Múzeum. 15—23. p.
- Les contacts entre Hongrois et Musulmans aux IXe—XIIe siècles. = *The Muslim East. Studies in honour of Julius Germanus*. Ed. by Gy[ula] Káldy-Nagy. Bp. 1974, ELTE. 53—74. p.
- Erasmus und die Reformation. = *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Classica*, 1. 1972 [1974]. 97—103. p.
- Gesellschaft und Sprachgebrauch in den Städten Ungarns am Ende des Mittelalters. = *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica*, 5. 1974. 175—193. p.
- Die Rolle der Gross- und Kleinstädte im osteuropäischen Fernhandel (XIV—XVII. Jh.) = *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*, 15. 1974. 57—68. p.
- Tiszteletbeli doktorrá avató beszéd Henryk Jablonski professzorról. = *Eötvös Loránd Tudományegyetem Értesítője*, 1972/73. Bp. 1974, 25—29. p.
- Hozzászólás Köpeczi Béla: Hazafiság — történettudomány — történelemtanítás c. előadásához. = *A szocialista hazafiság időszerű kérdései. Az egrai tanácskozások előadásai. 1967—1972*. Szerk. biz. vez. Ács Tibor. Bev. Csatári Dániel. Bp. 1974, Ifj. Lapkiadó. 222—227. p.
- Moravcsik Gyula. 1892—1972. = *Századok*, 108. 1974. 2. 547—550. p.
- Mezővárosok, rendek, király 1514—1674. (Egy báni levél álláspontjának értelmezéséhez.) = *Agrártörténeti Szemle*, 16. 1974. 3—4. 349—352. p.
- Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának fejlesztési tervei. = *Felsőoktatási Szemle*, 23. 1974. 12. 705—711. p.
- István király, az államalapítás és Európa. = *Művelődésügyünk*, 22. 1974. 42—49. p.
- Földesúri törekvések a jobbágyság költözési jogának felszámolására Magyarországon — kelet-európai típusú társadalmi folyamat az 1514 előtti évtizedekben. Bp. 1973, Akad. K. 261—276. p. (Klny. Agrártörténeti Szemle, 1972.)

- Ism.: — A. G[ácsová] = Historický Časopis, 22. 1974. 2. 294—295. p.
— A. G.: Eszmetörténeti tanulmányok. Recenzió Székely György: Németország változásai Cranach életútján c. előadásáról. = Magyar Nemzet, 30. 1974. 74. 4. p.

Szigeti József

- Hegel habilitációs vitájának filozófiai tézisei latinul és magyarul, a tételek kommentálásával. = Filozófiai Közlemények (ELTE TTK), 1974. 5—16. p.

Közlemények

TANULMÁNYOK A KÉSŐMEROITIKUS ÉS KORAI KÖZÉPKORI NÚBIA GAZDASÁGÁRÓL ÉS KORMÁNYZÁSÁRÓL

TÖRÖK LÁSZLÓ

I. Meroitikus titulusok és valószínű tartalmuk

Az eddigi irodalom, korántsem indokolatlanul, a későmeroitikus Núbia helyzetének legfontosabb tényezőjeként tekintette annak Egyiptomhoz való viszonyát. A núbiai—egyiptomi kapcsolatok felderítése azonban háttérbe szorította a másik kardinális kérdést: mi a lényege a későmeroitikus Núbia s maga a későmeroitikus birodalom közötti kapcsolatnak? Nem csoda tehát, hogy napjainkban egyre inkább elfogadottá válik az a felfogás, mely szerint Núbia s a birodalom többi része között döntő gazdasági és társadalmi különbségek voltak, melyeket Núbia vezetőinek szeparatista törekvései az idők során mind jobban elmélyítettek. Anélkül, hogy módomban állana e felfogást minden részletében megcáfolnom, szeretnék néhány adatot úgy megvilágítani, hogy egy akcentusaiban eltérő interpretáció lehetőségére irányítsam a figyelmet.

A történeti és régészeti források egyaránt arra vallanak, hogy a meroitikus birodalom érdeklődése Núbia iránt egy hosszabb „hiatus” után,¹ az i. sz. kezdete körüli évtizedekben éledt újjá. Az 1—2. sz. folyamán az 1. és 3. zuhatag közötti Nílus-völgyben sűrű településhálózat keletkezett. A települések átlaga kicsiny és zárt; láncolatukat egy-egy katonai és adminisztratív centrum, mint Primis (Qasr Ibrim), Arminna, Gebel Adda, Pahoras (Faras), Karanog, Sedeinga stb.² szakítja meg. A fejlődésnek két fő indítéka van. Az első a vízemelő kerék (sakiya) bevezetésével lehetővé tett intenzív öntözéses mezőgazdaság; a második a birodalom kereskedelme a mediterrán világgal, amely elsősorban a núbiai terület közvetítésével volt lebonyolítható. A birodalom anyagi forrásainak természetéből következik, hogy létfenntartása az újjászervezett núbiai országrész hozzájárulása nélkül elképzelhetetlenné vált. Núbia szerepének arányát a mezőgazdaság tekintetében nem áll módunkban

¹ Erre a kérdésre ld. *Adams JEA 50; Adams Meroitica 2; cp. Haycock 108 ff.*

² Karanog kivételével (*W-RM Karanog; Griffith Karanog*) valamennyi felsorolt centrum feltárása az utóbbi évtized núbiai kampányának eredménye; ezért többségükről pusztán előzetes jelentés áll rendelkezésünkre, ezeknek jegyzékét ld. *Leclant Meroitica I.* — Ld. még *AW; W. Godlewski: Faras à l'époque méroïtique. Ét. et Trav. 6 (1972) 185—193 stb.* — A településszerkezetre s a településekre magukra ld. *B. G. Trigger: History and Settlement in Lower Nubia. Yale University Publications in Anthropology No. 69, 1965; W. Y. Adams, Nubia.*

felbecsülni,³ annál inkább felbecsülhető a közvetítő kereskedelem jelentősége. Nyilvánvaló tehát, hogy Núbia megszervezésének alapelve a jól szabályozott függőségi viszony kellett, hogy legyen. Mielőtt adataink ennek ellenkezőjéről félreérthetetlenül meggyőznének, bennük e függőség tényének jeleit kell megkeresnünk, — különben módszertani hibát követünk el.

A 2—3. századi források adminisztratív titulusainak első nyomait az i. sz. kezdete körül kelt írásos emlékekben találjuk. I. e. 24—23-ban Meroe és a római Egyiptom között jelentős fegyveres konfliktusok voltak, értelmük a Núbia fölötti hegemonia megszerzése volt. A rómaiak elleni sikeres hadjáratokat Teritegas király fia, Akinidad vezette.⁴ Első ízben Akinidad kartusában olvasható a *pqr* (*pqr qoris* = trónörökös v. királyi herceg) és a *pešto* (= alkirály) cím.

Akinidad nemcsak a terület vissza-, ill. megszerzésében hírt vezérszerepel, hanem hihetőleg, megszervezésében s kormányzásának ellátásában is. Erre enged következtetni a nevéhez fűződő, szokatlanul nagy mennyiségű núbiai felirat: kettő Dakkában (tehát tulajdonképpen már egyiptomi felségterületen, az ezek után mindvégig különös jogállású Dodekaschoenos-ban),⁵ s egy, még kiadatlan sztélé Qasr Ibrimben.⁶ Mint ezekben, úgy déli felirataiban is *pqr* és *pešto* címet visel: Meroe-városi kartusában,⁷ a hamadabi nagy történeti feliratban⁸ s kawai szövegeiben egyaránt.

Ezután a *pqr* és *pešto* cím viselőinek, egészen a 2/3 sz. fordulójáig, mikor majd döntő fontosságra tesznek szert, nincsen nyoma Núbiában.⁹ Ennek egyik, kétségkívül pusztán közvetett oka lehet az e korra keltezhető feliratok szerény mennyisége. A másik, valószínűsőbb ok maga az ez időkből alkalmazott kormányzásmód lehet. Mint ahogyan núbiai hadjáratai után Akinidad is visszavonul a birodalom déli központjába, utódjairól is feltételezhetjük, hogy székhelyük délen volt. Más szóval, a kormányzás hatássósága biztosítható volt *pešto*-nál alacsonyabb rangú helyi tisztviselők által is. Ennek tudható be talán, hogy az 1—2. századi núbiai feliratok egyrészt követjárásokhoz, vagy

³ A meroitikus gazdaságra összefoglalóan: W. Y. Adams: Ecology and Economy in the Empire of Kush. Journées Internationales d'Etudes Meroitiques, Paris 10—13 Juillet 1973.

⁴ Az eseményekre s a velük kapcsolatos feliratok kronológiájára ld. Hintze, *Studien* 24 ff. — Cp. még: J. M. Plumley: Pre-Christian Nubia (23 B. C. — 535 A. D.) Evidence from Qasr Ibrim. *Ét. et Trav.* 5 (1971) 8—24.

⁵ A Dodekaschoenosra cp. K. Sethe in PWRE V/1 1256 f.; Monneret de Villard, *Storia passim*; K. Kromer: Römische Weinstuben in Sayala (Unternubien). *Öst. Akad. Wiss. Phil. hist. Kl. Denkschr.* 95. Wien 1967 118 ff.; Haycock, *Landmarks passim*. — A határzóna speciális jogállása a korai keresztény korban is feltűnő, ld. alább.

⁶ Rövid említése Plumley op. cit. (4. j.) 19; fig. 8.

⁷ *Inscr.* 2, Griffüh Meroe 60 f.; Pl. LXII.

⁸ J. Garstang—J. Pythian-Adams—A. H. Sayce: Fifth Interim Report on the Excavations at Meroe in Ethiopia. LAAA 7 (1914—16) 15 ff.; Pl. 9; F. Li. Griffüh: Meroitic Studies III—IV. JEA 4 (1917), IV.; The great stela of Prince Akinizaz, pp. 159—73. Kawa 28, 105, 106. — M. F. L. Macadam: The Temples of Kawa I. The Inscriptions. London 1949.

⁹ Egyetlen — 1. sz.-i — kivételtől van tudomásunk, ez Tsmereš *pešto*, REM 0543 (Faras).

inspekciókhoz,¹⁰ másrészt alacsonyabb rangú méltóságokhoz látszanak kötődni. Az előbbi típust képviselheti az Augustus 17. évére keltezett dakkai görög nyelvű adoráció¹¹ és az Aqraqamani és Naytal 3. évében kelt (1—2. sz. fordulója) demotikus ima.¹² Inkább zarándoktól származó egy Nero 4. évében írott dakkai demotikus szöveg.¹³ — *Nweli ššimete qoris*-t, egy legkésőbbben 2. sz. eleji, Aswanban lelt (?) áldozati tábla örökíti meg.¹⁴ Címe második felének jelentése „királyi”; a *ššimete* kifejezés értelmére nem tudunk egyelőre megfelelő megoldást javasolni.¹⁵ Az 1. sz. végéről származó *Inscr. 83* a *šleqeñ* címet tartalmazza, mely gyakori civil cím a későbbi karanogi szövegekben.¹⁶ A további korai núbiai meroitikus szövegek értelmébe sajnos nem tudunk behatolni.¹⁷

De a feliratok hiányát szerencsésen kiegyensúlyozzák a régészeti evidenciák. A Núbia közvetítésével bonyolódó külkereskedelem tárgyi nyomai növekvő mennyiségben mutatkoznak az 1—2. század folyamán kialakult települések rétegeiben és a temetkezésekben; nemcsak a núbiai Nílus-völgyben, hanem a déli, központi területen is. A mediterrán világ és Meroe érintkezése természetesen a kereskedelmi áruk jelenléténél mélyebb hatásokban is megnyilvánul, ezeket azonban nem részletezhetjük itt.¹⁸

A 2. sz. végi és 3. sz.-i gazdag núbiai feliratanyag nemcsak a tetőpontját elérő prosperitás dokumentuma, hanem a Meroe és Núbia közötti viszony megváltozásáé is. Az adatok természete arra enged következtetni, hogy a közvetítő kereskedelem hasznának biztosításához nem elegendő már a korábbi szerény adminisztráció. A kormányzás eszközeinek differenciálódására több magyarázat is kínálkozik. Külpolitikai tekintetben elképzelhető, hogy Egyiptom veszélyeztette a tranzit-kereskedelem érdekeit; másrészt a Vörös-tengeri kereskedelem felől fenyegető konkurrencia kényszeríthette Meroet núbiai kereskedelmének efficiensebbé tételére.¹⁹ Nem kis veszélyt jelentettek a blemmyes felső-núbiai betörései sem; ezek a núbiai országrész katonai szervezetében igényelhettek változtatásokat. E mellett közrejátszott a birodalom elszegényedésének konkrét veszélye is, függetlenül a külkereskedelemtől. A jelzett változtatásokat a feliratok címanyaga jól tükrözi.

¹⁰ Kézenfekvőnek tűnik feltételezni, hogy az országrész évi inspekciójára a philaei (dakkai) zarándoklatok alkalma szolgált. E kérdésre részletesen egy más tanulmányban szándékozom visszatérni.

¹¹ CIG III 5080 Add. p. 1240; G. Roeder: *Der Tempel von Dakke II.* Le Caire 1930, Taf. 25b; Hintze, *Studien* 26.

¹² *Dakka* 17, keltezésére Griffith DG 23; Hintze, *Studien* 56.

¹³ LD VI Bl. 63, Nr. 144.

¹⁴ *Inscr.* 137.

¹⁵ Hofmann MNL 42 javaslata nem fogadható el.

¹⁶ Kar, 83, 89, 96, Sh. 13; Far. 10.

¹⁷ *Inscr.* 86, 91/a—b—c.

¹⁸ Cp. L. Török: *Graeco-Roman Monuments of the Meroitic South.* In: W. Y. Adams: *Meroitic North and South. Meroitica* 2 (1976) 95—102; L. Török: *Traces of Alexandrian Architecture in Meroe. Studia Aegyptiaca* 2 (1976) 115—138; stb.

¹⁹ Cp. N. Pigulewskaja: *Byzans auf den Wegen nach Indien.* Berlin-Amsterdam 1969, 110 ff., 134 ff., 211 ff.

A tárgyunkat képező 3. századi címanyag következő nagy csoportjai különböztethetők meg: a) civil közigazgatási; b) katonai; c) „gazdasági” közigazgatási; d) diplomáciai; e) papi természetűek. A legutóbbi kategóriával ezúttal nem fogok foglalkozni (másutt ezt bizonyos mértékig megtettem; s ismét másutt szeretnék még visszatérni rá).²⁰

a) *A civil közigazgatás* legmagasabb rangú személyisége a források egybehangzó tanúsága szerint a *pešto*-herceg, azaz az alkirály. A cím vagy önmagában áll, vagy mint *pešto Akiñ-te*, azaz Núbia alkirálya.²¹ A cím első viselője, Akini-dad trónörökös herceg; sokunk lehet feltételezni, hogy 3. századi utódai is, ha esetleg távolabbról is, a királyi család köréből kerültek ki. Erre következtethetünk a *pešto* — Griffith szerinti²² — demotikus megfelelője alapján: *p3 s3 nswt* = a király fia; másrészt a philaei Meroitikus Kamrában ábrázolt *Bekemete pešto* hercegi insigniumaiból. *Abratoi pešto* a Ph. 416-ban ugyancsak mint a „király fia” van említve; és nincsen az sem kizárva, hogy a *pešto*-titulatúrák *akroro* szava ugyanilyen értelmű.²³ *Bekemete* atyjának a Meroeban rezideáló uralkodóhoz kötődő méltósága a *peštók* származására nézve jelentős adat. Még fontosabb a számos *pešto* titulátúrájában jelentkező *beloloke* kifejezés, mely vagy közvetlenül a Napata helynévhez²⁴ vagy a napatai Amonhoz kötődik.²⁵ A szó értelmével ugyan nem vagyunk tisztában, de kézenfekvő, hogy egyaránt jelölhet „származást”, napatai adminisztratív funkciót, vagy ilyenféle epitetont: „kedvelt Napatában”; „a napatai Amon kedveltje”.

Pešto-hercegeket név szerint, de jóval inkább név nélkül igen gyakran *említenek* núbiai sírfeliratok. Ehhez képest elenyésző a száma maguknak a *pešto*-hercegeknek sírköveinek. A *pešto*-temetkezések hiányát nem lehet a régészeti véletlen rovására írni, miután mindazon helyek nekropoliszaiból, ahol *pešto*-hercegek rezideáltak, rokonságuk széles körének sírfelirat-anyaga „teljességben” ismert.²⁶ A *pešto*-temetkezések hiányának enigmáját a *cursus honorumok* egyik visszatérő jellegzetességének segítségével oldhatjuk meg. Számos előkelőség sírkövén toposszerűen ismétlődik a büszke bevezető megjegyzés: „egy *pqr* rokona, egy *pešto* rokona”.²⁷ Ha tudjuk, hogy akárcsak az egyiptomi papok s udvaroncok titulátúrájában,²⁸ úgy ezekben az esetekben sem címhal-

²⁰ L. Török: Some Comments on the Social Position and Hierarchy of the Priests on Karanog Inscriptions. Ägypten und Kusch, Festschrift Fritz Hintze. Berlin 1976.

²¹ Kar. 47, 77, 78, Far. 21. — Cp. Hintze, Struktur s. v. *pešto*.

²² Griffith DG 118.

²³ Dem. 'krre, Griffith DG s. v. — Cp. Hintze, Struktur 8. f. — A Meroitikus Kamrára és Bekemete ábrázolására, családi viszonyaira ld. L. Török: Two Meroitic Studies — the Date of the Meroitic Chamber in Philae and the Administration of Nubia. OIKUMENÉ 2 (1976), sajtó alatt.

²⁴ *beloloke Npte-te*: Kar. 77, 116, 125, Far. 34.

²⁵ *beloloke Mnp-s*: Kar. 3, 23, 116.

²⁶ Karanog, Faras.

²⁷ Kar. 25, 59, 79, 98, 100, 125, 127, stb.

²⁸ H. Kees: Das Priestertum im ägyptischen Staat vom Neuen Reich bis zur Spätzeit. Leiden — Köln 1953, 307.

mozásról, hanem *cursus honorum*-ról van szó; vagyis, hogy az „egy *pqr*, egy *pešto*” egyazon személy, aki *pešto*-vá majd *pqr*-rá emelkedett karrierje során — akkor az is nyilvánvaló, hogy az egy núbiai méltóság számára elérhető legmagasabb rang a *pqr*-hercegi. Mármint egyetlen Núbiában eltemetett *pešto* sem volt *pqr*; továbbá egyetlen *pqr* sincsen Núbiában eltemetve, sőt, tevékenységére sincsen nyom a feliratokban — és, egyáltalában, mint fent hangsúlyoztam, elenyésző számú *pešto* lett Núbiában eltemetve. Ugyanakkor kétségtelen, hogy számos núbiai méltóság lett *pešto*, majd *pqr*. — Hol keressük hát Núbia alkirályait s a belőlük lett *pqr*-hercegeket? Aligha hiszem, hogy lehetne őket másutt keresni, mint a birodalom déli központjában; s ott pedig a királyi nekropolis körüli 2—4. századi gazdag sírokban²⁹ — melyek attribúciója elől azzal szokás kitérni, hogy ezek arisztokraták s a királyi család jelentéktelen tagjainak temetkezései.³⁰

Egy núbiai alkirály pályafutását a következőképpen lehetne tehát elképzelni: a királyi családhoz többé-kevésbé közelálló, s a núbiai kormányzashoz hagyományosan kötődő családok seniorja a *pešto*i méltóságot megelőző valamelyik hivatalba s aztán Núbiában a *pešto*-i feladatkörbe emelkedik. Felemelkedésének lehetőségei s ambíciója ezzel azonban nem lehetnek még kimerítve: mint véggel, a *pqr*-hercegi rang kell, hogy lebegjen szeme előtt. E rangot a núbiai alkirályok zöme valóban el is érte — a *pqr*-hercegi kinevezés azonban visszarendelte Délre, s ezzel az egyszerű karrierszabállyal a meroitikus uralkodó elérhette azt, hogy núbiai alkirálya ne akarjon dinasztiaalapító, szeparatista szándékkal berendezkedni az általa kormányzott országrészben. Nem elképzelhetetlen, hogy e mellett az uralkodó további biztosítással is élt, amennyiben a *pešto* hivatalának időtartamát eleve maximálta. Talán a fentieknek tudható be, hogy a *pešto*-k núbiai sírkövek alapján összeállítható családfái kicsinyek.³¹

A *pešto*-herceg funkcióinak meghatározásában kisebb-nagyobb mértékben közrejátszott a *praefectus Aegypti* is, mint mintakép.³² A két főtisztv-

²⁹ E sírok (kivált W 102, 106, 129, 175, 179) enigmatikus mivoltára már Haycock 111 f. figyelmeztet, következtetésével azonban nem tudok egyetérteni: „... not a process of general impoverishment, but simply ... complete royal autocracy was giving way before the growth of a rich and powerful nobility ...” (*ibid.*)

³⁰ RCK. V.; cp. P. L. Shinnie: Meroe. A Civilization of the Sudan. London 1967, 85 ff. — A Meroe West Cemetery sírjainak behatóbb feldolgozása igen fontos lenne. A várható eredményekre vonatkozó elképzelésekre cp. L. Török: An Archaeological Note on the Connections between the Meroitic and Ballana Cultures. *Studia Aegyptiaca* 1 (1974), Recueil d'études dédiées à Vilmos Wessetzky, 361—378.

³¹ Cp. Török *op. cit.* (20. j.). A kérdéskomplexum vizsgálatát időközben igyekeztem tovább mélyíteni, l. L. Török: Inquiries into the Meroitic Administration of Nubia I—II. *Orientalia* 46 (1976), s. a.

³² A *praefectus Aegypti*-vel való hasonlóságokra eddig csak a *pešto* kereszténykori utódjával, az eparchosszal kapcsolatban figyelte fel a kutatás; továbbá megjegyezte, hogy a *pešto* és az eparchos között párhuzamok vannak. Cp. Adams *op. cit.* (2. j.) 15. fejezet. — A *pešto* mobil székhelye (azaz országjárása) feltűnt Haycock-nak (*Landmarks*). — A *praefectus Aegypti*re ld.: O. W. Reinmuth; „*Praefectus Aegypti*” in *PWRE* XXII/2, col. 2353—77; A. Stein: Die Präfecten von Ägypten in der römischen Kaiserzeit. Bern 1950; J. Lallemant:

selő közötti párhuzamok tisztázása további munkát igényel.³³ A *pešto* alatti lépcsőfokon foglalt helyet a *hrphñ*.³⁴ A jelek szerint a *hrphñ* az egyes közigazgatási egységek kormányzója volt. A cím mellett gyakran áll városnév.³⁵ Primátussal vsz. a *hrphñ Phrs-te* = Faras kormányzója bírhatott, abból ítélve, hogy több *pešto* előzőleg Faras kormányzója volt.³⁶ Egyébiránt kevés az olyan *pešto*, aki ne lett volna előzőleg valahol *hrphñ* is, ami a két funkció szoros összefüggésére vall. Az e két méltóság alatti tisztviselőkre — bár kétségtől sokféle ilyen lehetett — sajnos kevés az adat. Ilyenek a *uñ-lh pešto-li-s*,³⁷ *mlñ pešto-li-s*,³⁸ *šmdes pešto-li-s*,³⁹ *šñmdes pešto-li-s*,⁴⁰ *šlegeñ pešto-li-s*,⁴¹ *hlbiñ pešto-li-s*.⁴² A többiek vagy nem tartoztak a feliratállítók rétegéhez; vagy címeiket nem tudjuk kiszűrni a lefordíthatatlan titulaturákból.

b) *Katonai címek*. A két legfontosabb: *pelmoš atolis* = a folyam generálisa⁴³ és *pelmoš adb-li-s*, vsz. = flotta-generális.⁴⁴ A kettő hihetőleg egyazon fegyveremen belüli közel azonos értékű rang — Manitawawi is először *pelmoš adb-li-s* (*Inscr.* 88) majd *pelmoš atolis* (*Inscr.* 97). Az e címek viselőinek előkelősége s e címeknek a titulaturákon belüli helye alapján arra kell gondolnunk, hogy a generálisok nagyjában egyenrangúak a *pešto*kkal.⁴⁵ A Núbiában szokásos generális címek mellett ismerünk egy „meroei generális”-t is (*pelmoš Bedewe-te*).⁴⁶

Millet szerint a *pešto*-i és a generálisi címek kezdeti különállása rivális arisztokrata családokat fed,⁴⁷ akik a későbbiek folyamán összeházasodás révén érdekegyezségre jutottak. De a kétfajta funkció kezdeti merev elválasztása azzal is magyarázható, hogy kezdetben a civil közigazgatás és az országrész katonai ügyei (határvédelem) szervezetenként sem függöttek egymástól. Természetesen nem zárhatjuk ki, hogy a *pešto*-nak is volt katonai hatásköre — bár a *Ph.* 417-ben említett konfliktusokban a dux ellenfele a flotta generálisa. A 260-as években a két feladatkör, mint Manitawawi és Bekemete feliratai

L'administration civile de L'Egypte de l'avènement de Dioclétien à la création du diocèse (284–383). Bruxelles 1964, 58 ff., 236 ff. — Cp. még: H. Hübner: Der Praefectus Aegypti. München — Pasing 1952. A praefectus Aegypti és a núbiai eparchos viszonyát ld. részletesebben alább.

³³ Meroe és a római Egyiptom kapcsolatainak feldolgozása még csak a kezdeteknél tart, cp. *Adams Meroitica* 2; *Török op. cit.* (18. j.). — A történeti adatok kiértékelése terén a döntő kezdeti lépést Haycock tette: *Haycock; Haycock, Landmarks*.

³⁴ *Inscr.* 129, *Kar.* 30, 47, 97, 101, 125, 127, *Far.* 1, 3.

³⁵ *Inscr.* 129, *Kar.* 30, 47, 97, *Far.* 1, 3, *AW* 3/a.

³⁶ *Kar.* 47, *Far.* 1; utalás *Kar.* 97. *AW* 3/a (?).

³⁷ *AW* 5.

³⁸ *Kar.* 12.

³⁹ *Kar.* 17.

⁴⁰ *Kar.* 49.

⁴¹ *Kar.* 83.

⁴² *Kar.* 9, *Far.* 10.

⁴³ A címek értelmére cp. *Griffith Inscr.* 15, 19, 38; *Meeks MNL s. v.*; *Millet passim*.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ Cp. *AW* 3/a 11. 12–13: *mrde pešto-li-ti mrde pelmoš-li-ti*, stb.

⁴⁶ *Inscr.* 89. A generálisokra l. *Millet*; és — eltérőleg — a 31. jegyzethen említett sajtó alatti tanulmányomat.

⁴⁷ *Millet passim*.

(*Inscr.* 97 ff.) mutatják, egyesül. A két hatalom egyesítése azonban nemcsak usurpációra törekvő arisztokraták ötlete lehet (akik különben hangsúlyozzák a királyhoz fűződő kapcsolataikat!), hanem az uralkodó is felismerheti ennek szükségszerűségét, ha meg akarja tartani magának a núbiai országrészt. A 3. század 2. felében Núbia északi és Egyiptom déli területét ismétlődő barbár betörések dúlják. A mindkét országot egyaránt fenyegető veszély vezet a Diocletianus-féle határvédelmi intézkedésekhez is.⁴⁸ A blemmyes elleni védekezés bizonyosan nagy mértékben függött a núbiai civil és katonai adminisztráció, ill. erő összehangoltságától; s a kettő érdekei is természetesen teljesen egybeestek.⁴⁹

Az alacsonyabb katonai rangok egyelőre éppúgy megfoghatatlanok, mint a kisebb civil funkciók. Nem valószínű, hogy a gyakori *ššimete* — mint Inge Hofmann javasolja⁵⁰ — valóban lovassági tiszt lenne; ennek ellene szólnak a cím papi jellegű előfordulásai: *ššimete Mni-s*,⁵¹ *ššimete Mš-s*,⁵² *ššimete mloyos Mnpte-s*.⁵³

c) *Gazdasági természetű címek.* Az országrész természetének lényegéből következik, hogy a gazdasági természetű címek között elsősorban a *pešto*-é jön számításba. A kereskedelem, gazdálkodás és adózás ellenőrzése logikusan a *pešto* hivatalában összpontosulhatott. E tekintetben történeti elődje Kush alkirálya;⁵⁴ párhuzama, vagy éppen mintaképe pedig a *praefectus Aegypti*.⁵⁵ Ez lehet a magyarázata annak is, hogy — legalábbis a nyelv jelen ismeretében — alig lehet határozottan gazdasági hivatalnokokat elkülöníteni. — Egy ilyen lehet mégis a 9 esetben szereplő *mreperi*, akit Hofmann az óegyiptomi *mr pr* alapján „Domänenverwalter”-nek tekint.⁵⁶ Következő előfordulásai érdekeseek: *mreperi pešto-s* = a *pešto* birtokkormányzója (?),⁵⁷ *mreperi ktke-s Dor-te*⁵⁸ = a kandake jószágkormányzója (?) Dor-ban, *mreperi Šimlo-te*⁵⁹ = birtokkormányzó (?) Šimalo-ban.

A három esetből ismert *arebetke* kevésbé problematikus, mivel kétségtelen, hogy a demotikus *'rbtg'ye*, = gabonamérő ekvivalense.⁶⁰ A *Kar.* 92-ben

⁴⁸ Cp. L. P. Kirwan: *Prelude to Nubian Christianity Mélanges Michalowski*. Warszawa 1966, 121 ff.; L. Castiglione: *Diocletianus und die Blemmyes*. ZÁS 96 (1970) 90–103.

⁴⁹ A civil és a katonai kormányzás egymáshoz való viszonyának változásait valószínűleg könnyebben meg lehetne érteni, ha igénybe vennénk a római Egyiptom kormányzásának minden jel szerint párhuzamos adatait. — Cp. Hübner *op. cit.* 1 ff.

⁵⁰ Hofmann MNL 42.

⁵¹ *Kar.* 109, 110.

⁵² *Sh.* 5.

⁵³ *Kar.* 41.

⁵⁴ Cp. T. Säve-Söderbergh: *Ägypten und Nubien. Ein Beitrag zur Geschichte altägyptischer Aussenpolitik*. Lund 1941. 175 ff.

⁵⁵ Cp. M. Gelzer: *Studien zur byzantinischen Verwaltung Ägyptens*. Leipziger hist. Abh. Heft 13, 1909; továbbá a 32. jegyzetben idézettek.

⁵⁶ Hofmann MNL 43.

⁵⁷ REM 1019/8.

⁵⁸ AW 2.

⁵⁹ *Kar.* 17, 49, 128.

⁶⁰ Griffith DG Index s. v. *'rbt(n)g'ye*, *'rbtngy'*.

egy Isis-papnő férje gabonamérő (*Lpteñke arebetke Šimlo-te*) Šimalo-ban; egy másik felirathan⁶¹ a *pešto* gabonamérője (*arebetke pešto-li-s*) szerepel. A legérdekesebb Tami esete, akiről tudjuk, hogy *pešto*-i méltóságot ért el;⁶² ő a *Ph. 417* sz. feliratban mint Isis gabonamérője (p 'rbtḡ'e n'S) számol be philaei tevékenységéről. Tudósítása, mely szerint a Philaével kapcsolatos vitás ügyekben (Egyiptom) főpapjával tárgyalt, esetleg azt is jelentheti, hogy funkciója hasonló az 'αρχιερεὺς 'Αλεξανδρείας καὶ Αἰγυπτου πασης-éhez, azaz az ἰδιος λόγος-éhoz, aki a római egyiptomi forrásokban az egyiptomi papság fölött felügyeletet gyakorló, országos hatalmú gazdasági főhivatalnok.⁶³

Ide kívánczik a néhány alkalommal lejegyzett *plšn* cím,⁶⁴ ez nem egyéb, mint az óegyiptomi p mr-šn; azaz lesonis, vagyis 'αρχιερεὺς.⁶⁵ Az egyik esetben Wayekiye fia, Harendotes (II) viseli, nincsen tehát kizárva, hogy itt már esetleg az ἰδιος λόγος meroitikus megfelelőjéről van szó.

d) Nyilvánvalóan *diplomáciai címek* az *apote* (óegy. wpwtj) = követ és az *apote-lh* = nagykövet.⁶⁶ Gyakori előfordulásuk megengedi a feltételezést, hogy nemcsak alkalmi követségek tagjait ill. vezetőit jelenti, hanem rendszeresen betöltött diplomáciai hivatalt. Sírfeliratokon 7 esetben van szó *apote arome-li-s-ről*⁶⁷ = római követről. Érdekes, hogy egy nagykövet titulátúrája vagy csak ebből a címből áll,⁶⁸ vagy generálisi címekkel együtt szerepel.⁶⁹ *Pešto*-hercegi rokonságban egy ízben bukkan fel nagykövet.⁷⁰ Más megítélés alá esik természetesen, amikor *pešto*, generális, vagy főpap megy követségbe; ezek ilyenkor nem is nevezik magukat *apote*-nek.

— A fentiek természetesen távolról sem merítik ki mindazt, amit a rendelkezésünkre álló adatok alapján lehet meg állapítani a későmeroitikus Núbia kormányzásának módjáról. De célom egy olyan áttekintés volt, melynek hipotézisei talán felhívják a figyelmet arra, hogy a titulátúrák nem valamiféle párhuzam nélküli specifikus társadalmat tükröznek, hanem különféle módokon megközelíthető történeti viszonyokat; — s amelynek hibái részletkutatásokat fognak szükségessé tenni.⁷¹

⁶¹ *EK* 27.

⁶² *Ph. Gr.* 318.

⁶³ *Ld. W. Otto: Priester und Tempel im hellenistischen Ägypten I. Leipzig 1905, 58 ff., különösen 62 ff.*

⁶⁴ *Dakka* 30, *Philae* 223, *Inscr.* 89, *EK* 26, *AW* 1/a.

⁶⁵ *Hintze, Struktur* 22.

⁶⁶ *Inscr.* 129, 130, *Kar.* 56, *Sh.* 3, 4, 6, 8, 19.

⁶⁷ *Inscr.* 129, *Kar.* 112, stb.

⁶⁸ *Kar.* 56, 112, *Sh.* 4. *AW* 4.

⁶⁹ *Inscr.* 129, 130.

⁷⁰ *AW* 3/a.

⁷¹ Úgy érzem, a kutatás jelen állapotában nem lehet még akárcsak megközelítően is részletes képet adnunk a núbiai társadalom egészéről; a termelési és elosztási módról; s legkevésbé sem látom érettnnek a helyzetet arra, hogy megállapításokat tegyünk arra vonatkozóan, vajon a meroitikus Núbia „ázsiai termelési módban” vagy nem abban élt. A hivatalnoki címek vizsgálata, azt hiszem, máris módosított azon a képen, melyet Adams alapul vett (*Adams Meroitica* 2, *Adams, Nubia*) s amelynek alapján *Trigger* — részletvizsgálatok mellőzéseivel — Meroe „ázsiai típusú” termelési módjáról beszélt. (*Id. Meroitica* 1 p. 163).

II. Pénz, gazdaság és adminisztráció a kereszténykori Núbiában*

A meroitikus birodalom 330 körül, külső támadások és kevésbé ismert belső nehézségek következtében összeomlott. Területének déli részét először a *nuba* törzsek özönlik el; majd az axumiták dúlják⁷² — északi részét, a núbiai Nílus-völgyet a *blemmyes* és a *noubades* kerítik hatalmuk alá.⁷³ A következő két évszázad núbiai történetéről az írott és a régészeti források elárulják, hogy e területen nemcsak a meroitikus ethnikum, hanem annak egyes intézményei is többé-kevésbé továbbéltek; másrésről pedig tanúsítják, hogy Núbia és a bizánci Egyiptom között politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok állottak fenn.⁷⁴ Sajnos, a 330 utáni két évszázad núbiai viszonyairól tudottak nem elegendőek ahhoz, hogy a gazdaság és a kormányzás kérdéseit — legalábbis egyelőre — megvizsgáljuk. Ezért az alábbiakban, ezt a kétszáz évet átugorva, a 7—10. századi adatokat vizsgáljuk meg.

Amikor Justinianus bezárátja a philaei Isis-szentélyt, a *blemmyes* fő zarándokhelyét, Silko, a *noubades* királya kiűzi a *blemmyes* a núbiai Nílus-völgyből.⁷⁵ 540 és 580 között lezajlik az egykori meroitikus birodalom egész területének krisztianizációja. A misszióról szóló feljegyzésekből⁷⁶ arról értesülünk, hogy ez időben három királyság létezett e területen: Egyiptom határa-

* A tanulmány II. része aligha jöhetett volna létre *Adams* professzor nagylelkűsége nélkül, mellyel lehetővé tette, hogy Nubia: Corridor to Africa c. művének 13—15. fejezeteit kéziratban elolvashassam. Az általa megrajzolt Núbia-képet nem változtatja meg döntő mértékben az, ha egy vagy más részletben eltérő interpretációkra is mutatkozik lehetőség.

Az általános gazdaságtörténet kérdéseit illetően nagy segítségemre voltak a beszélgetések, melyeket *Dr. Peter Musiolek* (Berlin), *Dr. Castiglione László* és *Bognár József* professzor (Budapest) voltak szívesek folytatni velem. Tévedéseimért e téren azonban egyedül én vagyok felelős. Értékes adatokért és tanácsokért tartozom köszönettel *Dr. habil. Inge Hofmann*-nak (Hamburg) és *Fóti László*, valamint *Tóth István* barátainak (Budapest).

⁷² *P. L. Shinnie*: Meroe. A Civilization of the Sudan. London 1967, 29 ff; a birodalom összeomlásának időpontjáról és a noba szerepéről: *F. Hintze*: Meroe und die Noba. ZÁS 94 (1967) 79—86; *I. Hofmann*: Bemerkungen zum Ende des meroitischen Reiches. Hamburger Beiträge zur Afrika-Kunde 14 (1971) 342—52; az axumiták hadjáratának kereskedelmi háttéréről vö. *N. Pigulevskaja*: Byzanz auf den Wegen nach Indien. Berlin-Amsterdam 1969, 110 ff; 134 ff; 211 ff. Nem kétséges, hogy a Vörös-tengeri kereskedelem IV. századi helyzete témánkkal kapcsolatban áll. A Nílus-völgyi kereskedelmi forgalom jelentéktelenné válása szoros kölcsönhatásban van a Nílus-völgy államalakulatainak sorsával. A kérdés részletesebb vizsgálatát, bármennyire szükséges lenne is, e helyen nem lehetne megoldani.

⁷³ *Monneret de Villard*, *Storia* 24 ff; cp. *L. P. Kirwan*: Studies in the Later History of Nubia. LAAA 24 (1937) 69—105; *Id.*: The Oxford University Excavations at Firka. London 1939, 39 ff, 46 ff.

⁷⁴ Összefoglalóan ld. *U. Monneret de Villard*: La Nubia Romana. Roma 1941; *Adams*, *JEA* 51.

⁷⁵ A kalabshai Silko-feliratra ld. *Kraus*, *Anfänge* 100 ff; *Kirwan* LAAA 24 (3. j.) 83 ff. — Silko akcióját és a philaei Isis-szentély bezárását szoros összefüggésben kell látnunk. Utóbbira cp. *P. Nautin*: La conversion du temple de Philae en église chrétienne. CahArch. 17 (1967) 1—43.

⁷⁶ Ld. *Kraus*, *Anfänge*; *E. Stein*: Nubie chrétienne. RHE 36 (1940) 131—42; *M. Krause*: Neue Quellen und Probleme zur Kirchengeschichte Nubiens, in: *F. Altheim — R. Stiehl*: Christentum am Roten Meer I. Berlin—New York 1971, 509—31. V. ö. még *L. Török*: Miscellanea nubica I. Archäologisches zur nubischen Taufliturgie. Mitt. Arch. Inst. (Budapest) 4 (1973) 97—103.

tól, az 1. zuhatagtól a 3. zuhatagig Nobatia; a 3. zuhatagtól kb. Meroe-városig Makuria; végül ettől délre Alodia.⁷⁷ A következő század folyamán — valamikor 641 és 700 között — a két északi királyság egyesül.⁷⁸ A főváros az egykori Makuria fővárosa, Dongola; — Nobatia egyfajta provinciává alakul egy *eparchosz* kormányzata alatt. A következők csak ezt az egyesült királyságot fogják érinteni, tekintettel arra, hogy Alodia vizsgálatához nem áll elegendő adat rendelkezésünkre.⁷⁹

Az egyesített núbiai királyságok hétszáz éven át megőrzik állami önállóságukat. Minek volt köszönhető, hogy az arab világ határán, Bizánctól, s a kereszténységtől egyáltalában, elszakítva, egy stratégiailag és gazdaságilag nem közömbös területen ily sokáig egzisztálhattak önálló keresztény királyságok? Az okok között kétségtelenül nagy jelentőséggel bírhattak e királyságok gazdasági szerkezetének sajátosságai. A kereszténykori Núbia történetének két nagy összefoglalója, Monneret de Villard⁸⁰ és William Y. Adams⁸¹ felismerték e tényt, s jelentőségéhez mértén foglalkoztak is vele. Monneret de Villard elsősorban az írásos források alapján törekedett összefüggő ábrázolásra. Adams, amellet, hogy igénybe vette és felülvizsgálta Monneret de Villard eredményeit, már az időközben felszínre került hatalmas régészeti anyagra is támaszkodhatott — s ez lehetővé tette számára, hogy a kereszténykori Núbia gazdasági szerkezetéről lényegesen kevésbé hézagos képet adjon. Azt hiszem, hogy mégis vannak szempontok, melyek azt indokolják, hogy a keresztény Núbia gazdaságtörténetének problematikáját még „átmenetileg” se tekintsük lezártnak. Az első ilyen szempont néhány írásos forrás interpretációja, mely másképpen is elképzelhető, mint ahogyan a Núbia-kutatás köztudatában meggyökeresedett. További szempontok: a) a núbiai pénzforgalomra vonatkoztatható adatokban mutatkozó ellentmondások feloldására kísérletet kell tenni; b) Núbia belső tulajdonviszonyait és külkereskedelmi kapcsolatait még szorosabb összefüggésben is lehetne vizsgálni; c) ezzel önként felvetődik a kérdés: milyen további okok játszottak közre Nobatia és Makuria egyesítésében; d) a *baqt* tekinthető-e valóban kereskedelmi megállapodásnak; e) végül: milyen

⁷⁷ L. P. Kirwan: Notes on the Topography of the Christian Nubian Kingdoms. JEA 21 (1935) 57—62.

⁷⁸ Az egyesítés időpontjára nincsen egységes álláspont. Általában a 7—8. század fordulójára szokás helyezni, ld. K. Michalowski: Faras, Kathedrale aus dem Wüstensand. Einsiedeln 1967, 32 f. — Adams, Nubia Ch. 14 36 f viszont utal arra, hogy a 652-es hadjáratkor az arabok egyenesen Dongolához vonulnak; majd a *baqt*-ban is csak egy núbiai királyságról van szó, melynek határai az 1. zuhatagtól Alodiáig terjednek. Ugyanezen az alapon már Kirwan i. m. (77. j.) p. 61 Nobatia és Makuria egyesítését 652 előttre helyezi. Ha az egyesítést valóban az arab veszéllyel szembeni védekezés tette szükségessé (l. alább), akkor elvileg a két arab betörés, 641 és 652 közé kellene helyezni az országok egyesítésének dátumát.

⁷⁹ Cp. L. Török: Ein christianisiertes Tempelgebäude in Mussawwarat es Sufra (Sudan). Acta Arch. Hung. 26 (1974) 71—103.

⁸⁰ Monneret de Villard, Storia 169 ff, 192 ff.

⁸¹ Adams, JEA 51; Adams, Mél. Michalowski; Adams, Nubia Ch. 15 66 ff.

mértékben volt „tudatosan” szabályozott a núbiai gazdasági rendszer; s hogyan viszonyul e „tudatosság” a tanulmány I. részében vázolt helyzetképhez?⁸²

Tekintsük át tehát a rendelkezésre álló forrásokat a fenti szempontok szerint. A vizsgálathoz négy forráscsoport áll rendelkezésünkre. Az elsőt a régészeti leletek és a településszerkezet adatai szolgáltatják.⁸³ A másodikat a núbiai eredetű görög, kopt és ónubiai nyelvű szöveges emlékek.⁸⁴ A harmadik forráscsoport a Núbiáról szóló egykorú egyiptomi, bizánci és arab feljegyzésekben lelhető fel,⁸⁵ végül igénybe vehetjük Bizánc és a korabeli Egyiptom esetenként mintául szolgáló vagy párhuzamos intézményeit; távolabbról későbbi, de adottságaikban hasonló gazdasági szerkezetek ismeretét is.⁸⁶

⁸² Mindezen szempontok Núbia „belső” szempontjai, s nem tartalmazhatják a kérdést: mely érdekek magyarázzák az arab Egyiptom különös toleranciáját Núbiával szemben? E kérdésre Adams — részben — választ ad (*Nubia*, Ch. 15.).

⁸³ A núbiai ásatások eddig legteljesebb bibliográfiáját (eltekintve most *J. Leclant* évi áttekintésétől, az egyiptomi és núbiai ásatások munkáiról, az *Orientalia*-ban) ld. *I. Hofmann*: Die Kulturen des Niltals von Aswan bis Sennar. Hamburg 1967. — A településtörténet első, monografikus igényt kitűző feldolgozása *B. G. Trigger*: History and Settlement in Lower Nubia. Yale University Publications in Anthropology no. 69, 1965. Cp. *B. G. Trigger*: The Cultural Ecology of Christian Nubia, in: *E. Dinkler* (ed): Kunst und Geschichte Nubiens in christlicher Zeit. Recklinghausen 1970, 347–79. — Trigger munkái az ismételt forráselemzést nem teszik feleslegessé.

⁸⁴ Ezeknek együttes kiadása — vagyis valamennyi az UNESCO-kampány lezárásáig lelt szövegé — kétségkívül rendkívüli segítséget jelentene a núbiológia további munkájában. — Egyes szövegcsoporthoz áll csak teljes kiadása rendelkezésünkre: *Lefebvre*; *Crum*; *F. L. Griffith*: The Nubian Texts of the Christian Period. Abh. Kgl. Preuss. Akd. Wiss. Jahrg. 1913, phil.-hist. Cl. Nr. 8. Berlin 1913; *S. Jakobielski*: A History of the Bishopric of Pachoras. Faras III. Warszawa 1972 (kopt feliratok); *J. Kubinska*: Inscriptions Grecques Chrétiennes. Faras IV. Warszawa 1974. — Cp. *J. Krall*: Beiträge zur Geschichte der Blemmyer und Nubier. Denkschr. Kaiserl. Akad. Wiss. Wien, phil.-hist. Cl. Band 46; Wien 1900; *Id.*: Ein neuer nubischer König. WZKM 14; (1900) 233–42; *F. L. Griffith*: Christian Documents from Nubia. PBA 1928, 117–45.

⁸⁵ Áttekintésük és interpretációjuk *Monneret de Villard*, *Storia*, *passim*; *H. A. MacMichael*: A History of the Arabs in the Sudan. London 1967. I. Part II, 2. (131 ff.); *Adams*, *Nubia*, Ch. 14, 15 *passim*. — Lényegében négy fő forrásban lelünk témánkat illető adatokat közvetlenül Núbiáról: Ibn Selim al Aswani-nál (975–996); Maqrizi Khitat-jában (1346–1441) mely az előbbi részleteit megőrizte számunkra; al Mas’udi-nál, III. 31–34; 39–43 (935 után) és a 13. szd. eleji *Abu Salih*-nál. — Az egyiptomi keresztény feljegyzések (ld. elsősorban Shenute *Vitá*-ját) témánkat nem érintik.

⁸⁶ Számos szempontból tanulságos Dahomey gazdasági szerkezetének tanulmányozása. A belső- és külkereskedelem szabályozása, az elosztás rendszere sok ponton látszik érintkezni azzal, amit Núbiáról feltételezünk. Egy közelebbi összehasonlítástól azonban éppen azért tartózkodom, mert nem érzem, hogy a Núbiára vonatkozó források már kimerültek volna (gondolok a kiadatlan Qasr Ibrim-i dokumentumokra); következésképpen túl sok a hipotézis az alábbiakban ahhoz, hogy ne lenne félrevezető egy következetes ragaszkodás dahomeyi példákhoz. Ennél is döntőbb azonban, hogy lényegüket tekintve Núbia ill. Dahomey gazdasága eltérő állami és tulajdon-struktúrákkal függ össze. Mégsem tagadom, hogy Dahomey gazdaságának leírása sokszor befolyásolt, különösen ami a király által bérbe adott föld fikcióját illeti; továbbá az „adózó” lakosság regisztrálását — (azzal a különbséggel természetesen, hogy Núbiában írásbeliség uralkodott és a falusi vének ill. bíró helyett a keresztény papság hasonló szerepét tételzem fel) — is hasonlóan képzelem, mint ahogyan az Dahomeyban megvalósult. — Dahomeyre elsősorban *K. Polányi* munkáit vettem igénybe, összegyűjtve: *Primitive, Archaic and Modern Economies*. Essays ed. by *G. Dalton*, New York 1968. Ch. 9, 11, 12. — Csábító volt a kereskedelmi egyenérték keresése a cowrie-ban; úgy tűnik azonban, hogy Núbia cowrie- és egyéb kagyló-leleteinek száma távolról sem áll arányban azzal a meny-

A forrásoktól a következő kérdésekre várunk — legalábbis hipotetikus — válaszokat:

1. volt-e pénzgazdálkodás Núbiában?
2. milyen tulajdonviszonyok uralkodtak?
3. milyen elosztási rendszer tételezhető fel?
4. milyen lehetett az adózás rendszere?
5. milyen adminisztratív szervezet szabályozta az ország politikai és gazdasági életét?
6. mi az eredete és az értelme a fentiekből feltételezhető „államszerkezet”-nek?

— 1. Az első kérdéshez előre kell bocsátanom, hogy a núbiai területen egyik történeti államalakulatnak sem volt saját pénzverése. Az i. e. 3. századig a meroitikus gazdaságnak az egyiptomival analóg volta miatt ez kézenfekvő. Az árucseré megkönnyítése érdekében Egyiptomban a 26. dinasztia koráig ezüst és réz etalont; majd a Ptolemaiosz-kor kezdetéig arany és ezüst pénzpótlót használtak, az utóbbiakat azonban kizárólag külkereskedelmi célokra verték. A Ptolemaioszok pénzgyenértékre való áttérését Meroe nem követte. Ennek illusztrációjaként értelmezhető a Mirgissa-i lelet⁸⁷ is, amelyben különféle Ptolemaiosz-pénzek (VII. Kleopátráig bezárólag) veréséhez előkészített minták szerepelnek — azaz egy Meroe területén megbúvó hamispénzverő műhely emlékműve.⁸⁸

A Diocletianus által a Dodekaschoinos-ban letelepített *noubades* az egyiptomi határ védelméért évi pénzösszeget kapott, Prokopios tudósítása szerint még a bizánci korban is, egészen a 6. századig fennáll ez a gyakorlat, sőt a *blemmyes* is részesül az „adóban”.⁸⁹ Ennek értelmében a Dodekaschoinosból, sőt attól délre is, joggal számíthatnánk nagyszámú pénzleletre. A valóság azonban az, hogy Núbia teljes területéről Diocletianus előtti éremlelet összesen 5;⁹⁰ Diocletianustól II. Theodosius-ig pedig 11 van.⁹¹ Hangsúlyozandó,

nyissággal, amit a kagyló ilyen használata megkövetelt volna. Más (vas) egyenértékekre egy-két újkori adatunk volna csak Szudánból és Núbiából, a tárgyalásban ezért mellőztem ezeket. Utóbbiak használata különben is szükségszerűen csak korlátozott lehetett. Nem pénzformában szereplő, de pénzpótlóként működő arany feltételezését sem látszottak megengedni forrásaink.

⁸⁷ *G. Le Rider: Monnaies trouvées à Mirgissa. Revue Numismatique VIe ser., 11 (1969) 28–35.* — Núbia további Ptolemaiosz-kori pénzleleteit (számban igen csekély, cp. *Mauny op. cit.*) nem érintem itt, pusztán megjegyzem, hogy pl. a buheni pénzek és a 2. mirgissai lelet a Triakontaschoinos ptolemaioszi megszállásával is összefüggésben állhatnak. A kérdésre cp. *Haycock op. cit.* (109. j. *infra*) 235.

⁸⁸ A mirgissai hamis pénzek kérdésének tekintetében értékesek voltak számomra beszélgetéseim Dr. Inge Hofmannal és Tóth Istvánnal.

⁸⁹ *Procopius, De bello Persico* 1, 19. — *Ld. C. L. Woolley—D. Randall-Maciver: Karanog. The Romano-Nubian Cemetery. Eckley B. Coxe Junior Expedition to Nubia vol. III. Philadelphia 1910, I. 102.*

⁹⁰ 1 db Augustus: Mirgissa (más lelőhely, mint a 17. jegyzetben idézett) (*Le Rider op. cit.* (17. j.)) 1 Claudius: Meroe (*J. Leclant: Une monnaie romaine à Zeidab. Kush* 11 (1963) 313.)

hogy valamennyi „Einzelfund”.⁹² II. Theodosius utáni bizánci, arab vagy egyéb érem egyáltalában nem ismert innen; önálló pénzverés pedig továbbra sem létezik. A pénzletek jellegéből úgy tűnik tehát, hogy a meroitikus kor és a 6. sz. közepe közötti zavaros időszakban a *noubades*nek és a *blemmyes*nek fizetett évi ajándék aligha érem formájában került ide — másrésről a kereszténykorra az a feltevés kínálkozik, hogy *valóságos pénz sem a belső kereskedelemben, sem az Egyiptommal való külkereskedelmi kapcsolatban semmiféle szerepet sem játszhatott*.⁹³

Csakhogy második és harmadik forráscsoportunk, a núbiai szöveges emlékek és a Núbiáról szóló arab források *beszélnek pénzforgalomról*. Ibn Selim el Aswani 975—996 között — korábbi forrásokat is esetleg igénybe véve — írt Núbiáról.⁹⁴ A délnúbiai területről ezt mondja:⁹⁵ „Pénzt vagy dinárokat nem használnak itt: ezeket csak a zuhatagok fölött [azaz a 2. és 1. zuhatag közötti, nobatiai területen] a mozlimokkal való érintkezésben használják, e terület fölött a nép nem ismeri a vételt vagy eladást. Kereskedelmük birkák, rabszolgák, tevék, vas és gabona kicserélésére korlátozódik.” E feljegyzésnél is részletesebben beszél néhány núbiai, kopt nyelvű kézirat a pénz további szerepéről. Merkuriosz király korából (8. szd. legeleje) fennmaradt Thecla

1 Nero: Karanog (R. Mauny: Monnaies antiques trouvées en Afrique au Sud du limes romain. Libyca 4 (1956) 254.)

1 Alexander Severus: Karanog (Mauny op. cit. 254.)

1 Commodus: Zeidab (Leclant op. cit. 311.)

⁹¹ 1—1 Diocletianus: el-Obeid ill. Kalabsha ((Hofmann op. cit. (13. j.) 513; L. P. Kirwan: Prelude to Nubian Christianity. Melanges Michalowski, Warszawa 1966, 122.)

1 Licinius: ? (Khartoum Museum, Leclant op. cit. 312.) ? 330—46 között: Bab Kalabshe (H. Rieke: Ausgrabungen von Khor-Dehmit bis Bet el Wali. The Univ. of Chicago Or. Inst. Nubian Exp. Vol. II. Chicago 1967, 37ff.)

1 „350 k.”: Sennar (Leclant op. cit. 313.)

1 „IV. század”: Shellal (G. A. Reisner: The Archaeological Survey of Nubia Rep. for 1907—1908. Cairo 1910, 77.)

1 II. Constantius: Qasr Ibrim (J. M. Plumley, JEA 56 (1970) 18.)

1 I. Valentinianus: Qasr Ibrim (ibid.)

1 Valens: Qustul, 14. sz. tumulus (W. B. Emery — L. P. Kirwan: The Royal Tombs of Ballana and Qustul. Cairo 1938, I. 178, 398.)

1 I. Theodosius: Qasr Ibrim (Plumley op. cit. 18.)

1 I. Theodosius: Gebel Adda (N. B. Millet: Gebel Adda Expedition Preliminary Report, 1963—1964. JARCE 3 (1964) Pl. 5/14.)

1 II. Theodosius: Sayala (K. Kromer: Römische Weinstuben in Sayala (Unternubien). Öst. Akad. Wiss. phil.-hist. Kl. Denkschr. Bd. 95. Wien 1967, 129, Abb. 38.)

⁹² Bab Kalabshe: 4 (?) db. (!) az „E Gräberfeldabschnitt”-ből, vsz. blemmy törzsfősírokból.

⁹³ Ennyi pénzlelet mélyen alatta van az e tekintetben megkívánható minimumnak, még akkor is, ha figyelembe vesszük azt, hogy pl. a 3. század végi Egyiptomban rendkívül kevés pénz forgott: „Such an economically progressive land as Egypt was gradually reverting to the conditions of natural economy”. M. Rostovtzeff: The Social and Economic History of the Roman Empire. Oxford 1926, 439. — A birodalom peremterületeiről, még a régészeti legkevesébbé átkutatottokról is, éremletek ezreit ismerjük.

⁹⁴ Maqrizi: Khitat XXX—XXXVI.

⁹⁵ A. Burckhardt, Travels in Nubia, London 1819, 494 f. található fordításból (Maqrizi egyébként használatos kiadását ld. El Mawa'iz wa'l-Itibar fi Dhikr el-Khitat wa'l-Athar, ed. G. Wiet, Le Caire 1922.)

adóslevele 19 solidusról, melynek fejében leköti földjét.⁹⁶ Kyrikosz korából (8. szd. közepe) adóslevelet ismerünk 30 solidusról,⁹⁷ Khael idejéből (8. szd. vége) 4 solidusról.⁹⁸ Johannes király korából (9. szd. eleje) két földeladási szerződésünk van.⁹⁹

Régészeti alapon tekintve tehát *nincsen*, a források szövege szerint viszont *van* pénz a keresztény Núbiában. A két tény közötti ellentmondást fel lehet oldani akkor, ha figyelembe vesszük a szövegekben szereplő földrajzi adatokat.

Ami Ibn Selim feljegyzését illeti, az két területet állít szembe: a 2. zuhatag alatti, északi és fölötti, déli területet. A kettőt egymástól, mint leírja, természetes (a zuhatagos vidék, a Batn el Hagar) és mesterséges határ választja el. A határ, Felső Maqs erődjétől a király engedélye nélkül senki sem utazhat tovább délnek: aki megtenné, halállal büntetik.¹⁰⁰ Abu Salih 13. század eleji leírása Felső Maqs-ot még határozottabban vámhatárként írja le: „Senkit sem engednek át itt a helyiség lakosai anélkül, hogy át ne kutatnák, még ha király lenne is, és ha valaki benyomul és megtagadja a vizsgálatot, halállal bűnhődik.”¹⁰¹ E vámhatártól északra tehát pénz forog; tőle délre cserekereskedelmi viszonyok vannak.

A pénzügyletekkel kapcsolatos núbiai okiratok kivétel nélkül az északi, nobatia-i területre utalnak. Az időben legkorábbiak, egy Thecla nevű nő és családja 8. szd. eleji adóslevelei¹⁰² egy Kelsei nevű helysége vonatkoznak. Ennek elhelyezkedésére egy másik, keltezetlen, ugyanezen község határát illető oklevél¹⁰³ ad felvilágosítást; ui. utóbbi protokolljában Korte püspöke szerepel. Amint a más kéziratban is feltűnő Korte,¹⁰⁴ hasonlóképpen az egyebütt szereplő Mohondi¹⁰⁵ (mely Monneret de Villard szerint Ikhmindivel azonos,¹⁰⁶) Kirse¹⁰⁷ és Talmis¹⁰⁸ egyöntetűleg arra vallanak, hogy *ezek a pénzügyletek az egykori Dodekaschoinos területén zajlottak le*. E határövezetnek, mint olyannak, politikai hovatartozása semmikor sem volt egyértelmű.¹⁰⁹ Diocletianus és a

⁹⁶ Crum 447.

⁹⁷ Krall Beiträge . . . (84. j.) 16 f. —

⁹⁸ Krall WZKM 14 (cp. 84. j.) 236 f.

⁹⁹ Crum 449; 450.

¹⁰⁰ Cp. 25. j.

¹⁰¹ Abu Salih: The Churches and Monasteries of Egypt . . . ed. B. T. A. Evetts and A. J. Butler. Oxford 1895, 262f.

¹⁰² Crum 447; 448; 449, 450.

¹⁰³ Crum 452.

¹⁰⁴ Krall WZKM 14 (cp. 84. j.) 236.

¹⁰⁵ Krall, Beiträge . . . (cp. 84. j.) 16f.

¹⁰⁶ Monneret de Villard, Storia 134, 191, 193.

¹⁰⁷ Crum 449; 450.

¹⁰⁸ Crum 452.

¹⁰⁹ A Dodekaschoinos-szal a kutatás behatóan foglalkozott (azok után, hogy K. Sethe lokalizációját korrigálta: Dodekaschoinos das Zwölfmeilenland an der Grenze von Aegypten und Nubien. Untersuch. zur Gesch. u. Altertumskunde Aegyptens II. 3, Leipzig 1901). A kutatás összefoglalása és irodalma L. Castiglione: Diocletianus und die Blemmyes. ZÁS 96 (1970) 90–103; cp. még Kromer op. cit. (21. j.) 118ff. — A Dodekaschoinos történetére nél-

6. szd. közepe között *foederati*-területnek tűnik, melynek déli határán római csapattest állomásozhatott.¹¹⁰ A krisztianizált Nobatia két püspökséget, a korteit és a talmisit alapítja rajta.¹¹¹ Ennek az lehet a magyarázata, hogy a *noubades* erre a területre mint első legális letelepedési területére jogot formált. A terület népessége nagy részben ennek ellenére inkább egyiptomi, mint núbiai kellett, hogy legyen.¹¹² Az egykori Dodekaschoinos státusát a későbbiekben jellemzően világítja meg az, hogy a 9. században itt arabok földet vásároltak. A núbiai király feltűnően erélytelenül tiltakozik az ellen, hogy területén idegen alattvalók telepedjenek le; s amikor diplomáciai intervencióját a kalifa elhárítja, ebben megnyugodni látszik.¹¹³ Aligha túlzás tehát, ha a Dodekaschoinost, ami az ottani tulajdonviszonyokat és az azokból következő jogszokásokat illeti — beleértve a pénzben kifejeződő ügyleteket is — núbiai uralom alatt álló, de sok tekintetben inkább egyiptomi jellegű területnek fogjuk fel.

Az idézett források alapján úgy látszik tehát, hogy Nobatiában a 2. zuhatagtól északra egyiptomi pénzeszközzel lebonyolított kereskedelem van; melyben a partner arab. Ahol pénzügyletet núbiai alattvalók egymással bonyolítanak le, az az országnak ezen belül még kisebb része: pusztán az egykori Dodekaschoinos, melynek speciális státusa folytán ezeket az ügyleteket nem tekinthetjük az ország többi részére nézve is elképzelhetőnek.

Az első jelenség annyit jelent, hogy Núbia külkereskedelmében kénytelen volt alkalmazkodni a partner igényéhez, azaz a pénzzel való fizetés egy vagy más formájához. E célra magát a partnertől szerzett pénzt forgathatta csak. Saját belső gazdaságában a pénzügyletet éppúgy, mint a szabad kereskedelmet is lényegében, tiltotta — erre határozottan utal a külkereskedelmi zónát az ország belsejétől elválasztó szigorú határ.

2. Tulajdonviszonyok. — Mas'udi-tól tudjuk,¹¹⁴ hogy a núbiai király 932-ben követséget küldött al Mamun-hoz a következő ügyben: Aswan környékén egyes alattvalói eladták földjüket egyiptomi mozlímoknak, a kalifa

különbözhetetlenek Adams idézett munkái, továbbá B. G. Haycock: Landmarks in Cushite History. JEA 58 (1972) 225–44.

¹¹⁰ Kromer *op. cit.* (91. j.) loc. cit.; Castiglione *op. cit.* (109. j.); M. J. Plumley: Pre-Christian Nubia (23 B. C. — 535 A. D.). Evidence from Qasr Ibrim. Ét. et Trav. 5 (1971) 8–24.

¹¹¹ A püspökségekre ld. Monneret de Villard, *Storia* 160 ff.

¹¹² A terület népességtörténetére cp. összefoglalóan Adams, JEA 51; Adams, Nubia. A Dodekaschoinos gazdasági viszonyait a területet korábban ideiglenesen — és részben — hatalma alá vető blemmyesnek is akceptálnia kellett. Erre jó illusztrációt adhatnak az ismert blemmyes okiratok, amennyiben helytálló feltételezésem, miszerint ezek nem Theba és Elephantine között íródtak, hanem Aswantól délre eső területen. — Az okiratok közlése Krall, Beiträge (cp. 84. j.); BGU 795; 796; 797; BKU 360 (valamennyi görög nyelvű); BKU 350; 359; 360 (kopt nyelvűek) és két további: P. Berol. 8980; 8978 görög nyelvű. — Utóbbiakra részletesen (de megjegyzésekkel a többire nézve is) ld. H. Satzinger: Urkunden der Blemmyer. Chr. d'E. 43 (1968) 126–32.

¹¹³ Ld. alább.

¹¹⁴ Mas'udi: Les prairies d'or. Trans. Meynard et Courteille. Paris 1863, II. 22 f.

és közötté fennálló *baqt* (erre még visszatérek) és annak ellenére, hogy neki alattvalói rabszolgái, következőképpen nem rendelkeznek a föld fölött. A kalifa válaszul jogászai véleményét közli: az iszlám jog szerint a núbiaiak nem lehetnek királyuk rabszolgái, tehát földjeiket is jogukban áll eladniok.¹¹⁵ — Mas'udi feljegyzése mellett arab sírkövek is igazolják, hogy Núbiának továbbra is voltak valóban arab lakosai — azonban mindkét fajta forrás félreérthetetlenül utal arra is, hogy az a terület, ahol arabok penetrációja és földtulajdona kimutatható, a különleges jogállapotú Dodekaschoinos.¹¹⁶ Ami a tulajdon núbiai alapelvét illeti, a király panaszából kitűnik, hogy a núbiai uralkodó a termőföld kizárólagos és egyedüli tulajdonosának tekintette magát.

A településviszonyokból adódó kép ezzel egybevág. A Nílus mentén, a kihasználható termőföld kiterjedésével arányosan egyenletes távolságokban zárt falusi települések sora húzódik. Lánccolatukat farmok nem szakítják meg.¹¹⁷ A települések építészetében, anyagi kultúrájában, temetkezéseiben vagyoni rétegződés nem figyelhető meg.¹¹⁸ A kézműipar, különösen pl. a fazekasság vagy fémmegmunkálás nem oszlik meg egyenletesen a települések között, hanem néhány nagy központra látszik összpontosulni.¹¹⁹ A király abszolút tulajdonjogát ezek mellett a fentebb a pénzforgalom sajátosságáról megállapítottak is alátámasztják. A külkereskedelmi pénzügyletek mind adminisztratív, mind területileg csakis szigorúan összpontosított formában intéződhettek. A núbiaiak és az arabok közötti, arab pénz vagy „hitellevél” segítségével folyó kereskedelemben maga a lakosság nem vehetett részt az adott tulajdonviszonyok mellett. Az adás-vételeket az erre a célra berendezett hivatal

¹¹⁵ *Ibid.*, elemzése Adams, *Nubia* Ch. 14, 8 f; 15 *passim*.

¹¹⁶ A sírkövek a 832-től 1137-ig terjedő időszakból származnak. Lelőhelyük Taifa; Kalabsha; Qertassi (Dodekaschoinos). A további három nem innen való (Der, Meinarti, Fadrus). Az utóbbiak keltezése 1061 és 1137 közé esik. Talán nem erőszakolt, ha a Dodekaschoinoson kívüli, kései példányokat nem letelepedéssel hozom összefüggésbe. Felvetődik ti. az a kérdés, hogy ha a Dodekaschoinoson kívül is letelepedtek mohamedánok, hogyan volt biztosítva számukra a vallási élet teljessége? Ha a Dodekaschoinostól eltekintünk, csak Dongolából van tudomásunk mecsetről (a *baqt* alapján) — de kérdés, valóban fennmaradt-e ez a mecset a továbbiakban? További két szempont igényel vizsgálatot: az egyik a sírköveken szereplő személyek rangja (a Derr-i magas rangjára ld. Monneret de Villard, *Storia* 118f); a másik az a kérdés, hogy esetenként nem újonnan megtért egykori keresztény núbiaiakról van-e szó, mint ez a Meinarti-i esetben lehet (cp. W. Y. Adams: Sudan Antiquities Service Excavations in Nubia: Fourth Season, 1962–63. Kush 12 (1964), 236.)

¹¹⁷ Ld. Trigger, *History and Settlement* (83. j.)

¹¹⁸ Adams, *Nubia* Ch. 15; ez derül ki egyébként az áttekinthető ásatási eredményekből egész Núbiában.

¹¹⁹ Itt csak a kerámia példájára tudok hivatkozni: az anyagi kultúra egyéb területei nincsenek ilyen módon és mértékben feldolgozva. — A nagy farasi fazekasműhelyre ld. W. Y. Adams: *The Christian Potteries at Faras*. Kush 9 (1961) 30–43. — A kerámiák ill. eredetük mértékadó és a nubiológia egyik modern gyakorlati alapját képező feldolgozása W. Y. Adams: *Progress Report on Nubian Pottery. I–II.* (I. Native Wares; II. Imported Wares). Kush 15 (1967–1968), 1–50; ill. nyomás alatt. A kérdésre v.ö. még L. Török: Abdallah Nirqi 1964. *The Pottery Finds of the Settlement*. Acta Arch. Hung. 27 (1975) 353–494, 355 ff., 432 ff.

intézhette; ahol a núbiai termények begyűltek, ill. ahol az arab forrásból származó és az arabokkal való kereskedés céljaira igénybe vehető pénzt — valamilyen formájában — ideiglenesen teaurálhatták. Világos, hogy ez a hivatal az áruk elosztásával is kapcsolatban kellett hogy álljon.

Mely egyiptomi áruk behozatala lehetett fontos? Elsősorban a gabonára gondolhatunk. A király abszolút tulajdona és gabonakészletek tartalékolása logikusan összefüggő vonásai a korábbi Nílus-völgyi államgazdaságoknak. A másik fő importtárgy a bor,¹²⁰ királyi monopóliuma és ennek megfelelő elosztása jól elképzelhető. Adataink szerint a behozatal fő tárgyaihoz még kerámia¹²¹ és textil¹²² továbbá luxusáruk¹²³ tartoztak. A kivitel törzsét viszont — és ez ismét a király abszolút tulajdonának kitűnő bizonyítéka — rabszolgák képezték.¹²⁴

3. Az import, ill. a Núbiában magában előállított áruk elosztásáról forrásaink közvetve sem beszélnek. Formáira elvileg az eparchátus intézménye; a papság feltételezhető jellegzetességei és — kisebb mértékben — későbbi, hasonlóképpen abszolút tulajdonra épülő gazdaságok¹²⁵ engednek következtetni. Az *eparchosz* — mint később látni fogjuk — igen valószínűen egyben Nobatia finaciális főtisztviselője. Ténykedésének nyomai arra engednek következtetni, hogy állandó székhelye mellett az ország egész területén, a jelentősebb központokban is tartott hivatalt.¹²⁶ Azaz, tevékenysége mobil, amiből elképzelhető, hogy a begyűjtést és az elosztást területi egységekként haladva ellenőrizte. Az *eparchosz* és a termelő közötti egyetlen quasi középosztály a papság. A települések nagyságával arányosan változik a templomok száma; ami nézetem szerint nem csak egyszerűen a parokiális szisztéma velejárója, hanem annak jele is, hogy a helyi papság látja el a gazdasági felügyelethez szükséges helyi adminisztrációt.¹²⁷ Benne kell keresnünk azt a réteget, melyet társadalmi helyzete és műveltsége a begyűjtés és elosztás ellenőrzésére predesztinálja — a közvetítőt tehát a faluközösség és a magasabb adminisztráció kö-

¹²⁰ A núbiai szőlőkultúra és az egyiptomi importbor viszonyának részletes ábrázolása W. Y. Adams: *Progress Report* ... II. (119. j.)

¹²¹ *Ibid.*

¹²² A *baqt*, továbbá az ásatási leletek alapján. Utóbbiakra ld. *Hofmann op. cit.* (83. j.) s. v. *Kleidung*; *Leinen* etc.

¹²³ Cp. Adams, *Nubia* Ch. 15 *passim*.

¹²⁴ A *baqt* alapján: valamint cp. Ibn Selim fent idézett részeivel. — Bizánci forrásban a Dodekanes (sic!) területéről származó rabszolgáról: G. Ostrogorsky: *Geschichte des byzantinischen Staates*. Byz. Hdb. I. 2. München 1940, 130. („Die ausserhalb der Zollgrenze von Abydos, insbesondere im Gebiet der Dodekanes gekauften Sklaven wurden mit je zwei Nomismata besteuert”). — I. Nikephoros (802–11) kora.)

¹²⁵ Elsősorban Dahomeyre gondolok. — Cp. 86. j.

¹²⁶ Az *eparchosz*ra összefoglalóan Monneret de Villard, *Storia* 184 ff; Adams, *Nubia* Ch. 15, 11 ff. Cp. még L. V. Žabkar: *The Eparch of Nubia as King*. JNES 22 (1963), 217–9, akinek következtetéseit némileg túlzottnak érzem.

¹²⁷ A papság ilyen mértékű gazdasági-adminisztratív szerepe végsősoron eléggé evidens egy olyan abszolutisztikus struktúra esetében, mint amilyen Núbiáé lehetett.

zött. Ezzel egybehangzónak tűnik végső soron az a valószínű elképzelés is Monneret de Villard-nál, hogy a püspökségek száma megegyezik a közigazgatási egységekével;¹²⁸ sőt esetleg ily módon értelmezhető Abu Salih megjegyzése is: az ország uralkodója mindenkor egyszersmind pap is.¹²⁹

Elképzelhető, hogy a király abszolút földtulajdona; a feltételezhetően inkább „szükségletek szerinti”, mintsem valóságos értékcsereén nyugvó elosztási szerkezet egyrésze; s a keresztény ideológia között másrésze a hida egy jogi fikció képezhette: a termelő lakosság „bérleje” a király tulajdonát képező földterület egységeknél. E bérleti felfogás alapját sejthetjük esetleg meroitikus előzményekben; közelebbi minta mindenesetre a bizánci Egyiptom császári- és magán-nagybirtokain kialakult patronátus rendszer.¹³⁰

4. Ami az adózást illeti, a rá vonatkozó adatok éppúgy hiányoznak mint az elosztásra. Úgy gondolom, a föld királyi tulajdonából következőleg Nubiában az adózás alapját nem képezhette fejadó, hanem csakis földadó. Az egyiptomi adózás törzsét is ez képezte a bizánci korban mindvégig.¹³¹ Az adózás alapegysége a föld termelőértékének megfelelően meghatározott *arura*. Justinianus korában egy *arura* gabonaföld 1 1/4 artaba szemes adót fizetett. Ehhez természetesen számos további terményadó csatlakozott — sőt, pénzádó is, melynek kivetése szintén az *arurák* szerint történt.¹³² Valószínű, hogy az arab megszállók átvették ezt a rendszert; bár lehetséges, hogy azt később bizonyos mértékig kiegészítették a fejadó egy formájával.¹³³ Saját pénz hiányában bizonyosra vehetjük, hogy Nubiában kizárólag terményadó létezett. Az adókivetés helyi adminisztrációját a papság láthatta el, amint ezt Adams legutóbb felvetette.¹³⁴

Az adóban begyűjtött termények és termékek egy része évi újrafelosztásra kerülhetett a király, ill. az *eparchosz* és udvaruk; a papság és a nép között. Más része pedig — elsősorban a gabona — raktárakba kerülhetett. A király által elraktározott élelem a Nílus-völgy korábbi teljes története folyamán az uralkodó és a nép közötti kapcsolat egyik fő vonása. A begyűjtés és elosztás további részleteinek vizsgálata egyelőre megközelíthetetlen feladatnak tűnik.¹³⁵

¹²⁸ Monneret de Villard, *Storia*, 165.

¹²⁹ Abu Salih (101. j.) 272.

¹³⁰ Cp. H. I. Bell: *Egypt from Alexander the Great to the Arab Conquest*. Oxford 1948, 119 f.; — E. F. Hardy: *The Large Estates of Byzantine Egypt*. New York 1931, 22 ff; 53, 138; — Johnson-West *passim*.

¹³¹ Johnson-West 263 f.

¹³² Johnson-West Ch. V.

¹³³ *Ibid.* 263.

¹³⁴ Adams, *Nubia* Ch. 15, 68 f.

¹³⁵ Az árucseré sémájának felállítására K. R. Weeks tett kísérletet: *The Classic Christian Townsite at Arminna West*. Publ. of the Pennsylvania-Yale Exp. to Egypt No 3. New Haven-Philadelphia 1967, 7–9. Az érdekes séma azonban nem a tulajdonviszonyok elemzéséből indul ki; annak adminisztratív részleteire nem ad felvilágosítást; s így túlságosan általános ahhoz, hogy benne a kérdés megoldását láthatnánk.

E helyen kell kitérnem a 652-ben kötött, hatszáz évig érvényben maradó arab—núbiai szerződésre, az ún. *baqt*-ra, melynek az irodalom külkereskedelmi fontosságát tulajdonít,¹³⁶ következésképpen az élelemtartalék-képzésben is feltételezi kimondatlanul szerepét. A *baqt* azután születik, hogy az arabok 641-ben majd 652-ben ismételten megkísérelik meghódítani Núbiát. Mindkét ízben lejutnak Dongoláig; először egyértelmű vereséget szenvednek, második alkalommal az erőviszonyok tárgyalásokat indokolnak.¹³⁷ A szerződés politikai részeit mellőzve,¹³⁸ a gazdasági jellegű a következő: Núbia kötelezi magát, hogy évente 360 rabszolgát ad a kalifának, 40-et Egyiptom helytartójának. Cserébe kap a núbiaiak királya 1000 *ardeb* búzát, 1000 *ardeb* kölest, 1000 edény bort;¹³⁹ követei mindenkől 300—300-at. Továbbá a király, ill. követei összesen mintegy 350 különféle köpenyt és egyéb textíliát kapnak; végül a király még két jó lovat. Amikor az irodalom ebben a csereszerződésben külkereskedelmi szerződést lát, megfelelkezik a kicserélt áruk értékének és mennyiségének összehasonlításáról. A *Cod. Just.* szerint¹⁴⁰ az átlagos rabszolga ára 20 solidus; 400 rabszolga kereskedelmi értéke 8000 solidus tehát. Az 1300 *ardeb* búza és 1300 *ardeb* köles értéke 6—7. századi egyiptomi árfolyamon együttesen nem haladja meg a 300 solidust.¹⁴¹ A bor értékét talán szintén ennyire becsülhetjük.¹⁴² A textilárak sajnos nem azonosítható arab kifejezésekkel vannak leírva;¹⁴³ itt csak arra utalok, hogy egy *sztiharion* ára 1 és 10 solidus között mozoghatott legfeljebb.¹⁴⁴ Egy jó ló ára a 7. századi Egyiptomban 3 solidus körül lehetett.¹⁴⁵ Ami másrészről a 2600 *ardeb* gabonát illeti, az egyiptomi számítást

¹³⁶ Ez végső soron lehet optikai csalódás is, miután ami a külkereskedelmi kapcsolatokat illeti, a régészeti emlékeanyag mellett a *baqt* a legjobban értelmezhető forrásunk. — Cp. O. G. S. Crawford: *The Fung Kingdom of Sennar*. Gloucester 1951, 51 ff. Nem tekinti kereskedelmi szerződésnek a *baqt*-ot kitűnő disszertációjában *Younis Beshir Imam*: *Die Einwirkungen der mamlukischen Beziehungen zu Nubien und Begaland auf die historische Entwicklung dieser Gebiete*. Geistes- u. Sozialwiss. Diss. 18, Hamburg 1971, 18 ff. Azonban a kérdés elemzésével és nézete részletes indokolásával adós marad, ezért nem látom feleslegesnek a következőkben a *baqt* tartalmának újbóli vizsgálatát.

¹³⁷ Az események újabb elemzése *Adams, Nubia Ch. 14. 30 ff.*

¹³⁸ Ld. *ibid.*; cp. *Macmihael op. cit.* (85. j.) 157 ff.

¹³⁹ Az arab szövegben *kanyr*: az úrtartama ennek az edénynek nem lett azonosítva. Talán nem tévedünk, ha a 6—7. szd.-ban szokásos, nagy, a kereskedelemben használt amforák úrtartalmát vesszük alapul. 1 *keramion A. Segré* (*Metrologia e circolazione monetaria degli antichi*. Bologna 1928) szerint 34, 95 liter; cp. *Johnson, Roman Egypt* 466 f.

¹⁴⁰ *Cod. Just.* 43,3 (531). — *Ostrogorsky op. cit.* (124. j.). 130^a. (Cp. H. Wallon: *Histoire de l'esclavage dans l'antiquité*². Paris 1879, II. 169 ff.)

¹⁴¹ *Johnson-West* 176; 178; 280.

¹⁴² A becslés rendkívül durva, ennek oka a használt űrmértékek, ill. edényfajták sokfélesége. — Az árakra ld. *Johnson-West* 179 f.

¹⁴³ Részletes leírás a Burckhardt-féle fordításban; ld. *Macmihael op. cit.* (15. j.) I. 159; *Adams, Nubia Ch. 14. 34.*

¹⁴⁴ Cp. *Johnson-West* 186 ff.

¹⁴⁵ *Ibid.* 213. — Az árak előzményeihez cp. *Johnson, Roman Egypt passim*: árakhoz és mértékekhez *M. Naldini*: *Il Cristianesimo in Egitto*. Firenze 1968. nos 32; 36 (bor-egység sajátos írásmóddal: *κνιδιον* helyett *κνλιδιον* — esetleg az arab *kanyr*-hoz lehet köze?).

igénybe véve¹⁴⁶ kb. 54.000 (~ 70.000) fejadag, azaz kb. 150 ~ 190 ember egy évi ellátására elegendő. Tehát a *baqt* korántsem azonos értékű áruk cseréjét írja elő; Núbia általa inkább az adó egy formájának fizetésére kényszerül. De ami még fontosabb, a rabszolgák fejében beszerzett gabona és bor az országos élelemtartalék szükségleteihez képest elenyésző mennyiségű; mindaz, amit a núbiai fél kap, a királyi udvar szükségleteinek része lehet csak. A valóságos igényeket kielégítő külkereskedelem a *baqt*-on messze túlmenő terjedelmű árucserét kellett, hogy jelentsen.

5. Fordítsuk most figyelmünket az ország életét szabályozó adminisztrációra. A királlyal kapcsolatban eddig mondottak arra engednek következtetni, hogy az uralkodói hatalom formájának kialakításában nagymértékben hatottak meroitikus hagyományok.¹⁴⁷ Az abszolút tulajdon; az alattvaló rabszolga-szerű státusának fenntartására való törekvés, továbbá a külkereskedelem királyi monopóliuma kizárják azt, hogy Núbiát a feudális jellegű középkori államalakulatok közé soroljuk. A király közvetlen részvételére kül- és belügyekben feltűnően kevés az adat. E tekintetben érdekes a fent említett adat, mely szerint a király pap — pontosabban, mindaddig elláthatja a papi funkciókat, amíg emberi vért nem ont.¹⁴⁸ — A király által létrehozott adminisztráció már közelebb áll korabeli mintaképekhez; a bizánci, ill. a bizánci-egyiptomi adminisztrációhoz.

Az arab betörések utáni évtizedekben Nobatia önállósága megszűnik; déli szomszédjának, Makuriának királya országához csatolja¹⁴⁹ és *eparchosza* által uralkodik fölötte. Az *eparchosz* alakja a forrásokból mint teljhatalmú al-

¹⁴⁶ Ehhez a becsléshez az artaba=ardeb (irdebb) valószínűségéből indultam ki. Az ardeb mint mértékegység magyarázata a *baqt* kommentárjaiban nem szerepel, csupán Adams (Nubia, Ch. 14, note 56) jegyzi meg: „An ardeb is today equal to about six bushels”; azaz kb. 218,1 liter. A 7. századi *artaba* ennek tört része lehetett: *Ségré op. cit.* (159. j.) 35 szerint 1 egyiptomi artaba 74 5/8 római font és 115 1/5 római font közötti súlyú volt; azaz 50 angol font ill. 29,18 liter — Egy egyiptomi artaba 80 font kenyér alapanyaga; egy katona napi fejadagja 3 font kenyér volt (*Johnson-West* 234f.) A fejadag mennyiségére azért adtam két értéket, mert a becslés alapja nem precíz, ld. pl. az ingadozást Johnson és West számításaiban: *Johnson-West* 234 f, ill. 251.

¹⁴⁷ A bonyolult kérdés egyéb összetevőire itt nem térhetek ki. A későmeroitikus dinasztia és a Ballana-kor uralkodói közötti kapcsolat egy sor érv alapján igen valószínűnek látszik. Összefoglalóan ld.: *Michalowski op. cit.* (78. j.) 27 ff; *B. G. Trigger: The Royal Tombs at Qustul and Ballana and their Meroitic Antecedents.* JEA 55 (1969) 117–28; *W. Y. Adams: Invasion, Diffusion, Evolution, Antiquity* 42 (1968) 194–215. — A *pešto*-hercegek és a Ballana-kor uralkodói közötti kapcsolatra egy régészeti lelet alapján: *L. Török: An Archaeological Note on the Connections between the Meroitic and Ballana Cultures.* *Studia Aegyptiaca* I (1974), Recueil d'études dédiées à Vilmos Wessetzky, 361–78.

¹⁴⁸ Cp. 59. j. — Megfontolandó, hogy Abu Salih tudósításának e részlete nem tartozik-e azok közé, ahol Abesszíniára vonatkozó értesüléseivel keveri össze a núbiai vonatkozásokat? Cp. *MacMichael op. cit.* (85. j.) I. 161.¹

¹⁴⁹ Cp. a. 78. jegyzetben idézett irodalommal. A későbbi országegyesítésre vonatkozó álláspontokat ld. *Monneret de Villard, Storia* 79 ff; *Jakobielski op. cit.* (84. j.) 44 f; *K. Michalowski: Faras. Die Wandbilder in den Sammlungen des Nationalmuseums zu Warschau.* Warszawa—Dresden 1974, 22.

királyé rajzolódik ki.¹⁵⁰ Feladatköre Nobatia katonai és civil — minden valószínűség szerint így gazdasági is — vezetése; és határvédelem. Mindezen tekintetben elvileg a meroitikus *pešto*-herceg újjáéledése, aki a 1—4. században a meroitikus uralkodó nevében kormányozta ugyanezen területet. Tevékenysége megszervezésében ezúttal viszont más mintakép is közrejátszik; ez, mint maga a cím is mutatja, a *praefectus Aegypti*, azaz az "Ἐπαρχος Αἰγύπτου". Erre a mintára vall feladatkörének összetétele, — és abban a legfelsőbb bírói jog gyakorlása, amint erre a fent idézett peres okiratok mutatnak. A császárkori *praefectus Aegypti* egyik legfőbb feladata az adózás ellenőrzése;¹⁵¹ mely feladatot bizánci utódai is ellátták.¹⁵² Aligha lehet kétséges, hogy Nobatia *eparchosza* e tekintetben is az egyiptomi mintaképet követi. Adminisztratív és bírói hatalmát a *praefectus Aegypti* részben évi rendszeres országjárása során gyakorolta.¹⁵³ Az *eparchosz* ugyanígy tesz Nobatiában.¹⁵⁴

Kérdés azonban, hogy miért kapja Nobatia alkirálya az *eparchosz* címet, s az annak eredeti tartalmának megfelelő hatalmat, amikor pedig a bizánci Egyiptom utolsó századaiban az "Ἐπαρχος Αἰγύπτου" helyét már átvették a tovább osztott és újraosztott tartomány *augustalisai*, ill. *duxai*?¹⁵⁵ A magyarázat abban sejthető, hogy Nobatiát lehetőleg osztatlan politikai-gazdasági egységként kellett kezelni, s ehhez a célkitűzéshez az *augustalis*, ill. *dux* fogalmánál logikusan közelebb állott a *praefectus Aegypti* korábbi intézménye. Az *eparchatus* intézményének felállítása ebben az értelemben döntő bizonyítéka a későmeroitikus — Ballana — kereszténykori Núbia történeti kontinuitását valló felfogásnak (v. ö. a tanulmány I. részével).

A núbiai szövegek az *eparchosz* mellett más méltóságokat is említenek. Ezeket leginkább a bizánci udvari címek tartalmatlan utánzásának szokás interpretálni. Karakterük és összetételük pedig nem erre vall.

Az eredeti teljességükben fennmaradt protokollok arra vallanak, hogy a királyi és az *eparchatusi* udvar hivatalai titulátúrában párhuzamosak voltak.

¹⁵⁰ Adams, *Nubia* Ch. 15, 11 f. A *pešto*-herceggel való hasonlóságokra *ibid*: a *pešto*-hercegek „mobilitására” vonatkoztatható adatok lehetősége látható Haycock egy kitűnő munkájában, ld. 109. j.

¹⁵¹ O. W. Reinmuth: „Praefectus Aegypti”, in: PWRE XXII/2, col. 2353—77. — Col. 2360. — Cp. Justinianus XIII. ediktumával (538); ld. H. I. Bell, in: Glanville (ed.); *The Legacy of Egypt*. Oxford 1953, 333; továbbá: A. Stein: *Die Präfecten von Ägypten in der röm. Kaiserzeit*. Bern 1950, *passim*; J. Lallemand: *L'administration civile de l'Égypte de l'avènement de Diocletien à la création du diocèse* (284—382). Acad. Roy. Belg. Cl. des Lettres, etc. Mémoires 57/2, Bruxelles 1964, 58 ff; 236 ff.

¹⁵² M. Gelzer: *Studien zur byzantinischen Verwaltung Ägyptens*. Leipziger Hist. Abh. Heft 13. Leipzig 1909, *passim*.

¹⁵³ Reinmuth *op. cit.* (151. j.) col. 2361; H. I. Bell: *Egypt from Alexander the Great to the Arab Conquest* Oxford 1948, 67 f.

¹⁵⁴ Az *eparchosz* mobilitásáról Adams, *Nubia* Ch. 14, 13f. Utazása során gyakorolt bírói feladatáról látszik tanúskodni Crum 452, ahol a 8—9. sorban arról van szó, hogy a szerződés az *eparchosz* háza előtt, Korte népének körében, az *eparchosz* jelenlétében történt (Crum p. 216.). — Kézenfekvőnek látszik az is, hogy az *eparchosz* a püspöki székhelyeket járta végig.

¹⁵⁵ Gelzer *op. cit.* (152. j.) 5; (38) praef. Aeg. utolsó említése 380 3. 17.

Mind a király, mind az *eparchosz* rendelkezett a 8—9. században *domesztikosz*-szal, *meizon*nal, ill. *meizoterosszal* (vagy *protodomesztikosz*szal, *protomeizoterosszal*); s valószínűleg mindkét udvartartásban szerepel a *primikerioszi* rang.¹⁵⁶

A *domesztikosz* a bizánci eredetiben a gárda parancsnoka.¹⁵⁷ A protokollok egyikében¹⁵⁸ a núbiai király *domesztikosza* mint a „palota *domesztikosza*” jelenik meg. Ez oly mértékig fedi a bizánci *domesztikoszi* funkciót, hogy nem igényel bővebb kommentárt. Az *eparchosz* saját *domesztikoszához* elegendő annyit megjegyeznünk, hogy a 6—7. századi bizánci adminisztrációban a császár után *domesztikosz*szal rendelkeztek — többek között — a provinciák prefektusai, ill. *comesei* és *duxai*.¹⁵⁹ *Primikeriosz* katonai és civil értelemben egyaránt hivatali előjáró; a bizánci rendszerben szorosan kapcsolódik a *domesztikosz*hoz, mint *officiumának* előjárója;¹⁶⁰ olyannyira, hogy Cassiodorus pl. a kettő között nem tesz különbséget: *primiceriatus, qui et domesticatus nominatur*.¹⁶¹ A *domesztikosz* és *primikeriosz* bizánci viszonyával egy 8. sz. végi núbiai protokoll teljesen egybehangzónak látszik.¹⁶²

További, a királynál és az *eparchosznál* egyaránt feltűnő méltóság a *meizon*, ill. *meizoterosz*.¹⁶³ Az *eparchosz meizonját* két ízben mint „Nobatia *meizonját*” nevezik meg.¹⁶⁴ A tisztség eredete, ill. mintája meglehetősen szerény, csak utalásokból ismert bizánci egyiptomi tisztviselő, aki a falvak gazdasági felügyeletében működött,¹⁶⁵ esetleg köze volt az adózáshoz is (?). A 9. századi bizánci adminisztrációban a *meizoterosz* az *eidikosz* hivatalnok, azaz a császári expedíció anyagi ellátásáé.¹⁶⁶ Núbiai feladatköre inkább az előbbi értelemben keresendő, erre utal egy érdekes 9. század eleji adat. Két, sajnos meglehetősen töredékes protokollból¹⁶⁷ arra lehet következtetni, hogy ebben az időben az *eparchosz* egyszersmind Nobatia *protodomesztikosza* és *protomeizoterosza* volt, akinek mint a protokoll mondja, „alattvalója minden ethiopiai, Tilimauarától Philae castrumáig”.¹⁶⁸

¹⁵⁶ *Domestikos*: Kyrikos kora; Krall, *Beiträge* (84. j.) 15f.; Khael kora: Krall, WZKM (84. j.) 236; Johannes kora: Crum 449; 450. — *Meizon, meizoterosz, protomeizoterosz*: Krall, WZKM 236; 238; Crum 449; 450 (Khael—Johannes). — *Primikeriosz*: Krall, WZKM 236; 238 (Khael).

¹⁵⁷ H. Leclercq: „Domestici”, in: DACL IV/1. col. 1375; Guillard I. 5.

¹⁵⁸ Krall, WZKM 236; 238. Khael kora.

¹⁵⁹ Seeck „Domesticus” in: PWRE V/1, col. 1296ff.

¹⁶⁰ Cp. W. Ensslin: „Primicerius” in: PWRE Suppl. VIII. 614—24; Guillard I. 305f.

¹⁶¹ Cassiodorus var. X. 11. — A tévedés azonosítására Ensslin art. cit. (160. j.) 614 ff.

¹⁶² Khael kora, Krall, WZKM 236 és 238.

¹⁶³ Cp. 156. j.

¹⁶⁴ Simon, Nobatia *meizonja*: Krall, WZKM 236; Joseph, Nobatia *meizonja*: *ibid.* 238.

¹⁶⁵ Kroll: „Μελčov 2” in: PWRE XV/1, 362f.; Johnson-West: 246, 325 (*meizoterosz*); Hardy op. cit. (130. j.) 62, 86f, 104, 130.

¹⁶⁶ J. B. Bury: The Imperial Administrative System in the Ninth Century. The British Academy Supplemental Papers I. London 1911, 98 ff; különösen 100.

¹⁶⁷ Crum 449, 450.

¹⁶⁸ Ez valószínűleg Nobatia, északi határától a déli vámhatárig (?) vagy az egykori Makuria határáig. Tilimauara nincsen megfelelően azonosítva, ld. Crum, p. 212; cp. Monneret de Villard, *Storia* 101. A passzust Monneret de Villard tévesen nem az eparchoszra, hanem a királyra vonatkoztatja: op. cit. 100 és 106; noha a két irat illető része jól olvasható.

Közvetlenül a keresztény királyságok megalapítása után tűnik fel Talmis *exarchosza*,¹⁶⁹ a 6. szd. közepén; legkésőbbi ismert előfordulása a 7—8. szd. fordulójáról származik.¹⁷⁰ Justinianus korában — azaz a cím első núbiai jelentkezésekor — az *exarchosz* a *dux*ot fedi, azaz egy katonai expedíció vagy csapat-egység parancsnokát¹⁷¹ — a korábbi *magister militum*ot. Tekintettel arra, hogy Talmis az egykori Dodekaschoinos Egyiptomhoz legközelebbi jelentékeny települése (és püspöki székhely), *exarchatus*ának kézenfekvő gyakorlati-katonai értelme van. Nem lehet véletlen, hogy a talmisi *exarchosz* eltűnése egybeesni látszik időben az *eparchatus* kiépülésével — az *eparchosz* mint Nobatia katonai kormányzója feleslegessé teszi létét. Egyébiránt kézenfekvő az is, hogy Talmis *exarchosza* a Thébaisz *dux*-ának „ellenpárja” volt.

Amint a főhivatalnokok esetében, úgy a szövegekből ismert alacsonyabb rangú hivatalnokoknál is a cím és a feltételezhető valódi funkció között logikus kapcsolat látszik. A Tokiltoeton-felirat *kurátora*¹⁷² valószínűleg megfelel a Justinianus-kor városi közhivatalnokának.¹⁷³ Abban sincs okunk kételkedni, hogy a denduri felirat¹⁷⁴ Epiphanius *samatá*-ja valóban a király pecsétjének őre;¹⁷⁵ Sirma *veridarius*-a pedig valóban futár.¹⁷⁶ Tekintettel a tényre, hogy valóban készültek Núbiában okiratok, természetes, hogy találkozzunk *kartullarios*szal és *nomikos*szal.¹⁷⁷ Az egy ízben előforduló *diataktor*¹⁷⁸ egyiptomi megfelelőjéhez hasonlóan Núbiában is épületek helyreállításaért felelős hivatalnok lehetett.¹⁷⁹

6. Az áttekintésből kitűnik, hogy a kereszténykori Núbia gazdasági szervezetét egyes alapvető tulajdonságai határozottan megkülönböztetik a bizánci Egyiptomtól, mások viszont azzal szorosan összefüggenek. A döntő

¹⁶⁹ József, Talmis *exarchosza* szerepel a denduri, majd az ikhmindii feliratban: Kraus, *Anfänge* 114; S. Donadoni: Un'epigrafe greco-nubiana da Ikhmindí. La Parola del Passato 14 (1959) 458—65.

¹⁷⁰ Legalábbis következtetni lehet rá Crum 447 tanúálírásaiból (Merkuriosz kora), ahol az utolsóelőtti, olvashatatlan névvel kapcsolatban megjelenik e cím. Az illető tanú azonban legfeljebb az *exarchosz* házanépéhez tartozhatott, miután nem valószínű, hogy az *exarchosz* mint tanú, s még hozzá az utolsóelőtti helyen, aláírjon egy adóslevelet.

¹⁷¹ Benjamin: „Εἰσαρχος” in: PWRE VI/2, col. 1552f. — Nov. 130. A cím későbbi tartalmára *ibid.* és Ostrogorsky, *op. cit.* (124. j.) 49; Guiland I. 9, 393; II. 150. stb.

¹⁷² Donadoni *op. cit.* (169. j.) 463.

¹⁷³ G. Diehl: Etudes sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne. Paris 1888, 98 ff; E. Stein: Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches. Stuttgart 1919, 974 ff; P. Jouguet: La vie municipale dans l'Egypte romaine². Paris 1968, 462 ff; Kornemann: „Curatores” in: PWRE IV/2 col. 1810ff. — Kevésbé látom valószínűnek Donadoni véleményét: „Il K. é denominazione che designa un amministratore dei beni imperiali” (*op. cit.* 463.).

¹⁷⁴ Kraus, *Anfänge* 111.

¹⁷⁵ H. Leclercq „Éthiopie” in: DACL V/1, col. 609 (az általa adott fordítás a denduri feliratról nem fogadható el teljesen); Kirwan LAAA 24 (73. j.) 99.

¹⁷⁶ Leclercq *ibid.*; Kirwan *ibid.*

¹⁷⁷ Severus, Elissaius fia, Talmis *kartullariosza*: Crum 452; Tamit Nos 28 (?), 29, 32. — S. Donadoni et al. Tamit 1964. Missione Archeologica in Egitto dell'Università di Roma. Roma 1967, 7o ff. — Nomikosz: Lefebvre No 651. Utóbbira cp. Preisigke Wörterbuch III. 135; E. Ziebarth; „Νομικός (tabellio)” in: PWRE XVII/1 col. 822.

¹⁷⁸ Monneret de Villard, *Storia* 191 (Gebel Barkal!).

¹⁷⁹ *Ibid.*

különbség a tulajdonviszonyokban van. A király abszolút földtulajdona a Nílus-völgy viszonyainak mélyen a múltba visszanyúló hagyományokban gyökerezik; ennek megfelelően az elosztási szisztéma, a földjáradékra, a királyi élelmiszertartalékra, ennek következtében a királyra, mint élelem-adóra épülő rendszer a faraonikus kor vonásait idézik. A meroitikus birodalom bizonyos ilyen rendszerre épült. Összeomlása után kérdéses, hogy a 4–6. századi utódfejedelemségek¹⁸⁰ életében szerepet játszott-e az egyiptomiakhoz hasonló nagybirtokok kifejlődése. Mindenesetre a keresztény királyságok kialakítása után ilyeneknek nem találjuk nyomát, annál inkább megtaláljuk a korábbi meroitikus abszolutisztikus rendszer nyomait. E tény a terület bizonyos ethnikai kontinuitása¹⁸¹ mellett a dinasztikus kontinuitás valamilyen formájának lehetőségét is nyomatékosan felveti.¹⁸² A termelés és elosztás hagyományosan központosított rendszere lehetővé teszi azt, hogy a núbiai királyságok belső politikai egységüket éppúgy, mint önállóságukat könnyebben őrizték meg, mint hogyha tulajdon- és termelési formáik lehetőséget adtak volna vagyoni hierarchia és feudális hatalmi viszonyok spontán kialakulására. Ugyanakkor a megtermelt árufölöslegek központi raktározása és királyi ajándék formájában történő elosztása biztosította azt a belső nyugalmat, mely a korabeli világban egyedülállónak látszik. — A kereskedelem, különösen a külkereskedelem monopóliuma szorosan összefügg a magántulajdon kialakulásának megakadályozását célzó belpolitikával. A pénzgazdálkodás lehető teljes kiküszöbölése is ezt jelenti.

Az arab betörések után a meroitikus kor államszerkezetének egy újabb fontos vonása éled újjá. A két északi királyság egyesítése; a délre helyezett főváros és az északi eparchatus az 1–4. századi meroitikus szervezet utánzása. A szomszédos Egyiptommal való politikai és kereskedelmi kapcsolat a királyság egyik létfeltétele, éppúgy, mint meroitikus elődjéé; ugyanakkor meg kell azonban akadályozni, hogy e kapcsolat megingassa a belső gazdasági rendszer alapjait. A kereskedelmi partner magántulajdon-viszonyaitól, pénzgazdálkodásától és egyéb befolyásától való elzárkózást ebben a helyzetben csakis a vele való érintkezésnek a legfelsőbb szintre való korlátozása oldhatja meg: ezt biztosítja az eparchatus intézménye, annak gazdasági, adminisztratív — és minden valószínűség szerint katonai¹⁸³ — szerepe. Így válik érthetővé nemcsak a pénzgazdálkodás különössége, hanem az ország külfölddel érintkező és attól elzárt, belső részének szigorú elválasztása egy vámhatárral — mely egyéb-

¹⁸⁰ Cp. 147. j.

¹⁸¹ Az ethnikai kontinuitásról Adams felfogását látom mérvadónak: *Adams, Mél. Michalowski*. 13–30; *Id.*: *Invasion...* (147. j.).

¹⁸² A kérdés — az adatok szerénysége miatt éppúgy, mint bonyolultsága miatt — egyelőre még nem dönthető el. *Adams, Nubia Ch.* 13 sem veti még fel nyíltan. Cp. még a 147. jegyzetben idézett irodalommal.

¹⁸³ Bár témánkkal való kapcsolata kétségtelen, a núbiai katonaságra vonatkozó megfontolásokat kénytelen voltam mellőzni a rá vonatkozó adatok rendkívül nehezen értékelhető volta miatt.

ként háromezer éve húzódik ugyanazon a helyen.¹⁸⁴ A núbiai tulajdonformák megőrzése érdekében az eparchatus ugyanakkor bölcs megalkuvás is, ugyanúgy, mint majd a Dodekaschoinosban az arabok letelepedésébe való belenyugvás.¹⁸⁵

A meroitikus gazdasági rendszer ilyen konzerválása érdekében kialakított adminisztratív rendszer másrésről a bizánci adminisztráció szerkezetének számos elemét is igénybe veszi. Az *eparchosz* nemcsak a meroitikus *pešto*-herceg utódja, hanem az egyiptomi római, ill. bizánci helytartó változata is. A bizánci intézmények átvétele valószínűleg nem hosszas fejlődés eredménye, hanem a Justinianus-kori núbiai keresztény államszervezés velejárója; többé-kevésbé egyazon nagy, átgondolt szervezési akció eredménye. A térítés nemcsak az egyházszervezetet kapcsolta a bizánci Egyiptomhoz, hanem segítette kialakítani az adminisztratív szerkezetet is az általa hozott minták segítségével.¹⁸⁶ Ez nemcsak az institúciókat illeti, kiterjedhetett a joggyakorlatra is, melynek kialakításában talán nem tévedünk, ha a *Cod. Just.* bizonyos részeinek bevezetését is elképzeljük.¹⁸⁷

Ahogy a meroitikus Núbia *pešto*-hercegeiben,¹⁸⁸ úgy a keresztény eparchosokban is szokás egy szeparatista törekvés természetes megindítóját látni. E tanulmány I. részében igyekeztem rámutatni, hogy a *pešto*-hercegek speciális helyzete a meroitikus birodalomban nem erre vall. Úgy érzem, a núbiai eparchatus története, ha mögötte a felvázolt gazdasági rendszert figyelembe vesszük, hasonlóan értelmezhető. Az eparchatus önállósága sokkal kevésbé lehetett egy elszakadási törekvés mozgatórugója, mint amennyire annak ellenkezője: az ország gazdasági és politikai egységének rendkívül átgondolt biztosítója. Más lapra tartozik, hogy e mélységesen konzervatív rendszer elzárta Núbiát mindazon lehetőségektől, melyek a pénzgazdálkodásban és a magánvállalkozásban rejtőztek, s ezáltal végső soron okozójává vált a keresztény Núbia hanyatlásának és bukásának.¹⁸⁹

¹⁸⁴ Adams, *Nubia* Ch. 15, 16.

¹⁸⁵ Cp. Adams, *Nubia* Ch. 15, 73.

¹⁸⁶ Cp. Monneret de Villard, *Storia* 165.

¹⁸⁷ Erre látszik utalni Crum 447 esküformulája, ahol Thecla Istenre és Merkuriosz király „szotériá”-jára esküszik. Ezzel a császáreskü-formulával először I. Justinianus korában találkozunk, ld. E. Seidl: *Der Eid im römisch-ägyptischen Provinzialrecht* II. München 1935, 9f; 13. — Az eddig kiadott okiratok azonban az egykori Dodekaschoinosra vonatkoznak, azaz arra a területre, ahol a kopt joggyakorlat közvetlen befolyásával is számolnunk kell. A délebbi terület — elsősorban Qasr Ibrim — okiratleteinek kiadása után leszünk csak abban a helyzetben, hogy a fent mondottak érvényét a királyság egészére megítélhessük.

¹⁸⁸ A *pešto*-hercegekre mind ez ideig a legjobb összefoglaló feldolgozás: N. B. Millet: *Social and Political Organisation in Meroe*. Journées Internationales d'Etudes Meroitiques, Paris 10–13 Juillet 1973. Millet éppúgy hangsúlyozza a *pešto*-hercegek látszólagos függetlenségét, s Núbia különbözőségét a birodalom délebbi — központi — területétől, mint Adams: *Meroitic North and South: A Study in Cultural Contrasts*. Meroitica 2 (1976). — Cp. még B. G. Haycock egyebekben úttörő tanulmányát: *Later Phases of Meroitic Civilization*. JEA 53 (1967) 107–20.

¹⁸⁹ A tanulmányban érintett kérdések bővebb irodalma és a régészeti emléanyagot jobban figyelembe vevő vizsgálata megtalálható a következő munkában: Török L.: *Meroé és Núbia a 2.–7. században*. Régészeti tanulmányok. Az ELTE Ókori Történeti Tanszékeinek Kiadványai 18. Budapest 1976 (s. a.)

Rövidítések

- Adams JEA 50* *W. Y. Adams: Post-Pharaonic Nubia in the Light of Archeology I. JEA 50 (1964) 102–120.*
- Adams JEA 51* *Id.: Post-Pharaonic Nubia in the Light of Archaeology II. JEA 51 (1965) 160–78.*
- Adams, Mél. Michalowski* *Id.: The Nubian Campaign—Retrospect and Prospect. Mélanges K. Michalowski. Warszawa 1966. 13–30.*
- Adams, Nubia* *Id.: Nubia: Corridor to Afrika. Allen Lane, in press.*
- Adams, Meroitica 2* *Id., with comments by A: J. Arkell, J. Desanges, B. G. Haycock et al.: Meroitic North and South: A Study in Cultural Contrasts. Meroitica 2 (1976).*
- AW* *B. G. Trigger—A. Heyler: The Meroitic Funerary Inscriptions from Arminna West. New Haven—Philadelphia 1970.*
- Crum* *W. E. Crum: Catalogue of the Coptic MSS in the British Museum. London 1905.*
- Dakka ld. Griffith DG* *D. Dunham: Royal Tombs at Meroe and Barkal. Royal Cemeteries of Kush IV. Boston/Mass. 1957.*
- Dunham RCK IV* *D. Dunham: The West and South Cemeteries at Meroe. The Royal Cemeteries of Kush V. Boston/Mass. 1963.*
- Dunham RCK V.*
- EK* *W. B. Emery—L. P. Kirwan: The Excavations and Survey between Wadi Es-Sebua and Adindan 1929–1931. I. Cairo 1935.*
- Far.* *F. Ll. Griffith: Meroitic Funerary Inscriptions from Faras, Nubia. Recueil d'études égyptologiques dédiées à la mémoire de Jean-François Champollion. Paris 1922, 565–600.*
- Griffith DG.* *Id.: The Demotic Graffiti of the Dodecaschoenus. Oxford 1937.*
- Griffith Inscr.* *Id.: Meroitic Inscriptions. Part II. Napata to Philae and Miscellaneous. London 1912.*
- Griffith Karanog* *Id.: Karanog. The Meroitic Inscriptions of Shablul and Karanog. Philadelphia 1911.*
- Griffith Meroe* *Id.: The Inscriptions from Meroe, in: J. Garstang—A. H. Sayce—F. Ll. Griffith: Meroe. The City of the Ethiopians. Oxford 1911.*
- Guilland* *R. Guilland: Recherches sur les institutions byzantines I—II. Berlin—Amsterdam 1967.*
- Haycock* *B. G. Haycock: The Later Phases of Meroitic Civilization. JEA 53 (1967) 107–120.*
- Haycock, Landmarks* *Id.: Landmarks in Cushite History. JEA 58 (1972) 225–244.*
- H. ld. Hintze, Studien*
- Hintze, Struktur* *F. Hintze: Die Struktur der »Deskriptionssätze« in den meroitischen Totentexten. MIO 9 (1963) 1–29.*
- Hintze, Studien* *Id.: Studien zur meroitischen Chronologie und zu den Opfertafeln aus den Pyramiden von Meroe. Abh. Dt. Akad. Wiss. Kl. für Spr. Lit. Kunst Jgg. 1959, Nr. 2, Berlin 1959.*
- Hofmann MNL* *I. Hofmann: Zu einigen Nominalausdrücken in den Deskriptionsphrasen der meroitischen Totentexte. Meroitic Newsletter 14 (1974) 33–47.*
- Inscr. ld. Griffith Inscr.*
- Johnson, Roman Egypt* *A. Ch. Johnson: Roman Egypt. — An Economic Survey of Ancient Rome. Ed. T. Frank, Vol. II. Baltimore 1936.*

- Johnson-West* *A. Ch. Johnson—L. C. West: Byzantine Egypt: Economic Studies.* Princeton 1949.
- Kar. ld. Griffith, Karanog* *J. Kraus: Die Anfänge des Christentums in Nubien.* Mödling/Wien 1930.
- Kraus, Anfänge* *R. Lepsius: Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien, Abt. I—VI.,* Berlin 1849—1859.
- LD* *J. Leclant: Les recherches archéologiques dans le domaine méroïtique. Meroitica 1 (1973) 19—59.*
- Leclant Meroitica 1.* *G. Lefebvre: Recueil des inscriptions grecques-chrétiennes d’Egypte.* Le Caire 1907.
- Lefebvre* *D. Meeks: Liste de mots Meroïtiques ayant une signification connue ou supposée. Meroitic Newsletter 13 (1973)*
- Meeks MNL* *Sudan im Altertum. 1. Int. Tagung für meroitische Forschung in* Berlin 1971. *Meroitica 1 (1973).*
- Meroitica 1* *N. B. Millet: Social and Political Organisation in Meroe. Journées* Internationales d’Etudes Meroïtiques, Paris 10—13 Juillet 1973.
- Millet* *U. Monneret de Villard: La storia della Nubia cristiana. Or. Chr.* Anal. 118. Roma 1938.
- Monneret de Villard,*
Storia
- Ph. vagy Philae ld.* *Répertoire d’ Epigraphie Méroïtique Paris, Sorbonne (1975).*
- Griffith DG* *Griffith, Karanog*
- REM* *C. L. Woolley—D. Randall-Maciver: Karanog. The Romano-* Nubian Cemetery. Philadelphia 1910.;
- Sh. ld.* *C. L. Woolley: Karanog. The Town. Philadelphia 1911. (University* of Pennsylvania, The Eckley B. Coxe Jun. Expedition to Nubia
- W-RM Karanog* Vols 3, 4, 5).

KÉT DOKUMENTUM: A GALILEISTÁK TILTAKOZÁSA A KOMMUNISTA VEZETŐK LETARTÓZTATÁSA ELLEN

1919. február 26.

VARGA F. JÁNOS

1919. február 20-án a Munkanélküliek Központi Bizottsága gyűlést tartott a Vigadó nagytermében. A néhány ezer főre tehető tömeg a nagygyűlés után a „Vörös Újság” szerkesztősége elé vonult, ahol Kun Béla és a KMP több más vezetője szólott hozzájuk. Innen indultak tovább a Conti utcába a Népszava szerkesztőségéhez, ahol már rendőrkordon zárta el az utat. Lövések dördültek, rendőrök és tüntetők maradtak holtan és sebesülten az utcán.

A rendőrség vezetői azt állították, hogy a tüntetők támadták meg a karhatalmat; ezt a vádat azonban a későbbiekben sem tudták bizonyítékokkal alátámasztani. Az incidens mindenesetre jó ürügyül szolgált a KMP vezetőinek azonnali letartóztatására.¹ Erre a lépésre a rendőrség vezetői már hosszabb ideje készültek. Batthányi Tivadar, a Károlyi-kormány belügyminisztere már 1918 decemberében elhatározta a KMP vezetőinek letartóztatását. „... megbeszéltem az ügyet az államrendőrség vezetőivel és megállapodtam velük, hogy e célra jól megválogatott rendőrségi csapattal Kun Bélát és társait Visegrádi utcai tanyájukon letartóztatják . . .”² A Minisztertanács akkor azonban még elutasította a belügyminiszter javaslatát. „A bolsevikiek ellen csak szellemi fegyverekkel lehet küzdeni.”³ Január 23-án azonban már a kommunisták elleni „preventív intézkedések” megtételére hatalmazza fel Nagy Vince belügyminisztert a kormány. Dietz Károly, Budapest akkori főkapitánya is hosszan emlékezik — az önigazolás nemkevés szándékával 1920-ban — emlékirataiban, hogy „mi kezdettől fogva értékeltük a veszedelmet . . . minden lépésüket éjjel nappal figyelemmel kísérte” — az erre a célra felállított különleges osztag.⁴ 1919 február 20-i események után a főkapitány érkezettnek látta az időt a bolsevik vezetőik letartóztatására, miután szorinte „... aznapi izgatásaik és a gyászos esemény között a kapcsolat ki volt mutatható és így semmi akadály nem lehetett többé annak, hogy bűnvádi

¹ Részletesen ismerteti a [történetet,¹ előzményeit és következményeit: — Hajdú Tibor: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom, Kossuth Könyvkiadó, 1968, 313—316 old. — Hajdú Tibor: A KMP vezetőinek 1919 február 21-i letartóztatása a minisztertanács előtt, Párttörténeti Közlemények 1965/2, 169—173 old.

² Batthányi Tivadar: Beszámolóm, Bp. é.n.l.k. 307. old., idézi Hajdú id. cikk.

³ Hajdú: id. cikk.

⁴ Dietz Károly: Októbertől — augusztusig, Bp. 1920., Rácz Vilmos Könyvkiadó Vállalata, 72. old.

eljárás közönséges bűncselekmény címén megindulhasson ellenük. A minisztertanács külön meghallgatásom után ez alkalommal el is fogadta indítványomat.”⁵ A kommunista párt vezetőit még aznap éjjel letartóztatták, bizonyítékokat azonban sem aznap, sem később nem tudott a főkapitány prezentálni. Hiába mondotta a február 20-i minisztertanács előtt: „teljes mértékben bizonyítható, perrendszerű a kommunista vezérek bűnössége.”⁶

A KMP őrizetbe vett vezetőit — de közülük is elsősorban Kun Bélát — a rendőrök a Tolonházban súlyosan bántalmazták. Ez a súlyos atrocitás a baloldali közvélemény legerőteljesebb tiltakozását váltotta ki.

A Régi Galileiták Szabadszervezete 1919 február 21-én este „a letartóztatott kommunista vezérek ellen a rendőrök által elkövetett merénylet folytán rendkívüli taggyűlést tartott”,⁷ amelyen egyhangú határozati javaslatot hoztak, melyet küldöttség útján személyesen kívántak átadni Károlyi Mihálynak, a Népköztársaság Elnökének. (A határozati javaslatot lásd a 2. sz. dokumentumban).

A galileista nagygyűlésről másnap röplapot is kiadtak, mely — a határozati javaslatától kissé eltérően — elsősorban a szociáldemokrata vezetők felelősségét hangsúlyozza. „Február 21-i cselekedetükkel méltóvá váltak azokhoz, akik egy Liebknechtet és Luxemburgot életükben rágalmazták, Szabó Ervint pedig ’futóbolond szobatudósnak’ nevezték, mert rámutatott arra, hogy *ilyen politikai erkölcsökkel nem lehet az emberiség jövő házát felépíteni*,” továbbá emlékeztett arra, hogy „... még a Tisza uralom sem vete-medett a véleménysszabadság olyan durva megsértésére, mint most a népkormány. Mert mikor 1912. május 23-án a szociáldemokrata párt által rendezett politikai demonstráción több rendőr életét vesztette, a Tisza uralom sem felelt azzal, hogy az egész pártvezetőséget letartóztatta és a rendőrök által félholtra verette volna”. Éppen ezért a nagygyűlés kimondja — idézi az egykori röplap „... hogy amiként nem félt a régi rezsim terrorjától, éppúgy, ha kell felveszi a jelenlegi kormánnyal szemben is az eszmék szabadságáért a harcot. ... A kommunista vezérek ellen elkövetett brutalitásokért — pedig — a kormányt és nem az eszközül felhasznált rendőröket teszi felelőssé.”⁸

A galileisták négytagú küldöttséget választottak, melynek vezetőjéül Csécsy Imre író, tagjaiul Gimesné Hajdú Lili orvost, László György mérnököt és Podach Erich tanárjelöltet szavazták meg.⁹ Hogy miért Csécsy lett a Károlyihoz induló küldöttség vezetője, annak oka — nézetünk szerint —

⁵ Uo 85. old.

⁶ Hajdú i. m. 314. old.

⁷ Világ 1919 február 22.: A régi galileisták tiltakoznak a rendőrség „vérbosszúja” ellen.

⁸ A Galilei-kör röplapja a február 22-i (?) galileista nagygyűlés határozatáról. — Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai, V. köt. 566. old. Teljes terjedelmében közli még Tömöry Márta: Új vizeken járok, Gondolat K., 1960, 270. old.

⁹ Világ, 1919 február 27. és Tömöry i. m. 161. és 230. old.

az volt, hogy Csécsy az elsők között kereste már 1914-ben — amikor a Galilei-kör egyik titkára is volt — a nemzeti függetlenségi törekvés és a társadalmi haladás akkor még külön utakon járó eszméi egyesítésének lehetőségeit. E célból önálló lapot is alapított a háborúellenes bátor kiállása miatt hamarosan betiltott Új Magyar Szemlét, melynek főszerkesztőjeül Károlyi Mihályt kívánta megnyerni sikertelenül.¹⁰ Csécsy törekvését akkor még mindkét félről nagyfokú bizalmatlansággal fogadták. Függetlenségi oldalról nagyfokú ellenkezéssel fogadták a folyóiratot „baloldali fertőzöttsége” miatt. Másrészről pedig Csécsynek távoznia kellett addigi szellemi otthonából, a Galilei-körből, miután ő és még néhány társa a függetlenségi párt Károlyi-szárnyának külpolitikai elképzeléseit hirdette, s vallotta magáénak.¹¹ Ez a galileista és „függetlenségi” múlt tehette őt leginkább alkalmassá az R.G.Sz. küldöttségének vezetésére.¹²

A delegáció 1919. február 25-én vagy 26-án délelőtt kereste fel Károlyi Mihályt, a Magyar Népköztársaság Elnökét, aki „láthatóan nagy érdeklődéssel és látható rokonszenvvel hallgatta végig” Csécsy nagy, őszintén szenvedélyes előadását az emberi szabadságjogok védelméről — bármiféle rendőri brutalitás ellenében — s akceptálva az előadó morális humanista indokait a kommunista vezérek érdekében — egyetértőleg válaszolt, s átvette az R.G.Sz. memorandumát.¹³ Az 1919. február 26-i minisztertanácson Károlyi már közölte, hogy felkereste őt a galileisták köldöttsége, mely „... a kommunistákkal szemben való rendőri brutalitások miatt eljárást kér.” Károlyi kihangsúlyozta saját egyéni véleményét is, mely szerint „... senkit azért üldözni nem lehet mert valamilyen párt tagja. Eljárni csak azok ellen lehet, akik bűncselekményt követnek el.”¹⁴

Ez a tiltakozás, valamint az Internacionálé üléséről hazatért Kunfi Zsigmond és a radikálisok tiltakozása döntő volt a kommunista vezetők sorának kedvezőbbre fordulásában. A KMP vezetőit „politikai foglyoknak” nyilvánították és megkapták az összes „államfogházi kedvezményeket”. Átszállították őket a Toloncházból a Gyűjtőfogházba, ahol egy különálló épületben helyezték el őket, egy héten háromszor korlátlan számban fogad-

¹⁰ Litván György: Két adalék az 1914-es Új Magyar Szemle előtörténetéhez. Irodalomtörténet, 1974/1 sz., 149–160 old.

¹¹ Litván: id. cikk

Tömöry: i. m. 89. old.

¹² Csécsy Imre 1893-ban született elszegényedett református köznemesi család sarjaként. Már gimnazista korában részt vett a Galilei-kör rendezvényein, megmozdulásain. 1913–14-ben a Galilei-kör egyik titkára — de a közlemény bevezetőjében említett okok miatt 1914 tavaszán megvált a Galilei-körtől és megalapította az Új Magyar Szemlét, amelynek negyedik száma már nem jelenhetett meg, mert a lapot bátor háborúellenes kiállása miatt betiltották. A világháború idején katona volt. 1918 októberében tevékeny részese volt a forradalmi eseményeknek: a Radikális Párt Elnöki Tanácsának tagja, Jászi személyi titkára, majd a Külügyminisztérium sajtó és propaganda szolgálatának vezetője. Amikor az R. G. Sz. küldöttségét Károlyi elé vezette, alig volt 26 éves.

¹³ Világ 1919 február 27.

¹⁴ Hajdú i. m. 319. old.

hattak látogatókat, ellenőrzés nélkül levelezhettek, korlátlanul olvashattak könyvet, újságot.¹⁵ „A KMP bebörtönzött vezetői kihasználták ezt a hirtelen változást és a gyűjtőfogházat valóságos pártközponttá változtatták.” Itt szerkesztették legalábbis részben a Vörös Újságot, innen irányították a mozgalmat. A Központi Bizottság letartóztatott tagjai naponta ülést tudtak tartani Kun Béla cellájában.¹⁶ A galileisták tiltakozását ezért is kell számon tartanunk, mert fontos adalék a Magyar Tanácsköztársaság előtörténetéhez.

Csécsey Imre irathagyatékában maradt fent az alább közlendő egykorú ceruzairat, amelyet nagy valószínűséggel Csécsey, mint a küldöttség vezetője olvasott fel Károlyi Mihály előtt. A kézírást nem a megszokott „kiírt” sorok, megformált betűk jellemzik, mint a többi kéziratét, hanem kissé kusza egyenetlen írás. Valószínű, hogy a rohanó események sodrában, nem a megszokott író-, vagy kávéházi asztalnál született, hanem csak valahol a forradalomban.

1.

Csécsey Imre Károlyi Mihályhoz

Budapest, 1919 február 25. körül.

Elnök Úr!

A Régi Galileisták Szabadszervezetének küldöttei vagyunk és azért jöttünk Elnök Úr elé, hogy kifejezést adjunk az egész forradalmi magyar ifjúság mélységes megdöbbenésének és felháborodásának ama hallatlan kegyetlenségek fölött, amelyeket a rendőrség a kommunista párt letartóztatott vezetői ellen elkövetett.

Arra kérjük mindenekelőtt Elnök Urat: ne méltóztassék emiatt a mi megdöbbenésünknek és felháborodásunknak motívumait valamilyen pártpolitikai érdekekben keresni. A RGSz nem politikai alakulat, hanem az erkölcsi ideálok közössége által összetartott egyesülése annak az ifjúságnak, melynek tagjai tanulásban és tanításban: az igazság keresésében s az igazság hírvérsében eltöltött évek alatt szent fogadalmat tettek egymásnak arra, hogy a napi politikáról vallott meggyőződéseik bármilyen táborba sorolják is őket, soha más által, mint az erkölcs és tudomány törvényei által magukat vezetgetni nem hagyják.

A mi szabadszervezetünknek nincsen semminemű pártpolitikai színezete, mert hiszen a mi soraink között éppúgy vannak radikálisok, mint szociáldemokraták, éppúgy vannak kommunisták, mint olyanok, akik az emberi társadalom megjavítását a polgári rend keretein belül igyekeznek megvalósítani. Mi nem vagyunk politikusok, hanem — múltunkra hivatkozva, úgy hisszük, joggal mondhatjuk ezt magunkról — mi a forradalmi ifjúság élő lelkiismerete vagyunk és ennek a lelkiismeretnek parancsa késztet bennünket arra, hogy fölemeljük szavunkat a forradalom veszélyben forgó erkölcsi értékeiért.

Mert, ha a gyakorlati politikával foglalkozók úgy látják, hogy egy politikai párt akciója folytán veszélybe jutottak a forradalom vívmányai: mi viszont úgy látjuk, hogy azoknak az eszközöknek révén, amelyekkel ezeket a veszélyeket elhárítani igyekeznek: a forradalom vívmányainál sokkalta nagyobb érték, a forradalom erkölcsi alapja került veszélybe. Mi, éppen

¹⁵ Uo, 320. old.

¹⁶ Dietz főkapitány így emlékezik ugyanerről: „Kunék letartóztatásával talán még meg lehetett volna menteni az országot, ha ... Károlyi Mihály a közben Bernből hazajött Kunfi Zsigmond, továbbá a radikális párt és a Galilei Kör tagjainak befolyása alatt el nem rendeli, hogy a letartóztatott kommunisták politikai foglyok gyanánt kezeltessenek és a legudvariasabb bánásmódban részesüljenek. Károlyi beavatkozásának tulajdonítható, hogy a kommunisták a gyűjtőfogházban a legkorlátlanabb szabadságot élvezték...” Dietz, i. m. 87. old.

¹⁷ Mindkét dokumentum az O.Sz.K. Kézirattár Csécsey-hagyatékában található; az 1. sz. dok. egykorú kézirat, a 2. sz. dok. egykorú gépirat másolat. A 2. sz. dokumentumot tartalmában, de nem szöveghűen közli a Világ 1919. február 22-i száma.

mert nem politizálni jöttünk ide, feljogosítva érezzük magunkat annak a megállapítására, hogy a gyakorlati politika alapjában véve csupán erőviszonyok kérdése és hogy ezeknek harca felett vannak az erkölcsnek olyan törvényei, vannak a humanitásnak olyan ideáljai, vannak a huszadi századnak, a világháborút átélte emberiségnek olyan eszményei, amelyeknek meggyalázását semmilyen politikai érdek sem mentheti, mert ezeknek meggyalázása az emberiesség megbestelenítését jelenti. Semmilyen politikai érdek sem engedheti meg, hogy az emberi szabadságjogokat lábbal tiporják, hogy ezeken a szabadságjogokon rendőrcsizmák gázoljanak keresztül, hogy akár olyan emberekkel szemben, akik bármilyen szempontból veszélyes politikai akciót fejtettek ki, akár pedig a legutolsó közönséges büntetéssel szemben is már a vizsgálat legkorábbi stádiumában, amikor velük szemben még csupán a be nem bizonyított gyanú forog fenn, az elharmarkodott önbíráskodás legbarbárabb formái alkalmaztassanak. Semmilyen politikai érdek sem engedheti ezt meg, a román vagy cseh imperializmus érdeke éppoly kevésbé, mint a magyar népköztársaság védelmének érdekében, ellenkezőleg úgy véljük, az elmúlt szomorú idők mindenkit meggyőzhettek arról, hogy minden becsületos politikának előfeltétele, — mellőzhetetlen érdeke az, hogy a politika felett álló emberi jogoknak legalábbis a belátás mai foka szerint megállapítható minimuma mindenki számára biztosítsa, amelyek közé tartozik az a jog is, hogy tetteiért mindenki a legalább relatív, legalább elméletben független bíróság előtt feleljen, nem pedig feldühödt rendőrhuligánok csordája előtt. Hogy a proletárdiktatúra kívánatos-e, az politikai kérdés, amelyet döntsön el a társadalom, döntsön el a történelem olyan eszközökkel, amilyenekkel tud — de hogy a rendőrcsizmák diktatúrája nem kívánatos, az nem lehet politikai kérdés, az nem lehet egyáltalában kérdéses.

De amint nem vagyunk hajlandók a közelmúltban történt vérlázító eseményeket a politika szemszögéből nézni, éppoly kevésbé vagyunk hajlandók ezekben csupán felelőtlen, elvakult tömegek brutális ösztöneinek megnyilatkozását látni. Sajnos kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy ezekben a tényekben és a velük kapcsolatos intézkedésekben egy olyan vesztes erkölcsi ellentmondás bizonyítékát látjuk, amely a közszellem nagy részét megfertőzte immár, amely nem egy felelős személy gondolkodását is megfertőzte, s amely ellentmondástól meggyőződésünk szerint a népköztársaság öntudatát sürgősen meg kell szabadítani. Meggyőződésünk szerint, ha a magyar népköztársaság akár a kommunista mozgalommal, akár bármely más, úgynevezett jobboldali ellenforradalmi mozgalommal szemben a védekezésnek ugyanolyan módszerével mondjuk ki nyíltan: a terrornak ugyanolyan eszközzel lép fel, mint amilyen módszereket és eszközöket alkalmazott a letűnt uralom a mi diadalra jutott eszménkkal szemben, akkor ezáltal ez a magyar népköztársaság nemcsak erkölcsi ellentmondásba esik önmagával szemben, de olyan véztes hibába is esik, amely a történelmi logikatlanságok nebezetszerűségével fogja meghosszúítani magát. És itt most már nem csupán az elvont emberi szabadságjogok védelméről, a forradalom erkölcsi alapjainak védelméről kell beszélnünk, hanem a forradalom vívmányainak védelméről is. Mert ha vannak is közöttünk régi galileisták között olyanok, akik a forradalom eddig elért eredményeit keveslik: ezek az eredmények mégis mindnyájunknak szívünkhoz vannak növe, ezeket az eredményeket mi nem akarjuk elveszíteni, ezeket mi mindenáron meg akarjuk védeni, mert hiszen mi mindnyájan ennek a forradalomnak katonái vagyunk, mi mindnyájan ott voltunk annak az ifjúságnak a soraiban, mely október 28-án megostromolta ezt a palotát, mely október 29-én rendőrok golyózápora közben vérért ontotta a Lánchíd előtt, s mely október 31-e éjszakáján újból kész volt életét áldozni azokért az eszményekért, melyeket Elnök Úr s a magyar progresszió többi vezérei testesítettek meg. Ennek a forradalomnak legértékesebb vívmányai közé tartozik az a népköztársaság, mely az egyesülés és gyűlekezés szabadságát, a gondolatnak, a sajtónak és a szólásnak szabadságát mindenki számára biztosította. Ezeket a szabadságjogokat meggyőződésünk szerint korlátozni nem lehet, ezeket nem korlátozhatja még a népköztársaság védelméről szóló törvény sem, mert a szabadságnak ezek a törvényei nem ad hoc és nem lokális jellegű törvények, hanem általános emberi ideálok kifejezői, amelyek elől minden egyéb törvénynek meg kell hátrálnia. Ezt a néptörvényt, a forradalomnak ezt a legértékesebb vívmányát láttuk mi veszélyeztetve akkor, amikor azt látjuk, hogy egy politikai párt ellen a kormány rendszeres terrort folytat, hogy ennek a politikai pártnak a tagjait pusztán azért, mert éppen ennek a pártnak a tagjai letartóztatják, tekintet nélkül arra, van-e ellenük személyes gyanú akár a politikai, akár a társadalmi büntetőjog szempontjából — letartóztatják, börtönbe hurcolják és egy félvad csöcselék inzultusainak teszik ki őket minden ilyen gyanúok nélkül, tisztára azért, mert a nevük a politikai pártnak a taglistáján előfordult.

Mindezeknek alapján mi, régi galileisták tisztelettel arra kérjük Elnök Urat: mint a magyar államnak a politikai küzdelmek felett álló pártatlan fejét és mint ennek az országnak legfőbb erkölcsi fórumát: méltóztatnék odahatni, hogy a politikai küzdelemnek az a terrorisztikus jellege, az államhatalommal való visszaélésnek ez a rendszere egyszer és mindenkorra megszüntetessék.

Méltóztassék továbbá odahatni, hogy a rendőrségben még ma is uralkodó szellem gyökeresen kiirtassék, a rendőrség egész szervezete a szabadságjogok föltétlen tiszteletének szellemében átformáltassék, a brutalitásokban bűnös rendőrök és tisztek ellen független bíróság által az eljárás haladéktalanul megindíttassék és azok addig is felfüggesztessenek.

Végül méltóztassék megengedni, hogy az eddig történt brutalitások pártatlan megállapítása, a foglyok helyzetének ellenőrzése végett egy a mi szervezeteinkből választandó ellenőrző bizottság alakíttassék, amelynek jogában álljon a legteljesebb ellenőrző vizsgálatot lefolytatni és annak eredményéről Elnök Urat, valamint a miniszterelnök és a belügyminiszter urakat informálni.

OSZKK, Csécsy-hagyaték
fogalmazvány.

2.

A Régi Galileisták Szabadszervezete

Károlyi Mihályhoz

Budapest, 1919 február 26.

Elnök Úr!

A Régi Galileisták Szabadszervezete forradalmi múltjára hivatkozva jogának és kötelességének tartja, hogy teljes erkölcsi súlyával állást foglaljon a rendőrségnek a kommunista párt letartóztatott tagjai ellen elkövetett bűncselekményekkel, valamint általában a politikai üldözésnek most alkalmazott módszerével szemben.

A letartóztatottak ellen elkövetett felháborító merényletekben ráismerünk a budapesti rendőrség régi arculatára, mellyel mi, régi galileisták annyiszor állottunk szemben, legutóbb a lánchídi vérengzés alkalmával, két nappal a forradalom előtt. A rendőrség szellemének forradalmi átalakulását mi csupán a brutalitás vakmerő fokozódásában látjuk. A forradalom élő lelkiismerete és az emberiség nevében követeljük:

1. A politikai üldözés mai proscriptio-szerű rendszerének haladéktalan megszüntetését és a szabadságjogokat biztosító néptörvények fenntartás nélküli végrehajtását.

2. A merényletekben részes rendőrlegények és tisztek azonnali elmozdítását és ellenük a bűnvádi eljárásnak független bíróság által leendő haladéktalan lefolytatását.

3. A rendőrségben uralkodó közveszélyes szellem teljes kiirtását és valódi néprendőrség felállítását.

4. A rendőrség éléről való haladéktalan eltávolítását annak az embernek, aki ezeket a gyáva merényleteket a vérbosszú jogán nyilvánosan „megérteni” merészelte.

5. Végül engedélyt kérünk arra, hogy egy a szervezetünk kebeléből kiküldendő három tagú bizottság az elkövetett brutalitásokat egy ellenőrző vizsgálat során pártatlanul megállapíthassa és a vizsgálat eredményéről Elnök Urat, valamint a miniszterelnök és belügyminiszter urakat informálhassa.

A Régi Galileisták Szabadszervezete

OSZKK, Csécsy-hagyaték
egykorú másolat.

Vita

TÖRTÉNETFILOZÓFIÁRÓL ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNY- RÓL — MEZOPOTÁMIA ÜRÜGYÉN

LENDVAI L. FERENC

Az ELTE Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézete 1974 december 9—11 között 3 napos konferenciát rendezett „A fejlődő országok társadalmi viszonyairól” címmel. A rendkívül érdekes konferenciáról Puskás Ildikó és Steinbach Antal számol be az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának *Közleményei* XXIV. évf. (1975) I. számában (a továbbiakban *Közlemények*: 115—127). Az ismertetésből kitűnik, hogy a konferencia egyik központi témája a Marx által „ázsiai”-nak nevezett termelési mód vizsgálata volt. E kérdésről máris nyomtatásban olvashatunk három, a konferencián elhangzott előadást, éspedig Komoróczy Gézáét („A földtulajdon az ókori Mezopotámiában és az ún. ázsiai termelési mód elmélete”: *Közlemények*: 129—144), Puskás Ildikóét („Az ókori India és az ázsiai termelési mód”: uo. 145—157) és Hahn Istvánét („Az Ószövetség társadalomképe és az ázsiai termelési mód”: *Világosság* XVI. évf. —1975 —, 2 : 73—79). Mindhárom tanulmány közös vonása, hogy az adott szakterületre nézve, ilyen vagy olyan indoklással *érvénytelennek* minősíti az „ázsiai” termelési mód hipotézisét, melyet — szigorú precizitással — a despotikus uralkodó ill. a faluközösség abszolút földtulajdonjogához köt; habár Hahn István e hipotézis érvényességét *általánosságban* elismeri. Minthogy a három tanulmány közül Komoróczy Gézáé meggy elméleti szempontból a legmesszebbre, a továbbiakban főként az ő tanulmánya által fölvetett problémákhoz kívánunk történetfilozófiai szempontú megjegyzéseket fűzni: e szempont alkalmazására egyébként maga a szerző jogosítja — sőt, mondhatni szólítja — föl olvasóit, amikor tanulmánya végéfelé azt írja, hogy — véleménye szerint — „az ókori keleti szaktudományok eddig csak igen szerény mértékben érdeklődtek Mezopotámia történelmének az egyetemes emberi történelem törvényszerűségeivel való összefüggései iránt . . . Másrészt viszont köztudott, hogy a történetfilozófia, amely persze magasabb absztrakciós szintet jelent, mint a történetírás, csak ritka esetekben áll maradéktalan összhangban a történelem tényeivel. Az ún. ázsiai termelési mód elmélete nem tartozik e ritka esetek közé” (*Közlemények*: 140—141); majd hozzáteszi: „Ez a reménytelennek látszó szétválás szaktudomány és történetfilozófia között természetesen egészségtelen” (uo.: 141). Hogy Komoróczy Géza (aki már többször bebizonyította, hogy saját tudo-

mányterületének kiváló szakértői közé tartozik) *valóban* igényli e szétválás leküzdését, azt leginkább tanulmányának indítása bizonyíthatja: „Különösen öröndetes — írja —, hogy ez az alkalmi írás egy átfogó téma sokoldalú megvitatásának része: ily módon az ókori kelet, s közelebbről Mezopotámia történelme a világtörténet távlatába illeszkedik” (uo.: 129). Megközelítésmódjának programja önmagában rokonszenves és biztató: „Nem hisszük, hogy valamely társadalom, akár a régiek bármelyike, akár pedig mai, kielégítő módon leírható és jellemezhető volna szerkezetének pusztán egyetlen — bármilyen fontos — eleme alapján. Önmagában sem a földtulajdonviszonyokat, sem pedig a rétegződést vagy osztálytagolódást nem tarthatjuk ilyen kritériumnak. Ahhoz, hogy a valóságot megismerjük, ezek mellett még egy sor egyéb — szociológiai kifejezéssel élve — „független változó”-ra kell tekintettel lennünk” (uo.: 129—130). Zavaró ugyan, a szóhasználaton kívül, mely a marxi totalitásfogalom helyett csupán az empirikus szociológia „független változóiról” beszél, az a már *prima facie* képtelenül irrelevánsnak minősíthető megjegyzése is, miszerint „azok a magyarázatok, amelyek a marxi társadalomelméletet három tényező (egyén, közösség, termelési eszköz) kombinációra próbálják visszavezetni, a mi szemünkben nem lehetnek egyebek, mint végzetes[?] [föltehetőleg elírás „végletes” helyett], már-már a kabbalista számmisztikára emlékeztető leegyszerűsítések” (uo.: 130 : 3 lj.); hiszen Tőkei Ferencnél, akinek elméletére a célzás vágni kíván, egyáltalán nem az említett három tényező „kombinációiról” van szó — mindenesetre a továbbiakban fokozott érdeklődéssel követjük Komoróczynek a mezopotámiai földtulajdonviszonyokkal kapcsolatos saját fejtegetését.

Ezek lényegét röviden abban foglalhatjuk össze, hogy, noha a királyi birtok és az ún. „templomgazdaság” az eredeti sumer városokban fontos szerepet (régebben azt hitték, hogy abszolút szerepet) játszott; ámde „a ,templomgazdaság’-ok részesedését a városok megművelhető földterületéből Djakonov legfeljebb 50%-nyira becsülte. A sumer városok földterületének egészen a ,templomgazdaság’-okon, valamint az uralkodó földtulajdonán kívül családi, illetve vérségi kötelékek szerint szerveződő gazdaságok (földközösségek) találhatók” (uo.: 132). Komoróczy nézete szerint megjelenik ugyanakkor a magántulajdonban levő földbirtok, amint azt fennmaradt „adásvételi szerződések” bizonyítják: „A föld-adásvételi ügyletekben az okmányok szerint eladóként mindig több, vevőként azonban rendszerint egy személy vesz részt. Kézenfekvő a következtetés, hogy az eladók: kollektív tulajdonosok, s eszerint nyilván valamiféle földközösségi tulajdonról van szó (a kifogástalan elnevezés megkeresésére most nem akarunk túl nagy gondot fordítani). Maga az adásvétel ugyanakkor egyértelműen arra vall, bár erről a tanulásról mindenki, maga Djakonov is, megelégedezett, hogy a földtulajdon, tehát a földközösség tulajdona, adásvétel útján kívülálló személy javára elidegeníthető” (uo.:133). Az így létrejött „magán” földbirtokok ugyanakkor

— írja Komoróczy — viszonylag kicsik és gyöngék voltak és az állam gyámkodására szorultak. Az ún. *mišarum* „rendeletek lényege az uzsora-kölcsönből eredő adósságok időnkénti elengedése. Ez gazdaságpolitikai aktus, a kis kiterjedésű, ezért gyakran kölcsönre szoruló, de a kötelezettségekben könnyen összeroppanó gazdaságok rendszerének megóvását szolgálja, a gazdasági stabilitás érdekében” (uo.: 136). A kis magánbirtokok tönkremenési folyamatát azonban az államnak nem sikerült véglegesen megakadályoznia: „Az i. e. 2. évezred második felében Dél-Mezopotámia viszonyai számottevően megváltoztak. A *mišarum*-rendeletek megszűnnek, a kisbirtokos gazdaságok, ha nincs az adósságok elengedése, a szükségszerű uzsorakölcsön hatására tönkremennek, egyre erőteljesebb a kisbirtokok koncentrációja... Ugyanakkor átfogóbbá és hatékonyabbá válik az állami adminisztratív ellenőrzés. Egy új okmánytípus (*kudurru*) arról tanúskodik, hogy a királyi adománybirtokok, amelyekkel adómentesség és egy sor egyéb kedvezmény járt, a katonai—adminisztratív előkelőség javadalmazását szolgálják” (uo.: 137—138). Végül Babilóniában „az uralkodó, adományozás útján s a magán nagybirtok rovására, jelentősen megnövelte a „templomgazdaság”-ok területét, s ezzel valójában saját gazdasági bázisát: a „templomgazdaság”-ok oly szoros állami igazgatás és ellenőrzés alatt álltak, hogy korábbi önállóságuk szinte teljesen megszűnt” (uo.: 139). Asszíriában viszont egy olyan struktúra jött létre, amely — Komoróczy véleménye szerint — az európai gazdaságtörténetben leírt faluközösségek mellé állítható. „Ez a helyzet — írja —, nézetünk szerint, egyértelműen bizonyítja, hogy a faluközösség mint adózási vagy gazdasági egység nem a társadalomszervezet archaikus formája, hanem szekundér jelenség, amelyet sajátos függési—alárendeltségi viszonyok hívnak életre” (uo.). A Babilóniában és Asszíriában végbemenő fejlődés különbségének figyelmen kívül hagyása — írja Komoróczy — Djakonovot súlyos módszertani hibához vezette: „Djakonov és munkatársai... először éppen az északi területekről (Kirkúk környékéről) származó források alapján dolgozták ki részletesebben a földközösségi szektor elméletét, amelyet később az egész Mezopotámia egész történetére kiterjesztettek” (uo.: 137). Ez azonban helytelen: „Nem osztjuk Djakonov azon nézetét, hogy a földközösség [Babilóniában] gazdasági szerepet játszik. A ’földközösség’ (az eredeti forrásokban *u r u*, illetve *alum*, mindkettő ’város’) az óbabiloni korban megítélésünk szerint nem több, mint polgárjogi szervezet; gazdasági szerepe nincsen, a tulajdonhoz semmi köze, a földtulajdon elidegenítése a hatáskörén kívül megy végbe: a földek magántulajdonban vannak” (uo.: 135).

Nem követ-e el azonban — talán még súlyosabb — módszertani hibát Komoróczy Géza is? Eltekintve ugyanis attól, hogy (a görög „polis” vagy a latin „civitas” szavak számos fordításlehetőségének interpretációs problémáira gondolva) az „uru” és „alum” szavak fordítása nyilván már egy bizonyos *interpretációt előfeltételez*; és ebből arra következtethetünk, hogy az

„adásvételi szerződés”, „magántulajdon”, „elidegenítés” szavak esetében is erről van szó; eltekintve attól, hogy az asszíriai faluközösség kialakulásának általa leírt *egyedi* folyamatát Komoróczy is azonnal *általánosítja*; érvelését egy ponton összefoglalva Komoróczy Géza azt írja, hogy mivel „a magán földtulajdon mind arányait, mind pedig szerepét tekintve döntő tényezővé vált a gazdasági életben . . . ; ez a kifejtlet önmagában is lehetetlenné teszi, hogy a fejlődést, amely hozzá vezetett, még ha az előző korok gazdaságának egy-két vonása *megtévesztően* (a szó hangsúlyos) hasonlít is az ún. ázsia [?] [föltehetőleg elírás „ázsiai” helyett] termelési mód képletéhez, az elmélet szellemében magyarázzuk” (uo.: 141). Ugyan miért? Még ha Komoróczy minden interpretációját és állítását el is fogadjuk: vajon, ha a termelés egy meghatározott módja *fölbomlik*, azt jelenti-e ez, hogy eredetileg sem volt azonos önmagával? Egyébként pedig tartunk tőle, hogy az említett „megtévesztő hasonlóság” valójában egyszerűen *azonosságot* jelent.

Ezzel kapcsolatban először is azt állapítsuk meg, hogy Komoróczy Géza, aki előbb azzal az igénnyel lépett föl, hogy egy társadalmi alakulatot ne egyoldalúan és elvontan elemezzen, tárgyalásmódja során megfélekezett saját eredeti programjáról: kizárólag a földtulajdonviszonyokat elemezte, és pedig egyoldalúan és elvontan. Ha valóban helyes módon akarjuk megközelíteni a problémát, akkor eleve nem elégséges ugyanis a földtulajdonviszonyok *mellett* még egyéb „független változókat” is figyelembe venni: egy társadalmi formát ill. termelési módot Marx mindig *totalitásként* fogott föl; azaz olyan szerves egységként, melynek különböző mozzanatai egymást eleve föltételezik, ám e mozzanatok közül az egyik átfogó jellegű. Egy társadalmi formát illetően ilyen mozzanat a termelés (noha pl. kapitalista gondolkodás nélkül kapitalista termelés sincs); egy termelési módot illetően ilyen a természet birtokbavétele, elsajátítása (Aneignen) a tulajdon (Eigentum) valamely formájában. Aki tehát kiindulópontként a tulajdonviszonyok elemzését fogadja el, az a dolgot valóban a gyökerénél ragadja meg; e mozzanat *mellé* azonban nem elegendő eklektikusan odatenni az „egyéb tényezőket”, hanem azokat, belső logikájuk szerint, a tárgyalás során ebből a mozzanatból kell kifejteni. „Az eredmény, amelyre jutunk, nem az, hogy termelés, elosztás, csere, fogyasztás azonosak, hanem hogy valamennyien egy totalitás tagjai, különbségek egy egységen belül. A termelés az átfogó, átfogja mind önmagát a termelés ellentétes meghatározásában, mind a többi mozzanatot” — írja Marx például az *Alapvonalak*. . . közismert Bevezetés-ében (magyar kiadás: I. k.: 25). És hogy Tőkeinél is erről van szó (ha nem is részletezően), arról *A társadalmi formák elméletéhez* c. művének, különösen a mű bevezető fejezeteinek, ahol is a termelési mód totalitásának Komoróczy szerint „már-már a kabbalista számmisztikára emlékeztető” három fő mozzanata elvontan csak egy, Marx nyomán a „társadalomban termelő egyének” létéből kiinduló és 36 nyomtatott oldalra terjedő konkrét elemzés után (vö. 33 skk.) kerül egyáltalán bevezetésre, minden

figyelmes olvasója meggyőződhet. Komoróczy viszont még saját utalásait sem veszi figyelembe; egyszerűen és elvontan megállapítja: Mezopotámiában *volt* földmagántulajdon, tehát *nem volt* „ázsiai termelési mód”. Megfeledeznek még saját kiinduló tételéről is: „a földtulajdon szabályozására az ókori kelet államai mindig nagy gondot fordítottak; . . . mindig körültekintő intézkedések szabályozták a mindennapi életben fölmerülő kérdéseket” (uo.: 130); és ezzel kapcsolatban teljesen figyelmen kívül hagyja a közmunkák, pl. az öntözés alapvető fontosságú szerepét is. Puskás Ildikó e kérdésről ugyan megjegyzi: „Az öntözés szerepét az öntözött földek mennyisége szempontjából is félrevezető eltúlozni: a művelt földterületeknek csak csekély százaléka került öntözésre; még a mai Indiában is, annak ellenére, hogy folyamatosan növelik az öntözés alá vont területek nagyságát, a mezőgazdaságilag hasznosított földeknek mindössze kb. 20%-át öntözik (1972-es adat)” (*Közlemények*: 157). Csak-hogy Puskás Ildikó itt nemcsak arról feledkezik meg, hogy a keleti civilizációk kialakulásának egész folyamata az öntözéses gazdálkodáshoz kapcsolódik; nemcsak arról, hogy egy gazdasági ágazat fontossága nem mérhető területének egyszerű százalékarányával stb., hanem arról a valóban eleminek mondható összefüggésről is, hogy, ha már 1972-es adatra hivatkozik, akkor az Indiai Unió 1972-es politikai határait is tekintettel kellene lennie: arra ti., hogy mind Bengál nagyobb része, mind az Indus-völgy és Pandzsáb *kívül* esik e határokon; s hogy nevezetesen a mai Pakisztánban (a legrégebb indiai civilizációk területén) a megművelt föld kétharmadát öntözik, éspedig a világ közismerten legnagyobbbszabású öntözőberendezéseivel. Ami Mezopotámiát illeti, a mai Irakban a megművelt földek mintegy felét öntözik, és ha ezek az adatok nem is vetíthetők egyszerűen vissza a múltba, bizonyos nagyságrendeket mégis tükröznek. Ha Komoróczy Géza akár ezt az egyetlen szempontot figyelembe vette volna (nem is beszélve egyéb gazdasági, politikai, szellemi tényezőkről), föltétlenül el kellett volna jutnia ahhoz a következtetéshez, hogy a keleti („ázsiai”) civilizációkban — így Mezopotámiában is — az egyén sem mint „homo oeconomicus”, sem mint „homo moralis” stb. *soha és sehol nem önállósította magát a patriarchális közösséggel* (annak valamilyen, elsődleges vagy másodlagos, valóságos vagy képzelt formájával) *szemben*. Elegendő ezzel kapcsolatban Komoróczy *saját* adataira utalnunk: a királyi és a templomgazdaság fontos szerepe a sumer korban; az a tény, hogy a magánföldek elidegenítése valamilyen, eredetileg fönnállt — még ha nem is faluközösségi — földközösségből történik; az állam gazdasági gyámködása az életképtelen kisbirtokok, majd szoros adminisztratív ellenőrzése a nagybirtokok fölött, melyek különben is a katonai—bürokratikus vezetőréteg javadalmazására szolgálnak; végül a királyi hatalomtól való függés ismételt megerősítése és a faluközösségi rendszer kialakulása: állításunk igazolására voltaképpen több, mint elégségesek lennének. (És akkor még csak a Komoróczy koncepciója számára *kedvező és általa adott* interpretációjú adatokra utaltunk.) Ugyanakkor — hogy Marxról most ne is

szóljunk — hangsúlyoznunk kell, hogy Tőkei elemzéseinek is éppen ez a lényege (vö. i. m.: különösen 71 skk., 112 skk.): voltaképpen rejtélyes tehát, miért van szükség arra, hogy (ha rövid történetfilozófiai sémákban vagy népszerűbb tanulmányokban elő is fordul) történettudományi vizsgálódásoknál a despotikus, ill. faluközösségi tulajdon elvont és merev absztrakcióját, ne pedig ezt a rugalmas hipotézist vegyük alapul. Hacsak azért nem, hogy elemzése végén Komoróczy Géza levonhassa a következtetést: „E futólagos áttekintés azt bizonyítja, hogy a földtulajdonviszonyok az ókori Mezopotámia csaknem három évezredes története során igen jelentős változásokon mentek át: valódi történelmük volt. A tulajdonviszonyok nem önmagukat reprodukálták, változásaik mélyrehatóak voltak. Arról, hogy e történelem korszakait mind egyetlen társadalomtörténeti típusba soroljuk, szó sem lehet. . . . Az eddig mondottak alapján nyilvánvaló, hogy Mezopotámiát nem sorolhatjuk abba a formációba, amelyet ázsiai — vagy óázsiai — termelési módnak szokás nevezni. Akárhogy értjük is azokat a kritériumokat, amelyekkel e hipotézis hívei az ún. ázsiai termelési módot körülírni próbálják, az nem lehet kétséges, hogy a Mezopotámiában megfigyelhető viszonyok minden lényeges kérdésben különböznek tőlük” (uo.: 140). Kétségtelen, hogy a Komoróczy Géza (és a másik két tanulmány szerzője) által használt merev és elvont kiinduló hipotézis alapján valóban ez a következtetés adódik: ez a tény azonban számunkra csak az eredeti marxi kiindulás helyességének sajátos negatív bizonyítékát jelenti.

Szögezzük le itt nyomatékosan: egyáltalában nem gondoljuk azt, hogy egy marxista igényű vagy indíttatású történésznek minden kérdésben, preconcepciólis módon Marx *szavaihoz* kell magát tartania. Ha Komoróczy Gézának az az állítása, miszerint „Marx és Engels — műveikből ítélve — abszolúte semmit nem tudtak az ókori Mezopotámiáról, és súlyosan megtévesztő, ha okfejtéseiknek azt a látszatot adjuk, hogy történetfilozófiájuk kidolgozásakor figyelembe vették Mezopotámiát, illetve az ókori keletet is” (*Közlemények*: 144) ebben a formájában nyilvánvaló abszurdum is, hiszen magátólértetődőleg arról van szó, hogy a modern ókortudomány eredményeit nem ismerték; az szerintünk sem kétséges, hogy a történésznek (és a történetfilozófusnak is) munkája során mindenekelőtt a föltárt tényekre kell tekintettel lennie. Komoróczy azonban azt írja (és szándéka őszinteségében nem kívánunk kételkedni), hogy „Marx . . . *alapvető* gondolataihoz” (*Közlemények*: 144) kell visszatérnünk; — vizsgáljuk meg tehát most azt, hogyan végzi el *ezt* a munkát Komoróczy Géza. Ezt írja: „Marx a „Grundrisse” híres fejezetében a korai társadalmak három alaptípusát (!): az ázsiait, az antikot és a germánt a hegeli történetfilozófia nyomán különböztette meg egymástól. A „Grundrisse” szövege párhuzamos alaptípusokról beszél és nem egy fejlődési sor egymást követő állomásairól. Marx fejlődési koncepciója, amely persze elméletének mindig is sajátja volt, bár eleinte csak igen laza formában [itt Komoróczy a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*-ra (magyar kiadás: 69) utal], ezt a három alaptípust és

mellettük a „modern polgári termelés”-t csak valamivel később [?: mindenestre ugyanannak a munkának a során], „A politikai gazdaságtan bírálatához — Előszó” c. tanulmányának közismert és mindig idézett helyén fűzte össze egymás után, „a gazdasági társadalomalakulat progresszív korszakaiként” (uo.: 143). Ahány állítás, annyi félreértelmezés vagy tévedés. Az *Alapvonalak*... említett fejezete („A tőkés termelést megelőző formák”, magyar kiadás: I. k.: 355 skk.) egyáltalán nem beszél „alaptípusokról” és végképp nem beszél „párhuzamos alaptípusokról”. Komoróczy Géza állítása szerint „a német szöveg nem hagy kétséget afelől, hogy Marx kifejezése egyszerűen ’alapforma’, ’alaptípus’. A magyar fordítás ’földviszony’-t ír, ami vagy egyszerűen értelmetlen, vagy félrevezető” (*Közlemények*: 143, 70 lj.). Nos, a magyar fordítás tökéletesen korrekt: a „Grundverhältnis” és „Grundform” szavakat — nézetünk szerint helyesen — „földviszony”-nak és „földformának” fordítja (értelemszerűen földbirtok-viszonyról és földbirtok-formáról lévén szó); zárójelben megadva a német kifejezést és lábjegyzetben közölve az „alapviszony”, „alapforma” fordítás lehetőségét (vö. *Alapvonalak*... , uo.: 357); a lényegen azonban az sem változtatna, ha ezt az erőszakolt fordítás-variációt fogadnók el: „párhuzamos alaptípusokról” akkor sem lenne szó. Ez különben Komoróczy következő gondolataival is összeegyeztethetetlen lenne: ha ti. Marx itt csakugyan Hegelt követi, akkor éppenséggel nem párhuzamos, hanem föltétlenül progresszív (egymásra következő) alakulatokra kell gondolnia; ebből a szempontból nyilván nem véletlen szóhasználat az sem, hogy Marx mindig elsőként említi az ázsiai, másodikként az antik, harmadikként a germán tulajdonformát. Nem kétséges egyébként, hogy Marx *valóban* Hegel nyomán halad, csak az nem mindegy, hogyan is értelmezzük ezt a tényt. Komoróczy álláspontjáról a következőt tudjuk meg: „a két mű [Hegel történetfilozófiája és az *Alapvonalak*...] viszonyával az 1973/74 tanév II. félévében egyetemi szeminárium keretében foglalkoztam. Marx hegeli indíttatását kitűnő tanulmányban tárgyalta Csejtei D.: Adalékok az ’ázsiai termelési mód’ hegeli forrásaihoz. Világosság 15 (1974) 138—144” (*Közlemények*: 143, 71 lj.). Minthogy Komoróczy Géza előadásai a világtörténet filozófiájáról egyelőre nem jelentek meg (nem gúnyolódni kívánunk: valóban szívesen olvasnók őket nyomtatásban, és persze lehetőleg még a szerző életében); találgatásokra vagyunk utalva. Csejtei Dezső tanulmánya — a mi értelmezésünkben — azt mutatja be, hogy Hegel, aki a világtörténeti fejlődést a keleti, görög és római, valamint germán „világ” alakulataiban ábrázolta — ez utóbbit még a reformáció előtti középkorra és az az utáni újkorra osztva —; milyen nagymértékben előlegezte a *helyes* történetfilozófiai korszakolást és ábrázolásmódot, így pl. konkrétan az „ázsiai” termelési mód esetében. Komoróczy Géza szóhasználatából talán arra következtethetünk, hogy ő alkalmasint megfordítja ezt a viszonyt és — Althusserhez hasonlóan — arra kíván utalni, hogy Marxnak nem sikerült végleg megszabadulnia a hegelianus behatásoktól. E nézetet itt és most (már csak föltételes

jellege miatt is) nem kívánjuk értékelni, csupán arra utalunk, hogy — mivel pontosan a fiatal Marx állt egyértelműen előbb Kant és Fichte, majd Hegel hatása alatt — aligha valószínű, hogy éppen a *fejlődés* koncepciója „eleinte csak igen laza formában” volt sajátja elméletének. Ám foglalkozunk csupán az érett Marx műveivel, mondjuk *A német ideológia*-tól kezdődően. Nos, „a három [prekapitalista] alaptípust és mellettük ’a modern polgári termelés’-t” — ezeket Marx, Komoróczy Géza szerint, csak *A politikai gazdaságtan bírálatához* előszavának „közismert és mindig idézett helyén fűzte össze egymásután” —, már *A német ideológia* is így „fűzi össze egymásután”: „patriarchalizmus, rabszolgaság, rendek, osztályok” (MEM 3 : 77). Marx műveinek interpretálása senki számára sem kötelező, de ha már belefog valaki, akkor bizonyos elemi szabályokhoz illik tartania magát: elsősorban a Marx életében kiadott művekből, mindenekelőtt *A tőké*-ből — mely az *Alapvonalak*. . . koncepcióját egyébként teljes mértékben megőrzi (vö. különösen MEM 23: 79—81, 131, 135, 314: 24 lj., 335—336, 344, 457, 478—479), melyet azonban Komoróczy teljesen mellőz — kell kiindulnia, a továbbiakban pedig maximális koherenciára kell törekednie az értelmezés során; innen—onnan önkényesen kiragadott idézetek semmiképpen sem engedhetők meg. A legenyhébb megállapítás, amit Komoróczy Géza Marx-interpretációjáról tehetünk, az, hogy teljesen méltatlan az ő tudományos igényeihez.

Komoróczy, úgy látszik, maga is érzi, hogy Marx-hivatkozásaiban nincs minden rendjén; ezért azután az érvelés legrosszabb fajtájához, az *argumentatio ad hominem*-hez folyamodik és a tudományos világ közvéleményére, mindenekelőtt a szovjet és az NDK-beli tudósok véleményére apellál. „A magyar közvélemény — írja —, amelyet az ún. ázsiai termelési mód körül folyó vitákról csak az elmélet hívei tájékoztattak, úgyszólván semmit sem tud arról, hogy a Szovjetunióban — az 1960-as évek végén lefolyt vitákban — az ún. ázsiai termelési mód elméletének sorsa megpecsételődött. A szaktudomány legkiválóbb művelői szinte kivétel nélkül mind elutasították, mégpedig nem félelmükben, hiszen a vita példásan nyílt, ’kétesélyes’ volt, hanem tárgyi megfontolások alapján, legjobb tudományos meggyőződésünk szerint. Lényegében ugyanerre a következtetésre jutottak a filozófusok is” (*Közlemények*: 142). A történészek Komoróczy által idézett vitáiba — éppen az általa fölhozott, számunkra riasztó példák hatására — a magunk részéről nem kívánunk beleszólni. „Számunkra — írja ugyanis Komoróczy — különösen fontos a legkiválóbb szovjet asszirológus, Djakonov állásfoglalása” (uo.: 142, 67 lj.); „... Djakonov expressis verbis elutasította az ún. ázsiai termelési mód elméletét” (uo. 66 lj.); csakhogy éppen Djakonovról láttuk, hogy ő is vét — bármely szaktudóshoz vagy filozófushoz hasonlóan — módszertani hibákat; ezért talán elnézi nekünk Komoróczy Géza (aki főntebb éppen hogy nem tartotta döntőnek Djakonov véleményét) ha egyetlen specialista álláspontját sem tekintjük a kérdésben *Roma locutá*-nak. Azt azután végképp nem értjük, hogyan segíthetnének itt olyan álmegoldások,

amilyenekre Komoróczy Géza hivatkozik: „Érdemes megemlíteni, hogy az NDK ókortudománya, amely egyébként szintén elutasítással zárta le az ún. ázsiai termelési mód körüli vitákat, újabban munkahipotézisként az 'altorientalische Klassengesellschaft' kifejezést használja (uo.: 144, 75 lj.). Szavakon nyilván nem múlik a dolog, elvi megjegyzésünk viszont a következő: meg vagyunk róla győződve, hogy a szovjet vagy az NDK-beli tudósok nem tartanak igényt döntőbírói szerepre olyan pozitivista—szcientista alapon, hogy elméleti kérdésekben is csak élenjáró technikai országok világnyelven író szakértői hivatottak nyilatkozni, még a népek egyenlőségének elvét valló szocialista világrendszeren belül is. És persze: döntő-e tudományos kérdésekben egyáltalán a többség álláspontja? — Lássuk ezekután, mi a helyzet a filozófusokkal. „Arról, hogy egy szovjet filozófus, J. V. Kacsanovszkij alapos érvekkel, terjedelmes munkája fő részében cáfolta meg Tőkei F. koncepcióját, s éppen ami Marx nézeteinek interpretálását illeti, a magyar olvasó csupán egy fölényeskedő glosszából értesült” — úgymond Komoróczy Géza (*Közlemények*: 142, 66 lj.); ezzel a már nem is fölényeskedő, hanem valósággal nyegle fordulattal ütve el Tőkei ellenérveit. Ámde ha előveszünk pl. egy idevágó újabb munkát; mondjuk „A történelmi materializmus aktuális problémái” c., F. V. Konsztantyinov által szerkesztett sorozatban megjelent *Nasledie K. Marksa i problemy teorii obščestvenno—ékonomičeskoj formacii* címűt (szerzői: Ju. M. Borodaj, V. Zs. Kelle, E. T. Plimak: Politizdat, Moszkva 1974), annak 73. oldalán a társadalmi formák következő fölosztását találjuk:

Ósi, osztálytagozódás

előtti társadalom

(„elsődleges formáció”)

Antagonisztikus társadalom

(„másodlagos formáció”)

— Az antagonisztikus

társadalom első

„nagy formája”

— Ázsiai termelési mód

— Antik termelési mód

— Feudális termelési

mód

— Az antagonisztikus

társadalom második

„nagy formája”

— Kapitalista termelési

mód

A táblázathoz a szerzők a következő lábjegyzetet fűzik: „A szkémát abban a terminológiában adtuk meg, melyet maga Marx alkalmazott. A szovjet történettudományban, mint ismeretes, az 'ázsiai termelés' problémája vitatott, az 'antik termelési módot' pedig mint 'rabszolgatartó'-t, azaz mint rabszolga-

tartó társadalmi—gazdasági formációt szokás megjelölni” (i. h.). Ha ehhez még hozzávesszük, hogy Tőkei Ferencnek a társadalmi formák elméletéről írott munkája nemrég jelent meg oroszul, hogy tehát a könyvről föltehetőleg csak most fog igazán megindulni a vita, akkor Komoróczy Géza állítását már minden szempontból alaptalannak kell minősítenünk.

Tekintsünk el azonban most mind a Marx-interpretáció, mind a tudományos viták által fölvetett problémáktól, és vizsgáljuk meg Komoróczy Géza történetfilozófiai gondolatait önmagukban. Láttuk már, hogy Komoróczy — mivel Mezopotámia földtulajdonviszonyait illetően a történelem során bizonyos, szerinte „mélyreható” változásokat lehet megfigyelni —, arra következtetett, hogy itt „valódi történelemről”, nem pedig stagnálásról van szó, s e történelem korszakai ezért nem értelmezhetők egyazon „társadalomtörténeti típus” keretében. (Lényegében ugyanezt a gondolatmenetet követve, ugyanerre a következtetésre jut Puskás Ildikó is Indiát illetően; vö. *Közlemények*: 157). Másrészt azt is láttuk, hogy Komoróczynak nem csupán a marxi társadalmi formák száma, hanem azok progresszivitása, *sorrendje* ellen is kifogása van. Összefoglalóan ezt írja: „Az ókori kelet történelmére a formációelmélet egyik változata sem alkalmazható. S ha az emberiség történelmének e nagy progresszív [?] korszakát a marxi eszmerendszer megvilágításába akarjuk helyezni, helyesebben tesszük, ha visszatérünk Marx legkorábbi — a 'Grundrisse' címével szólva *alapvető* gondolataihoz; a kapitalizmus korát megelőző fejlődés egymással párhuzamos alaptípusai közé nyugodtan beilleszthetők azok is, amelyeket az ókori kelet országai képviselnek, még ha Marx nem tudott is róluk s ezért figyelembe sem vette őket” (uo.: 144). A társadalmi formák elméletét Komoróczy szerint voltaképpen Sztálin alkotta meg, és ez alkotójától nem is függetleníthető: „Marx történetfilozófiai gondolataiból — egészen pontosan: azok egy részéből — végül Sztálin alakított ki egyetemes érvényűnek szánt, illetve annak vélt koncepciót; végül ő kanonizálta a formációelmélet kereteiben a 'formációk' számát és sorrendjét. Érdemben az ún. ázsiai termelési mód elmélete sem változtatott Sztálin koncepcióján. Ily módon az a formációelmélet, amely ma a marxista történészek között — két változatának valamilyikében — közkeletű, változatlanul vagy alig módosított formában a sztálini koncepció bélyegét viseli. Ez az elmélet, mint az ókori kelet példája mutatja, teljesen alkalmatlan a korai történelem leírására” (uo.: 143). Miért is? Komoróczy válasza: „Egyfelől, a rabszolgatartáson alapuló társadalom elmélete — a marxista formációelmélet Sztruve—Sztálini formája —, már ami az ókori keletet illeti, merő anakronizmussá vált. S másfelől, megint csak az ókori kelet, közelebbről pedig Mezopotámia történelme cáfolta meg egyértelműen és világosan a formációelméletnek azt a változatát is, amely az ún. ázsiai termelési módnak — akár a 'keleti' stagnálás zsákutcájaként, akár az egész emberi fejlődés szükségszerű első szakaszaként — egyetemes jelentőséget tulajdonít” (uo.).

Hagyjuk figyelmen kívül Komoróczy Géza ama föltételezését, miszerint a társadalmi formák elméletének alapvető baja az, hogy merő *dogmatikus* kitálás, hogy tkp. Marxnak ilyen elmélete nem is volt, ill. az csak alkalmoszerű utalásokból állt, melyet a dogmatikusok fejlesztettek „elméletté”. Hogy Komoróczy Marx-interpretációja — amennyiben egyáltalán annak nevezhető — milyen gyöngye lábakon áll, már amúgyis láttuk; föltételezésével kapcsolatban ezért csak annyit jegyzünk meg, hogy, ha Marx eredeti alapkoncepcióihoz ragaszkodni dogmatizmust jelent, akkor mi igenis „dogmatikusok” vagyunk, noha nem fogjuk Marxnak minden egyes tételét dogmaként tisztelni. „Valahányszor — írta Lenin — az ortodox marxistáknak fel kellett lépniük Marx elavult nézetei ellen (például Mehringnek néhány történelmi tétel ellen) —, azt mindig olyan határozottan és alaposan tették, hogy az effajta megnyilatkozásokban soha senki sem talált semmiféle kétértelműséget” (Előszó a *Materiális és empiriokríticizmus* első kiadásához: Lenin Összes művei 18. k.: 10). „Szabad-e, hogy bármely tétel előtt a kritika megálljon? — kérdezte Lukács. — Természetesen nem szabad, mondjuk mi is, akik ortodox marxistáknak valljuk magunkat, de szerintünk azt a kérdést, hogy valaki marxista-e vagy sem, nem egyes tételek igazsága felett való meggyőződés dönti el, hanem valami egészen más. Ez a más: *a módszer ... Marx módszere a forradalmi dialektika*” („Mi az ortodox marxizmus?” In: *Utam Marxhoz* I. k.: 207—208). A kérdés tehát számunkra a jelen vonatkozásban az, vajon a társadalmi formák elmélete hozzátartozik-e a marxi dialektikához? E kérdésre határozott igennel fogunk válaszolni; tekintsük azonban most tovább Komoróczy nézeteit.

A mezopotámiai földbirtokviszonyokra vonatkozó történelmi vizsgáldását Komoróczy Géza a következő — általunk eddig szándékosan figyelmen kívül hagyott — gondolattal zárja: „Eszerint az i. e. 1. évezred derekán — a földtulajdon már ismert formái mellett — egy feudális jellegű függési rendszer kezd kialakulni, s ez, noha nem válik kizárólagossá, idők folyamán egyre nagyobb jelentőségre tesz szert. A szó szoros értelmében vett feudalizmusról persze nem beszélhetünk. Annyit azonban mégis meg kell jegyeznünk, hogy ez a feudális jellegű függés — a nagybirtok társadalmi súlyának az óperzsa korban megfigyelhető nagyarányú növekedése folytán — minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy Elő-Ázsiában jóval az európai, a klasszikus feudalizmus előtt kialakuljon az a társadalmi képlet, amelyet a történettudomány a Sassanida kor ázsiai feudalizmusának szokott nevezni” (*Közlemények*: 140). Polgári történészek hasonló szóhasználatát idézve, Komoróczy óvatosan hozzáteszi még: „Meg kell azonban jegyeznünk, hogy náluk a kifejezésnek nincs meg az a konnotációja, ami a marxista történeti irodalomban” (uo.: 57 lj.). Az értelmezés számunkra természetesen egyértelmű: a patriarchális függési viszonyok itt is egy felszínesen új, lényegét tekintve azonban változatlan formában termelték újra magukat; feudalizmusról (azaz rendiségről) szó sincs. Komoróczy számára

azonban számos kérdésnek kell fölmerülnie. Ha az itt létrejött újbabilóni — óperzsa — középperzsa) viszonyokat Komoróczy szerint ugyan „szokás”, de mégis helytelen „feudalizmusnak” nevezni, akkor ő miért nevezi annak őket? Ha viszont komolyan gondolja, hogy pusztán a „hűbéri lánc” megléte már lényegében feudalizmusnak tekinthető (esetleg valamiféle prefeudalizmusnak), akkor a Marx által „feudális”nak nevezett társadalom vajon minősülhet-e még szerinte „alaptípus”-nak? Nyilvánvalóan nem! Ezekután nem meglepőek számunkra Komoróczy következő szavai: „Értelmetlen tehát azon vitatkozni, hogy a régi társadalmak mely formációhoz tartoznak: ázsiai-e vagy antik, faluközösségi-e vagy rabszolgatartó, hiszen a formációelmélet maga szorul alapos újragondolásra: a történelem leírásához ezek az alaptípusok kevésnek bizonyultak” (uo.: 143—144). Nos, igen: „Es gibt zu wenig Kategorien, so wie es zu wenig Geschlechter gibt” — így fogalmazta meg ezt annakidején Georg Simmel, a nominalista impresszionizmusnak e roppant jellegzetes és roppant érdekes, kitűnő képviselője. Komoróczy ugyan csupán az ókori keleti társadalmakról beszél, ámde nem kétséges, hogy ugyanilyen érveléssel *valamennyi* társadalmi forma sok különböző korszakra és típusra lenne szétbontható és egymás mellé rendelhető. Természetesen: konkrétan mindig csak az egyes van, az egyes történelmi tények, események és viszonyok stb. és a „polgári társadalom” éppúgy nem létezik, mint pl. az „ember”. Az anatómiai könyvek azonban az emberről szólnak és éppúgy a polgári társadalom anatómiájáról szólnak a politikai gazdaságtan könyvei is; és ezek éppúgy érvényesek lesznek *minden* polgári társadalomra, mint ahogy az anatómia állításai érvényesek minden egyes emberre, noha a maguk elvontságában persze *egyre sem* érvényesek. „Ezért támadt Hegelnek az az illúziója, hogy a realist, mint a magát magában összefoglaló, magában elmélyülő és önmagából mozgó gondolkodás eredményét fogja fel, holott az elvonttól a konkrétához felemelkedő módszer csak az a módja a gondolkodásnak, amellyel a konkrétat elsajátítja, mint szellemileg konkrétat újraalkotja. De semmiesetre sem magának a konkrétnek a keletkezési folyamata” — írja Marx az *Alapvonalak* ... már említett Bevezetésében (magyar kiadás: I. k.: 27). Marx nem véletlenül védelmezi itt, egyébként Kierkegaard-hoz hasonlóan, az egyes jogait az általánossal szemben; Hegel szélsőséges, platonista realizmusát azonban egy empirista nominalizmussal cserélni föl: ez nem tartozik a marxista filozófia törekvései közé, és pedig történetfilozófiai vonatkozásban éppoly kevésbé, mint ismeretfilozófiaiában. Nem állítjuk — nézeteinek teljes és részletes ismerete híján nem is állíthatjuk —, hogy Komoróczy tudatosan törekszik egy ilyen történetfilozófiai nominalizmus megalkotására; azt azonban igen, hogy leírt nézeteiből az logikusan következik: ő a formációelmélet „alapos újragondolásáról” beszél ugyan, ám *kifejtett nézetei alapján* — és őszintén csodáljuk, hogy ennek, úgy látszik, nincs tudatában — a gazdasági társadalomalakulat progresszív korszakainak semmiféle elmélete nem lehetséges. Kitűnik ez egyébként abból is,

hogy saját célkitűzését és ígérletét végül megintcsak figyelmen kívül hagyva, semmiféle kísérletet nem tesz Mezopotámia történelmének „a világtörténet távlatába” való illesztésére. Hasonló a helyzet különben, Indiát illetőleg Puskás Ildikónál is; a három tanulmány szerzői közül egyedül Hahn István az, aki a keleti (izraeli) fejlődés bizonyos vonásait összefüggésbe hozza a hellén polis-ok korai viszonyaival (vö. i. m.: 79), fönntartva ezzel egy valódi történet-filozófia lehetőségét.

Mi hát szerintünk a történetfilozófia viszonya a történettudományhoz? Döntőbírája, avagy revizora talán a történetfilozófus a történésznek? Mondottuk már, de nyomatékosan megismételjük: a történésznek, munkája során, a legszigorúbban a föltárt tényekhez kell tartania magát; és ugyanez a helyzet a történetfilozófussal is, azzal a különbséggel, hogy ő a tényeket a történésztől kapja, és jöllehet nem köteles kizárólag ezekből kiindulni, interpretálhatja őket stb., semmiesetre sem juthat ellentmondásba velük. Továbbmegyünk: a magunk részéről még azt sem gondoljuk, hogy a historikusnak föltétlenül marxistának kell lennie ahhoz, hogy tudományos munkája során jelentős eredményeket érhessen el. Amit azonban határozottan állítunk az az, hogy mihelyt valaki elhagyja az empirikus kutatások szűkebben vett területét és elméleti általánosításokba kezd, munkája már végképp nem lesz világnézeti szempontoktól mentes, sőt épp ellenkezőleg: az öntudatlanul már kezdettől jelenlevő világnézeti szempontok most még fokozottabban fognak érvényre jutni. Kiváló polgári szerzők munkáinak olvasásakor gyakran juthatnak eszünkbe Engels szavai, amelyeket természettudományi kutatásokra vonatkoztatva írt, a társadalomtudományok területén azonban persze még fokozottabban érvényesek: „Valójában nem lehet a dialektikát büntetlenül megvetni. Akármennyire lebecsül is valaki minden elméleti gondolkodást, elméleti gondolkodás nélkül mégsem lehet két természeti tényt összefüggésbe hozni vagy fennálló összefüggéseket átlátni. Csak az a kérdés, helyesen gondolkodunk-e közben vagy sem és az elmélet lebecsülése magától értetődően a legbiztosabb út ahhoz, hogy naturalisztikusan és ily módon hamisan gondolkozunk” (*A természet dialektikája*: MEM 20: 357). Történetfilozófiának és történettudománynak nem az *anyaga*, mégcsak nem is absztrakciós *szintje*, hanem *nézőpontja* különböző: habár éles határok sokszor nehezen vonhatók, mégis azt mondhatjuk, hogy a történésznek a tények *kritikai leírásával*, a történetfilozófusnak ugyane tények *világnézeti értékelésével* kell foglalkoznia. Persze a történész is értékeli (válogatja, kritikával kezeli stb.) a tényeket, míg másfelől a történetfilozófusnak is szükségképpen ki kell mozdulnia elvontságából és a történelem konkrét tényei közé kell hatolnia; ámde „tisztza”, „értékmentes” tények *soha sincsenek adva*: és a történettudomány kategóriáinak is csak anyagának, a világtörténelemnek összefüggéseiben van értelmük egyáltalán. És itt valóban adódik egy pont, ahol a történetfilozófus és a történész találkozni fog: pontosabban szólva, találkozni — vagy összeütközni. Úgy véljük, ez utóbbi

eset — jöllehet gyakoribb — nemcsak nem szükségszerű, de nem is lenne szabad előfordulnia. Hogy a történetfilozófia előírja a történettudománynak, miféle tényeket kell neki a vizsgálat során találnia, és hogyan kell azokat értelmeznie, nyilvánvaló képtelenség; és a történész következtetései közül eleve csak olyasmihhez van joga egyáltalán hozzászólnia, amelyek a világtörténelmi összefolyamatot, a történetfilozófia e speciális tárgyát érintik. Épp ilyen kérdés azonban a társadalmi formák elmélete. A történész e kérdést sorozatos általánosítások és absztrakciók révén közelíti meg: ezek során mindig számolnia kell azzal a veszéllyel, hogy túl hamar megállt, vagy ellenkezőleg túl messzire ment; túlságosan a konkrét tények rabja maradt, vagy ellenkezőleg túlságosan elszakadt azoktól; avagy netán téves kiindulópontot választván általánosításaihoz és elvonatkoztatásaihoz, téves eredményhez jutott. A történetfilozófus viszont a történelem konkrét menetében azokat az elvont mozzanatokot fogja keresni, amelyeket az emberi létezés szükségszerű velejáróinak tart: az ember tárgyiasító (termelő) tevékenységét, az elidegenedést, az elidegenedés visszavételét. Tisztában kell lennie azzal, hogy minden ilyen mozzanat minden társadalomban és minden időszakban valamiképpen jelen van: ám tisztában van azzal is, hogy társadalmanként és koronként *minőségileg más* formákban. Marx nagy történetfilozófiai gondolata, mely, idealista formában ugyan, de már a német klasszikus filozófiában is megvan, az volt, hogy ahogyan minden egyes ember ember általában, úgy az emberiség is, a természettel szemben, maga az általábanvett ember, az ember mint olyan: „A munkafolyamat, ahogy azt egyszerű és elvont mozzanataiban ábrázoltuk, használati értékek előállítására irányuló célszerű tevékenység, a természeti dolognak emberi szükségletekre való elsajátítása, az ember és a természet közötti anyagszere általábanos feltétele, az emberi élet örök természeti feltétele, s ezért független ennek az életnek minden formájától, sőt közös sajátja ez élet valamennyi társadalmi formájának. Ezért nem volt szükségünk arra, hogy a munkást más munkásokhoz való viszonyában ábrázoljuk. Az ember és munkája az egyik oldalon, a természet és anyagai a másikon — ez elegendő volt” (Marx, *A tőke* I. k.: MEM 23 : 174). Marxnak azok a szavai, melyek az emberiség gyermekkoráról és férfikoráról szólnak az *Alapvonalak* . . . Bevezetés-ének végén, alkalmasint túlon túl közismertek ahhoz, hogy idézzük őket; hasonlóképpen *A tőke* III. kötetének ama utalása is, mely a kommunizmust mint az emberi természetnek leginkább megfelelő társadalmi berendezkedést jellemzi. Marx dialektikájának tehát nagyonis integráns része az emberi (történelmi) fejlődésről és annak szakaszairól kialakított elmélet: vita marxisták között csak az egyes szakaszok ismérveiről és kritériumairól lehetséges. A magunk részéről úgy véljük, hogy a Marxnál megadott progresszív korszakok, melyeket a sztálini vulgarizálás után Tőkei elmélete értő módon restaurált, mindezekig a legjobb fogalmi kereteket adják egy marxista történetfilozófia kidolgozásához. Hogy ezek — keletkezéstörténetileg — a hegeli történetfilozófiára is visszanyúlnak, mit sem

változtat a dolog lényegén: Hegel, mint a marxizmus előtti filozófiai fejlődés betetőzője — és ez voltaképpen már közhely — idealista formában ugyan, ám a forradalmi dialektika elméletét alkotta meg. Minthogy minden társadalom valóban totalitás, az emberi szellem ún. általános fejlődésmenete az ő számára már megfelelő alapot nyújthatott a történelmi fejlődés egy megközelítőleg helyes ábrázolásához. Komoróczy Géza, tartunk tőle, egy fantommal, a sztálini módon vulgarizált marxizmus fantomjával hadakozik; ezért nem képes azután meglátni Tőkei elméletében sem az eredeti marxi gondolatok lényegét. Az „ázsiai” társadalom az ő szemében a köztulajdon abszolút uralmával azonos, a „rabszolgatartó” a lakosság döntő többségét rabszolgaként kizsákmányoló renddel, a „feudális” a hűbéri lánc kiépülésével. Ezek valóban sztálini (vagy sztálini módra fölfogott) sémák. Marxnál az *Alapvonalak* . . . időszakában egyszerűen „ázsiai”-nak nevezett (tehát az európai civilizáció további fejlődésével szembeállított, de a kezdeti időszakban persze a görögöknél, rómaiaknál stb. is megtalálható) társadalom voltaképpen a patriarchalizmus keretei között kibontakozó osztálytársadalmat jelenti, tehát — mondhatni *per definitionem* — igenis *szükségszerű* első foka az összemberi fejlődésnek; a „rabszolgatartó” társadalom a hegei „uralom és szolgaság” (vö. *A szellem fenomenológiája*: B. IV. A. pont, magyar kiadás: 101 skk.) értelmében fölfogott rendszer, ahol a szabad közösség emberének gépe egy szabadságától, tehát embervoltától megfosztott másik ember, egy „beszélő szerszám”, ahol tehát az ember a termelőeszközök sorába süllyeszthető (vö. Tőkeinél, *A társadalmi formák elméletéhez*: különösen 88, 122), függetlenül e jelenség előfordulásának konkrét számától; a „feudalizmus” a külsődleges politikai, rendi formák által korlátozott, azokba és azok által egyesített kistermelők céhkapitalizmusa stb. Nincs itt terünk és nem is itt van a helye annak, hogy mindezt hosszasan bizonygassuk. És Marx konkrét megoldásait persze éppoly kevésbé kell kritika nélkül elfogadni, mint Tőkeiét; noha pl. bizonyosak lehetünk benne, hogy Mátrai Lászlónak igaza van, amikor Tőkeiről azt mondja, hogy „az ázsiai termelési módokról szóló kutatásai . . . inkább előbb, mint utóbb lényeges szerepet fognak játszani a nemzetközi osztályharc 'harmadik világi' szakaszán” (*Magyar Tudomány*, 1975/10 : 599). Komoróczy Géza talán túlságosan is merészsre sikerült kísérlete arra, hogy történetfilozófiai kérdésekkel foglalkozzon, végülis arra hívja föl a figyelmet, hogy a marxista történetfilozófia problémáinak kidolgozása során mily nagy szükség van történészek és filozófusok alkotó együttműködésére.

Recenziók

ÁGH ATTILA:

A MARXI TÖRTÉNETFILOZÓFIA KIALAKULÁSA

(Akadémiai Kiadó, 1975. 408 o.)

Mint a meg-megújuló viták bizonyítják, a marxizmus egésze szempontjából is alapvető jelentőségű, hogy helyesen értelmezzük, részleteiben is rekonstruálni tudjuk a marxizmus genezisének folyamatát. A marxizmus fejlődésének és a marxi – engelsi életmű interpretálásának különböző korszakai többé-kevésbé tudatos vagy hallgatólagos előfeltevésként mindig magukban foglalták azt a kérdésfeltevést is, hogy mi számít a klasszikusok munkásságából specifikusan „marxistának”, mettől fogva marxizmus a marxizmus, az örökség milyen elemeit vállalhatja autentikusan magáénak a munkásmozgalom. Marx ifjúkori műveinek közismertté válása után e kérdésfeltevés többnyire a „fiatal Marx” problémájaként vonult be a filozófiai vitákba. Így a fiatal Marx interpretációjában olyan döntő kérdések összpontosultak, hogy filozófia vagy tudomány-e a marxizmus, mi a filozófia és a tudomány viszonya a marxizmuson belül, a német filozófiai hagyomány milyen elemei játszanak inkább szerepet a kommunizmusra való áttérésben, s hogy következésképpen milyen összefüggés rekonstruálható materializmus és kommunizmus között. Ezzel persze még nem merül ki a problémák listája, hiszen az elidegenedés vagy az ember-konceptió kérdését még csak nem is említettük.

A vita téje természetesen nem csupán az, hogy filozófiatörténeti és filológiai erudíciókat elmélyítsük. A felsorolt vitapontokra adott válaszok a fiatal Marx interpretációján s ezáltal a marxizmus egészéről alkotott koncepción túlmenően stratégiai jelentőségűek: a történelmi cselekvés mai alternatívái közti választással is összefüggésben vannak. Jól mutatja ezt Althusser-nek, az utóbbi évtized legtöbbet vitatott marxista filozófusának esete, akinek Tőke-interpretációja és a marxi életmű periodizálására tett javaslata sokkal inkább a politika, mintsem a filológiai szöveginterpretáció szintjén kavart viharokat.

Bár a vita nem filológiai – s éppen mivel nem filológiai –, elengedhetetlen Marx fejlődésének minél pontosabb, minél hűbb filológiai rekonstrukciója is. Ezt a tulajdonképpen csak kevesek által vállalt feladatot tűzte maga elé Ágh Attila. *A marxi történetfilozófia kialakulása* e program részeként foglalkozik a Marx doktori disszertációjától a *Német-francia Évkönyvek*ig terjedő, tehát a *Gazdasági-filozófiai Kéziratokat* közvetlenül megelőző korszakkal. Itt kell emlékeztetnünk arra, hogy a fiatal Marxról szóló viták középpontjában álló műnek, a *Gazdasági-filozófiai Kéziratoknak* elemzését Ágh hasonló módszerrel szintén elvégezte, s könyve, melyet e kérdéskomplexumnak szentelt, *A materialista történetfelfogás születése* címen már korábban megjelent (Kossuth, 1974). A két munka a tematikai kontinuitás és a koncepció tekintetében is szorosan egymáshoz kapcsolódik. A *Gazdasági-filozófiai Kéziratok* elemzését elhelyített mégsem vesszük figyelembe, csak azt emeljük ki, hogy a problémának az a tagolása, mely a két könyvben tükröződik, maga is kifejezi a szerzőnek a marxi életmű periodizációjával kapcsolatos álláspontját. A címek is sokat mondanak: a *Gazdasági-filozófiai Kéziratokat* – ellentétben a dogmatizmus hagyományával vagy a fiatal Marx kisajátítására irányuló polgári törekvésekkel – Ágh a „materialista történetfelfogás” születési helyének tartja. E mű már az „autentikus” marxizmus nyitánya, hiszen éppen annak a fordulatnak a gyümölcse, melynek nyomán Marx a burzsoázia legradikálisabb szárnyával is visszavonhatatlanul szakított. Maga a fordulat abban a periódusban érlelődik, melyet Ágh a „marxi történetfilozófia kialakulásának” korszakaként tárgyal.

„Történetfilozófia”, „materialista történetfelfogás”: milyen kapcsolatban vannak e terminusok, melyekkel Ágh a marxizmus genezisének két korszakát jellemzi? A „materialista történetfelfogás” nem szorul magyarázatra: azt a koncepciót értjük rajta, mely a történelem mozgását, az embernek a természetből való kiemelkedését „az emberek valóságos életfolyamatával”, a munkával, a termeléssel, az anyagi gyakorlattal magyarázza, s mely ily módon a marxista filozófiának, mint egységes természet- és társadalomontológiának elméleti pillére. „Történetfilozófián” ellenben a történelmi-társadalmi valóság elemzésétől független spekulációt szokás érteni. Vajon a „materialista történetfelfogás” „történetfilozófia”-e? Nyilván,

az előbbi értelemben nem az, de akkor mit jelent a „marxi történetfilozófia” terminus? Ágh két könyvének címe esetleg arra utal, hogy „marxistává válásának folyamatában” Marx először történetfilozófiát alkot, majd pedig érett korszakában egy olyan felfogásra tér át, mely többé nem történetfilozófia?

Ágh magyarázat nélkül használja e terminusokat, így kérdéseinkre nem adható teljesen egyértelmű válasz. E kérdések persze részben túlmennek az idézett munkák problematikáján, hiszen ismét csak a marxizmus fundamentumait érintik: magától értetődően függnek össze többek közt azzal, hogy miként értelmezzük maguknak a klasszikusoknak a filozófia megszűnéséről vallott álláspontját. A klasszikusok e tárgyban tett kijelentéseinek legvalószínűbb értelme az, hogy a megelőző filozófiák előfeltevéseinek túlhaladásával az *eddigi értelemben vett* filozofálás elveszti létjogosultságát. A marxizmus, mely gyökeresen szakít a korábbi előfeltevésekkel, *egyetlen hagyományos filozófia értelmében sem* filozófia.

Bár Ágh nem explicálja a szóban forgó terminusokat, a főntiek szellemében végzi elemzéseit. Vagyis: felfogása szerint a marxizmus úgy születik meg, mint a „történelem materialista felfogása”, s ennek első körvonalai még a történetfilozófia szintjén rajzolódhatnak ki.

Marx doktori disszertációja, tehát annak a korszaknak első műve, melyet Ágh *A marxi történetfilozófia kialakulásában* tárgyal, közvetlen tárgyat tekintve filozófiatörténeti munka. Mint azonban a szerző helyesen rámutat, *A demokritoszi és epikuroszai természetfilozófia különbségében* „a görög filozófia alapjának és fejlődésének jellemzése a filozófiatörténet és történetfilozófia közvetlen egysége jegyében történik.” (21. o.) A fiatal Marx filozófiatörténeti koncepciója tehát történetfilozófiai koncepció, s ez a megfordítás adja meg Ágh könyve címének értelmét. A szerző ennek megfelelően folytatja a disszertáció elemzését, mégpedig több szinten. Rámutat, hogy az elemzésnek már a marxi szövegben is két síkja van: az atomelmélet filozófiai tartalmának, illetve az atomisták társadalmi szituáltságának vizsgálata. Ezek világos szétválasztása mellett nyomon követi az atomelméleteket, illetve ezek értelmezését a filozófia történetében (főleg Hegelnél), hogy aztán — magának Marxnak a későbbi álláspontja alapján —, a kritikai és genetikus rekonstrukció elvét követve összefoglalóan interpretálja azt a koncepciót, mely „a filozófusként bemutatkozó” fiatal Marxot általában jellemzi. A disszertáció interpretációjának középpontjában „az atomelmélet társadalmi szimbolikájának”, a „szubsztancialitás világtörténete” és a „szubjektivitás világtörténete” közti hegeli—marxi distinkciónak, valamint a filozófia és a világ viszonyáról alkotott marxi elképzelésnek a vizsgálata áll. Ezt a *Rheinische Zeitung* korszakából származó publicisztikai cikkeknél és a *Kreuznachi Kéziratoknak* szentelt fejezet követi, mely szintén alapos filológiai munkának az eredménye, s melyből nem hiányzik Marx életútjának, politikai-világnézeti fejlődése szempontjából jelentős személyes kapcsolatainak (a Bauer fivérek, Ruge, stb.) bemutatása sem. A *Német—francia Évkönyveknek*, melynek egyetlen kötete először ad hírt filozófia és proletariátus találkozásának „metafizikai eseményéről”, külön fejezetet szán a szerző, majd a könyv utolsó fejezetében összefoglalja a fiatal Marx-probléma történetét. Ez igen hasznos problémátörténeti áttekintés, mely rövidsége mellett is átfogja a vonatkozó irodalom jelentős iránymutatásait, és sommás ítéleteiben többnyire helytálló értelmezést ad a Marx-kutatás korszakairól, irányzatairól, az egyes szerzők álláspontjáról.

A könyv erénye, hogy szinte sorról-sorra követi a számításba jövő szövegeket, gondosan elhelyezve őket abban a kulturális-ideológiai klímában, melyből kinőttek. Nem hagyja számfátason kívül a klasszikusoknak saját munkásságuk értékelését magukban foglaló nyilatkozatait, s — mint már említés történt róla — a vizsgálódás eredményeit állandóan szembesíti a Marx-kutatás problémátörténetével. Eközben néhány módszertani előfeltevés mégsem kap megfelelő megvilágítást. Amikor Marx és Engels egy-egy későbbi nyilatkozatát is „interpretálni”, „felülbírálni” kényszerül, Ágh gyakorlatilag arról tesz tanúságot, hogy e nyilatkozatok sem használhatók fel minden további magyarázat nélkül, hiszen sajátos körülmények között, az adott szituáció megszabta motívumok alapján születtek, s ez mindenképpen befolyásolja a hangsúlyok kijelölésének módját. Ugyanakkor elméletileg nem teszi fel a kérdést, hogy a Marx-interpretációban milyen módszertani helye lehet a marxi öninterpretációknak, s általában hogyan lehet eldönteni, a klasszikusok mely nyilatkozata inkább mérvadó saját fejlődésük értékelése tekintetében (pl. a klasszikusok Feuerbach-értékelése s Feuerbachhoz való viszonyuk meghatározása vet fel ilyen kérdéseket). A Marx-irodalomban Althusser képviseli különös élességgel, s teszi „A tőke olvasásának” kritériumává azt az elvet, hogy maga Marx sem volt pontosan tudatában saját műve értelmének: az igazi értelem mintegy rejtőzik a műben, s így sajátos módszerrel, a marxi öninterpretáció ellenében lehet csak kibányászni. Bár Althusser sokszor csak mesterséges konstrukciókkal képes a maga Marx-olvasása és Marx saját állításai közti ellentétet áthidalni, a kérdés, melyet feltett — mint minden szerző, úgy Marx esetében is — elméleti válaszra váró, érvényes kérdés.

Bár a könyv előfeltevései etekintetben nem explicitek, a gyakorlatban érvényesülő módszere pontos megállapításokhoz vezet, melyek alapján a hasonló tárgyú munkákhoz

képest differenciáltabb, összetettebb kép rajzolódik ki a fiatal Marxról. Ágh — pl. Ojzermannal szemben — sikeresen érvel amellett, hogy amennyiben Epikurosz is materialistának tekintjük, elmossuk a Démokritosz és Epikurosz közötti ellentét lényegét, ami viszont „egy nem valószínűságos ellentétet hoz létre Marx és az ifjúhegelianusok között.” (19. o.) Epikurosz egyértelmű materialistává minősítésének ellentmond, s ugyancsak tarthatatlan Ojzermannak az a megállapítása, hogy Marx számára a disszertációban még nem volt világos materializmus és idealizmus ellentéte, holott — s Ágh ezt is sikeresen bizonyítja — „Démokritosz és Epikurosz ellentétében... Marx materializmus és idealizmus ellentétét ábrázolta, és... a tevékeny idealizmus álláspontjával rokonszenvezett.” (19. o.) Kár (s ez a könyv egyetlen filológiai fogyatékosága), hogy a szerző — megállapításai alátámasztásául — nem konfrontálja a marx szöveget görög forrásaival.

Démokritosz és Epikurosz materializmusának és idealizmusának ellentétében már egy másik átfogó ellentét is jelentkezik, mely egyaránt jellemezni fogja a világtörténelem és a történelem tudataként jelentkező filozófia mozgását s az antikvitás és a modern kor viszonyát. Ez a „szubsztancia” és a „szellem”, a „szubsztancia” és a „szubjektum” ellentéte. Mivel a szubsztancia és a szubjektum, a szubsztancialitáson alapuló és a szubjektivitás, a szellem szabadságát kibontakoztató közösségek-társadalmak-korok kettőssége Marx számára a történelmi tipológia koordináta-rendszerét adja meg, jogos az a megállapítás, hogy a disszertáció filozófiatörténeti problémája „csíraformájában a legáltalánosabb és legalapvetőbb filozófiatörténeti-történetfilozófiai kérdést rejti magában.” (22. o.) Hogy materializmus-idealizmus és szubsztancialitás-szubjektivitás dualitás milyen viszonyban van, illetve mennyiben feltételezi (esetleg logikailag is) egymást, arra Ágh nem tér ki, de álláspontja úgy értelmezhető, hogy egyrészt az emberiség előtörténetét alkotó társadalmak alapvető ellentmondása, illetve eme ellentmondás ideológikus tükröződése ragadható meg bennük, s hogy másrészt a marxizmus fejlődésének irányát — helyesen — ezeknek az ellentéteknek a leküzdésében látja.

Ezzel harmonizálnak azok az elemzések, melyekre — mint a könyv elméletileg-filozófiatörténetileg legfontosabb mozzanataira — ehelyütt még kitérünk, s melyek minden Marx-interpretáció egyik archimedesz pontját, a Hegel – Marx, illetve a Feuerbach – Marx viszony problémáját érintik. Ágh elfogadja Lukácstól, s egyben újabb érvekkel is bizonyítani tudja (pl. Cornu ellenében), hogy hiba Feuerbach szerepét túlértékelni a marxizmus fejlődésében, s hogy Marx nem Feuerbach közvetítésével, hanem közvetlenül kapcsolódott Hegelhez (159. o.). Magának a doktori disszertációnak a megértéséhez is *A szellem fenomenológiáján* keresztül vezet az út (37. o.). Egy igen elterjedt véleménnyel szemben Marx fejlődésében Feuerbach hatása nem 1841-ben, hanem 1844–45-ben tetőzött (tehát akkor, amikor saját fejlődésének logikája következtében — s nem valamilyen külső hatás mechanikus befolyása alatt — már rátért Hegel bírálatára). Maga a feuerbach hatása csak 1843-ban kezdődött, amikor Marxot „saját társadalmi tapasztalatai vitték a feuerbach humanizmuselmélet felé.” (162. o.) Ez azt is jelenti, hogy „Feuerbach 1843-as filozófiai forradalmának hatásai csak saját fejlődése mértékében befolyásolták Marxot” (292. o.), mégpedig nem annyira a materializmus, mint inkább a kommunizmus vonatkozásában. Annyiban tehát, amennyiben a feuerbach humanizmuselméletéről Marx úgy vélhette, hogy a kommunizmus irányában mutat. Mindez abból a szempontból harmonizál a korábban mondottakkal, hogy — mint egyébként a klasszikusok műveinek számtalan helye betű szerint is tanúsítja — a marxizmus nem kész elemeket (hegeli dialektika + feuerbach materializmus, stb.) vesz át elméleti forrásaiból, hanem e források kezdettől fogva kritikai kezelésével együttesen haladja meg a német klasszikus filozófiában kicsúcsosodó egész megelőző fejlődést, így a Feuerbach által is képviselt hagyományos materializmus és az idealizmus ellentétét.

Ezek a megfontolásokon alapszik a könyv fő konklúziója: az nevezetesen, hogy mind Marxnál, mind Engelsnél „a fejlődés fő sodra a kommunizmushoz való közeledés volt.” (310. o.) A kommunizmushoz való közeledés logikája (melynek mozgató elve elsősorban a társadalmi tapasztalat volt) eredményezi Marx és Engels teljesen eredeti materializmusát, mely — a történelem materialista felfogásává a középpontjában — nem tekinthető semmilyen korábbi, pl. a feuerbach materializmus átvételének vagy következményének. Ebben az összefüggésben persze az is benne van, hogy „a kommunizmushoz való közeledés” nem magyarázható egyszerűen a materializmus hatásával. Ágh megállapítja, hogy kommunizmus és materializmus (materialista történetfelfogás) között lényegi, ám — mint Marx és Engels fejlődése mutatja — nem automatikus kapcsolat van: egységüket ki kellett harcolni. Tegyük hozzá: ez az egység sem adott egyszer s mindenkorra, újra és újra meg kell teremteni. A fiatal Marx fejlődésének jobb megértése segítséget jelent ezért az egységért vívott mai küzdelemben.

Kelemen János

BÓNIS GYÖRGY: A JOGTUDÓS ÉRTELMSÉG A MOHÁCS ELŐTTI MAGYARORSZÁGON

Bp. Akadémiai Kiadó. 1971.

A szerző, mint műve előszavában mondja, másfél évtizedet szentelt arra a munkára, melynek eredményeit a könyvben olvashatjuk. A célt a következőképpen határozta meg: „Tanulmányom a késő-Árpádoktól Mohácsig terjedő időszak jogtudó értelmiségével, a magyar feudális jogot alkalmazó és továbbfejlesztő réteggel foglalkozik. Meg akarja ismerni életpályájukat, vagyoni és társadalmi helyzetüket, tanultságukat és teljesítményeiket. Ki akarja jelölni helyüket a kor magyar társadalmában és a római, vagy kánonjog befolyási övezetében tartozó Európában. . . . Szeretné azt a meggyőződést sugallni, hogy a jogtudó értelmiség alapos ismerete nélkül sem a feudális szokásjog kialakulása, sem bírósági szervezetünk története, sem a római jog behatolásának üteme és mértéke, sem a későn kivirágzó magyar jogtudomány genezise nem érthető meg.”

A négyszáz oldal meghaladó terjedelmű munka — módszertani és fogalmi problémák tisztázása után — négy nagy korszakra bontva tárgyalja témáját: „A magyar jogtudó értelmiség kialakulása (1387-ig)”; „A megerősödés kora (1387–1457)”; „A központosítás kora (1458–1490)”; „Bomlás és kiteljesedés (1490–1526)”.

A magyar állami körmányszervek csírát a XIII. század derekán, IV. Béla uralkodása alatt kialakulni kezdő kezdetleges „kancelláriában” ismerhetjük föl. Ennek személyzetét a királyi kápolna (capella regia) művelt papjai szolgáltatták — mint ahogy az írásbeliség előretörésével szintén hivatalnokokat igénylő országos főméltóságok, és az egyházi hiteleshelyek is a képzett klerikusok szolgálatait vették igénybe. A jelenség magyarázata: a társadalom és a gazdaság adott fejlődése nem nyújtott más lehetőséget az ilyen szolgálatok megfizetésére, mint egyházi javak juttatását. Maga a király is ezzel az eszközzel élt, klerikusai töltik be a főpapi tisztek jelentős részét.

Ennek, a kancelláriát szinte teljesen uraló egyházi értelmiségnek legkiemelkedőbb tagjai külföldön, eleinte a párizsi, majd, a XIII. századtól itáliai egyetemeken (főleg Bolognában) tanultak, elsősorban kánonjogot, s csak részben római jogot.

Az Anjou-dinasztia hatalomra jutásával, a XIV. század első éveitől, a nagyműveltségű s általában előkelő származású egyházi értelmiség csak a kápolnában tudta megőrizni vezető helyét: hiteleshelyi tevékenység és diplomáciai küldetések ellátása mellett legfeljebb mint panaszfeltevő fórum tevékenykedett. A közigazgatás által igényelt írásbeli tevékenységet a függetlenedő, sőt önmagán belül is differenciálódó kancellária végezte. Irodájában csak helyi iskolákat végzett, ismereteiket gyakorlati munkájuk közben megszerző világiak (deákok, „literati”) végezték a notariusi teendőket. Egyházi javadalmak helyett anyagi és társadalmi előnyöket igyekeznek szerezni hivataluk révén — elsősorban birtokszerzéssel.

Az I. Lajos halálát követő anarchia után Zsigmond lassan megerősödő kormányzatában még mindig megtalálhatjuk az egyetemet járt értelmiségieket — de azok már többnyire csak Krakóban vagy Bécsben végeztek, s nem mind nagybirtokosnak születtek — nemesi sőt polgári származásúakat is ismerünk közöttük. A királyi tanácsban tevékenykednek, s főleg a diplomácia látja hasznukat. A kancellária fölötti befolyásuk csak a császár- király hosszú uralma után (1438-tól) állt helyre: annak vezető tisztségeit szerzik meg, mint egyházi javakkal fizetett kancellárok, stb. Ekkor kezdi őket megérteni a humanizmus első szele.

A kancellária alsóbb hivatalnokai között viszont nem hozott változást ez a korszak.

Zsigmond állandó reformjai nem egyszer előrevetítették a Mátyási időket (nem-arisztokraták bejutása a tanácsba), de szeszélyessége — hiszen máskor éppen arisztokraták élvezték bizalmát, vagy hazaiak és idegenek váltják egymást körülötte — tartós eredményeket nem tett lehetővé.

A XV. század közepi zűrzavarból kiemelkedő I. Mátyás uralkodása alatt a régi Hunyadi-hívek irányították az egyetlen megmaradt osztályból álló kancelláriát, ennek létezését azután az 1464-ben végrehajtott reformok szentesítették. Az új szervezet élén változatlanul a magas

egyházi méltóságot viselő fő- és titkos kancellár állt, mellette helyettesként működő alkancellárral és főleg diplomáciai missziókat teljesítő secretariussal (királyi titkárral). A vezetők többsége és a teljes személyzet újra humanista jogászokból tevődött össze, akiknek egy része kisnemesi, sőt hazai és külföldi polgári származású volt. A notariusok pedig változatlanul világiak maradtak.

Mikor 1471-ben Mátyás reformjainak fő mozgatója, Vitéz János főkancellár pártot ütött, majd meghalt, a király erősen csökkentette a kancellária jelentőségét. Csak a feltétlen hűségű tisztviselők maradtak, s a secretarius lett a kormány legfontosabb embere: a királyi tanács előtt tárgyaló ügyek nagy hányadát ő referálja. A munka mégsem válik hivatalsszerűvé, a sok diplomáciai küldetés akadályozza a folyamatos tevékenységet, a secretarius pedig nem mint hivatalnok, hanem mint a király bizalmasa kap ilyen jelentőséget.

A személyes uralom fontos tényezője lett annak, hogy Mátyás erős központi hatalma halálával egyik napról a másikra megsemmisült. A kancellárián belül a reakció a hivatali pályafutásoknak a belpolitikai erőviszonyoktól való függésében, a protekció és a korrupció erősödésében nyilvánult meg. Pedig a szervezet inkább erősödött: a fő- és titkos kancellár (most már hagyományosan az esztergomi érsek) helyett az ügyeket valójában a kancellár vezeti. Ő is főpap, de nincs egyetemi végzettsége — annál inkább van viszont a humanista műveltség, szintén papi javadalmakat élvező titkároknak, akikből a Jagelló-kor végén már egyszerre nyolc is szolgál. Soraik közé csak az 1514. évi parasztháborút követően jutott be — pár évre — néhány deák-műveltségű gyakorlati jogász.

A központi kormányzatban a közigazgatási-külpolitikai tevékenységet kézben tartó kancellária mellett már az Anjou-korban megszűnt a legfőbb igazságszolgáltatási fórum, a curia regia önálló írásszerve. Eleinte csak a nádor és az országbíró ítélőszékét szolgálja ki, s a XIV–XV. század fordulóján létező „speciális persentia regia”, majd a király tényleges jelenlétével ülésező királyi bírói tanácsból a XV. század elején kifejlődő „personalis persentia regia” jó ideig a kancellária irodáira támaszkodott. E két új bírói szék elsődleges feladata a nagyúri hatalmaskodások mielőbbi és hathatós megtorlása lett volna, a király közreműködésével — Zsigmond állandó távollétei miatt azonban a personalis persentia való elnöklés joga vikáriusokra, 1435-től pedig gyakorlatilag a fő- és titkos kancellárra maradt. Albert király alatt és az interregnum idején pedig az a „személyes jelenlét” elkülönül a király személyes ítélkezésétől, a nádori és országbírói szék mellett harmadik különálló szakbíróssággá alakul, s azoktól csak annyiban különbözik, hogy vezetője nem főúr, hanem jogvégzett, nemesi születésű „vicesgerens”.

Mátyás a központi hatalom kiépítésének eszköztárát látta ebben a tőle leginkább függő bíróságban, ezért ismételt reformjai (1458, 1464) megerősítették önállóságát (noha az vezetőin keresztül elég szorosan kötődött a kancelláriához), s végül a legfontosabb ítélkezési fórummá fejlesztette. Elnöke, akit most már locumtenensnek (magyarul személynöknek) neveznek, már csak egy ideig egyházi személy, a Jagelló-kor végén a világi gyakorlati jogászok közül kerül ki (Werbőczy István). Ekkorra már önálló irodát is szerveznek számára: ez a kis kancellária (cancellaria minor).

Az eredetileg két, majd három központi bíróságon az ítélkezés gyakorlati munkájából egyre nagyobb rész jutott az eredetileg irodavezető prothonotariusoknak. A nagybírók pecsétjeinek őrei- és kezelőiként eleinte azok nevében, később, a XV. század végén már törvény által elismert saját joguk alapján voltaképpen ők a bírói székek tényleges vezetői. A királyi tábla, a király bírói tanácsa az ő jelenlétükkel biztosítja saját működésének szakszerűségét: Mátyás óta a három ítélőmester testületileg felelős a legfontosabb végzéseikért. Általában nem egyetemet járt jogászok, viszont a magyar szokásjog legjobb ismerői. Szinte kizárólag nemesi származásúak, s kúriai pályafutásukat mindvégig a familiaritás jegyében kezdik. Az idő múlásával azonban szakértelmük egyre nélkülözhetetlenebbé tette őket, így eleinte az egymást váltó nagybírók sorra saját familiájukba fogadták elődeik ítélőmestereit, Mátyás idejére pedig a familiaritás a hivatalsszerűségnek ad helyet, s a Jagelló-kor elejének rövid megingásától eltekintve az ítélőmesterek állása többé nem függ a nagybírók személyétől.

Karrierjüket mind többen kezdik magában a kúriában, mint egyszerű notariusok. Ez a munkakör lehetőséget kínált az egész feudális magyar jogrendszer megismerésére, s a jegyzők, akik eleinte csak a bíróságok írásbeli munkái elvégzésére voltak hivatottak, egyre jobban belefolytak a perek menetébe (kivéve magát az ítélelhozatalt).

Notariusait az ítélőmester többnyire maga választotta meg, de a hivatali állandóságnak azt a szintjét, mint a főnökeik, sosem tudták elérni. A fáradságos és rosszul jövedelmező jegyzőséget sokan cserélték föl ügyvédi, vagy más, jogtudást igénylő munkával. Legjobb iskolájuk a XV. század végéig az országbírói iroda volt (illetve előzőleg az egységes kúriai iroda), később a személynöki szék elsőbbsége ezen a téren is érvényesült.

A kúriai személyzet egységesen kisnemesi értelmiséget jelentett, voltaképpen vele születik meg a XIV. század elején a jogtudó világi értelmiség Magyarországon. A deák-művelt-

ség szintjét az olyan ritka kivételek ellenére, mint a történetíró Thuróczi János kúriai jegyző és ítélőmester, sosem haladták meg. A magyar szokásjog alkalmazásában, majd fejlesztésében nagy érdemeik vannak, de kíméletlen, visszaélésekkel terhelt birtokharácsolásuk (királyi jutalmak és a felek megvesztegetése) sokukra árnyékot vet.

Övök a pálma nem csak a feudális szokásjog fejlesztésében, hanem rendszerezésének kezdeteiben is (Werbőczy István) — s ez a hivatalsszerűség, szakszerűség megerősödése mellett létezésük másik nagy eredménye. Ennek hatása azonban már ellentmondásos: a szokásjog szentesítése (a római joggal szemben) az ősiség és az adományrendszer keretei közé is szorította további fejlődésünket, s ezzel nagyban hozzájárult a feudalizmus élettartama meghosszabbodásához.

A köznemesi mentalitású, deák műveltségű hivatalnokréteg persze eredeti alávetett helyzetében képtelen lett volna szemléletét ily hathatósan érvényesíteni. Mátyás központosítása azonban, szövetségest keresve, teret adott a nemesi rendi törekvéseknek, s ennek a jogfejlődésre is volt kihatása. Nemcsak az ítélőmesterek súlyának említett növekedésében, hanem köznemesi ülnököknek a királyi táblára (később a királyi tanácsba) való bejuttatásában is ennek eredményét láthatjuk. A táblán az arisztokraták háttérbe szorultak a szakértő ítélőmesterek és az ellenzéki ülnökök túlsúlyával szemben, s ezt az előretörést tovább erősítette a kancellária átmeneti meghódítása a gyakorlati jogászok által 1514 után. A folyamat a Mohács utáni években is folytatódott, s végül az egész országot telítette a nemesi rend jogi szemléletével.

Ennyi volna a kötet lényegi mondanivalója — ami mellett természetesen egész sor jelentős kérdéssel foglalkozik, amelyekre itt a helyhiány miatt nem lehet kitérni. Csak példaképpen: olvashatunk a báni, vajdai, tárnokmesteri törvényszékek történetéről, a királyi jogügyigazgatókról, a pécsi, óbudai, pozsonyi egyetemalapítási kísérletekről, stb. Tájékoztatót kapunk a középkori perek menetéről, az egyes bíróságok hatásköréről, jogköréről. Külön érdeme a kötetnek az a nagyszámú kis életrajz, amelyet e hivatalnok-értelmiség tagjairól nyújt. S — nem utolsósorban — a jogszolgáltatás, a központosítás és a rendiség viszonyának újszerű megfigyelésével hazánk középkori történetének legfontosabb kérdéseiben szolgáltató új nézőpontokat, ítéleteket.

Mint a szerző menet közben maga is utal rá, a vizsgálat nem terjed túl a jogász-értelmiség legfelsőbb rétegén. Az olvasó így azzal az érzéssel teszi le a könyvet, hogy e jogtudók során keresztül voltaképpen a központi kormányzat történetét ismerte meg. Ha ez némileg más is, mint amit a cím ígér, semmiképpen sem lehet hibaként felróni a roppant munkájának valahol kényszerűen határt szabó szerzőnek. Amiben talán a bíráló véleménye nem teljesen azonos az íróéval, az inkább csak egy-két, túl merevnek érzett következtetés. A humanista műveltséget kizárólag a külföldi egyetemek elvégzéséhez köti (ennek problematikussága Drágyi Tamás esetében a legfeltűnőbb). A szakszerűség, a hivatalsszerűség előnyeinek jogos hangoztatása mellett is némileg túl sommásan ítéli el a hagyományos feudális bíraskodási szisztémát stb. Ezek azonban részletkérdések, amelyek semmiképpen sem csökkentik ennek a szó szoros értelmében hézagpótló műnek jelentőségét, értékét. A magyar történeti kutatás e precíz és logikus kötettel eddig nagyon is nélkülözött segédeszközt kapott kezébe.

Barta Gábor

SPIRA GYÖRGY: PETŐFI NAPJA

(Sorsdöntő történelmi napok 1., Bp. Akadémiai Kiadó, 1975)

Az Akadémiai Kiadó új, — s mindjárt tegyük hozzá, az első munkák alapján feltétlenül sikeresnek ígérkező — tudományos-ismeretterjesztő sorozatot indított, a Juhász Gyula szerkesztette Sorsdöntő történelmi napokat. Az utóbbi időben a történelmi-népszerűsítő műfaj nagy fellendülésének lehetünk tanúi, egyre-másra jelennek meg a színvonalas művek, s szerveznek maguknak széles olvasótáborot. Ebbe a hasznos „divatba” illeszkedik a kiadó vállalkozása s mindjárt új színnel gazdagítja azt. A választott cím hűen tükrözi a szerkesztői szándékot: a megjelentetett művek egy-egy eseménytörténetileg is különlegesen érdekes fordulóponthoz kapcsolódva kívánják exponálni a magyar történelem fő folyamatait. E megoldás egyrészt lehetővé teszi, hogy a szerzők sikeresen ötvözzék a tények adta feszültséget és olvasmányosságot a tudományos elemzés pontosságával, tárgyilagosságával, — másrészt a sorozat keretében lehetőség nyílik arra, hogy a történelmi köztudatunkban továbböröklődő, általában egy-egy eseményhez, jelentős tethez fűződő túláltalánosított és ezért téves ítéleteket felülvizsgálják s árnyaltabb megvilágításba helyezték.

A sorozat indító kötetében 1848 közismert kutatója március 15-e pesti eseményeit ábrázolja. Nyugodtan használhatunk szépirodalmi kifejezést, mert kitűnő tollal megírt, a kor sajátos stílusfordulataival, érzelmi és társadalmi toposzaival könnyedén bánó és azt időnként játékosan, a tartalomtól függően szeretettel vagy ironikusan parodizáló tanulmányt kaptunk kézhez. A stílus élvezetén túl — s nyilvánvalóan ez a fontosabb — mindenki számára hasznos olvasmánnyá teszi a könyvet, hogy Spira György összefoglalván ezirányú hosszú kutatásai eredményeit, a nap általánosan ismertnek vélt eseményeit több oldalról világítja meg, s szakítva a népszerűsítő művek rossz hagyományaival, a forradalom hősei, a márciusi fiatalok tevékenységének nyomon követése mellett, részletesen elemzi a Pesten tartózkodó nemesi liberális vezetők és a feudális hatalmi szervek, a Helytartótanács, a pesti és a budai városi tanács, az itt állomásozó katonaság magatartását is. A valós erőviszonyok ismeretében valamivel kevesebb lesz a hamis fény, a romantikus pátoz, kibomlik a történetileg és politikailag kényszerítő erővel ható márciusi kompromisszum, — de megismervén a környezetet, az ellenfelek, a félszívvel támogatók és a forradalmat felhasználni szándékozók törekvéseit, talán tisztábban világít, mert az emberi-gondolkodói bátorság mellett megmutatja a tudatosan számoló politikust is. — Végül egy kritikai megjegyzést: végig olvasván a munkát, nagyon sajnáltam, hogy a szerző kissé túlzottan ragaszkodott a címbe adott kerethez, Pesthez és március 15-höz, s az előzményekre és a párhuzamos eseményekre csak néhány megjegyzés erejéig terjeszkedett ki. Úgy érzem, hogy a történelmi környezet ábrázolása, a zárt szerkezet megbontása nélkül, még árnyaltabbá tette volna a munkát.

Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy Spira György könyvével szép kiállítású, tartalmilag izgalmasnak ígérkező sorozat indult.

Várady Géza

SZAKÁLY FERENC: A MOHÁCSI CSATA

(Sorsdöntő történelmi napok 2., Bp. Akadémiai Kiadó, 1975.)

Aki csak a most induló sorozat nevét, vagy e kötetnek címét nézi, azt hihetné: szokványos eseménytörténeti leírást tart a kezében. Szakály Ferenc munkája azonban a mohácsi csata történetét széles hadtörténeti kitekintéssel tárgyalja: a török hadsereg akcióképességének kérdéseitől az 1521-es hadjáraton, a végvárrendszer összeomlásának tárgyalásán át jut el a nevezetes 1526-os eseményekig.

S még ez a tágon értelmezett eseménytörténeti rész is csak kevesebb mint harmada az egésznek: a további fejezetek a katasztrófához vezető utat a gazdaság, a társadalom és az európai politikai helyzet változásainak elemzésével kívánják bizonyítani.

A mohácsi csatával kapcsolatos több évszázados vita az utolsó évtizedben újból föllángolt, s éppen az értékelés körül. Szakály Ferenc azonban — annak ellenére, hogy ismeretterjesztő célzatú sorozat részére írt — nem egyszerű folytatója a polémiaának. Szemben történeti és népszerűítő irodalmunk szinte teljes többségével, volt ereje kitörni a régvolt eseményt mind a mai napig az érzelmek, indulatok tükrében való szemlélés fogságából. Nem kapunk tőle mendemondákkal fűszerezett izgalmas történeteket — de a kötet mértéktartó, higgadt fejtegetései mögött ott izzik a középkori Magyarország tragédiája a maga társadalmi és emberi mélységeiben.

Sok illúzió fűződik még ma is a korabeli magyar állam lehetőségeihez, katonai erejéhez. Ez a kis kötet alapos és reális felmérést végez: bemutatja, hogy hazánk, a kelet-európai gazdasági-társadalmi fejlődés törvényszerűségei miatt egyszerűen nem bírhatta ki a katonailag sokszorosan erősebb Török Birodalom százegynéhány esztendeje folyton fokozódó nyomását. Az állandó háborúk anyagi fedezetének hiányát nem pótolhatta sem a jobbára már csak ideológiájában harcias nemesség általános hadkötelezettsége, sem a jobbágyok ismétlődő, de sikerre sosem vivő mozgósítása.

Hazánkon már csak külső erők segíthettek volna. A könyv harmadik része a XVI. század első negyedének Európáját mutatja be: a világhatalmi ábrándokat kergető V. Károly roppant birodalmát, a vele egyre élesebb ellentétbe kerülő Franciaországot, s az e két pólus között ide-oda táncoló kisebb hatalmakat. Sem ezektől, sem a törökkel békés kereskedelemre törekvő Velencétől, sem a széttagolt, gyöngye kelet-európai államoktól komoly segítséget nem várhattunk. A magyar kormányok külpolitikai hibái legfeljebb csak sietteték az elkerülhetetlen elszigetelődést.

Így épült meg a Mohácsra vezető út: az ország erőinek elégtelenségéből, a magárahagyottságból. Nem a csatátéren dőlt el hazánk sorsa, de az tette föl a koronát a hanyatlás elkerülhetetlen folyamatára.

A könyv zárórésze az 1526-ot követő, ma talán legvitatottabb eseményekkel foglalkozik, ezúttal már valóban a legutóbbi polémiaához kapcsolódva.

A szerző célja, saját szavai szerint az volt, „hogy a mohácsi csatát elhelyezze azoknak az összefüggéseknek sorába, amelyekbe a valóságban tartozik, és amelyek nélkül lényegét és a magyar történelemben játszott szerepét megérteni nem lehet”. Szakály Ferenc ezt a feladatot sikerrel oldotta meg, s az olvasó csak azt kívánhatja: minél több ilyen érdekes és jól megírt könyvet találjon a sorozat eljövendő kötetei között.

Barta Gábor

JOZEF BLÁSKOVIČ: RIMAVSKÁ SOBOTA V ČASE OSMANSKOTURECKÉHO PANSTVA

Bratislava 1974. 353 p. + XXXI faksimile.

Az utóbbi két évtized során a magyarországi török hódoltság kutatásában egyre több figyelem fordult a török birodalomban rendhagyó jelenség: az uralmon való megosztozás, a magyar-török kondominium felé. A széthulló országon a rá egyaránt igényt tartó Habsburgok és törökök nemcsak területében osztottak meg, hanem egymás határán — végvári vonalán — átnyúlva megosztottak a felette való uralmon is. Törökök adóztattak a magyar, magyarok a török várak mögött a másik országrészben, a magyar nemesség vármegyei hatóságain keresztül igazgatott, szervezett és jogot szolgáltatott a török területen is, a magyar végvárak katonanépe pedig állandó és rettegett vendége volt a hódoltsági településeknek. Az uralmon való megosztozás sokféle formát öltött, a királyi területen mást, mint a hódoltságban, az ország déli vidékein megint csak különbözött attól, ami az országrészek határvonalán megvalósult.

A variációk között e határvonal települései külön típust képviseltek. A török és a magyar várőrsegek és hivatalok közelsége esetünkben két, látszólag ellentmondó következménnyel járt. A határ mentén különösen érezhető erőegyensúly következményeként a két fél az egyes településekben is nagyjából egyformán erős befolyást szerzett: törökök és magyarok ugyanazzal a rendszerességgel adóztattak és rendelkeztek. Az ennek ellentmondani látszó másik következmény az volt, hogy megint csak az erőegyensúly miatt egyik fél sem tudott a másik fölé kerekedni, kölcsönösen akadályozták egymás térnyerését; a két veszekedő fél között a harmadik, az, amelyikért a harc folyt: a határmente települései, a rájuk nehezedő kettős uralom alatt is viszonylagos önállóságot szereztek török és magyar hatóságoktól egyaránt.

Egy sor települést osztályozhatunk ebbe a típusba, közülük megmaradt és ismert magyar és török forrásanyaguk alapján Debrecen, Miskolc és Rimaszombat török kori helyzetét ismerjük a legjobban. Az iskolapéldává vált Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd mellé ők kívánkoznak még a török alatt önállósdó mezőváros típusául. Mindhárom városban nagyszámú török irat maradt fenn, s mellettük még gazdagabb magyar nyelvű forrásanyag: városi jegyzőkönyvek és számadások, levelek a vármegyéktől, a földesuraktól és az országos hatóságoktól. Ez az elképzelhető legjobb forrásadottság. Felmérhető belőle minden: a város kapcsolata a török és a magyar hatóságokkal, gazdasági élete és háztartása, kereskedelmi kapcsolatai, a tőle törvényesen követelt és a valóságban kikényszerített szolgáltatások mértéke, a város egész belső élete.

Debrecen török iratait Fekete Lajos regesztákban közzétette (Levéltári Közlemények 1925). Miskolc török anyaga még kiadatlan, de a turkológusok használják. Rimaszombat 256 levélből álló, igen értékes török gyűjteménye viszont eddig csaknem teljesen kiaknázatlan volt. Most Jozef Bláskovič, a prágai egyetem turkológiai tanszékének professzora tette közzé őket. Könyvének nagyobb részét az iratok szlovák fordítása adja, ehhez két fejezetbe tagolva az anyag példamutatóan gondos tartalmi és paleográfiai feldolgozása járul. A kötet használatát a török fogalmak magyarázattal ellátott jegyzéke, két index, válogatott bibliográfia, német és magyar nyelvű összefoglalás könnyíti meg. (A magyar olvasóközönségnek külön segítséget nyújt az, hogy a török fogalmak magyarázata mellett a szerző mindenütt felsorolja a fogalom egykorú, az iratokon található magyar megnevezését, s külön listán közli az iratok háttára vezetett, sok információval szolgáló magyar feljegyzések eredeti szövegét is.) A szerző által legfontosabbnak tartott 31 irattal nagyjából jól olvasható faksimileken eredetiben is megismerkedhetnek az érdeklődők.

A 256 török levél a 17. század termése. A legkorábbi a századfordulóval egyidős, 1600 januárjának elejéről való, a legfiatalabbat Buda felszabadulásának évében (1686) írták.

Rimaszombat a 16. században is török uralom alatt állt. A nógrádi várak, elsősorban Fülel (1554) megszerzésével a törökök egy sor felvidéki várost és falut élértek, Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó, Rudabánya, még a messze északi Dobsina is rendszeres adófizetőiké

váltak. A századvégen kirobbanó tizenöt éves háború magyar sikerei néhány évre megszabadították Rimaszombatot a török adóztatástól. De hiába kerültek vissza a magyar koronához a nógrádi várak, Eger elestével újra török uralom alá került a város. Az első, a 16. századi hódoltsági korszakból sajnos nem maradt török forrásanyag.

A 17. században a város az egri beglerbég szolgálati birtoka (hász) volt. A közzétett iratok nagyrésze (227 darab) azokkal az adókkal és illetékekkel foglalkozik, amelyekkel a város tartozott egri birtokosának és az államnak. Jozef Blaškovič elemzésének leggazdagabb része is az, amelyben a török adókat, illetékeket, természetbeni és robotszolgálatokat rendszerezi.

A városnak, ahogy az birodalomszerte általános volt, kétféle: az állammal és földesúrával szemben voltak kötelezettségei. Az államkincstárba a fejadó, a dzsizje vándorolt, a város népességéhez mérten kis összegben. A dzsizjét 1663-ig 100, attól kezdve 80 adózó egység (háne) után vetették ki, ami évente 250 ill. 200 kara gurussal terhelte a várost. Állami közmunkában Szolnokra, 1663 után Érsekújvárra is tartoztak fuvarszolgálattal, a kincstár ezen kívül mészegetésre, Egerbe és Szécsénybe pedig várépítési robotra is kötelezte őket. Az iratok török szövege is, de főleg a hátoldalukra vezetett magyar nyelvű feljegyzések arra mutatnak, hogy ezeket a szolgálatokat a rimaszombatiak legtöbbször pénzen váltották meg.

A földesúrnak, a gyakorta változó egri beglerbégnek az állami adóterheknel sokkal nagyobb összegekkel szolgált a város. Ahogy ez a 17. században a töröknek hódolt magyar városoknál általános volt, Rimaszombat földesúri adói is hosszú időn át változatlanok voltak, azaz nem néhány évenként megismételt, a változó terméseredményeket alapul vevő kirovások szerint fizették őket, hanem átalányban. Ebből az évi pénzbeli adó 1000 kara gurust tett ki, ehhez meghatározott mennyiségben liszt vagy búza, árpa vagy zab, vaj, méz, tűzifa és széna járult, s évente 3–3 vágómarha és fejőstehén. Valamennyi természetbeni szolgáltatást pénzből is ki lehetett egyenlíteni.

Pénzzel fizették ki a rimaszombatiak a török bírót, a kádít is: évi meghatározott összeg („a hagyatéki illetékek váltása”) ellenében vásárolták meg tőle a város szabad bíráskodását. Az ajándékoknak az a kötelező adóvá vált része, amelyről szabályos nyugtát kaptak az ajándékozók, szintén pénzben vándorolt a török hivatalokba, s a kialakult gyakorlat szerint az évi adónak mintegy 20%-át tette ki. A többi, igen nagytömegű ajándék, amelyekről már nem török nyugtát, hanem a város számadáskönyvei tudósítanak, már valóságos „ajándéktárgyakból” állt.

A mezővárosoknak a falvakénál szabadabb, évi átalányban folyó adózása a Duna–Tisza közí mezővárosok esetében már régóta ismert. De ottani elterjedtsége elmaradt a határvidéki településeiben tapasztalható mögött. Körös és Kecskemét számára a szekerezés, a várépítés, a salétromfőzés vagy a hajóvontatás tényleges szolgálatot jelentett, szénát, vágóállatot is természetben kellett Budára vinniük, számadáskönyveik bejegyzései pedig csak valóságos ajándékokról szólnak. Igazán „summa-fizető” városokkal a határvidéken találkozunk, közöttük is előkelő helyet foglalt el Rimaszombat.

Hogy a török adózás itt mennyire tisztán pénzbeli volt, az a város magyar számadáskönyveiből is kiderül. Az 1670-es év bejegyzései között (Mestský Archiv Rimavskéj Soboty, Protocollum 1670) az ajándékokon kívül csak pénzben fizetett adók szerepelnek. (A számadáskönyv mellel arra is elsőrendűen használható, hogy megállapítsuk a törököknek ténylegesen kifizetett adó mennyiségét. A török rendeletek és az adónyugták csak a törvényesen megállapított, hivatalos adókról tudósítanak, a számadáskönyvekbe viszont minden kiadott dénárt bejegyezték. 1670-ben a városiak összesen 7919,91 forintot vittek Egerbe, ennek több mint egynegyedét, 2114,45 forintot „ajándék” címszó alatt, tehát a törvényszabta összeg fölötti túlfizetesként regisztrálták a számadásokban.)

A rimaszombati török iratanyagból egy másik nagy tanulság is leszűrhető, s ez is megegyezik azzal, amit Debrecen és Miskolc esetében már korábban tudtunk: a török hatóságok és a város kapcsolata gyakorlatilag kimerült az adószedésben-adófizetésben. A város előjárói gyakorta megjárták Egert, panaszaikkal eljuttottak Budára, sőt a szultáni tanács elé is. De ezt a valóban gyakori látogatást a török hivatalokban szinte kivétel nélkül valamilyen adózással kapcsolatos ügy tette szükségessé. Nyoma sincs annak, s ezt a városi számadáskönyvek is megerősítik, hogy a török hivatalok beleavatkoztak volna a város belső életébe. Ráhagyták a lakosokra annak eldöntését, hogy mit, hogyan és hol termelnek, rájuk hagyták az átalányban kivetett adók lebontását az adózókra, beszédését és beszolgáltatását az egri beglerbég megbízottainak, nem szóltak bele előjárói megválasztásába, a jogszolgáltatásba és a rendfenntartásba sem.

A Duna–Tisza közí városok régóta ismert számadáskönyveinek elszórt adataiból tudjuk, hogy a rimaszombati iparosoknak kiterjedt kapcsolataik voltak a török hódoltság alföldi területeivel. Vasáruk, főleg kések tömegét értékesítették itt, de olyan egyszerűbb háztartási eszközökkel is felkeresték az alföldi városok piacait, mint a szita. A most publikált török iratok újabb, rendszerezhető adatokkal szolgálnak erre a kereskedelemre. Kiderül belő-

lük, hogy a rimaszombatiak délen egészen Szegedig kereskedtek, gyakran megfordultak a gyöngyösi, a hevesi és a debreceni vásárokon is, s szoros kapcsolatot tartottak fenn a királyi Magyarország városaival.

Rimaszombat közzétett török irataiból és Jozef Blaškovič bevezető tanulmányából nemcsak a határ mentén életben volt kettős uralom török oldalát ismerhetjük meg, hanem egy sor, ehhez a nagy kérdéshez képest talán lényegtelennek tűnő, valójában külön kis tanulmányokat érdemlő részkérdésre is választ kapunk. A feldolgozás „forgácsai” között, az adókat összesítő táblázat élén rábukkanunk az egri beglerbégek csaknem hiánytalan listájára, amelyikből kiderül, hogy az itteni pasák még gyorsabb ütemben váltogatták egymást, mint budai társaik. Rövid áttekintést kapunk az iratokban szereplő mértékekről és pénzekről is. Jozef Blaškovič összesített adatai is megerősítik azt a sejtést, hogy a Magyarországon forgalomban levő, a török iratokban töröknek jelzett pénzek mögött helyi pénzek rejtőztek. A kara (fekete) gurus a számítási forintot, a szim (ezüst) gurus a tallért jelölte. A nyugták hátára írt magyar feljegyzések újabb adatokkal bizonyítják a török hatóságoknak azt az egész hódoltságban tapasztalható törekvését, hogy a gyors ütemben romló török aprópénz, az akcse helyett időtálló európai ezüst- és aranypénzekben kapják meg jövedelmeiket.

A szerző a forráskiadást kiegészítő tanulmányában nemcsak történeti kérdésekkel foglalkozik, hanem részletes paleográfiai elemzést is ad. Szól az irat- és írástípusokról, s az iratok nyelvének vizsgálata során bizonyosságát adja, hogy a nyelvészet területén éppen olyan otthonosan mozog, mint a történettudományban.

A turkológusok nem ontják végeláthatatlan sorban a forráspublikációkat. Erre sem számuk nem elegendő, sem a tárgy rendkívüli nehézségei nem engedik meg a gyors munkát. (Jozef Blaškovič forráskiadása is többéves munka eredménye). Ezért mindig ünnepszámba megy, amikor egy-egy értékes török iratanyag gondos fordítását és feldolgozását veheti kézbe az olvasó. A rimaszombati török iratok kiadása ilyen örömteli állomása a turkológiai kutatásoknak.

Hegyí Klára

JORDÁKY LAJOS: A ROMÁN NEMZETI PÁRT MEGALAKULÁSA

Értekezések a történeti tudományok köréből 72. Bp. Akadémiai Kiadó, 1974. 138 l.

A történeti Magyarország legnagyobb lélekszámú nem magyar nemzetisége, a románok képviselői az 1881. május 12–14-i nagyszebeni konferencián országos pártot alapítottak, s nyilatkozatban foglaltak állást Erdély autonómiájának megteremtése, a román nép kulturális és politikai jogainak kiterjesztése mellett. Maga a konferencia és a Román Nemzeti Párt megalakulása nem volt fordulópont sem a román nemzeti mozgalom sem a magyar kormányok román nemzetiségi politikája szempontjából. Inkább mérőöldkőnek tekinthetjük azon az úton, amelyen a főként paraszti-értelmiségi jellegű román burzsoázia az osztállyá szerveződés felé haladt.

Jordáky Lajos maga is ezt a fejlődési folyamatot kíséri végig 1848-tól egészen 1881-ig. Bemutatja, hogy az 1848-as forradalom idején miként gyorsult fel a román értelmiség szerveződésének folyamata, miként született meg a forradalmi helyzetben az 1848. május 14–15-i balázsfalvi román nemzeti gyűlés alapjaiban liberális határozata, amelyik hitet tett mind a nemzeti egyenjogúság, mind pedig a jobbágyfelszabadítás mellett. S ha ezek az elvek a román és magyar nemzeti törekvések oly tragikus 1848–1849-es összeütközése idején csorbát is szenvedtek, a társadalmi célok a nemzetiek mögé szorultak, az elkövetkező években a román értelmiség legjobbjai számára továbbra is vezérelvek maradtak. A világosi fegyverletételt követő Habsburg neoabszolutizmus a nemzetiségekre, köztük a románokra is ólomsúlyal nehezedett, politikai tevékenységükre bénítóan hatott. Az abszolutizmus fellazulásával, 1861-től ismét megélenkül a román politikusok aktivitása. Elsősorban demokratikus választójogot követelnek, hiszen a társadalmi struktúra sajátosságainál fogva a románság szinte homogénnek tűnő paraszti társadalmat alkotott, s így minden nagyarányú jogkiterjesztés a román nemzeti mozgalom erősítését szolgálta. Jordáky Lajos bemutatja azt a fontos különbséget, ami a magyarországi és az erdélyi román politikusok magatartásában jelentkezett. A két országgrész román vezetői között „ekkor még igen szórványosak és gyengék a kapcsolatok” (21. l.). A magyarországiak a politikai harc színterét elfogadták a pesti országgyűlést, nemzeti követeléseiket ezen a fórumon kívánták érvényesíteni. Az erdélyi román vezetők viszont abban bíztak, hogy az erdélyi részek parlamentjében sikerül majd megvetni lábukat, s a románság számárányának megfelelő hatalmi pozíciót tudnak elérni. A két irányzat valójában két teljesen külön út választását jelentette. Az erdélyiek egymaguk akarták a magyar középirtokossággal és a szászokkal szemben harcukat megvívni, bízva az udvar támogatásában. A magyarországiak viszont a magyar alkotmányos törekvésekkel kibékülve, a magyar középirtokos osztállyal alkalmi szövetségben próbálták megszerezni a nemzetiségek politikai fejlődése számára szükséges alkotmányos biztosítékokat. Természetesen egyik álláspont sem érvényesült teljesen tiszta formában. Jordáky idézi A. Papiu-Ilarian állásfoglalását is, aki 1861 őszén tanácsolja az erdélyi román politikusoknak, hogy a szászok ellenében szövetkezzenek a magyarokkal.

A *nemzetiségi remények* és *Az 1863–1964-i szebeni országgyűlés* c. fejezetek azt az időszakot tárgyalják, amikor a román politikai törekvések látszólag közel kerültek a megvalósuláshoz. Az akkor alacsonynak számító census (8 forint) mellett lefolytatott 1863-as választások román többséget hoztak, s a magyarok által bojkottált nagyszebeni Landtag ülésein latin fordulatokban dúskáló szónokok kíséretében elfogadták a román nemzet és a görögkeleti vallás egyenjogúsításáról szóló törvényt. Ezzel a három erdélyi „nemzet”, a magyar, a székely és a szász mellé odalépett negyedikként a román, s nyelve is hivatalos nyelv lett. Pozícióikat erősítő állást foglaltak a birodalmi parlament mellett, ami persze kiábrándulást hozott számukra, ráadásul végleg elvágták ezzel a magyar ellenzékkel való együttműködés lehetőségét. Hamarosan látniuk kellett, hogy az események irányát rosszul becsülték föl, az udvar megalkuszik a magyar nagy- és középirtokos ellenzékkel. „Ettől a pillanattól kezdve — írja Baritiu később — az erdélyiek tudatára jöhettek, hogy politikai szerepük végetért, együttműködésükre nincs szükség. A birodalmi szenátusba való bemenetelükkel nagymértékben elősegítették,

hogy a magyarok is ráleljenek a megbékélés útjára” (47. l.). A király új főispánokat nevezett ki, s az új országgyűlési választásokat a régi választójog alapján kellett lefolytatni. A következő fejezet a kiegyezés előkészítésének időszakát tárgyalja, egyben azt a kétségbeesett kísérletet, ahogy az erdélyi román politikusok pozícióikat és a tartomány autonómiáját menteni próbálják. Most ők próbálkoztak azzal, ami a magyar birtokos osztálynak 1863-ban sikerült: bojkottálni akarták az országgyűlést. Politikai rutin hiánya miatt ez sem sikerült, a kapkodás nyomán annyit se választottak be, mint lehetett volna; a megválasztottak nem tudtak határozott programot készíteni, mégis megjelentek az ülésszakon. Amikor Tisza Kálmán megkérdezte Rajiut, hogy mit akarnak tenni a románok, utóbbi csak azt ismételte, hogy „nem tudom”. Az új országgyűlés újra megszavazta az uniót, egy korábbi királyi leirat pedig érvénytelennek nyilvánította a nagyszebeni Landtag összes törvényeit. Erdély különállása megszűnt. A magyar ellenzék elérte célját, s ráadásul nem is a legkevesebbet kapta. Jordáky Lajos nem említi, de a Deák-iratokból tudni, hogy 1865-ben Deák még engedékeny volt Erdély részleges különállása ügyében. Azt sem tartotta lehetetlennek, hogy a románok „negyedik nemzetként” való elismerése valamilyen formában megmaradjon. Az erőviszonyok változásával azonban erre az engedményre már nem volt szükség.

A *kiegyezés és a román nemzetiség magatartása* c. fejezet a dualizmussal szemben tanúsított kettős mentalitást ismerteti. Tudjuk, hogy a románok is elleneztek a magyar hegemoniára épülő kiegyezést és abban bíztak, hogy az nem lesz hosszú életű. Ugyanakkor részt vettek a pesti parlament munkájában, megpróbálták kedvező nemzetiségi törvényt kiharcolni. A parlamenti csatározások alatt kezdődött a román pártok szervezeti kiépülése. Előbb Arad megyében alakult pártszervezet 1868-ban, majd 1869-ben az összes magyarországi románok teremteték meg nemzeti pártjukat, s az aktivitás, a parlamenti szereplés mellett foglaltak állást. Jó hónap elmúltával 400 delegátus részvételével a szerdahelyi kongresszus megalakította az erdélyi román nemzeti pártot, amelyik viszont a passzivitás álláspontjára helyezkedett. Két nagy párt volt tehát, az egyik élesen szembenállt a dualizmussal, a másik fő vonalaiban elfogadta azt. Hosszú harc kezdődött a két irányzat között, amelyet tovább bonyolított a görögkatolikus-görögkeleti ellentét, az egyháziak és világiak ellentéte, s ez azután az egész polgári korszakon végighúzódt. A két irányzat minden egyes választás előtt megvívta harcát egymással, de az erdélyiek mindig a passzivitás, a magyarországiak mindig az aktivitás mellett döntöttek. Változást hozott az 1879-i évi Trefort féle népiskolai törvény, amely a magyar nyelv tanítását kötelezővé tette minden iskolában. A törvény főként a nemzetiségi iskolafenntartók önállóságát csorbította. A románok felismerték, hogy passzivitásukkal nem tudják érdekeiket megvédeni. A két irányzat harca ekkor kiélesedik, de az 1881-es választások előkészítése közben a passzivisták kerülnek ki győztesen. A két országgrész román politikusai az 1881. májusi konferencián létrehozzák az „egységes” Román Nemzeti Pártot, amelyik állást foglal Erdély autonómiája mellett, egyúttal az 1868-as nemzetiségi törvény revízióját követeli. Az erdélyi részekre fenntartja a passzivitást, magyarországi területekre viszont kényszerűen hozzájárult az aktivitáshoz. A passzivitás azonban néhány év múlva teljessé vált. Tisza Kálmán választási rendszere, s a passzivisták nyomása folytán a román nemzeti párt gyakorlatilag kiszorult a parlamentből.

Érdekes, hogy a szociológiai képzettségű szerző milyen keveset foglalkozik a román nemzeti mozgalom társadalmi bázisával. Kétségtelen, hogy erről kevés megbízható tudni, a szakirodalom is jobbra marad az általánosságoknál. Pedig a nemzeti párt hosszú ideig tartó politikai súlytalanságának itt kell keresni magyarázatát. A polgári társadalom keretei között nem osztályharcos párt csak akkor módosíthatja a nagypolitika irányát, ha mögötte jelentős gazdasági erők állnak. Más anyagi erőt jelentett tehát, ha a magyar birtokos osztályok bojkottálták a nagyszebeni Landtagot, vagy a birodalmi tanácsot, és megint mást ha a románok próbálkoztak ezzel Pesten. Erős földbirtok, nagy- és kisburzsoázia hiányában a dualizmus keretei között nem jutottak szóhoz. Saját társadalmuk fejlődése, polgárosodása vezetett azután oda, hogy a századforduló után — Románia erkölcsi támogatását élvezve — valóban politikai tényezővé alakuljanak.

Ezt a fejlődést Jordáky Lajos nyilván a következő munkájában kívánta bemutatni, mégpedig az erdélyi magyar pártcsoporthoz és német pártok egyidejű vizsgálatával összekötve. Legalábbis erre utalt munkája utolsó mondatában. Ezt az ígérte azonban már nem teljesíthette. A politikus-történész Jordáky, az erdélyi magyar művelődés széles látókörű, jelentős haladó személyisége e könyv megjelenése után meghalt. Műveinek folytatása magyar és román tanítványaira maradt.

Szász Zoltán

NEGYEDSZÁZADOS HARC. A MUNKÁSMOZGALOM TÖRTÉNETÉNEK KRONOLÓGIÁJA 1919. AUGUSZTUS 1—1945. ÁPRILIS 4.

Szerkesztők: Szabó Ágnes, Vértés Róbert. Bp. 1975. Akadémiai Kiadó. 711 old. és 48 ábra.

Sajnálatosan megkopott már annak a jelzőnek a fénye, amellyel e munkát jellemezni kell: hézagpótló kötet az ellenforradalmi korszak munkásmozgalmának történetének kronológiája. Mi több, munkásmozgalmatörténet-írásunk nagy előrelépését és azt a jelentős színvonalat is tükrözi, amelyet az utóbbi években elért. Nyilvánvaló ugyanis, hogy egy kronológiai kötet megjelentetése csak számottevő kutatási eredmények és publikációk birtokában lehetséges.

Szabó Ágnes és Vértés Róbert szerkesztők — népes munkatársi gárdára támaszkodva — több ezernyi adatból válogatták ki azt az ötezetet, amely végülis a kötetben helyet kapott. Céljuk az volt, hogy a magyarországi munkásmozgalom küzdelmének negyedszázadát bemutassák, érzékletessé tegyék az ellenforradalmi rendszert, amellyel a mozgalom mindvégig szembenállt, azt a közeget, amelyben a munkásszervezetek küzdöttek. A feladatot tudományos igényvel, magas színvonalon és sikeresen oldották meg.

A jelen esetben nem lehet szó arról, hogy a kötet tartalmát bővebben bemutassam. Néhány általános megjegyzésen túl az a célom, hogy felhívjam a figyelmet e munkára, amelyet az ellenforradalmi korszak történetének kutatói, oktatói, a munkásmozgalom történetével foglalkozók széles köre egyaránt nagy haszonnal forgathat.

A kötet első részét alkotó eseménynaptár, a kronológia, évenként időrendben előrehaladva, szükségszerűen szűkszavú tárgyilagossággal közli az egyes dátumokhoz kapcsolódó eseményeket, a legfontosabb tudnivalókat. Ez az eseménysor a munkásmozgalom élettel teli dinamizmusát, hullámváltozását, előretöréseit és visszaszorulásait, belső küzdelmeit, ugyanakkor az egész korszak politikai mozgását is híven és érzékletesen tükrözi.

Mivel az adatok országosak, vagyis Budapestet és a vidéket egyaránt bemutatják, a kötet nyomán földrajzilag is feltérképezhető a munkásosztály elhelyezkedése, mozgalmának centrumai és kiterjedésének határai. De nemcsak ilyen térkép készítését kínálja a kronológia. Az is kitapintható, melyek azok az iparágak, foglalkozási csoportok, amelyekben a legális és az illegális mozgalom leginkább tért hódított, melyek azok a szakszervezetek, szakmai-politikai egyesületek, amelyek a legaktívabbak. Folyamatosan olvasva át a kötetet, szembejűnik az is, hogy a bér- és politikai harcokban nemcsak a "nagy" szakmákra (pl. vasas) és azok szervezeteire, a ténylegesen nagyipari viszonyok között dolgozókra kell gondolnunk a két háború közötti munkásmozgalom története kapcsán, hanem a korábbinál nagyobb mértékben a kisipari keretekben, középpüzmekben dolgozókra, a cipész vagy a pincér szakmában dolgozókra is. A munkásmozgalom "teljesítményét", a szervezett munkásság erejét, a szocialista eszmék térhódítását Magyarországon nem utolsó sorban éppen ezek az összefüggések jelzik.

A kronológia adatai minden kisebb periódusban a lehető teljes képet igyekeznek adni a munkásmozgalom forradalmi s mindvégig illegálisba kényszerített szárnyának tevékenységéről. Az illegális munka megszervezése, akciói, a rendszer erőszaka mellett a kommunista mozgalom ismét és ismét való megújulása, a küzdelem újrakezdése kellő súllyal szerepel. Az adattár mindazon szervezeteket bemutatja, amelyekben a kommunisták tevékenykedtek, amelyekben a SZDP baloldali ellenzékével közösen vettek részt és így valóban széles keretben láttatja a kommunisták munkásságát. A kommunisták küzdelmét, az illegális körülményei között folytatott agitációját illusztrálja a kötet ábráinak tekintélyes része: kézzel írt és rajzolt, egyszerű technikával sokszorosított rölapok, kommunista kiadványok, újságok egy-egy lapjának kópiája.

Az ellenforradalmi korszak negyedszázadának egész története, a munkásmozgalomé pedig különösen nem volna érthető a legális mozgalom eseményeinek bemutatása nélkül. Annál kevésbé, mert hiszen az illegális kommunista mozgalom számára is elsőrendű területet nyújtottak a szakszervezetek és a SZDP szervezetei. A kötet pozitívumai között nemcsak általában a legális munkásmozgalom reális ábrázolását kell kiemelni, hanem feltétlenül azt is,

hogy a történeti valóság megközelítésére törekedve távolról sem csupán a politikai és bérharcokat tárja elénk, hanem annál többet. Helyet ad a munkás kultúr- és sportegyesületeknek, amelyekről gyakran megfeledkezünk. A dalostalálkozók, vagy a munkásotthonavatások adatai a szervezeti életéről, annak sokszínűségéről épp úgy vallanak, mint ez események politikai jellegéről. A mozgalom mindennapjait és tevékenységének sokrétűségét jelzik a szerkesztők azzal is, hogy olyan szervezetekről is szólnak, amelyek a maguk idején a mozgalom s az értelmiség, a munkásság és a kommunista kapcsolatoknak fenntartását segítették (Antialkoholista Munkások Szövetsége, Magyar Eszperantista Munkások Egyesülete, stb.)

A munkásság életviszonyainak, a mozgalom helyzetének jellemzésére szolgál a munkásságot érintő legfontosabb kormányintézkedések beiktatása a kötetbe. Ezek nemcsak a politikai és bérviszonyokra, a mozgalom lehetőségeire vetnek fényt, hanem az egyes kormányok szociálpolitikájára illetve annak korlátaira.

A sokoldalú és teljesebb kép bemutatása érdekében foglalkozik a kötet a szocialista munkásmozgalom közvetlenül érintő nem szocialista, hanem keresztényszocialista, nemzeti-szocialista munkásszervezési kísérletekkel, szervezetekkel, azok tevékenységével.

Nem mellőzi azokat az adatokat sem, amelyek a lehetséges és tényleges, átmeneti vagy állandóbb szövetségesek, így kispolgári, polgári rétegek életviszonyaira, azok liberális, demokratikus szervezeteire vonatkoznak; rendszeresen hoz adatokat a magánalkalmazottak szervezetéről és aktivitásáról.

A magyarországi munkásmozgalom önmagában és elszigetelten lehetetlen volna reálisan ábrázolni még egy kronológia keretében is. Ezért a kötet nemcsak a legjelentősebb nemzetközi eseményeket közli, hanem a kommunista, a szocialista, a demokratikus polgári emigráció életére, szerepére, a hazai mozgalommal való kapcsolatára utaló legfontosabb adatokat is. Ugyanígy, nagyon helyesen, helyet kaptak a kötetben a Magyarországgal szomszédos országok — részben magyar — munkásmozgalmának legfontosabb tényei is.

Mindez a kronológia műfajából következően egységes egésszé áll össze, az időrend egymást követően vagy egyidejűleg adja a legális és illegális, hazai és külföldi mozgalom eseményeit, miközben érkekelhet az az eszmei küzdelem, amely magában a mozgalomban zajlott a stratégia és a taktika megfogalmazása, valamint alkalmazása és megvalósítása kapcsán.

Ritka alkalom, hogy a recenzens lényeges kifogásokat, hiányokat nem sorol fel. Ha néhány szerkesztési következtelenséget, egyes események bővebb, mások szűkszavúbb bemutatását fel is lehetne említeni, ha bővítési javaslatokat lehetne is még tenni, a tárgy szempontjából döntő tények, adatok kimaradását nem lehet számonkérni a szerkesztőktől.

Az eseménynaptárt olvasva és adatait értelmezve a munkásmozgalom történetének — a köteten túlmenően — számos lényeges problémája, elméleti kérdése bukkan fel, mint ahogyan erre részben már utaltam. Az adatok bősége éppúgy elindít ilyen gondolatokat, mint amennyire szűkössége is. A kronológiát lapozva kétségtelenül megerősödik az a benyomásunk, hogy a munkásmozgalom történetével foglalkozó feldolgozásokban a szakszervezetek tényleges szerepe, ereje, a szociáldemokrata mozgalommal való kapcsolata nem mindig tükröződik kellően. Részleteiben és elemzően talán ma sem mértük még fel kellően, mit jelentettek a legális szervezetek a kommunista agitációs és szervezőmunka szempontjából. A kronológia, anélkül, hogy műfaji kereteit túllépné, félreérthetetlenül jelzi a SZDP és a falusi nincstelenség, szegényparasztok viszonyát, a földkérdés helyét a SZDP-ban, valamint általában a szociáldemokrata földmozgalom vidéki-falusi lehetőségeit. Noha már 1920 — 1921-ben várnánk, a valóságos helyzetnek megfelelően, csak később kerül előtérbe a munkásmozgalom reagálása a történeti Magyarország felbomlására, az első világháborút lezáró békeszerződésre. Az e kérdéskörrel kapcsolatos adatok mögött megérezhető mindaz a nehézség, a helyzetből fakadó ellentmondás, amely a munkásmozgalom állásfoglalását, megnyilvánulásait befolyásolta.

A kötet második részében közölt adattárhoz hasonló összeállítás nemcsak a hazai publikációk között számít kurióznak: a nemzetközi szakirodalomban sem találni ilyen gyűjteményt. Ez a rész tartalmazza a Kommunista Internacionálé kongresszusainak és plénumainak adatait az időpont, a résztvevők, a napirend és az előadók, a határozatok, a választott szervek, stb. felsorolásával. Az egyes kongresszusok középpontjában álló kérdésekről, a kongresszus jelentőségéről jól sikerült összegezést is adnak a szerkesztők. Hasonló módon közlik a Munkás- és Szocialista Internacionálé, az ún. Kétésfeles Internacionálé megfelelő adatait. A magyarországi munkáspártok és a Szakszervezeti Tanács kongresszusainak, konferenciáinak krónikája — csak úgy, mint az előzőek — rendkívül fáradtságos kutatómunka árán állt össze. Ezeknek az adatoknak a közlése a kutatókat, oktatókat, a munkásmozgalom történetével foglalkozókat nemcsak nehézkes utánjárástól kímélték meg, hanem sok esetben olyan erőfeszítéstől is, amely egyéni vállalkozásként eredménytelen maradt volna.

Az elmondottakon túl különböző táblázatok és összeállítások egészítik ki az adattárt, amelyek a munkásszervezetekben bekövetkezett szervezeti változásokat, a szakszervezetek taglétszámának alakulását, az országgyűlési választásokat, az egyes ciklusok szociáldemokrata

képviselőit, a főváros törvényhatósági bizottságának választásait és a közgyűlés szociáldemokrata tagjait tüntetik fel. Összeállították a szerkesztők a magyar nyelvű kommunista sajtó lehető teljes bibliográfiáját is. Megkönnyíti a kötet kezelését a tárgy- és névmutató.

A munkásmozgalomtörténeti kronológia e rövid ismertetése is világossá teszi, hogy olyan kötetet jelentetett meg a MSZMP KB Párttörténeti Intézete, amely hosszú éveken át nélkülözhetetlen kézikönyve lesz mindazoknak, akik az ellenforradalmi korszakkal foglalkoznak. Ugyanakkor ez a kötet is erősíti az igényt hasonló jellegű, de immár a köztörténetet átfogó kronológia publikálására, történeti lexikonok és kézikönyvek mielőbbi kiadására. Ma már történettudományunk olyan ismeretanyag birtokában van, olyan feldolgozó munka áll mögötte, amely ezt lehetővé, a középiskolai diákoktól a szakkutatókig ívelő közönség igénye pedig sürgetővé is teszi.

L. Nagy Zsuzsa

HELYTÖRTÉNETI KIADVÁNYOK

1) SOMOGY MEGYE MÚLTJÁBÓL.

Levéltári Évkönyv, 5. sz. Kaposvár, 1974. 280 p.
Szerk. Kanyar József

2) ZALAI GYŰJTEMÉNY 1., 2., 3. sz.

Zalaegerszeg, 1974—1974—1975. 107 p. 206 p. 190 p.
Szerk. Degré Alajos

Hosszú éveken keresztül megszoktuk, hogy amikor „magyar történetírásról” volt szó, szinte kizárólag a fővárosban működő tudományos intézményekre gondoltunk (Történet-tudományi Intézet, Párttörténeti Intézet, egyetemek), amikor pedig a történész folyóiratokról esett említés, szintén elsősorban a budapesti kiadványok (Századok, Történelmi Szemle, Párttörténeti Közlemények, stb.) jutottak eszünkbe.

Az utóbbi években azonban biztató és örömteli jelenséggel találkozunk: gyors iramban növekszik a vidéken kutató, magasan kvalifikált szakemberek száma, egyre fontosabb szerepet kap a helytörténetírás, s így egyre nő a vidéki tudományos jellegű történész folyóiratok száma és jelentősége.

E folyóiratok életrehívásáért, szerkesztéséért és kiadásáért általában a megyei tanácsok művelődési osztályát, ill. a megyei levéltárakat illeti az elismerés, mivel szinte kivétel nélkül ők szerepelnek felelős szerkesztőkként és kiadókként.

A vidéki történész folyóiratok fontos szerepet játszanak tudományos-kulturális életünkben, nem csupán azért, mert pl. a túlsúlyolt s tanulmányokkal szinte évekkel előre ellátott fővárosi történész folyóiratok mellett publikálási lehetőséget biztosítanak a vidéki kutatók számára, ösztönözve és felfrissítve így a vidék tudományos életét, hanem azért is, mivel ezek a publikációk rendkívül hasznos és értékes hozzájárulást jelentenek az össznemzeti történet alaposabb, ún. regionális megismeréséhez. Fontos szerepe van e vidéki történész folyóiratoknak a fővárosi és a vidéken tevékenykedő szakemberek közti kapcsolatok ápolásában és erősítésében is, amennyiben pl. mind a szerzők, mind a lektorok sorában számtalan esetben találkozunk pl. az MTA Történettudományi Intézet munkatársaival (Borus József, Vörös Károly), ill. az ELTE Bölcsészkarának a tanáraival (Pölöskei Ferenc, stb.).

1. A „*Somogy megye múltjából*” c. sorozatot 1970-ben indította útjára *Kanyar József* levéltár-igazgató. A viszonylag magas példányszám (1.000) közérdekű voltáról, fontosságáról tanúskodik. S valóban, ha a nemrég megjelent 5. szám tartalomjegyzékét nézzük, abból is az derül ki, hogy a szerkesztő hosszú történelmi folyamatok áttekintésére vállalkozik, amennyiben a kora középkortól kezdve egészen a II. világháború időszakáig közöl tanulmányokat, melyek jellege egészen különböző. Az egyik az egyháztörténet — népi hagyománykutatás körébe vág, a másik oklevélkutató jellegű, a harmadik településtörténettel foglalkozik, a negyedik művészettörténeti érdeklődésű, sok a gazdaságtörténetnek szentelt írás, de nem hiányzik a politikatörténet sem.

A kötet kétharmadát a XIX—XX. századi történettel foglalkozó írások adják, s ezeken belül is dominálnak a gazdaságtörténettel, elsősorban — érthető módon — a mezőgazdaság történetével foglalkozó tanulmányok.

Ruzsás Lajos kinek a közelmúltan üdvözölhattük „Magyarország gazdaságtörténete, 1790—1848” c. doktori értekezését, „Dunántúl mezővárosi fejlődése a kései feudalizmus korában” (49—61. old.) címmel közli kutatásait. A mezővárosi fejlődésre általában vonatkozó legújabb külföldi és hazai irodalom mellett a szerző messzemenően felhasználja a helytörténeti kutatások eredményeit is, midőn megállapítja: „A mezővárosok az 1800-as évek harmadik harmadáig nagyobb kereskedelmi forgalmat bonyolítottak le és Magyarország gazdasági életében nagyobb szerepet játszottak, mint a szabad királyi városok. Ezért is növekedett meg feltűnően számuk és lakosságuk”. (59. old.) Összehasonlító jellegű adatai és táblázatai az országos összképbe ágyazva nyújtanak felvilágosítást Dunántúl viszonyairól.

A kapitalista viszonyok kibontakozásának és fejlődésének szentelte írását *Bendefy László, Tóth Tibor, Takács Éva, Kanyar József*.

Bendefy tanulmánya (Vörös László emlékezete, 85—113. old.) Somogy megye híres főmérnökének állít emléket, aki a XIX. sz. elején, a Széchenyi-sugallta korszellemnek megfelelően, igen sokat tett a megye feltérképezése, folyóinak szabályozása, stb. érdekében. A ta-

nulmány külön értéke a Vörös-családfa felvázolása. Érdekessége: lektora Vörös Károly, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa, aki minden jel szerint maga is az adott család kései leszármazottja.

Tóth Tibor (113–175. old.) a vonatkozó legfrissebb szakmai irodalom (T. Mérey Klára, Makkai László, stb.) ismeretében, a Somogy megyei Levéltárban őrzött anyagok gazdag felhasználásával ismerteti a mernyei uradalom gazdálkodását a jobbágyszabadság előtt, folytatván így többek között az adott sorozat 4. kötetében megkezdett fejtegetéseit. (Ld. Levéltári Évkönyv 4. sz. Elkülönítés és jobbágyszabadság a mernyei uradalomban.)

Takács Éva (195–211.) az állami erdészeti igazgatás első korszakának a történetéhez közöl adatokat, azaz az 1879: 30 törvénycíkket és annak végrehajtását ismerteti a megye területén. Igen megzavartató a dolgozat mottója: egyre szennyeződő környezetünkben védjük és óvjuk az erdőt.

Kanyar József „Somogy megye agrárgazdasága az 1895 évi mezőgazdasági összeírások tükrében” (211–233. old.) c. írásában a vonatkozó országos jellegű kutatások (Puskás Julianna, Für Lajos) ismeretében közöl adatokat és számításokat a megye birtok-, és haszonbérleti viszonyairól, a földbirtok művelési ágak szerinti megoszlásáról, a mezőgazdasági üzemek élő és gépi felszereltségéről, valamint az állatállomány megoszlásáról.

Az 1895 évi mezőgazdasági statisztika kötetei fontos forrásai a magyar gazdaságtörténetnek, annak ellenére, hogy — mint Kanyar József is jelzi, — a korabeli adatfelvételnek és adatközlésnek számos gyengéje van. Igaza van azonban Kanyar Józsefnek, amikor azt írja, hogy „ezeknek az adatsoroknak a vállatását még abban az esetben is érdemes elvégezni, ha a statisztika hasznosításának vannak ... korlátai”. (211. old.) Úgyisint csak helyeselhetjük Kanyar Józsefnek az összehasonlító történetírás irányába mutató törekvéseit, azt pl. hogy nem elégszik meg a helyi eredmények közlésével, hanem egybeveti azokat az egyéb eredményekkel, mérhőzzá nem ún. „országos átlagokkal”, hanem másik megye eredményeivel, ami — a jelen sorok írója által, éppen az 1895. évi mezőgazdasági statisztika adatainak kutatása során már a Történelmi Szemle 1961. 3. számában kifejtett meggyőződése szerint — sokkal célravezetőbb, mint a meglehetősen fiktív „országos átlag”-gal való operálás. Mint említettük, értékes politika-történeti tanulmányokat is tartalmaz a kötet.

Elsőként *Lagzi István* „Lengyel menekültek Somogy megyében a II. világháború idején” (259–280. old.) c. nagyobb lélegzetű tanulmányát említjük, amely szerintünk azért érdemel külön figyelmet, mert — jóllehet helytörténeti munka —, mégis rendkívül értékes adalék mind az összenemzeti-, mind a kelet-európai történethez. *Lagzi István* munkája jó példája a vidéken is végezhető „Kelet-Európa-kutatásnak”, a történészek nemzetközi együttműködésének. Maga *Lagzi István* is hálával emlékezik dr. Stanislaw Andrzej Sochackira, a budapesti Lengyel Kulturális és Tájékoztató Központ volt igazgatójára, aki felkeltette érdeklődését a kérdés iránt, s aki éveken keresztül tanácsokkal támogatta levéltári kutatómunkáját. E munka nem is volt eredménytelen, amint arról nem csupán a jelen tanulmány, hanem az általunk alább ismertendő „Zalai Gyűjtemény” 3. kötete is tanúsodik, amely teljes egészében, 187 oldalon *Lagzi István* immár Zala megyei vonatkozású kutatásait tartalmazza „Lengyel menekültek Zala megyében a II. világháború idején”. A munka lektora Kovács Endre, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója, a Kelet-Európa-, és lengyel-kutatás egyik legkitűnőbb magyarországi szakértője.

A „Somogy megye múltjából” c. jelen kötet 3–7. oldalán Bálint Sándor ismerteti Szent Egyed tiszteletét a régi Magyarországon a mai néphagyományban, a 7–13. oldalon Komjáthy Miklós, a budapesti Országos Levéltár munkatársa „A somogyi konvent II. Ulászló-kori oklevelei az Országos Levéltárban” címmel nyújt tájékoztatást, míg *Andrássy Antal* (175–195. old.) Somogy megye császári megszállásáról ír az 1849 január–április közti időszakban. *Csorba Csaba* (13–49. old.) az erődtett és várrá alakított déldunántúli kolostorokról ír a törökellenes küzdelmek korából. *Boros László* (61–85. old.) illusztrációkkal ékesített, hasznos beszámolót közöl arról, hol találhatók Dorfmeister-festmények Somogyban. Aki a Nemzeti Galéria nemrég megnyitott budavári termeiben járt, gyönyörűséggel szemlélhette Dorfmeister ott kiállított képeit, de hasonló élvezetben van része annak, aki felkeresi a turistaleírásokból jól ismert Kőszeget, vagy a jóval kevésbé ismert s művészettörténeti szempontból rejtett gyöngyszemnek számító Zala megyei türjei templomot vagy szociális otthont. Itt is, ott is Dorfmeister gyönyörű képei fogadják. Helyesen állapítja meg *Boros László*, hogy Dorfmeister képei csaknem az egész Dunántúlon megtalálhatók. Ennek tudatában hasznos és hálás téma volna pontos jegyzékbe foglalni a dunántúli Dorfmeister-képeket, nem feledkezve meg annak hozzáfűzéséről sem, hogy hol szorulnak netán sürgős restaurálásra. (Ld. türjei szociális otthont.)

2. „A Zalai Gyűjtemény” címmel induló, évente három kötetben megjelenő új kiadványsorozatot elsősorban olyan, a megyére vonatkozó társadalomtudományi tanulmányok közlésére szánjuk, amelyek nagyobb lélegzetűek, történeti jellegűek, tudományos színvonalúak,

de amelyek közlését — helyi érdekük miatt — nem várhatjuk országos kiadóktól, központi szakfolyóiratoktól. A Zalai Gyűjteményben szívesen közreadjuk nem zalai szerzőknek Zaláról szóló társadalomtudományi műveit is” — olvashatjuk abban a bevezetőben, amelyet a megyei Tanács elnökhelyettese írt 1974 augusztusában az akkor induló új folyóirathoz. (3. old.) „A megye vezetése azt várja, hogy a meginduló sorozat a zalai történeti és néprajzi kutatás tudományos fóruma lesz” — zárul a bevezető.

Az azóta eltelt időben három kötete jelent meg a Zalai Gyűjteménynek, mindegyik 1.000 példányszámban. Biztató, nagyon szép kezdet, amely egyrészt a haladó helyi hagyományok ápolása, másrészt a tervbe vett nagy zalai monográfia körvonalainak kibontakozását is segítő nemes vállalkozás.

A „Zalai Gyűjtemény” első száma, híven célkitűzéséhez, nagyobb lélegzetű tanulmányt közöl; melynek szerzője Blázy Árpád. „A gyógyszerészet megjelenése és fejlődése Zala megyében, 1711–1874” c. munkájának jelentősége messze túlmutat a szűk „gyógyszerész-szakmai” szempontokon, amennyiben a török kiűzését követő, periodizációs szempontból is egységes 1711–1847 közti időszakban a gyógyszerészet fejlődését szorosan összekapcsolja a megye egészének fejlődésével, elsősorban a mezővárosok megerősödésével, tekintettel arra, hogy a vidéken szabad királyi város nem volt.

Az értékes és hasznos munka lektora Antall József dr. a budapesti Semmelweis Orvostörténeti Múzeum igazgatója. A „Zalai Gyűjtemény” több, különböző jellegű tanulmányt, közleményt tartalmaz. Degré Alajos, a sorozat szerkesztője (egyébként a zalai tudományos élet egyik központi alakja, a társadalomtudományi kutatások egyik ösztönzője és segítője), „Pálóczi Horváth Ádám és az 1819. évi zalai tisztújítás” címen közli Pálóczi Horváth Ádám: „Az üstökös Tsillag befolyása a Madár Tartomány eg-hajlatába, midőn a Szárnyas Nép magának Elöljárókat választja. Julius 5. és több napján 1819.” c. művét (43–69. old.), míg Szentmihályi Imre Pálóczi Horváth Ádám göcseji kutatásairól számol be (71–83. old.).

Érdeemes egyébként megemlíteni, hogy Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) egyik központi alakja a legutóbbi idők zalai kutatásainak, amennyiben pl. a Zala megyei könyvtár által nemrég indított társadalomtudományi, kutató jellegű honismereti folyóirat, a *Fülöp István* által szerkesztett „Göcseji Helikon” 7. száma (1973. 195 old.) szintén Pálóczival foglalkozik, midőn Péterffy Ida tollából közli P.H.Á. göcseji leveleit, verseit, dalait az 1813–1820 közti periódusból. Maga a Göcseji Helikon szintén figyelemreméltó kezdeményezés.

A „Zalai Gyűjtemény” 2. számában a továbbiakban Simonffy Emil ismerteti azt a harcot, amelyet a jobbágyszabadítást követően, azaz 1848 után Zalaegerszeg mezőváros folytatott a legelőkért. (85–101. old.) Szentmihályi Imre a kötetben olvasható második tanulmányában a felsőszenterzsébeti füstösházról ír (103–173. old.), míg Markó Imre Lehel zalai helynévfeltéti problémákkal foglalkozik. Kanizsa és Túrje nevét szláv eredetűnek tartja, Egerszeg nevének magyarázatánál vitába bocsátkozik az „eger” szó értelmezőivel. (3–15. old.) Müller Róbert írása a magyarországi mészégető kemencék sorában a tófeji kemencét ismerteti (17–42. old.).

Az egészében véve igen sokoldalú és hasznos kötet értékes kiegészítői a rezümék, amelyek sorában — nyilván a várható érdeklődésre számítva — a német és orosz nyelvűn kívül szerbbel is találkozhatunk.

A „Zalai Gyűjtemény” 3. kötete, — amint azt már fentebb említettük, — Lagzi Istvának lengyel menekültek Zala megyei sorsát bemutató munkáját tartalmazza.

Midőn befejezésül ismételten üdvözljük a somogyi és zalai szakemberek értékes és hasznos kezdeményezéseit, további, eredményes jó munkát kívánunk mindannyiuknak, további, egyre erőteljesebb együttműködést az ország más tájain élő és tevékenykedő kollégáikkal.

Mayer Mária

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1976. júl. 23. — Terjedelem: 20,3 (A/5) ív
77.3396 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Szakemberek számára nélkülözhetetlen

a KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

a Magyar Tudományos Akadémia
Közgazdasági Bizottságának folyóirata

Főszerkesztő: ZSARNÓCZAI SÁNDOR

A KÖZGAZDASÁGI SZEMLE elméleti tanulmányokon kívül rendszeresen közöl cikkeket

az *ipar*

a *mezőgazdaság*

a *bel- és külkereskedelem*

a *tervgazdálkodás*

a *világgazdaság*

időszerű problémáiról.

Tájékoztat a magyar és a külföldi szakirodalomról;
ismerteti a külföldi szaksajtó figyelemre méltó termékeit.

A KÖZGAZDASÁGI SZEMLE havonta jelenik meg magyar nyelven, angol és orosz nyelvű összefoglalókkal

Évi előfizetési díja 132,— Ft

Példányonkénti eladási ára 11,— Ft

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (1900 Budapest, József nádor tér 1.) közvetlenül postautalványon, vagy átutalással a PKHI. 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára, vagy bármely postahivatalnál, a kézbesítőnél és a posta hírlapüzleteiben.

Példányonként és a régebbi számok megrendelhetők az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Budapest V., Váci utca 22, Postafiók 236.

A LEGFRISSEBB EREDMÉNYEKRŐL TÁJÉKOZTATJÁK...

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÁLLAM-
ÉS JOGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

Főszerkesztő: Szabó Imre

A folyóirat közli az Intézetben készült tudományos dolgozatokat, szemleciókat és jogirodalmi tájékoztatásokat. A tanulmányok elméleti alapkutatás jellegűek, és az állam- és jogtudományok minden területére kiterjednek. Feldolgozzák az állam- és jogelmélet, a nemzetközi jog, a büntetőjog és segédtudományai, az alkotmányjog és az igazgatási jog, továbbá a civiliztika tágabb értelemben vett területeit.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben. Évi előfizetési díja 80,— Ft

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA GAZDASÁG-
ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

Főszerkesztő: Friss István

Áttekintést ad az Osztály és a hozzá tartozó intézmények munkájáról. Közzéteszi az Osztály előadóülésein, konferenciáin elhangzott előadásokat, a magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket a gazdasági- és jogtudományok különböző területeit érintő kérdésekről. Érdeklődési körébe tartozik a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia, valamint az afroázsiai kutatások. Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben. Évi előfizetési díja 40,— Ft

Mindkét folyóirat előfizethető az Akadémiai Kiadónál, 1363 Budapest, Postafiók 24 címen, postautalványon vagy átutalással 215-11488 pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként és a régebbi számok megrendelhetők a fenti címen, vagy az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Budapest V., Váci utca 22. Postafiók 236.

MINDEN TUDOMÁNYÁG KÖZÖS FÓRUMA

a

MAGYAR TUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője

Alapítva

1894-ben

Főszerkesztő

Köpeczi Béla

Szerkesztő Bizottság

Babics, Antal, Barta György, Csáki Frigyes, Elekes Lajos, Eörsi Gyula,
Jánossy Lajos, Klaniczay Tibor, Márta Ferenc, Mócsy János, Straub F. Brunó

Szerkesztők

Rejtő István, Szántó Lajos

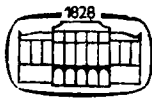
A MAGYAR TUDOMÁNY

a különböző tudományágak általános érdekű kérdéseivel foglalkozik; ismerteti a hazai és nemzetközi élet fontosabb eseményeit; közlésezi a tudományos művek bírálatát.

Megjelenik havonta, magyar nyelven, orosz és angol nyelvűtartalomjegyzékkel.

Évi előfizetési díja 60,— Ft.

Példányonkénti eladási ára 5,— Ft.

AKADÉMIAI KIADÓ

BUDAPEST

A matematikai módszerekre támaszkodó közgazdasági vizsgálatok legújabb eredményeiről tájékoztat a

SZIGMA

MATEMATIKAI KÖZGAZDASÁGI FOLYÓIRAT

Beszámol azokról a bel- és külföldi matematikai módszerekről, amelyek megfelelnek közgazdasági alkalmazásra.

Elemzi a matematika felhasználásának legidősebb kérdéseit a vállalati alkalmazástól a népgazdasági szintig, s az elméleti közgazdaságtantól a gyakorlati operációkutatási feladatokig.

A lapotkönyvszemle és a tudományos élettel foglalkozó rovat egészíti ki.

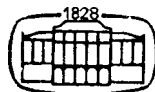
Szerkeszti:

Martos Béla

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben

Évi előfizetési díja: 40,— Ft

Előfizethető az Akadémiai Kiadónál (1054 Budapest, Alkotmány u. 21.) és a Posta Központi Hírlap Irodánál (1051 Budapest, József nádor tér 1.)

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

TARTALOMJEGYZÉK

TUDOMÁNYOS ELŐADÁSOK

<i>Pach Zsigmond Pál</i> : Széchenyi és az Alduna-szabályozás 1830—1832-ben	141
<i>Mócsy András</i> : A határtartományok szerepe a Római Birodalomban	175
<i>Szabadváry Ferenc</i> : A technikai fejlődés egyes jellegzetességei Közép-Európában a 18. században	183
<i>Léon—E. Halkin</i> : Erasmus I. Ferenc és V. Károly között	191

AZ OSZTÁLY ÉLETÉBŐL

Jelentés a történettudomány helyzetéről	203
<i>Ember Győző</i> : Tervezés és szervezés a történettudományban	225
<i>Stier Miklós</i> : Beszámoló az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának 1973—1975. évi tevékenységéről	239
<i>Bácskai Vera—Szakács Sándor</i> : A Magyar—Német Történész Vegyesbizottság 1975. évi üléséről	261
A Magyar Történelmi Társulat tisztújító közgyűlése	273
A II. Osztály akadémikusainak 1974. évi publikációs jegyzéke	283

KÖZLEMÉNYEK

<i>Török László</i> : Tanulmányok a későmeroitikus és korai középkori Núbia gazdaságáról és kormányzásáról	297
<i>Varga F. János</i> : A galileisták tiltakozása a kommunista vezetők letartóztatása ellen	325

VITA

<i>Lendvai L. Ferenc</i> : Történetfilozófiáról és történettudományról — Mezopotámia ürügyén	331
--	-----

RECENZÍÓK

<i>Ágh Attila</i> : A marxi történetfilozófia kialakulása (Kelemen János)	347
<i>Bónis György</i> : A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon (Barta Gábor)	351
<i>Spira György</i> : Petőfi napja (Váradi Géza)	355
<i>Szakály Ferenc</i> : A mohácsi csata (Barta Gábor)	357
<i>Jozef Blaškovič</i> : Rimavská Sobota v čase osmanskotureckého panstva (Hegyí Klára) ..	359
<i>Jordáky Lajos</i> : A Román Nemzeti Párt megalakulása (Szász Zoltán)	363
Negyedszázados harc. A munkásmozgalom történetének kronológiája (L. Nagy Zsuzsa)	365
Helytörténeti kiadványok (Mayer Mária)	369

Megjelent: 1977. III. 31

Index: 26.502